

almanah

25-26

Na osnovu mi{ljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore br.
03-780/2 ~asopis je oslobođen pla}anja poreza na promet

Podgorica, 2004.

Osniva~ i izdava~
UDRU@ENJE "ALMANAH" PODGORICA

Predsjednik
HUSEIN BA[I]

Urednik
[ERBO RASTODER

Redakcija:
HUSEIN BA[I], ZUVDIJA HOD@I], ATVIJA KEROVI],
MILIKA PAVLOVI], [ERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVI], SENAD
GA^EVI], ESAD KO^AN, SULJO MUSTAFI]

Sekretar Redakcije
ATVIJA KEROVI]

Lektura:
ZUVDIJA HOD@I]
SULJO MUSTAFI]

Cijena broja 10 Å

Korice
Kupola Husein-pa{ine d`amije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj d`amiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Ervin Jatovi}

almanah

^ASOPIS ZA PROU^AVANJE, PREZENTACIJU I ZA[TITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BA[TINE BO[NJAKA/MUSLIMANA

25-26

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2004.

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Poma`u}i nama
gradite budu}nost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik
svojim precima. Neka va{e ime ostane zapisano melu poklonicima kulture,
nauke i umjetnosti.

`ra~un br.: 55100-675-3-23969

Udru`enje Almanah" - Podgorica

"Almanah" mo`ete naru~iti po cijeni od 10 E po primjerku uplatom na `iro
ra~un: 55100-675-3-23969, u korist Udru`enja "Almanah" - Podgorica, ili
pozivom na mob. tel.: 069 310 585

almanah

^ASOPIS ZA PROU^AVANJE, PREZENTACIJU I ZA[TITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BA[TINE BO[NJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godi{nje

[tampa: 3M Makarije - Podgorica

Tira`: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubi{e 11, Podgorica

E-mail: almanah@cg.yu

E-mail glavnog urednika: serbor@cg.yu

Internet adresa: <http://www.almanah.cjb.net>

SADRŽAJ

JUBILEJI

Šerbo Rastoder, <i>Prvih deset godina "Almanaha"</i>	7

BAŠTINA

Zlatan Čolaković, <i>Milman, Nikola, Ilija I Avdo Međedović</i>	19
Jean-Louis Maunoury, <i>Uzvišene ludosti Nasrudin hodže</i> (II nastavak)	77
Enes Pelidija, <i>Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja</i>	85
Slobodan Drobnjak, Sait Š. Šabotić, <i>Kulturne prilike i kulturni stvaraoci Nikšića iz osmanskog perioda</i>	93
Suljo Mustafić, <i>Književnost Bošnjaka na prostoru Crne Gore</i>	119

AUTORSKI I IZDAVAČKI PODVIG - ANTOLOGIJE**HUSEINA BAŠIĆA**

Ljiljana Pešikan-Ljuštanović, <i>Oči su uvijek gladne</i>	127
Ismet Rebronja, <i>Bašićeve antologije</i>	137
Medisa Kolaković, <i>Antologičarski podvig Huseina Bašića</i>	141
Isak Kalpačina, <i>Poetika usmene proze</i>	147
Maruf Fetahović, <i>Treba izvor naći da bismo razumjeli rijeku</i>	151

ISTORIJA

Živko M. Andrijašević, <i>Crnogorska država prema muslimanima (1878-1912)</i>	155
Prekić Adnan, <i>Islamska zajednica u Pljevljima</i> (I dio)	171

AKTUELNOSTI**(POPIS STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI)**

Hamdija Šarkinović, <i>Nacionalna, konfesionalna i jezička struktura stanovništva u Crnoj Gori po popisu iz 2003. godine</i>	197
Šerbo Rastoder, <i>Bošnjaci-muslimani i popis stanovništva u Crnoj Gori</i>	217

PORTRETI

Ervin Ćatović	227
Uzeir Bećović, <i>Hamza Pužić (1845-1940)</i>	229

KNJIŽEVNOST

Milika Pavlović, <i>Nezaštićeni svjedok</i>	233
Mursel Pelin, <i>Crveno i crno</i>	243
Faiz Softić, <i>Džekina mazga</i>	257
Radoš Jelić, <i>Rama Đombalaj</i>	261
Kemal Musić, <i>Ukopnik</i>	269

Omer Turković, <i>Pjesme</i>	273
Baraković Meho, <i>Pjesme</i>	277
Kanjiža Mehmed, <i>Pjesme</i>	281
Enver Muratović - Enisin, <i>Pjesme</i>	283
DOKUMENTI	
Slavko Burzanović, <i>Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokršta-</i> <i>nju muslimana 1912-1913. godine</i>	285
PRIKAZI	
Hasnija Muratagić-Tuna, <i>Majstor umjetničke riječi</i> (Zuvdija Ho- džić: "Neko zove", Almanah, 2003)	319
Milika Pavlović, <i>Decenija svakodnevnog genocida</i> (Rifat Rasto- der: "Usud imena", Almanah, Podgorica 2003)	327
Janko Ljumović, <i>Preispitivanje savjesti</i>	331
Šerbo Rastoder, <i>Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, Pokrš-</i> <i>tavanje muslimana 1913</i> , Almanah, Podgorica, 2003, 208	335
Sait Šabotić, <i>Svjedočanstvo o kontinuitetu trajanja</i> , Mustafa Me- mić: "Bošnjaci (muslimani) Crne Gore", Podgorica - Sarajevo 2003, 331 str.	339
Šerbo Rastoder, <i>Bajram Suljević, Kanje i okolina</i> , Bijelo Polje 2003.	349
Suljo Mustafić, <i>Ibrahim Hadžić: Rožajski rječnik</i> , Centar za kul- turu, Rožaje, 2003.	353
Esko Dž. Muratović, <i>Vraćanje sebi</i> , (Zumber Muratović: "Bihor i bratstvo Muratovića u njemu", Sarajevo 2003)	357
Sait Š. Šabotić, <i>Život je ono što ljubav sagradi</i> (Braho Adrović: "Objava nezaborava", Nirvana, Berane 2003)	359
Faruk Dizdarević, <i>Snovidelice bele noći</i> (Bešir Ljušković: "U tišini duše", Prosveta, Beograd 2002)	363
Sait Š. Šabotić, <i>Prerano prekinuti Put Dobra</i> , (Senad H. Banda: "Djetinjstvo da se ne vrati", Nikšić-Bijelo Polje 2003)	367
Zuvdija Hodžić, <i>Plavsko-gusinjske kuće</i> (povodom knjige "Otkri- vanje zavičaja")	371
Željko Drinčić, <i>Afirmativni primjeri suživota i nacionalne toleran-</i> <i>cije</i> (Jovo Medojević: "Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477- 2002 - demografska studija", Almanah, Podgorica 2003, str. 152)	375
IN MEMORIAM	
Uzeir Bećović, <i>Hamdija Šahinpašić</i>	379
DONATORI	383

Jubileji

Šerbo RASTODER

PRVIH DESET GODINA (ALMANAH 1993-2003)**Umjesto uvodnika**

Deset godina rada nekog udruženja sličnog «*Almanahu*» vjerovatno i nije neki jubilej. Posebno to nije u sredinama duge kulturne tradicije, izražene pismenosti, organizovanog rada i sveukupnog kulturnog, intelektualnog i stvaralačkog refleksa. Slične inicijative po svom karakteru, profilu, namjerama i djelatnosti uglavnom su u zrelim zajednicama nastajale čitav vijek ranije i danas već predstavljaju institucije po kojima se one prepoznaju. Pa ipak, ovo nije godišnjica kojom bi se ponosili niti jubilej koji bi trebali slaviti. Ovo je priča o nama. Istovremeno zadivljujuća i vesela, opora i tužna, optimistična i nevesela, realna i iracionalna. Priča o našim počecima jer mi za drugu nikada nijesmo znali. Priča o našem samopouzdanju za koju smo lažno tješili sebe i druge da smo ga uvijek imali. Priča o našem identitetu koji se zagubio u izmaglicama naših snova pretočenih u melanholične stihove Šahinpašićevih sevdalinki ili tragičan epski poj Ćor Husovih, Avdovih ili Murat-aginih struna. Priča o našoj prošlosti rasutoj kao kosti muhadžira u vrletima između crnogorskog krša, pustinja Anadolije, obrisa oronulih kasaba i pokvarenih časovnika na sahat-kulama na kojima je uvijek isto vrijeme omeđeno našim htjenjem, željom i znanjem. Pa ipak je naša, jer mi druge nemamo. I bolja i ljepša od bilo koje druge. Ne samo zato što se nijesmo imali kad naviknuti na lijepe priče, već zato što je ovo jedna od onih koja se ne da uljepšavati. A počela je tek nedavno, danas nam se čini daleke 1993.godine. Danas je to jubilej, a tada je bio podvig. Sjetimo se samo vremena kada smo sopstvena imena šaputali i tiho dozivali svoja sjećanja koja su nam ličila na stvarnost koja se ponavlja. Očaj, nemoć, prkos, hrabrost i znanje su izvorište «Almanaha». Osnovan je 1993. godine kao udruženje za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka u Crnoj Gori. Osnivači "Almanaha" su poznati književnici i kulturni pregaoci Husein Bašić, Zuvdija Hodžić i

Milika Pavlović, koji su tada kao odgovor vremenu ništavila i beščašća, započeli projekat iza kojeg danas stoji nekoliko stotina autora, saradnika i prijatelja "Almanaha", ne samo iz Crne Gore, bivše SFRJ, već i Evrope i SAD. Podsjetimo se da su glavni ciljevi i zadaci «Almanaha» ostali nepromijenjeni od osnivanja do danas:

- izučavanje, očuvanje i prezentacija kulturno-istorijskog nasljeđa i graditeljske baštine, istorije, kulture, običaja, tradicije i društveno-ekonomskog položaja Muslimana-Bošnjaka u Crnoj Gori, u cilju očuvanja njihovog nacionalnog, vjerskog i kulturnog identiteta;
- okupljanje stručnih i kreativnih kadrova koji se bave zaštitom kulturno-istorijskog nasljeđa i kulturom i naukom uopšte, čiji radovi imaju kulturnu i naučnu vrijednost i od interesa su za Udruženje kao i za muslimansko-bošnjački narod;
- adekvatna valorizacija kulture muslimansko- bošnjačkog naroda;
- institucionalizacija muslimansko- bošnjačke kulture;
- vraćanje književnih i kulturnih sadržaja i književnika muslimansko-bošnjačkog naroda u školske programe u adekvatnom obimu; njihovo struktuiranje duhom i sadržajem saglasno konceptu multietničkog i multikulturnog društva i afirmacija različitosti kao kulturološkog bogatstva društva osposobljenog da baštini različite vrijednosti;
- uspostavljanje i prisvajanje demokratskih tekovina i povećanje tolerancije između različitih etnosa;
- organizovanje kulturnih, stručnih i naučnih skupova;
- razvijanje saradnje sa srodnim udruženjima i institucijama u zemlji i inostranstvu;
- izdavačka djelatnost

Podsjetimo se da smo kao svoj osnovni programski credo u uvodniku časopisa proklamovali i sljedeće principe: *«Pokušavamo postati kulturno i naučno središte i svjedočište kulturno-istorijskog trajanja Muslimana-Bošnjaka na ovim prostorima. Pri tome ne mislimo mahati barjacima, zavaravati i sebe i druge izvikivanjem ispraznih parola i njegovanjem prazne verbalistike unutar koje bi formu stavljali ispred suštine, udarati se u prsa uz patetično prizivanje mitova, oplakivati svoju zlehudu sudbinu i trljati oči onima koji nas ne vide, niti ih zatvarati pred onima koji nas vide. Ne mislimo preuzimati ulogu ježa u osjetljivom političkom trbuhu Crne Gore, ali ni zeca u njenom multietničkom i multikulturnom društvenom ambijentu. Ostajemo otvoreni i spremni da stručno i kompetetno svjedočimo, razmišljamo i istražujemo i da rezultate svoga rada prezentiramo nama i*

drugima, uvjereni da je potvrđivanje u stvaralaštvu u suštini jedina i prava potvrda trajanja. Pri tome, ne želimo graditi jednoobraznu, ideološki unificiranu i nekritičku sliku o sebi, svjesni da nijesmo sami i samodovoljni i da je jednako važno ne samo ono kako vidimo sami sebe, već i kako nas drugi vide. Uvjereni smo da su uzroci većine nesporazuma na Balkanu i u tome, što ljudi nijesu shvatili da živjeti zajedno, često nije dovoljno da bi se ljudi međusobno poznavali. Samo oni koji se poznaju mogu se i razumjeti i graditi odnose poštovanja i međusobnog povjerenja i stvarati ambijent unutar kojeg se prožimaju kultura, nasljeđe i tradicija gdje "moje" vrijednosti postaju opšte dobro drugih i obratno. "Almanah" teži tome i dobrim dijelom i uspijeva, da postane prepoznatljiva karika u kulturnom i naučnom životu Crne Gore. Otvoren je za sve saradnike koji su spremni da stručno i kompetentno doprinose obogaćivanju sadržaja časopisa i naših izdanja. Nama je važno znanje, a ne to ko ga saopštava, kao što nam je važno da ono što je saopšteno ne bude uramljeno u bilo kakve zadate obrasce, ideološke, političke i uskonacionalne vizure. U tom smislu smo svjesni da nas čeka veliki posao iz razloga što su svi tematski krugovi vezani za tradiciju, baštinu i kulturno nasljeđe Muslimana-Bošnjaka na ovim prostorima u najvećem dijelu tek načeti, te da je sa tog aspekta sve novo i neistraženo."

Navedenim riječima danas je teško nešto dodati. Osim zadovoljstva da je mnogo toga urađeno i realne činjenice da je to ipak samo početak. Razučeni programski principi predstavljaju široku osnovu za razvijanje različitih oblika djelovanja. Prije svega u pravcu stvaralaštva u svim oblastima. Danas je «Almanah» velika kreativna i stvaralačka radionica koja je u svojim seharema kulture, istorije, baštine i tradicije pohranila na hiljade stranica pamćenja i skrivanom biserju naše kulture udahnila životnost čineći je rascvjetalom nadom u vrtu u kojem raste optimizam o našem shvatanju crnogorskog multikulturnog prostora kao milet bašte sa hiljadu cvjetova. Svjesni da nijesmo sami i sami sebi dovoljni i da ono što mislimo da je naše, treba podijeliti sa drugima, jer se samo dobro dijeljenjem uvećava, od prvog dana uz «Almanah» su stali brojni stvaraoci različitog kulturnog, intelektualnog, nacionalnog, vjerskog i stvaralačkog integriteta, spremni da u kuću znanja «Almanaha» ugrade sopstvenu energiju iz koje izvire stvaralaštvo i djelo koje je po obimu i značaju veće nego sve ono što se na tom polju uradilo od našeg postojanja do danas. Redakcija časopisa je sastavljena od ljudi koji imaju stvaralačke biografije: **Husein Bašić, Milika Pavlović, Zuvdija Hodžić, Šerbo Rastoder, dr Asim Dizdarević,**

Esad Kočan, Senad Gačević, Suljo Mustafić, Atvija Kerović, ali uvijek otvorena i spremna da sopstveni stvaralački egoizam pretoči u stalno traganje za novim vrijednostima. Nama je bitno znanje, kreativni i stvaralački duh, sposobnost prepoznavanja po djelu i stvaranju. Zato se «Almanah» nije pretvorio u pisarnicu dnevnopolitičkih pamfleta sa daljinskim upravljačem, već u radionicu koja iza sebe ostavlja trajno dobro. U ovih deset godina, samo smo u časopisu objavili 426 priloga od 381 autora na 3645 strana, među kojima su svjetski poznata imena nauke i kulture. S obzirom da se «Almanah» najvećim dijelom finansirao od donacija pojedinaca u ovih 10 godina je 170 donatora priložilo novčane priloge u visini od 20 DM do 1.000 eura u «Almanahov» vakuf znanja.

Svakako da je najveće bogatstvo «Almanaha» njegova brojna porodica saradnika i prijatelja. Stoga je veoma nezahvalno izdvajati bilo koje ime, jer svoju otvorenost, spremnost i sposobnost komuniciranja «Almanah» demonstrira upravo na način širenja kruga saradnika. Zato su svi od oko 400 autora koji su svoje priloge ili knjige objavili u «Almanahu», svaki na svoj način, značajno doprinijeli njegovoj afirmaciji kao kulturnog svjedočišta, snažnog intelektualnog uporišta i najreferetnijeg multikulturalnog centra današnje Crne Gore. Gotovo da nema značajnijeg imena iz redova bošnjačko-muslimanskih intelektualaca sa prostora Crne Gore i šire, koji se svojim priložima nijesu oglasili u «Almanahu». Ako izuzmemo članove redakcije: Huseina Bašića, Zuvdiju Hodžića, Šerba Rastodera, Asima Dizdarevića, Senada Gačevića, Esada Kočana, Atviju Kerovića, Sulja Mustafića i pominjanog Miliku Pavlovića, rizikujući da se ogriješimo jer nećemo moći pomenuti sve koji to zaslužuju, navodimo imena samo nekih: Alija Džogović, Ismet Rebronja, Zaim Azemović, Kemal Musić, Safet Sijarić, Braho Adrović, Sait Š. Šabotić, mr Adnan Pepić, Rifat Rastoder, Muharem Dizdarević, Fehim Kajević, Redžep Nurović, Hamid Hadžibegić, Faruk Dizdarević, dr Đenana Buturović, Lada Buturović, Semiha Kačar, dr Fatma Hasanbegović, Uzeir Bećović, Rasim Čelahmetović, Abdulah Bato Abdić, Rifat Alihodžić, Safet Hadrović–Vrbički, Hamdija Drnda, Ibrahim Reković, Ibrahim Hadžić, dr Jašar Redžepagić, dr Zlatan Čolaković, dr Hasnija Muratagić-Tuna, mr Binasa Mušović, Hivzija Hasandedić, Omer Turković, mr Igbala Šabović, mr Halil Markišić, Šefko Alomerović, dr Ejup Mušović, dr Raif Hajdarpašić, Alija Nametak, dr Enes Kujundžić, dr Enes Pelidija, dr Safet Bandžović, Maruf Fetahović, Mehmed Mujezinović, dr Mustafa Memić, dr Sait Kačapor, Bajram Suljević, Selman Ljačević, Husein Ceno Tuzović, Edhem Peročević, Omer

Čirgić, dr Sefer Međedović, Hamdo Kočan, Hamdija Šarkinović, dr Avdul Kurpejović, Derviš Beli Selhanović, dr Maksut Hadžibrahimović, Redžep Kijametović, Sadetin Sado Peričić, Samir Hanuša, Osman Lavić, Redžep Škrijelj, Senka Rastoder, Hilmo Hadžić, Ervin Spahić, Omer Redžepagić, dr Osman Hadrović, Nusret Ećo, Dževat Musić, Hamdija Fetahović, Kemal Purišić, mr Ramo Bralić, Harun Hadžić, Ćazim Fetahović, Amer Ramusović, Mirsad Rastoder, Sabahudin Delić, Hamdo Kočan, mr Halil Kalač, mr Salija Adrović, mr Šato Ajdarpašić, dr Nedžad Drešević, Nizara Šabović i brojni drugi. Pored toga tu je i čitava plejada značajnih i afirmisanih intelektualaca i stvaralaca iz Crne Gore: Milike Pavlovića, dr Pavla Mijovića, dr Milana Popovića, Rajka Cerovića, dr Novaka Kilibarde, Sretena Perovića, dr Živka Andrijaševića, Čeda Baćovića, Milorada Popovića, dr Vuka Minića, Jevrema Brkovića, dr Branislava Kovačevića, dr Rajka Vujičića, dr Veselina Pavićevića, dr Vojislava Nikčevića, dr Radoja Pajovića, Olge Perović, dr Srđana Vukadinovića, mr Zvezdana Folića, Slobodana Šćepanovića, Pavla Goranovića, Andreja Nikolaidisa, Mladena Lompara, dr Nebojše Vučinića, dr Srđe Pavlovića, dr Miodraga Perovića, mr Siniše Bjekovića, dr Vukića Pulevića, Nataše Nikčević, dr Sonje Tomović-Šundić i brojnih drugih. Navedenim imenima treba dodati i širok krug saradnika sa prostora bivše SFRJ, Evrope i svijeta čiji su prilozi objavljivani u «Almanahu», poput: dr Olge Zirojević, mr Dušice Minjović, Edwarda W.Saida (SAD), Jean-Louis Maunory (Francuska), Nataše Kandić, Františka Šisteka (Prag), dr Ljiljane Pešikan-Ljuštanović, Dražena Pehara, dr Karla Kasera (Grac), dr Andreja Andrejevića, Đorđa Janjića i drugih.

U okviru svojih rubrika «Almanah» je predstavio djela velikog broja stvaralaca, prevashodno slikara: Zuvdije Hodžića, Muharema Muratovića, Hilmije Ćatovića, Sabahete-Beke Maslićić, Ismeta Čekića, Ibrahima Re-kovića, Behudina Selmanovića, Ismeta Hadžića, Aldemara Ibrahimovića, Ibrahima Kurpejovića i drugih.

Prvi urednik časopisa bio je jedan od osnivača i predsjednik Udruženja Husein Bašić. Brojeve 3-4 kao urednik je potpisao, takođe jedan od osnivača, Zuvdija Hodžić. Počev od brojeva 5-6 kao urednik se potpisuje autor ovih redova.

ČASOPIS «ALMANAH»

Godina	b r o j					urednik
	časopisa	priloga	autora	stranica	donatora	
1994	1-2	31	22	142	-	Husein Bašić
1998	3-4	41	30	225	-	Zuvdija Hodžić
1999	5-6	22	22	238	9	Šerbo Rastoder
	7-8	17	16	281	4	
2000	9-10	21	21	289	7	Šerbo Rastoder
	11-12	24	21	271	15	
	13-14	43	41	363	9	
2001	15-16	34	32	331	32	Šerbo Rastoder
	17-18	46	41	378	21	
2002	19-20	39	34	373	14	Šerbo Rastoder
2003	21-22	41	38	336	36	Šerbo Rastoder
	23-24	67	63	418	23	
svega	12	426	381	3645	170	Šerbo Rastoder

U prethodnih deset godina «Almanah» je prepoznat i kao respektabilna izdavačka kuća, koja je okupila ugledne autore čiji je istraživački refleks bio okrenut temama od interesa za bošnjačko-muslimansku zajednicu u Crnoj Gori i stvaralaštvo autora pripadnika ove zajednice. «Almanahova» izdanja su na taj način popunila ogromnu prazninu nastalu usljed nepostojanja organizovanog istraživanja ovog segmenta nasljeđa. U javnosti su časopis i izdanja veoma pozitivno ocijenjeni, o čemu svjedoči više od 100 prikaza «Almanahovih» izdanja objavljenih u štampi, na radiju i televiziji. Sa svojim izdanjima «Almanah» je bio gost na sajmovima i na promocijama u većini gradova Crne Gore po više puta, bivše SFRJ, Evrope i SAD. Najuglednije balkanološke biblioteke iz Evrope i SAD se redovno interesuju za «Almanahova» izdanja, a nedavno je dio njih stigao i do Harvarda, odnosno ostavštine Milmana Perrya, homerologa i istraživača epike bošnjačkog naroda. Laskave ocjene izrečene na račun «Almanaha» od strane referentnih intelektualaca ovih prostora su nešto što nas obavezuje. "Trajanje i postojanje" je davno naznačeno kao njegov smisao (Pobjeda, 27. septembar 1999). "Almanah" je veoma rijedak časopis koji doprinosi opštim načelima univerzalizma, dijaloga i tolerancije (Milan Popović - Vijesti, 4. novembra 2000). «Almanah» je proglašen "institutom" (Sreten

Perović, Monitor 29. marta 2002), živom institucijom i emancipatorskim projektom (Rajko Cerović - Vijesti, 1. septembar 2002); "Stjecištem znanja i inspiracije" (Pobjeda, 17. decembar 2002). "Almanah" časopis, udruženje i kulturno središte i izdavački centar nastali su naporedo sa ukupnim procesom oslobađanja crnogorske intelektualne energije, osvajanjem slobode nacionalnog izražavanja, misli i stvaralaštva, u pokretu otpora protivu šovinističkog lica odljuđene stvarnosti koja je, u proteklim godinama, kao metastaza zahvatala i dobar dio crnogorskog društva. U njegovih do sada objavljenih više od tri hiljade stranica časopisa publikovano je o muslimanskoj kulturnoj tradiciji i baštini više nego za četrdeset i pet godina trajanja zajedničke države i navodno slobodnog izražavanja svih nacionalno kulturnih individualnosti u njoj" (Rajko Cerović – Pobjeda 7. septembar 2002). «Almanah» može služiti na čast ne samo svojim pokretačima, već i Crnoj Gori (Novak Kilibarda – Publika, 25. januar 2003); "Priča koja ubjedljivo nadrašta vjekove" izrečeno je povodom jednog od naših izdanja (Bogić Rakočević – Vijesti, 26. mart 2003); "Almanah" je izuzetan projekat po mnogo čemu jer na kompetentan i znalački način afirmiše kulturnu i nacionalnu baštinu Bošnjaka Muslimana u Crnoj Gori i širi kulturu multinacionalne i multikulturne tolerencije i snošljivosti u Crnoj Gori i može se svrstati među dvije ili tri najbolje kulturne publikacije u republici" (Milorad Popović - Pobjeda, 27. oktobar 2003). Naravno, ove citate ne navodimo da bi zadovoljili sopstvenu sujetu i taštinu, već samo kao primjere recepcije "Almanaha" u relevantnim intelektualnim krugovima. To što je o "Almanahu" najviše denuncijacija, diskvalifikacija, neukih podmetanja zaodjenutih u plašt sveznanja polupismenih kvazipatriota došlo iz redova kvazintelektualaca s muslimanskim nacionalnim predznakom nije ništa neočekivano i neuobičajeno. Kada se od nacije pravi zanimanje, intelektualna sterilnost se po pravilu nadomješta frustriranošću prema svemu što demistifikuje i čini apsurdnim lažno predstavljanje. To je fenomen mega introspekcije toliko vidljiv na ovim prostorima koji svoje posljednje uporište primitivizma crpi u stalnoj potrebi pravovjernog traganja za "sumnjivim". I na to treba gledati sa neskrivenom dozom zadovoljstva, jer činite uslugu vidljivoj promociji besmisla i opravdavate svrhu njihovog postojanja. Istovremeno, ne možete a ne priznati da smo uvijek bili takvi. "Tvrđim da je najljudskiji posao na zemlji moć svjedočenja" (Esad Kočan – Vijesti, 12.jun 2003). "Almanah" i ne radi ništa drugo, već svjedoči. O vremenu bitisanja, stvaranja i odrastanja. Knjigom i riječju. Jedinim trajnim i nepotkupljivim svjedokom.

a) IZDAVAČKA DJELATNOST (POSEBNA IZDANJA)

autor	naziv djela	godina izdanja	br.st rana	napom ena
Husein Bašić	Kad su gorjele božje kuće	1994	48	poezija
Selman Ljačević	Zemlja dobre nade	1995	48	poezija
Redžep Nurović	Šta bi mi ostalo	1997	42	poezija
Selman Ljacević	Dova za Bosnu	1997	56	poezija
Mehmed Muminović	Moji Tuzi	1998	54	priče
Husein Bašić	Pusta vrata (Krivice III)	1998	250	roman
Semiha Kačar	Zarozavanje zara	2000	124	Monogr afija
Husein Bašić	I. Tuđe gnijezdo II. Kapija bez ključa III.Kosti i vrane IV.Pusto tursko V. Bijeli Azijati	2000	272 230 275 272 308	Penta- logija (Zamje- ne I-V)
Vojislav P. Nikčević	Istraga poturica - mit ili stvarnost	2001	203	Članci, studije, rasprave
Medžid Fakić	Zapis u vremenu	2001	50	Katalog izložbe
Bajro Agović	Džamije u Crnoj Gori	2001	499	Monogr afija
Olga Zirojević	Konvertiti - kako im je ime (Islamizacija na juž-noslovenskom prostoru)	2001	110	Mono-grafija
Husein Bašić	Kad su gorjele božje kuće	2001	122	Poezija (II do- punjeno izdanje)

Čedo Baćović	O merhametu i gaziluku (Muslimanski primjeri čojstva i junaštva)	2002	310	Zbirka anegdota
Dušica Minjović	Avdo Međedović na ras-kršću reprodukcije i kreacije	2002	169	Mono-grafija
Sadetin Sado Perić	Pjesme	2002	82	Poezija
Muharem, Asim, Haris Dizdarević	Pamćenje i sjećanje I-II (Muslimansko-bošnjačka bratstva u bjelopoljskom kraju)	2002	1190	Mono-grafija
Halil Kalač	Kalači, život i običaji (XVII, XVIII, XIX i prva polovina XX vijeka)	2002	370	Monogr. Izdanje podruž. «Almanaha» Rožaje
Husein Bašić	I. Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Antologija)	2002	285	Antologija usmene književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije u 4 knjige
	II. Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Antologija)		293	
	III. Usmena proza Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Antologija)		277	
	IV. O usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Hrestomatija)		314	
Rifat Rastoder	Usud imena (Štrpci)	2003	270	Mono-grafija
Jakup Durgut	Bukovica 1992-1995 (Etničko čišćenje, zločini i nasilja)	2003	134	Mono-grafija
	Čekajući fatihu (Umjetnički omaž deseto-godišnici zločina u Štrpcima)	2003		Katalog izložbe Izdanje «Almanaha» i FMB

Zaim Azemović	Darovi	2003	223	Izabrana proza (povodom 40-godišnjice književnog stvaralaštva)
Đustina Cacaj - Šuška	Djelo Nauma Vequharxhija u okviru preporoda na Balkanu	2003	219	Mono-grafija
Jovo Medojević	Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002	2003	152	Mono-grafija
Mustafa Memić	Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore	2003	331	Mono-grafija ("Almanah" i VBIS)
Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević	Pokrštavanje muslimana 1913	2003	208	Mono-grafija
Rifat Rastoder	Pravo na ime	2003	78	studija (Almanah i FM/B)
Zuvdija Hodžić	Neko zove	2003	162	Pripovjetke
Zuvdija Hodžić	Otkrivanje zavičaja (Crteži Plava i Gusinja)	2003	83	Knjiga crteža
Novak Kilibarda	Književno-političke rasprave	2003	270	Članci, studije i rasprave
UKUPNO	38 naslova		8110	

Promovišući interetnički dijalog u cilju širenja tolerancije i sveukupnih napora kao osnaživanju vrijednosti građanskog društva i afirmaciji multikulture, «Almanah» je učestvovao u organizovanju više naučnih

skupova, okruglih stolova, debata na kojima su razmatrane različite teme. «Almanahova» tribina «Multietničko ogledalo Crne Gore» postala je prepoznatljivo mjesto susretanja i intelektualnih razgovora. U tom smislu iskazana volja i intelektualni potencijali saradnika i prijatelja «Almanaha» pokazali su da se dnevno-politikantska kontaminacija najproduktivnije premošćava dijalogom. Susretanje različitosti na ovaj način je izašlo iz okvira izandalih deklarativnih političkih parola i prešlo u interaktivnu vezu koja komunikaciji daje cilj i smisao. Istovremeno je afirmisan zavidni intelektualni potencijal koji svakodnevna pitanja bitisanja i egzistencije ne sagledava isključivo kroz politikantsku samodopadljivost, kratkovidu narcisoidnost i autističnu nekritičnost.

b) Okrugli stolovi, naučni skupovi, debate

Datum	Tema	Organizatori	Br. učesnika
23-24.juna 2000 Podgorica	Muslimani-Bošnjaci, kako ih drugi vide, a kako oni sebe i druge?	Almanah	47
3.jul 2002	Manjinski narodi u novim ustavno-pravnim okvirima	- Almanah - Centar za međunarodne studije Podgorica - Forum Muslimana/Bošnjaka	56
26-27 . februara 2003 Podgorica	Kršenje ljudskih prava u neposrednoj prošlosti (povodom desetogišnjice zločina u Štrpcima i Bukovici)	- Almanah - Fond za humanitarno pravo, Beograd - Monitor	92
22.03.2003 Podgorica	MUSLIMANI-BOŠNJACI Kako vam je ime ?	- Almanah - Forum Muslimana/Bošnjaka	176

Saopštenja ili preporuke sa pomenutih skupova objavljeni su u tematskim brojevima časopisa (13-14; 21-22; 23-24). Na taj način su sa konkretnim rezultatima skupova, atmosferom, idejama i načinima promišljanja multietničke i multikulturne stvarnosti u Crnoj Gori upoznati čitaoci

časopisa širom svijeta. Poseban doprinos tome daje veb sajt www.almanah.cjb.net koji je do kraja 2003.godine imao 6.195 posjeta. Na sajtu se nalaze svi brojevi časopisa i informacija o izdanjima «Almanaha».

Neveseli dio priče o prvih deset godina «Almanaha» je više vezan za organizacioni, statusni i finansijski dio problema. Naime, «Almanah» kao NVO nema niti jedno lice u stalnom radnom odnosu. Svi poslovi u «Almanahu» obavljaju se volonterski i bez ikakvih uslova za rad. «Almanah» nema svoje kancelarije niti bilo kakvog drugog sličnog prostora u kojima bi se mogli okupljati njegovi prijatelji saradnici ili redakcija. Sastanci redakcije se najčešće održavaju po podgoričkim kafanama a izdanja «Almanaha» se čuvaju u jednoj garaži u Podgorici. Korišćenje neuslovnih prostorija koje je «Almanah» 2001.godine dobio od vlade Crne Gore u jednom naselju u Podgorici (Blok V) otkazano je već početkom 2003.godine zbog previsoke kirije i nedostatka finansijskih sredstava za njeno redovno izmirenje. Nedostatak sigurnih i stalnih izvora finansiranja premošćavan je donacijama brojnih pojedinaca koji su prepoznali vrijednost i značaj «Almanaha». Međutim, kako je svaki entuzijazam vremenski oročen «Almanah» ulazi u kritičnu fazu svog opstanka i nastavka uspješnog djelovanja, ukoliko se ne iznađu rješenja koja bi mu omogućila stabilan izvor finansiranja i ne obezbijede adekvatni uslovi za rad. Zato «Almanah» danas liči na sve nas. Virtuelna institucija u virtuelnoj stvarnosti. Optimisti bi rekli da je to jedino trajno svjedočanstvo o našem bitisanju. Pesimisti, baš zato ga treba pripaziti.

Baština

Zlatan ČOLAKOVIĆ^{*†}

^{*} **Prof. Dr. Zlatan Čolaković** (Zagreb 1955.g.), diplomirao je komparativnu književnost i filozofiju (1979), magistrirao (1982) i doktorirao (1984) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1984-1988, kao dobitnik Fulbrightove stipendije, surađuje s Albertom Lordom na Harvardu i radi u Slavističkom odjelu biblioteke "Widener" Harvardskog koledža. Predavao na Harvardu i sveučilištu Waterloo. U zbirci "The Milman Parry Collection" transkribirao je i editirao tekstove snimki oko 90,000 stihova bošnjačkih epskih pjesnika. 1989. godine, sakupljao je bošnjačku epiku i prvi zabilježio cjelovite bošnjačke epske pjesme na filmu. Dr. Zlatan Čolaković je ujedno čuvatelj rukopisa i urednik književne ostavštine njegovog oca, rahmetli Envera Čolakovića, jednog od najpoznatijih i

MILMAN, NIKOLA, ILIJA I AVDO MEĐEDOVIĆ
Henriku Birnbaumu, velikom slavistu i dobrom prijatelju

Bilo što da nas posebno zanima – muzika, oblik metra, stilovi recitacije, distribucija zvuka, sintaktički obrasci, prikazi, tvorba i predmet opisa, ili rapsod, njegova publika i njihov suodnos - nijedan od problema koji se tiču strukture, okvira i sadržaja ne može se odsad u potpunosti istražiti bez upoznavanja i proučavanja Parryjevih neprocjenjivih materijala. Ovo je tim više istina što je Parry zabilježio posljednju snažnu epsku tradiciju, barem u Evropi.

Roman Jakobson, *Predgovor seriji Serbocroatian Heroic Songs*
 (dalje: *SCHS*), knjiga 1. (Cambridge, HUP, 1954.; moj prijevod)

ZAHVALA

Pokojni **Henrik Birnbaum**,¹ jedan od značajnih slavista XX. vijeka, prihvatio je 1988. godine za tisak i editirao moj esej *Južnoslavenske musli-*

najplodnijih naših stvaralaca. Objelodanio je niz njegovih djela (*Izabrane pjesme*, romani *Mali svijet*, *Lokljani*, *Iz Bosne o Bosni*, nekoliko izdanja *Legenda o Ali-paši*), te pripremio za štampanje Čolakovićeve knjige *Jedinac*, *Biblijske priče XX. stoljeća*, *Knjiga majci*. Godine 1989. objavio je knjigu *"Tri orla tragičkoga svijeta"* o starogrčkoj tragediji, Aristotelu, homerskoj i bošnjačkoj epskoj mitotvorbi. Za folkloristički doprinos dobio je Nagradu države Canade *"The Government of Canada Award"*. Godine 1991. osnovao je i bio glavni istraživač projekta *"Unutar biti bošnjačke epike"*, koji je pod pokroviteljstvom *"Matice hrvatske"* financiralo Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske. Član je Hrvatskog društva književnika, PEN-a, te Harvardskog kluba Hrvatske i Canade. Kao kompjuterski stručnjak radio je u nizu američkih kompanija, te kao direktor informatičkog sistema firme "BH+A" u Bostonu.

¹ Henrik Birnbaum (1925-2002) bio je autor dvadesetak knjiga, osnivač i urednik značajnih slavističkih i lingvističkih časopisa i svjetski autoritet na području staroslavenskog jezika, lingvistike, semiotike i srednjovjekovlja u slavenskim zemljama. Predavao je na sveučilištima u Stockholmu i na *UCLA-u*, te na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, a kao gostujući profesor na Harvardu surađivao s Romanom Jakobsonom. Bio je dobitnik stipendije *Guggenheim* te član Američke, Švedske, Poljske i Jugoslavenske (a zatim Hrvatske) akademije. Kao član odbora i osnivač *Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku*, poklonio je Dubrovniku probranu slavističku biblioteku koju je skupljao cijeli svoj život (dio ove obimne zbirke pokazao mi je 1988. godine u Los Angelesu). Doživio je da ovo njegovo životno djelo izgori u granatiranju Dubrovnika.

manske epske pjesme, Problemi sabiranja, editiranja i tiskanja (South Slavic Muslim Epic Songs, Problems of Collecting, Editing and Publishing, California Slavic Studies, vol. XIV, UC Press: Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991, u daljnjem tekstu *SSMES*). Henrik i njegova supruga **Marianna D. Birnbaum**,² oboje profesori na Kalifornijskom sveučilištu u Los Angelesu (*UCLA*), organizirali su iste godine moje gostovanje na *UCLA-u*. U to doba bila je potrebna hrabrost da se omogući moj govor i pisanje o temama koje se obrađuju u eseju koji slijedi. **Anya Koff-Arthur**, specijalist za ruske studije Biblioteke harvardskog koledža (*Harvard College Library*), pomogla mi je u istraživanjima o životu i djelu Il'je Nikolajeviča Goleniščeva-Kutuzova. Kurator Parry zbirke (*The Milman Parry Collection*), profesor **Gregory Nagy**³ sa Harvarda, dao je dozvolu da se u *Almanahu* objave izvorne Parryjeve i Lordove snimke. Asistent kuratora Parry zbirke **David Elmer** napravio je za ovo moje istraživanje stotine fotokopija Vujnovičevih rukopisa – ponajviše transkripcija epskih pjesama i razgovora Avda Međedovića i drugih pjevača. Svima toplo zahvaljujem.

PROLOG

² Marianna D. Birnbaum, profesorica na *UCLA-u* i na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, veliki je znalac na području europskog humanizma i renesanse, posebno hrvatskog i mađarskog latinizma. Također je specijalist u proučavanju folkloru. Napisala je trinaest knjiga, a među najznačajnijim su *Janus Pannonius, Poet and Politician* (JAZU: Zagreb, 1981), te *Humanists in a Shattered World, Croatian and Hungarian Latinists in the XVI Century* (*UCLA Slavic Studies*, vol. 15: Los Angeles, 1986). Njena je posljednja knjiga *The Long Journey of Gracia Mendes* (CEU Press, Budapest, 2003).

³ Gregory Nagy, poznati harvardski homerolog, direktor je harvardskog Centra za Helenističke studije u Washingtonu, a bio je i predsjednik Američke asocijacije filologa. Glavna su mu djela: *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry* (The Johns Hopkins University Press: Baltimore, 1979), *Comparative Studies in Greek and Indic Meter* (Harvard Studies in Comparative Literature vol. 33; HUP: Cambridge, MA, 1974), *Greek Mythology and Poetics* (Cornell University Press: Ithaca, 1990), *Pindar's Homer: The Lyric Possession of an Epic Past* (The Johns Hopkins University Press: Baltimore, 1990), *Poetry as Performance: Homer and Beyond* (Cambridge University Press: Cambridge, 1996), *Homeric Questions* (University of Texas Press: Austin, 1996), *Plato's Rhapsody and Homer's Music: The Poetics of the Panathenaic Festival in Classical Athens* (HUP: Cambridge, MA, 2002).

Albert Lord u razgovoru sa mnom tvrdi da *Gregory Nagy s Harvarda više no itko drugi radi unutar Parryjeve tradicije* (*Nasljeđe Milmana Parryja, Latina et Graeca* 26: Zagreb, 1986).

Trećeg decembra 1935. godine pronađeno je mrtvo tijelo mladog Milmana Parryja (rođen 1902.) u Los Angelesu, u njegovoj rodnoj Californiji. Bio je ubijen slučajno ispaljenim metkom iz puške (ovo tvrdi 1971. njegov sin Adam Parry), odnosno metkom iz svoga vlastitog revolvera, koji je također pronađen uz njegovo tijelo (ovo od nedavno tvrdi David Bynum na svom web siteu, a već 1937. godine Harry Levin, u tekstu *Portrait of a Homeric Scholar*, *Classical Journal*, XXXII). Policija nije posumnjala da se radi o ubojstvu. Ne spominje se ni samoubojstvo. Pala je odluka da se radi o nesretnom slučaju, i ta će se verzija prihvatiti kao najmanje bolna. Ako je ovaj mladi čovjek počinio samoubojstvo vjerojatno to nitko neće moći dokazati.

Prema svemu što se o Milmanu Parryju može saznati iz snimki njegove zbirke i njegovih rukopisa, te prema svjedočenjima onih koji su ga osobno poznavali, on je bio siguran u sebe, sposoban, talentiran, briljantan, bio je na samom vrhuncu znanosti kojom se bavio i bio je svjestan toga.

Ostavio je mladu ženu i dvoje djece, jedanaestgodišnju kćer i sedmogodišnjeg sina Adama. Nije ih opskrbio sredstvima za život jer nije posjedovao ništa. Iza njega je ostao niz rukopisa i djela, kojima je zasnovao suvremenu teoriju usmene književnosti i modernu homerologiju.

Među tim rukopisima ima još uvijek neobjavljenih zapisa! Štoviše, tim se rukopisima, dnevnici, bilješkama i korespondenciji, od njegove smrti pa sve do danas teško može pristupiti, premda se zna gdje se čuvaju (*The Milman Parry Collection* na Harvardu). Naime, popis te ostavštine, koliko ja znam, ne postoji. Ostavio je isto tako čudesnu zbirku ponajviše bošnjačke ali i kršćanske epike i lirike, koja bi trebala sadržavati, prema brojčanim oznakama, gotovo 13,000 tekstova.⁴ (U njoj sam kao Fulbrigh-

⁴ *The Milman Parry Collection*, odnosno Parryjeva zbirka, sastoji se od tekstova koje je Milman Parry sabrao sa suradnicima Nikolom Vujnovićem i Iljom N. Goleniščev-Kutuzovim u ljeto 1933., te od jula 1934. do augusta 1935. godine.

Parryjevoj zbirci kasnije je Lord nadodao svoju zbirku iz 1950. i 1951. godine, koju je sabrao uz pomoć Miloša Velimirovića, te iz 1960. i 1967. godine, kao i zbirku koju je sabrao zajedno s Bynumom 1961. do 1966. godine. (1937. godine Lord je također sabrao omanju zbirku albanskih tekstova).

Lord i Bynum također su napravili mikrofilmove arhivskih materijala Srpskog etnografskog zbornika i Matice hrvatske. Tako je Parryjeva zbirka postala najbogatija svjetska zbirka južnoslavenske epike i lirike.

Spisak cjelokupne Parryjeve zbirke epskih tekstova, pripovijedanja i razgovora s pjevačima, prvi put je objavio Lord u *SCHS I*. Taj je spisak zaista bio nedostatan, pa je 1995. godine napokon izašla knjiga *The Index of the Milman Parry Collection 1933-*

tov postdoktorski stipendist intenzivno vršio svoja istraživanja gotovo četrina puna godine, pa neke njene dijelove poznajem).

Parryjevoj zbirci i teoriji posvetili su pažnju mnogi veliki znanstvenici i umjetnici XX. vijeka, a neki su i radili na njenim materijalima. Pokrovitelj i čuvatelj Parryjeve zbirke jest sveučilište Harvard.

Velik broj homerologa današnjice smatra Parryja najutjecajnijim klasičnim filologom XX stoljeća, a folkloristi se dive njegovoj čudesnoj zbirci kao najkvalitetnijem zapisu usmene tradicije uopće. Američka kultura obožavana je usmenom to jest usmeno-formularnom teorijom književnosti (*Oral Theory*, *Oral-Formulaic Theory*), koju je Parry zasnovao, a njegov sljedbenik Lord u potpunosti i bez preinaka preuzeo, produbio i popularizirao.⁵ Ovaj predmet Lordovi učenici i učenici učenika predaju na nizu

1935: *Heroic Songs, Conversations and Stories*, koju je pripremio Matthew W. Kay (Garland: New York/London, 1995).

Spisak Lordove zbirke iz 1950. i 1951. godine objavio je Lord u *SCHS I*.

Spisak Lord-Bynumove zbirke iz 1961-1966. godine objavio je Zlatan Čolaković u *SSMES*.

Tekstove Parryjeve zbirke transkribirao je ili sabrao putem diktata Nikola Vujnović (oko 250,000 stihova).

Tekstove Lordove zbirke iz 1950-1951. godine transkribirao je Miloš Velimirović (otprilike oko 40,000 stihova).

Tekstove Lordove odnosno Lord-Bynumove zbirke transkribirao je i pripremio za tisak Zlatan Čolaković (preko 80,000 stihova).

⁵ Albert Bates Lord (1912-1991), harvardski profesor i dugogodišnji počasni kurator Parryjeve zbirke, autor je jedne od najutjecajnijih knjiga XX vijeka na području teorije književnosti, koja je doživjela bezbroj izdanja i mnoge prijevode – *Pjevač priča* (*The Singer of Tales*, HUP: Cambridge, MA, 1960; drugo izdanje editirali su G. Nagy i S. Mitchell, kuratori Parry zbirke, HUP: Cambridge, MA, 2000). Njegovi sabrani eseji izašli su u knjigama *Epski pjevači i usmena tradicija* (*Epic Singers and Oral Tradition*, Cornell UP: Ithaca, 1991), te posthumna *The Singer Resumes the Tale*, koju je editirala njegova supruga Mary-Louise Lord.

Već 1937. godine sabirao je albansku epiku a od 1950. otpočinje sabirati u našim krajevima, ponajviše bošnjačku, ali i kršćansku epiku. Njegovo sabiranje daje Parryjevoj zbirci dijakroničku dimenziju, jer je nastavio sabirati od Parryjevih pjevača. Lordova zbirka je izvanredni dokument umiranja naše epske tradicije. Lordove snimke imaju dobru kvalitetu zvuka, a on sam bio je sabirač koji se trudio da zabilježi što kvalitetniju epiku, a nije pravio eksperimente s pjevačima. Smatram je da je velika šteta što nije sabirao sa filmskom kamerom.

Objavio je Bartokovu knjigu tekstova i muzičkih transkripcija sedamdeset i pet lirskih pjesama Parryjeve zbirke, u kojoj figurira kao koautor (*Serbo-Croatian Folk Songs: Texts and Transcriptions of Seventy-Five Folk Songs from the Milman Parry*

američkih sveučilišta.⁶

***Napomena**

"Almanah" je posredstvom našeg autora dobio specijalnu dozvolu za objavljivanje nekih fotografija iz "The Milman Parry Collection" Univerziteta Harvard. Redakcija na ovaj način izražava zahvalnost kuratorima ostavštine Milmana Parry-ja i Alberta Lorda.

Milman Parry 1933. godine

Collection, Columbia University Press: New York, 1951). Utemeljio je seriju knjiga *SerboCroatian Heroic Songs*, to jest *SCHS*, u kojoj izlaze epske pjesme koje su sabrali Parry i Vujnović, a dosad su izašle knjige:

I-II (1953-1954) *Epske pjesme iz Novog Pazara* s proznim prijevodima na engleski i komentarima (pjevači: Salih Ugljanin, Suljo Fortić, Džemail Zogić, Sulejman Makić, Alija Fjuljanin)

III-IV (1973-1974) Avdo Međedović: *Ženidba Smailagić Meha*, na bosanskom i u engleskom proznom prijevodu

VI (1980) Avdo Međedović: *Ženidba Vlahinjić Alije* (kazivana i pjevana verzija), te dugi ep *Osmanbeg Delibegović i Pavićević Luka*

XIV (1979) *Bihaćka Krajina, Epika iz Bihaća, Cazina i Kulen Vakufa* (pjevači: Mujo Velić, Murat Žunić, Čamil Kulenović, Ibrahim Nuhanović).

Prijevod knjige XIV izašli su nakon Lordove smrti u knjizi *Serbo-Croatian Heroic Poems: Epics from Bihać, Cazin, and Kulen Vakuf*, u daljnjem tekstu *SCHP* (Garland: New York-London, 1993).

Prvu i drugu knjigu editirao je Lord, a sve druge Lord i Bynum. Uz Bynuma, epske pjesme prevode Lordovi studenti Mary P. Coote i John F. Loud.

⁶ Bibliografski podaci o takozvanoj Usmenoj teoriji (*Oral Theory*), toliko su brojni, da je već 1973. Edward R. Haymes objavio *The Haymes Bibliography of the Oral Theory*, unutar edicija zbirke Parry (Harvard University: Cambridge, 1973). John Miles Foley objavio je 1985. obimnu bibliografiju *Oral-Formulaic Theory and Research, An Introduction and Annotated Bibliography* (Garland: New York – London, 1985). Ovu se obimnu anotiranu bibliografiju često ismijavalo jer je Foley upravo ropski sljedbenik Lordove škole. Ova bibliografija ne sadrži niz jedinica koje odbacuju Lorda i Lordovo takozvano proširenje Parryjeve teorije. U Njemačkoj Joakim Latacz je objavio *Spezialbibliographie zur Oral poetry-Theorie in der Homerforschung (Homer: Tradition und Neuerung, ed. J. Latacz, Wege der Forschung, Band 463 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1979)*. Najbolji pregled literature o homerskom pitanju i dalje predstavljaju tekst Adama Parryja u uvodu M. Parryjeve knjige *Tvorba homerskog stiha*, kao i Nagyeva *Homerska pitanja*. U Hrvatskoj je dobru kompilaciju povijesti i literature o homerskom pitanju i teoriji usmene književnosti priredio Zdeslav Dukat (*Homersko pitanje*, Globus: Zagreb, 1988), ali i on pati od selektivnosti u izboru literature, a i određenih predrasuda prema bošnjačkoj epici. Đenana Buturović daje dosad najpotpunije bibliografske podatke u nas u knjizi *Bosanskomuslimanska usmena epika* (Sarajevo: Svjetlost, 1992).

Parry je poznat po svom rješenju Homerskog pitanja. Tko je bio i je li uopće postojao Homer ili se radi o kompilaciji tekstova, pitanje koje su stoljećima razmatrali znanstvenici, riješio je Parry elegantnim odgovorom: pitanje je pogrešno postavljeno. Homer ne spada u područje pisane književnosti, niti je ijedan pjesnik mogao sam napisati tako savršena djela kao *Ilijadu* i *Odiseju*. Postojao je niz tradicionalnih pjesnika-Homera, kao i niz Ilijada i Odiseja, koje su stvarale generacije usmenih epskih pjesnika. Jedan među tim pjesnicima dao je verziju u osmom vijeku prije naše ere, koju znamo. Ovu verziju netko je utvrdio zapisivanjem, ali po sebi tekst i sadržaj Ilijade i Odiseje, kao i sličnih spjevova, na primjer o prokletniku Edipu i njegovim potomcima, ili o djelima snažnog poluboga Herakla i o Heraklovoj djeci, ili o Argonautima, ili o povratku Agamemnona i Menelaja iz Troje, bili su dotad fluidni, nefiksirani, protejski mnogo-oblični (*multiform*).

Parry je mnoge od takvih pjesnika-Homera sreo među Bošnjacima, a posebno ga je zanimalo jedan koji je bio slavan u drugoj polovini 19. vijeka. Njega više nije mogao sresti, a o njemu je čuo mnoga sjećanja koja su se već pretapala u legende (**Ćor Huso**).⁷ Tražio je najboljeg pjevača, onoga koji bi bio najbliži genijalnom starogrčkom Homeru. Pronašao je takvog pjesnika u Bijelom Polju, a zvao se Avdo Međedović.

⁷ Ćor Huso Husović jedna je od najzanimljivijih pojava među bošnjačkim pjevačima. Milman Parry bio je prvi među sabiračima koji je već 1934. čuo legende o Ćor Husu od Saliha Ugljanina Pešterca. Zatim će od ovog istog pjevača i nekih drugih kazivača zapisati legende o Ćor Husu i vrijedni Alois Schmaus, te naravno Matija Murko, kome ništa u vezi epske pjesme nije moglo promaći (*Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, JAZU knj. 42: Zagreb, 1951, tom 1-2). O Ćor Husu piše i Radosav Medenica nedovoljno promišljeni esej *Slijepi guslar Ćor-Huso Husović* (Stvaranje br. 2: Titograd, 1974, navodim prema knjizi Huseina Bašića: *Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Almanah: Podgorica, 2003, tom 4). Mnogo je zanimljiviji Lordov esej o Ćor Husu *Tradition and the Oral Poet: Homer, Huso and Avdo Međedović* (Accademia Nazionale dei Lincei: Roma, 1970). Predivne su legende koje prenosi Husein Bašić kako u gore navedenoj hrestomatiji, tako posebno u odjeljku *Tri anegdote o Ćor Husu* antologije *Usmena proza Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* (Almanah: Podgorica, 2003, tom 3).

Parry dakle nije utvrdio ništa novo o Homeru, nego je shvatio, kako tvrdi, da znanstvenici nisu mogli pronaći odgovore na svoja pitanja jer nisu postavljali prava pitanja. Naime, ukoliko Homer ne spada u pisanu književnost, nego u usmenu i tradicionalnu, tada ga ne možemo razumjeti pristu-

pajući mu kao piscu pisane književnosti, niti smijemo koristiti uobičajenu književnu kritiku. Naprotiv, moramo upoznati stil usmene i tradicionalne tvorbe, kao i način života ljudi koji stvaraju tu tvorbu, jer stil jest oblik mišljenja (*form of thought*). Kad shvatimo kako usmeni tradicionalni pjesnik stvara svoja djela i kako živi taj pjesnik i ta tradicija i *zašto baš tako*, onda ćemo pronaći ključ za razumijevanje cjelokupne usmene književnosti i ući u duh samog pjesnika.

Mladi Albert Bates Lord u Dubrovniku 1934. godine,
dječak u pozadini je Adam Parry

Usmena tradicionalna književnost je prethodila pisanoj i tvorila se

tisućama, desecima tisuća godina, a tvori se i danas. Ona je prirodnija, mitskija, kvalitetnija i čovjeku bliža od pisane. Iz usmene razvila se pisana književnost, ali se pisana toliko odvojila od usmene da je od nje danas dijeli ponor. Neki tvrde da je Parry bio Darwin homerologije, a Parry sam sebe naziva antropologom književnosti. (U tome je sličan fenomenalnom proučavatelju Inuita, etnologu Knudu Rasmussenu, koji je vodio «literarne» ekspedicije diljem Arktika, skupljajući eskimske priče i pjesme).

Prema Parryju, jedini ispravni način da se pristupi Homeru jest putem proučavanja i upoznavanja epske tradicije analogne Homerovoj tradiciji. Parry je smatrao da *bošnjačka epika predstavlja izvrsnu analogiju pret-homerskoj epici, jer je daleko razvijenija od kršćanske, a manje razvijena od homerske*. Ona je također *herojska i opisuje homerske sadržaje* (povratak junaka iz dugogodišnjeg ropstva, oslobađanje junaka ili junakinje iz ropstva, osvajanje gradova, dvoboji i ratovi, smrt zamjenika to jest supstituta, inicijacija mladića u zajednicu odraslih junačkih ratnika, stjecanje ljepotice u borbi s nemani, ženidba junaka s najljepšom ženom, herojska natjecanja i slični sadržaji).

Prije svoje smrti Parry je dospio jasno uočiti, pa i definirati dva temeljna pojma svoje teorije književnosti, koja se meni čini najobuhvatnijom nakon Aristotelove. Ti su pojmovi formula i tema, te tematska tvorba (*composition by theme*). Ako se može govoriti o kopernikanskoj revoluciji gledanja na književnost, onda ju je Parry proveo. On tvrdi da pismenost uopće nije bila potrebna književnosti. Zato mnogi na njega gledaju kao na (zlogukog) proroka kraja tipografske ili Guttenbergove ere. Njegova zaljubljenost u Homera, oduševljenje kojim je tražio Homera po našim krajevima i njegovo uvjerenje da je pronašao više Homera među posljednjim bošnjačkim guslarima mitotvorcima čine ga istinskim herojem i Don Quijotteom teorije književnosti.

Biti povezan sa Parryjevom zbirkom i djelom sa sobom nosi mogućnost otvaranja novih vidika. Od trenutka kada je tragično umro legenda o Milmanu Parryju odjekuje sa Harvarda. Također, šire se vrlo bizarne a istinite priče, pa povijest Parryjeve zbirke podsjeća na takozvanu sapunicu (*soap opera*), u kojoj gorljivo sudjeluju najviši akademski krugovi.

Tome je doprinijela činjenica da je neprijatelj Parryjevog i-prekomjer-

no-vjernog sljedbenika Lorda postao Parryjev sin Adam!⁸ Adam i njegova supruga Anne Amory⁹ postali su neumoljivi kritičari nekih Parryjevih pretjeranih teza na području proučavanja Homera, ali meta njihova napada uistinu je bio Albert Lord koji se držao tih teza kao pijan plota. Kao glasnogovornik i predvodnik vrlo utjecajne grupe znanstvenika sa sveučilišta

⁸ Adam Milman Parry (1928-1971), koji je pripremio sabrana djela svog oca Milmana, proživio je svoj kratki život na način tako sličan svom ocu, da se tako nešto ni loš pisac ne bi usudio isfabulirati! Rođen u Francuskoj, a izgubivši oca već u sedmoj godini života, Adam je, kao i otac, studirao starogrčki na Berkeley sveučilištu u Californiji. Zatim je pisao svoj doktorat na Harvardu, a godinu dana studirao na Sorbonni, poput oca. Nakon kraćeg predavačkog djelovanja na Massachusettskom sveučilištu u Amherstu, prešao je na Yale i tamo postao glasovit predavač i homerolog, te voditelj klasičnih studija. Netom nakon što je dovršio pripremu sabranih djela svog oca poginuo je, zajedno sa svojom suprugom Anne Amory (vidi slijedeću bilješku) u saobraćajnoj motociklističkoj nesreći u Francuskoj, u gradiću Colmar. Sjećanja na Adama Parryja objavila su dva velika homerologa: Erick. A. Havelock: *Adam and Anne Parry* (Yale Classical Studies 24, 1975), i Hugh Lloyd-Jones u svom Uvodu u knjigu Adamovih eseja *The Language of Achilles and Other Papers*, serija *Studies in the Greek Historians*, knj. XXIV, koja je bila posvećena sjećanju na Adama (Cambridge University Press: Cambridge, 1989). Ne znajući kako da napadne Lorda na pravi način, Adam je nažalost napadao i svog davno umrlog oca i bošnjačku epiku, te ju je u svom poznatom eseju *Imamo li Homerovu Ilijadu nazvao backwoods phenomenon*, što možemo prevesti kao prašumski fenomen (*Have We Homer's Iliad?*, *Yale Classical Studies* XX, 1966). Uopće, analogija bošnjačke epike i Homera ostala je sve do danas toliko žučno razmatrana tema, da se nisu birale riječi. Poznati Lordov neprijatelj Sir Hugh Lloyd-Jones u svojoj recenziji Lordove knjige *Epski pjevači i Usmena tradicija* (*New York Review of Books*, March 5, 1992), koji je ostao vjerni Adamov prijatelj, gotovo otvoreno iskazuje žaljenje što je Lord umro tek 1991. godine: *U strahotnoj nesreći Parry je umro mlad u Decembru 1935.; stigavši u hotel u Los Angelesu, spustio je na pod putnu torbu u kojoj je bio napunjen revolver, koji je opalio i ubio ga u trenu. Ali Lord je živio sve do 29. jula prošle godine. Ni Lord nije ostajao dužan svojim napadačima.*

⁹ Anne Amory Parry odbacuje Lordov pristup Homeru smatrajući da je takozvana srpskohrvatska analogija inferiorna u odnosu na Homerovu umjetnost, te da takozvana Parry-Lordova teorija ne prilazi Homeru kao velikoj umjetnosti. Navodim njena djela, premda ona nije objavila značajniji znanstveni prilog našem predmetu, jer je tragično poginula prije no što ih je stigla napisati: *The Gates of Horn and Ivory* (*Yale Classical Studies* 20, 1966), *Homer as Artist* (*Classical Quarterly* 65), *Blameless Aegistus: A Study of AMYMON and Other Homeric Epithets*, Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava, *Supplementum* 26 (E.J. Brill: Leiden, 1973).

Yale,¹⁰ koja je bila ogorčeno neprijateljska spram Lorda i njegovih učenika sa Harvarda, a koje su podrugljivo nazvali dogmatskim to jest tvrdim Parryjevcima, Adam je objelodanio kultnu knjigu sabranih djela svoga tragično umrlog oca, kojoj je dao naslov *Tvorba homerskog stiha* (*The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*, New York - Oxford, 1971). Nedugo zatim, dogodio se novi tragični slučaj – u saobraćajnoj nesreći, u istom trenutku, poginuli su mladi Adam i njegova supruga Anne Amory.

Vrlo čudna je priča o tome kako je glasoviti kompozitor Bela Bartok za vrijeme Drugog svjetskog rata u New Yorku pripremao knjigu Parryjevih snimaka bošnjačke lirike za tisak, s notnim transkripcijama. Nakon što je dovršio knjigu i predao dovršeni rukopis izdavaču - i on je umro.¹¹ O njegovom rukopisu neko vrijeme nije se ništa znalo (o tome izvještava Zoltan Kodaly).¹² Parryjev najzaslužniji suradnik u sabiranju, Nikola Vujnović, koji je 1938-1940 dovršio u Americi pripremu svih tekstova Parryjeve i svoje zbirke za tisak, vratio se u Hrvatsku na samom početku II. svjetskog rata i *nestao bez traga*.

I danas ne nedostaju bizarna zbivanja oko Parryjeva djela. Tako se na internetu pojavio Parryjev značajni nedovršeni spis *Ćor Huso* u Bynumo-

¹⁰ Adam i Anne Amory Parry, Eric A. Havelock, kao i Sir Hugh Lloyd-Jones, Paolo Vivante, Joseph A. Russo, Geoffrey S. Kirk, Combelack, Dimock i mnogi drugi.

¹¹ Bela Bartok (1881-1945) bio je u prvom dijelu XX vijeka ne samo jedan od najpoznatijih modernih kompozitora, nego i izvanredni sakupljač narodnog blaga kako u Mađarskoj, Jugoslaviji i Rumunjskoj, tako u Turskoj i Alžiru, te vrlo iskusni muzikolog. 1941-1943. godine radio je na lirskim materijalima Parryjeve zbirke. Iz njegove korespondencije sasvim jasno proizlazi da je svoju knjigu transkripcija bošnjačkih pjesama dovršio već 1943. godine i predao za tisak *Columbia Press-u*, te da mu ni u snu nije padalo na pamet da će knjiga imati koautora Alberta Lorda! Korespondencija pokazuje da je na njega vršen ogroman pritisak izdavača da izmijeni svoj tekst uvoda. (Vidi Halsey Stevens: *The Life and Music of Bela Bartok*, New York: Oxford University Press, 1953., te osobito Bartokovu korespondenciju iz 1941-1944. sa sinom Belom, Douglasom Moorom, C. P. Woodom, te posebno s učenicom W. Creel, koja je na engleskom izašla u knjizi *Bela Bartok Letters, Collected, Selected, Edited and Annotated by Janos Demeny*, London: Faber and Faber, 1971).

¹² Zoltan Kodaly (1882-1967) godinama je blisko surađivao s Belom Bartokom u etnomuzikološkim istraživanjima. Ni on nije ništa znao o tome da je Bartok pisao knjigu u zajednici s Lordom. Vidi o tome Kodalyjev esej *Bartok The Folklorist*, napisan 1950. godine (*The Selected Writings of Zoltan Kodaly*, London: Boosey and Hawkes, 1974, prvo izdanje na mađarskom 1964. godine). U tom eseju Kodaly zahtijeva da se pronađe rukopis knjige koju je Bartok dovršio još 1943. godine.

voj ediciji, s Bynumovim komentarima koji ne zaslužuju osvrt.¹³ Ovaj neo-bično zanimljivi spis Albert Lord je držao daleko od javnosti cijeli svoj život, premda ga je obećao objaviti već u 1953. godini (*SCHS I-II*). Neki značajni bjelopoljski Parryjevi materijali, koje sam nedavno htio istraživati, ne nalaze se na svom mjestu u biblioteci Widener Harvardskog koleđa (prema informaciji koju mi je dao David Elmer).

Predmet ovog eseja jest opis susreta Milmana Parryja, Nikole Vujnovića i Avde Međedovića i *tko je uistinu zaslužan za sabiranje i pripremu za tisak najvrednijih djela bošnjačke epske tvorbe*. O ovom predmetu dosta sam saznao u razgovorima s pokojnim Albertom Lordom. Mnoge njegove informacije treba uzeti *cum grano salis*, jer zahtijevaju verifikaciju. Također, moja saznanja izgradio sam na čitanju neobjavljene Parryjeve knjige *Ćor Huso*, kao i Međedovićevih razgovora i pjesama te snimaka drugih pjevača, posebno iz Bijelog Polja. Svoje zaključke temeljim na zdravom razumu, dugogodišnjem bavljenju Parryjevom i Lordovom zbirkom epike, te mom sabiračkom iskustvu.

...Vjerujem da ću donijeti nazad u Ameriku zbirku rukopisa i ploča jedinstvenu u svijetu za proučavanje djelovanja i života usmenog narativnog pjesništva.

Milman Parry, mart 1935, *Izveštaj, SCHS I, Opći uvod*

U povijesti proučavanja velikih zbirki bošnjačke epike često se omaložavalo kako Luku Marjanovića,¹⁴ tako i Kostu Hoermanna,¹⁵ jer su nji-

¹³ David Eliab Bynum (1936-), profesor religije sveučilišta u Clevelandu, Ohio, bio je kurator Parry zbirke i dugogodišnji najbližiji Lordov suradnik. Editirao je niz izdanja Parryjeve zbirke, uključujući izdanja Avda Međedovića, te epike iz bihačke krajine.

¹⁴ Luka Marjanović (1844-1922) sabirač je izvanredne zbirke bošnjačke epike, koja sadrži punih 255,000 stihova, a čuva se u Zagrebu, u Matici hrvatskoj. Između 1886. i 1888. godine, Marjanović je sa suradnicima zabilježio 290 bošnjačkih epskih i 30 lirskih pjesama. Najbolji pjevači Marjanovićeve zbirke bili su Mehmed Kolak-Kolaković, Bećir Islamović, Ibro Topić i Salko Vojniković-Pezić. Prema mišljenju nekih stručnjaka, ovo je najznačajnija zbirka bošnjačke epike. Marjanović je bio i veliki pionir teorije usmene književnosti, jer mu je bilo potpuno jasno da tekst pjesama nije fiksiran, te da se njihov sadržaj s vremenom mijenja. Marjanović je tvrdio da je preveo izabrani dio svoje zbirke na njemački. Nažalost, ne znam je li taj rukopis sačuvan, a ako jest, svakako bi ga trebalo objaviti.

hove zbirke prije svega poslužile u svom vremenu za određene političke projekte. Ništa manje politički obojen nije bio Lordov dugoročno planirani projekt *Srpskohrvatske junačke pjesme*. Ovo je sasvim očito iz samog neadekvatnog naziva serije, jer takve junačke pjesme ne postoje. O tome je dosad dovoljno rečeno, pa nema potrebe da to i ja činim. Prvu i drugu knjigu te serije zajednički su izdali *Harvard University Press* (HUP) i *Srpska akademija nauka* (SAN) 1953. i 1954. godine.

Predgovor srpskom izdanju piše predsjednik SAN Aleksandar Belić, a Lord iskazuje zahvalnost ministru Savi N. Kosanoviću, Rodoljubu Čolakoviću, kao «pretsedniku Saveta za nauku i kulturu Savezne vlade FNRJ» (štoviše, Čolakovića titulira Lord «Njegova ekselencija» i poklanja mu akademski naslov «doktor»!), ambasadoru u SAD Vladimiru Popoviću, američkom ambasadoru u Jugoslaviji Allenu i tako dalje i tako dalje.

Akademik Belić piše u *Predgovoru: Akademija je objavila tekstove u onoj redakciji koju su joj dali američki stručnjaci ne menjajući u njoj ništa...*

Ako Akademija i nije mijenjala sabrane epske tekstove, sigurno je da su izbačeni vrlo značajni dijelovi Lordovog teksta. Evo nekoliko Lordovih pasusa u mom prijevodu koji se nalaze u engleskom izdanju *Općeg uvoda* (*General Introduction*), a koji su **izbačeni iz Lordovog teksta koji je objavljen u srpskohrvatskom izdanju:**

Parry je pronašao da su pjesme muslimanskog stanovništva Jugoslavije značajnije za njegove homerske studije, premda odmah treba da se istakne da je tradicija pjevanja kako muslimanskih Južnih Slavena tako i njihove kršćanske braće ista. To je slavenska tradicija kojoj su u izvoru isti korijeni kao i ruskoj usmenoj epskoj tradiciji. Ipak, muslimani su razvili daleko dulje pjesme od kršćana, prvo stoga što su stoljećima bili vladajuća klasa i imali više slobodnog vremena za slušanje pjesama i priča, a drugo radi proslave Ramazana s trideset noći zabave koje su pružile izvanrednu mogućnost za neprekinuto pjevanje i slušanje iz noći u noć. Upravo u Novom Pazaru Parry je po prvi put pojmiio važnost muslimanske tradicije...

Lord nastavlja izlaganjem o Bijelom Polju i Kolašinu:

¹⁵ Kosta Hoermann (1850-1921) organizirao je sabiranje i pripremio za tisak najpoznatiju zbirku bošnjačke epike *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, koja je izašla u dvije knjige 1888-1889 u Sarajevu, te zatim u više izdanja. Zbirkom se sredinom XX. stoljeća bavio književnik Alija Nametak, ali najznačajniji proučavatelj i priređivač niza izdanja Hoermanove objavljene zbirke, kao i dotad neobjavljenih tekstova nesumnjivo je Đenana Buturović.

Kao u slučaju s Novim Pazarom, ovaj je materijal (iz Bijelog Polja, op. ZČ) gotovo ekskluzivno muslimanski. Uistinu, Novi Pazar i Bijelo Polje čine cjelinu. U knjigama koje će se posvetiti tim centrima dobro će se osvijetliti muslimanske epske tradicije ovog dijela Jugoslavije.

Baveći se tradicijom u Novom Pazaru i Bijelom Polju, imat ćemo priliku da se često referiramo na Kolašin u Crnoj Gori, jer se čini da je muslimansko slavensko pjevanje u tim centrima došlo prije nekoliko generacija iz Kolašina. Tamo više uopće nema muslimana, ali se još može pronaći dobra tradicija pjevanja pravoslavaca.

Zatim Lord priča o tradiciji u Stocu, te prelazi na Bihać:

Parry je sabirao od muslimana, pravoslavaca i rimokatoličkih pjevača u Bihaću, ali njegovi najbolji izvođači bili su muslimani i rimokatolici. U sjevernoj Bosni, domaji mnogih velikih junaka iz prošlosti, kako muslimanskih tako i kršćanskih, Parry je pronašao tako bogatu tradiciju koja je zaostajala samo za Bijelim Poljem. Ovdje muslimani pjevaju prateći se na tamburi...

Knjige je Lord posvetio Milmanu Parryju, Nikoli Vujnoviću i pjevačima Jugoslavije. U srpskohrvatskom izdanju **iz posvete su izbačeni i Vujnović i pjevači.**

Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su Lordov tekst editirali urednici SAN. Mogao je to učiniti sam Lord za izdanje na našem jeziku, ali ne vjerujem da je tako. Lord je nesumnjivo bio svjestan sudbine svog vlastitog teksta, ali nije javno reagirao.

Parry piše da je on u početku proučavao Homerov stil ne shvaćajući da je taj stil ne samo tradicionalan nego i usmen... Odlučio je da se prije svega upozna s južnoslavenskom narodnom poezijom i uputio se ljeti god. 1932. u Dubrovnik, gdje se sreo s autorom ovih redaka.

Il'ja Nikolajevič Goleniščev-Kutuzov, Istraživači epike i narodni pjevači

O Parryjevom sabiranju u uvodu gore navedene knjige Lord kaže slijedeće (navodim srpski prijevod, jer je precizan):

Pari je dvaput dolazio u Jugoslaviju, prvi put u leto 1933 godine i drugi put na duže vreme od juna 1934 do septembra 1935 godine. Na svom prvom putovanju on je želeo da se upozna sa oblastima koje je nameravao da obuhvati pri svom sledećem dolasku, a i da stekne iskustva u radu na terenu. Drugo putovanje i boravak u Jugoslaviji, na kome sam i ja učestvo-vao, bilo je posvećeno i skoncentrisano na sabiranje materijala.

U odjeljku *Pomoćnici Jugosloveni* gore navedenog *Opšteg uvoda*, Lord zatim govori o Nikoli Vujnoviću, kao glavnom Parryjevom pomoćniku i nastavlja:

Povremeno i silom prilika bilo je i drugih zapisivača. U toku prvoga leta (1933) nekoliko tekstova je zapisao g. Ilija Kutuzov, ruski emigrant koji je u to doba bio učitelj u Dubrovniku. On je takođe pratio Parija tokom toga leta i jedno kratko vreme idućeg leta. Međutim, kao obrazovan čovek i intelektualac on nije imao ono razumevanje i pronicljivost seoskog guslara Nikole. No, i pored toga Kutuzov je bio od pomoći Pariju prvih dana kao tumač, pošto Nikola nije znao drugog jezika osim srpskohrvatskog.

Nikola Vujnović (lijevo) i Ilija Nikolajevic Goleniščev-Kutuzov
u ljeto 1933. godine. Snimio Milman Parry

1. februara 1986. godine snimio sam na Harvardu interview s Albertom Lordom povodom 50-godišnjice smrti Milmana Parryja. Taj je interview, objavljen pod naslovom *Nasljeđe Milmana Parryja* u broju 26 časopisa *Latina et Graeca* (Zagreb, 1986), kasnije imao značajni odjek. Tada sam po prvi put posumnjao u punu vjerodostojnost Lordovih iskaza. Naime, pripremajući tekst interviewa za tisak, provjerio sam mnoge podatke iz gore navedene serije knjiga, te posebno one o Nikoli Vujnoviću i Iliji Kutuzovu.

Beskonačno bogata knjigama i zanimljivim rukopisima, harvardska biblioteka Widener pruža dobrom istraživaču mogućnost najčudnovatijih otkrića. Evo što sam ja otkrio.

Lordov «emigrant Ilija Kutuzov» iz gornjeg navoda uistinu je bio **Il'ja Nikolajevič Goleniščev-Kutuzov (1904-1969)**, ruski znanstvenik i veliki znalac Dantea i francuske srednjovjekovne književnosti. On je kao gimnazijalac pobjegao iz sovjetske Rusije. Ovaj plemićki potomak generala koji je pobijedio Napoleona glasovit je kao priređivač Danteovih djela i kritičkog izdanja starofrancuskog junačkog epa *Pjesan o Rolandu*. Ruski velikan napisao je zanimljivu knjigu *Epos serbskogo naroda* koju je 1963. godine objavila *Akademija nauka* u Moskvi. Treba navesti i podatak da je Goleniščev-Kutuzov, poput Parryja, doktorirao u Parizu na Sorbonni. Dakle, Parry i Goleniščev-Kutuzov nisu se sreli u Dubrovniku slučajno i on nije bio zapisivač silom prilika.

O doprinosu Goleniščeva-Kutuzova proučavanju bošnjačke epike hvalopjevno piše na bosanskom Đenana Buturović u svojoj informativnoj, izvanrednoj i temeljito pripremljenoj knjizi *Bosanskomuslimanska usmena epika* (Svjetlost: Sarajevo, 1992), kao i ja, 1991. godine, na engleskom u eseju *SSMES*). Kako se o ovom finom znanstveniku u nas, a pogotovo u Americi, premalo zna, navodim neke njegove biografske podatke iz dosad neobjavljene antologije ruskih pjesnika Beograda Ostoje Đurića (izvor: internet):

Ratni i poratni život Goleniščev-Kutuzova, obeležavaju dramatični događaji: gubljenje državljanstva, gubitak posla, logor na Banjici, učešće u "Društvu sovjetskih patriota", zatvor zbog Informbiroa, iseljenje u Sovjetski Savez, gde u Institutu za svetsku književnost "Maksim Gorki" radi kao stariji naučni saradnik, a kasnije kao profesor na Moskovskom državnom univerzitetu. Ovde je ostvario zavidnu naučnu karijeru istraživača filologa. Najvažnija dela iz ovog perioda su mu: "Ital'janskoe Vozroždenie i slavjanske literatury" (1963), "Dante" (1967), "Tvorčestvo Dante i mirovaja kul'tura" (1971), "Srednevekovaja latinskaja literatura Italii" (1972),

"Slavjanske literature" (1973) i "Romanske literature" (1975). Prevodio je sa više jezika, između ostalih i epsku poeziju južnih Slovena.

Samo ideologija hladnog rata mogla je omogućiti da se u Americi do dana današnjeg (s izuzetkom mog eseja *SSMES*) zataji suradnja ovog značajnog ruskog znanstvenika i Milmana Parryja. Mit prema kojem su dva mlada Amerikanca s Harvarda uz pomoć Petka, to jest "jugoslovenskog pomoćnika", stvorili Parryjevu zbirku i zatim formulirali teoriju usmene književnosti nije istinit. Istina je mitskija i mnogo zanimljivija. Parryjevu zbirku, koja je temelj Parryjeve teorije, stvorili su jedan Amerikanac i jedan Hrvat, uz presudnu pomoć jednog Rusa, posebno u početku sabiranja 1933-1934. godine.

U svom tekstu *Istraživači epike i narodni pjevači* Goleniščev-Kutuzov s gorčinom navodi činjenicu kako Vuk Karadžić «*nastoji, kao što je poznato, da umanju ulogu svojih pomoćnika. Naročito neugodna bila mu je pomoć Mušickog*» (*Usmena književnost, Izbor studija i oglada*, priredila Maja Bošković Stulli, Zagreb, 1971). Sasvim je jasno iz konteksta da se radi o njegovoj gospodskoj reakciji na gore navedeni Lordov navod. Goleniščev-Kutuzov u istom eseju opisuje svoju suradnju s Parryjem ovako:

Ljeti 1933. i 1934. godine ja sam pratio M. Parryja na njegovu putu s ciljem da izučava južnoslavensku epiku po Hercegovini, Bosni i Dalmaciji. Ja sam zapisivao tekstove sve do našeg dolaska u Zagreb, gdje je Parry kupio parlograf. U jesen god. 1934. počeo sam održavati predavanja na Beogradskom univerzitetu i nisam više mogao sudjelovati u epskim teren-skim putovanjima.

Goleniščev-Kutuzov rekao je istinu. Uopće nema sumnje da je uloga ruskog znanstvenika i plemića bila presudna u početku Parryjevog sabiranja 1933., a značajna i u ljeto 1934. godine, jer je znao jezik i bio specijalist u proučavanju epike. Napominjem da Parry u svom rukopisu *Ćor Huso* govori o Goleniščevu-Kutuzovu sa zahvalnošću, s ogromnim simpatijama i sa prijateljskim i kolegijalnim uvažavanjem, a još više i ljepše o Nikoli Vujnoviću, o kom će uskoro progovoriti, a da *dosad nije objavljen ni jedan Parryjev tekst u kom je Parry spomenuo Alberta Lorda*.

Također, sve tvrdnje Lordovih sljedbenika Bynuma, Foleya, pa i Lorda i mnogih drugih da je Lord bio Parryjev asistent i da su zajedno sabirali zasad nisu potvrđene ni dokumentirane. Lord je svoje sljedbenike puštao da govore ono što on sam nije htio ni smio tvrditi, ali ih nije demantirao. Sigurno je samo to da je mladi dvadesetgodišnji Lord prisustvovao nekim Parry-Vujnovićevim snimanjima pjevača u jesen 1934. godine, te ponekad u 1935.

godini, ali nema govora o tome da je bio Parryjev suradnik. Parry je poznat po znanstvenom poštenju i nesebično daje kredit svakome tko ga zaslužuje.

Prvi zapis po diktatu bošnjačke epike u Parryjevoj zbirci, *tekst br. 20*, zapisali su zajedno Goleniščev-Kutuzov i Nikola Vujnović 23. augusta 1933. godine (pjevač Osman Mekić: *Omer Dadić i Dojčić kapetan*, 327 stihova). U bilježnici stoji i Kutuzovljev zapis informacije koju je dobio od Mekića: *Nevesinje, Biljeća, Gacko i Avtovac, tu je mjesto gdje se najviše pjeva, svuda ima guslari*. Parry, Goleniščev-Kutuzov i Vujnović zatim će sabirati upravo u navedenim mjestima.

Parryjeva zbirka sadrži niz dokaza da je mnoge tekstove sabrao putem diktata, a još više njih natipkao Il'ja Nikolajevič Goleniščev-Kutuzov. Ali evo i jednog od najzanimljivijih dokaza koje sam pronašao u biblioteci Widener Harvardskog koledža.

Pod oznakom *Slav 8910.9* čuva se skromna knjižica, koju je 1933. izdao *Savez ruskih pisaca i novinara u Jugoslaviji*. Naslov joj je *Antologija novoj jugoslavianskoj liriki*, a jedan od njenih priređivača je Il'ja Nikolajevič Goleniščev-Kutuzov. Na knjižici je čitljiv pečat: *Harvard College Library, Iz ostavštine prof. Milmana Parryja, 10. Januara 1936*.

Na prvoj stranici knjižice, na mjestu gdje se uglavnom piše posveta, Ilija je napisao rukopisnom ćirilicom svom prijatelju Milmanu slijedeću posvetu:

Gnu Dru Milmanu Pari
 Profesoru univerziteta u Harvardu
 (Kembridž)
 kao uspomenu našeg epskog putovanja
 po Hercegovini ljeti 1933 godine
 s čvrstom nadom da će on
 uskoro
 upoznati sve zemlje i sve pjesme
 Slavije –
 Od Jadranskog mora do Tihog Okeana
 i da će on obnoviti studije
 narodne poezije
 u Evropi i u Americi
 Ilija Goleniščev-Kutuzov
 Dubrovnik
 3 septembra
 1933 godine

Ova posveta jasno dokazuje slijedeće:

1. Goleniščev-Kutuzov i Parry zajedno su sabirali u ljeto 1933. godine i rastali su se kao dobri prijatelji

2. Parry je već u ljeto 1933. godine mogao čitati rukopisnu ćirilicu i tekst na srpskom ili hrvatskom jeziku

3. Goleniščev-Kutuzov i Parry dogovorili su se da će zajedno nastaviti sabiranje, po mogućnosti u svim slavenskim zemljama, a posebno u Rusiji.

4. Parry je već tada pomalo zapustio homerologiju i odlučio baviti se proučavanjem tradicionalne usmene književnosti.

Potvrdu o dogovoru za nastavak sabiranja nalazimo u sjećanjima supruge Il'je N. Goleniščeva-Kutuzova (*Slavjanske literatury: stat'i i issledovanija*, Moskva, 1973, vidi poglavlje *Epos narodov Jugoslavii*, str. 220-359).

Zato nas ne treba čuditi da će u ljeto slijedeće, 1934. godine, Goleniščev-Kutuzov dočekati svog prijatelja Parryja u Dubrovniku, spreman da s njim krene u novo sabiračko epsko putovanje.

Parryja će u Dubrovniku dočekati još jedan veliki prijatelj, *nesumnjivo uz Parryja najzaslužniji sabirač bošnjačke, pa i kršćanske južnoslavenske epike XX. vijeka i su-tvorac Parryjeve zbirke*, o kom ćemo sad progovoriti.

Za glavninu uspjeha koji sam ovog ljeta imao mogu zahvaliti pomoći Vujnovića... Njegovo takoreći profesionalno poznavanje pjesništva ... fakat da je iz tog kraja i da je poznao ljude i njihove običaje, te njegovo neobično jasno razumijevanje onoga što sam htio postići sabiranjem tekstova, dovelo je do toga da su me ljudi prihvatili i vjerovali da znaju što ja radim. Bio je apsolutno pošten... Dao sam mu da se brine za sve nabavke... i u ovoj zemlji u kojoj ništa nema fiksiranu cijenu on se brinuo da platim samo ono što je potrebno. On je bio posebno vješt u nelakom određivanju honorara koji je svaki pjevač osjećao kao sumu na koju ima pravo po svojoj reputaciji.

Milman Parry, *Izvještaj*, kraj ljeta 1933.
(navodi Lord u *SCHS I*, str. 6; moj prijevod)

Navedeni *Izvještaj* Parry je očito napisao s ciljem da dobije novčana sredstva za slijedeću 1934. godinu, kako bi mogao tim sredstvima uposliti **Nikolu Vujnovića** kao svog pomoćnika. Lord ovako opisuje Nikolu:

Nikola je bio prvi (pjevač, op. ZČ) kog je Parry čuo u Jugoslaviji, i kada je Parry otkrio da je Nikola pismen rekao mu je da sam zapiše svoje

pjesme. Nikola je pokazao profesionalni interes kao pjevač za taj posao i kasnije tokom toga ljeta (1933. godine, op. ZČ), kada je Parry otišao u Hercegovinu, on je poveo Nikolu kao svog pomoćnika, i otad je Nikola konstantno bio u Parryjevu društvu tokom sabiranja.

Lord je korektan prema Vujnoviću i u svojoj posveti (koja je, kao što rekoh, izbačena iz srpskog izdanja):

Posvećujući seriju knjiga koje će nositi njegovo ime znanstveniku i sabiraču Milmanu Parryju, zatim njegovom pomoćniku Nikoli Vujnoviću, te napokon, svakako, samim jugoslavenskim pjevačima, pokušao sam dati najveću počast onima koji su stvorili i napravili ovu zbirku. Nesretni slučaj (Parryjeva smrt, op. ZČ) i rat (Nikola Vujnović je nestao u ratu, op. ZČ), te samo vrijeme, rastavili su nas i njih, a ipak oni žive modernim čudom u Zbirci (na snimkama, op. ZČ). Živim glasovima posvećujem ove knjige.

Napokon, Lord nam daje slijedeće podatke o Nikoli Vujnoviću:

Nikola je bio (1933. godine, op. ZČ) otprilike dvadesetpetogodišnji mladić, rođen u selu Burmazi, na području Stoca u Hercegovini. Po struci bio je klesar. Završio je četiri razreda škole, što mu je bilo dovoljno da nauči čitati i pisati. Kako je bio iz područja gdje je još uvijek cvjetala umjetnost pjevanja epskih pjesama, Nikola je bio i pjevač. Stoga je on razumio druge pjevače i njihove pjesme, i on je poznao seoski način života u Jugoslaviji, jer mu je i sam pripadao.

Čudno je da Lord pomlađuje Nikolu, jer Nikola na mnoštvu svojih autografa iz 1933. godine zapisuje da je star dvadeset i osam godina. *On je vrlo pismen, a njegov je rukopis neobično raspisan*, pa sumnjam u podatak da je Nikola završio samo četiri razreda osnovne škole.

Parryjev *Ćor Huso* prepun je govora o Nikoli i očito je da su se Milman i Nikola sjajno družili. Nikolu spominje i Bela Bartok, a s ljubavlju ga se sjeća Adam Parry, koji ga je upoznao kao mali dječak u Dubrovniku, te o njemu piše:

Često je Parry dovodio svoje pomoćnike u kuću u Dubrovniku, da s njim tamo rade. Njegov glavni jugoslavenski pomoćnik, Nikola Vujnović, bio je lijep i inteligentan (premda ponekad neodgovoran) čovjek čije su se sposobnosti kao tumača i sugovornika pjevača (jer on je i sam pjevao) pokazale neprocjenjive kako za Parryja, tako, nakon njegove smrti, za Alberta Lorda, koji se nekoliko puta vratio u tu zemlju da nastavi Parryjev rad. Nikola je bio postao familijarna osoba u domaćinstvu i Parryjeva djeca bila su mu vrlo sklona. (Milman Parry: Tvorba homerskog stiha, Adam Parry: Uvod)

Treba posebno istaknuti da je Lord nakon Parryjeve smrti odnio pet stotina snimljenih ploča u Dubrovnik, gdje ih je Vujnović transkribirao tijekom 1937. godine. Zatim je najvjerojatnije Lord organizirao dvogodišnji boravak Nikole Vujnovića u Americi. *Na Harvardu je Vujnović tijekom 1938, 1939. i 1940. godine neumorno radeći transkribirao i editirao sve tekstove koje je s Parryjem sabrao i time u potpunosti pripremio sve tekstove zbirke za tisak. Sva dosadašnja izdanja Parryjeve zbirke temelje se na Vujnovićevim rukopisima i transkripcijama, kako knjige epike Avda Međedovića, tako i epski materijali iz novopazarskog i bihaćkog područja (Bihać, Cazin, Kulen Vakuf).*

Lordov najbliskiji i najvatreniji suradnik David Bynum često neko-rektno tvrdi da je bio prisiljen editirati Vujnovićeve transkripcije, jer su bile netočne. Činjenica je da Bynum, a ni Lord, nisu dovoljno vladali našim jezikom da bi mogli popravljati Vujnovićeve transkripcije. To sam nepobitno dokazao u gore navedenom eseju *SSMES*.

Napokon, treba reći nešto i o Parryju. Bit ću kratak, jer on je svjetski glasoviti znanstvenik. 1923. godine magistrirao je tezom o Homeru na Kalifornijskom sveučilištu u Berkeleyu. 1928. doktorirao je u Parizu na Sorbonni kod lingvистa Meilleta. Svoje doktorske radnje o Homeru napisao je i objavio na francuskom. 1928. vratio se u Ameriku, te nakon jednogodišnjeg rada na sveučilištu Drake u Iowi prešao na Harvard.

Na Harvardu je ostao od 1929. do svoje smrti 1935. godine. Nakon što je više godina bio samo instruktor, 1932. promoviran je u asistenta profesora. Tokom boravka na Harvardu objavio je svoje najznačajnije priloge proučavanju Homerovog stila. Glavna su mu djela, objavljena za života na francuskom, disertacije *Tradicionalni epitet u Homera* (Pariz, 1928) i *Homerske formule i homerski metar* (Pariz, 1928), te rasprave *Proučavanje epske tehnike usmene tvorbe stihova*, I-II, objavljene na engleskom u časopisu *Harvard Studies in Classical Philology* (Cambridge, MA 1930-1932).¹⁶

Sad imamo pred sobom likove tvorca Parryjeve zbirke i možemo sagledati kako su se oni razvijali kao sakupljači i kako su sreli Avdu Međedovića. Najstariji među njima je Milman, ima 31 godinu, slijedi Ilija, 29 godina (koji će ih napustiti već u jesen 1934.), te najmlađi Nikola, 28

¹⁶ Biografski podaci o Milmanu Parryju (1902-1935) koje posjedujemo vrlo su oskudni. Izgleda da ga je najbolje poznao Harry Levin, harvardski profesor, čiji sam tekst već naveo, te John H. Finley Jr, također sa Harvarda. Tu su i sjećanja Il'je N. Goleniščeva-Kutuzova, Alberta Lorda i Adama Parryja. Najviše o Parryju možemo naučiti iz njegove zbirke i spisa.

godina. Uz njih je, u jesen 1934, a povremeno i u 1935. godini, dvadesetgodišnji Albert, ali samo kao Milmanov učenik i promatrač, a ne kao sakupljač. Zasad nema dokaza da je Albert bio u 1935. godini u Bijelom Polju i da je on već tada upoznao Avdu Međedovića.

Prvi put sam došao u Jugoslaviju 5. jula 1933. Dva dana kasnije upoznao sam gospodina Iliju Kutuzova koji mi je davao lekcije iz srpsko-hrvatskog, i koji me je pratio na mojim prvim putovanjima po Hercegovini u potrazi za pjevačima. ...

(Kutuzov i Parry kreću u potragu za pjevačima. Čuli su da se pjevači sastaju u Arbulićevoj kavani u Dubrovniku)

Razgovarali smo s Arbulićem toga dana, i on nam je obećao da će pitati jednog od ljudi koji tamo pjeva da nama pjeva te večeri. Taj pjevač bio je Nikola Vujnović, klesar po struci, iz Stoca u Hercegovini. Pio je vino i ugađao gusle kad smo Kutuzov i ja stigli. Rado nam je pjevao te večeri.

Milman Parry, *Ćor Huso*, Zapis od 1. decembra 1934.

Milman nastavlja kako su iz večeri u večer on i Ilija odlazili u Arbulićevu kavanu. Tamo su nekoliko puta molili Nikolu da im ponovo pjeva. Nakon dosta nećkanja, i ne prihvaćajući čašu vina koju su naručili za njega (*Mogu sam platiti svoje vino!*), ponosni Nikola je pristao. Kad je Parry doznao da je Nikola pismen, nagovorio ga je da svojom rukom zapiše svoju pjesmu. Nikola Vujnović je 23. jula 1933. godine zapisao svoju pjesmu *Marko Kraljević i Musa Keserdžija*, koja sadrži 255 stihova, i tako je Parry sakupio prvu pjesmu svoje zbirke – *Parry tekst br. 1*.

Zatim je Milman, ili Ilija, što je vjerojatnije, prepisao na pisaću mašinu ovu pjesmu iz Nikolina rukopisa. Kopiju su Milman i Ilija poklonili pjevaču Nikoli u znak zahvalnosti. Milman je zamolio Nikolu da ponovno otpjeva istu pjesmu, te rekao Iliji neka za vrijeme pjevanja prati natipkani tekst, da uvidi da će tekst pjesme biti bitno drugačiji, jer je fluidan, nefiksiran. (Milman je već poznao Murkove¹⁷ i Radlovljeve,¹⁸ a možda i Mar-

¹⁷ Matthias Murko (1861-1951) bio je veliki i neobično zaslužni etnograf. Glavno mu je djelo *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike: Putovanja u godinama 1930-1932*. Djela JAZU, knj. 41-42 (Zagreb, 1951). Izabrana Murkova djela pripremio je A. Slodnjak na slovenskom: *Matija Murko, Izbrano delo* (Ljubljana, 1962). Posebno je značajno da je Parry sreo Murka u Parizu na obrani svoje doktorske disertacije, te čitao

janovićeve teoretske tekstove.) Ako može, neka Ilija zapiše promjene u tekstu. Ilija mu nije vjerovao, tvrdi Milman, ali se uskoro zaprepasten uvjerio. Tekst nanovo otpjevane «iste» Nikoline pjesme o Marku i Musi bio je toliko različit da Ilija nije stigao upisati sve promjene u Nikolinoj pjesmi. I Nikola se zainteresirao za probleme tvorbe i stila usmene pjesme i tako je stvorena sakupljačka ekipa.

Može se tvrditi da nitko od ove trojice u tom trenutku nije imao pojma o vitalnoj i snažnoj tradicionalnoj epskoj tvorbi poput bošnjačke, jer Nikola je bio mladi rimokatolički pjevač-guslar koji nije znao veći broj pjesama, Ilija je bio stručnjak za francusko i talijansko srednjovjekovlje, a Milman znalac starogrčke 2,700 godina mrtve epike, koji je tek počeo učiti jezik usmene tvorbe koju je namjeravao sakupljati. Ipak, kada ih je ujedinila mladost i oduševljenje, te kad su spojili svoje snage, oni su predstavljali idealni sabirački znanstveni tim, koji je bio sudbinski predodređen da *stvori najbolju svjetsku zbirku usmene epske tvorbe*, te da pomogne Milmanu da *formulira obuhvatnu teoriju usmene književnosti*, utemeljenu na proučavanju stila a) žive tradicionalne usmene epike i lirike, b) srednjovjekovne epike i balade, te c) starogrčke epike.

njegov važni spis *Narodno epsko pjesništvo u Jugoslaviji na početku XX vijeka* (objavljeno na francuskom u Parizu 1929. godine).

¹⁸ Vasilii Vasil'evič Radlov (1837-1919) istraživao je karakirgisku usmenu epiku. Kada je shvatio da tekst karakirgiske epske pjesme nije fiksiran, ukazao je na mogućnost da je i homerska epika bila tvorena na slični način. Dao je izvanredan opis tvorbe usmene epske pjesme u svom glasovitom djelu *Proben der Volksliteratur der noerdlichen turkischen Staemme* (St. Petersburg, 1885.). Parry je zasigurno poznao ovo djelo.

Mustafa Hakibegov Rizvanbegović iz Stoca 1933. godine. Zabilježio je niz bošnjačkih pjesama po diktatu za Milmana Parryja. Snimio Milman Parry.

Ilija je bio pjesnik i znanstvenik profinjenog književnog ukusa, kako Milman tvrdi u rukopisu *Ćor Huso*, koji je izvanredno poznao Vukovu zbirku i srednjovjekovnu epiku i baladu, posebno francusku, talijansku i rusku, a Nikola je ubrzo postao idealni zapisivač tekstova i voditelj razgovora s pjevačima, jer je savršeno poznao dikciju pjesme i guslarima ulijevao povjerenje kao njihov čovjek, guslar kao što su i oni. Uz to je bio neobično inteligentan i poput Milmana zainteresiran za proučavanje stila i biti usmene tvorbe. Štoviše, sam mu se Milman ponekad divi i zavidi Nikoli, jer Nikola nadilazi Milmana u tome što *posjeduje pjesnički, istančani urođeni osjećaj za estetičke probleme* (koji su inače slaba točka kako Milmana Parryja, tako još više njegovih dogmatskih sljedbenika, poput Lorda, što im se prigovara s punim opravdanjem)! Milman je pak već tada bio svjetski najsposobniji proučavatelj stila starogrčke tradicionalne usmene tvorbe.

Ilija Nikolajevič Goleniščev-Kutuzov bilježi pjesmu po diktatu u Stocu 1933. godine. Snimio Milman Parry

Tehnika rada 1933. godine bila je ovakva: Nikola je pronalazio pjevače, bilježio njihov repertoar i biografske podatke, te zapisivao njihove pjesme po diktatu, a Ilija ih je odmah pretipkavao na pisaću mašinu i pisao za Milmana upute, često na francuskom jeziku, te navodio reference na Vuka Karadžića i druge zbirke. (Vjerojatno je Ilija također prevodio na francuski teža mjesta za Milmana, a kada je trebalo i sam bilježio pjesme po diktatu). Ilija je naravno bio i tumač između Milmana i Nikole. A Milman je zapravo samo učio, premda on začudo tvrdi da je tada i sam zapisivao pjesme i kazivanja (vidi Parryjev značajni esej, objavljen već 1933. godine: *Cijeli formularni stihovi u grčkoj i južnoslavenskoj herojskoj pjesmi*, *Tvorba homerskoga stiha*, str. 389-390).

Na kraju sabiranja u ljeto 1933. godine, Milman, Nikola i Ilija sakupili su skromnih 76 epskih tekstova osrednje kakvoće, kao i lirske tekstove i kazivanja pjevača. Ali su mnogo naučili i bili oduševljeni ovim radom. Sabirali su u široj regiji Stoca, Nevesinja i Gacka, te u okolici Dubrovnika, pjesme rimokatolika, pravoslavaca i muslimana, pa se može reći da su već tada okusili epske i lirske tradicije ovih regija u potpunosti.

Milmanov neobjavljeni rukopis *Ćor Huso* vrlo detaljno opisuje te prve korake pa nema potrebe da se na njima zadržavam, jer će se rukopis kad-tad tiskati.¹⁹ Milman se vraća na Harvard s čvrstom odlukom da organizira jednogodišnje sabiranje epike i lirike na prostoru čitave epske Jugoslavije, uz pomoć Nikole i Ilije. Njemu je već potpuno jasno, kako iz osobnog iskustva tako posebno iz Murkovih spisa, što je u tehničkom pogledu potrebno za sabiranje takvih materijala koji će *osvijetliti bit usmene tvorbe* (aparatusposobljen za kontinuirano snimanje zvuka glasa i pratećeg instrumenta, koji omogućuje dovoljno jasan zvučni zapis da bi se moglo točno transkribirati ispijevane stihove i muzičku pratnju). Milman će se 1934. go-

¹⁹ U svom tekstu *Homer, Parry and Huso* (*American Journal of Archaeology* 52, koji je reprintiran u navodenoj knjizi *Tvorba homerskog stiha*), Albert Lord je već 1948. godine obećao tiskanje *Ćor Husa*, slijedećim riječima: *Kad smo bili u Dubrovniku, tijekom zime 1934-1935. godine, Parry je otpočeo diktirati opis svoja dva putovanja po Jugoslaviji... Prema sadašnjem planu (ove terenske bilješke, op. ZČ) biti će uključene u uvodne stranice prve knjige zbirke koja će se tiskati*. Prva knjiga serije *SCHS* izašla je 1953. godine, ali u njoj nije tiskan *Ćor Huso*. Poznato mi je da je John Miles Foley htio objaviti ove tekstove, ali Lord nije udovoljio njegovoj želji, te je tvrdio da će on pripremiti tekst, zajedno s Davidom Bynumom. Nakon Lordove smrti, kuratori zbirke Parry najavili su, zajedno s izdavačkom kućom Garland, da će objaviti *Ćor Husa* u ediciji Davida Bynuma i Mary Louise Lord. Nijedan od ovih najavljenih planova nije se ispoštovao.

dine s takvim aparatom, koji u to doba predstavlja tehnički najsavršeniji instrument za kontinuirano snimanje zvuka, vratiti u Dubrovnik.

Protivno onima koji misle da je Parryjevo bavljenje usmenom epikom prije svega usredotočeno na osvjetljavanje homerskih problema, ja sam uvjeren da je već krajem 1933. godine Parry pomalo zapustio starogrčka proučavanja. Zabilješke o Homeru iz *Ćor Husa* (koje je već Adam Parry objavio u navedenoj Milmanovoj knjizi *Tvorba homerskoga stiha*) ne pokazuju da se u Dubrovniku Milman intenzivno bavio nekim homerskim problemom, dok su razmišljanja o slavenskoj epici izvanredna i nadahnuta, premda često potpuno pogrešna. Milman je već tada krenuo, možda u početku nesvjesno, putem izgradnje sveobuhvatne teorije usmene književne tvorbe.

*Doista, kao što sad uviđam, ponajviše upravo ta razlika između ogo-
ljenosti i punine daje slabost ili snagu (epskom, op. ZČ) pjesništvu; i u toj
punini, više nego i u čem drugom, prebiva superiornost muslimanskih pje-
sama i onih većih srpskih pjesama kao Banović Strahinja (Vuk II, 43)...*

Milman Parry, *Ćor Huso*, Zapis od 19. decembra 1934. godine

Prvi znanstvenik koji se oduševio Parryjevom zbirkom bio je kompo-
zitor i muzikolog Bela Bartok. On je godinama sabirao sa Zoltanom Koda-
lyjem i vršio terenska muzikološka snimanja i istraživanja u Mađarskoj i
po našim krajevima. Zato je njegov utjecajni tekst o Parryjevoj zbirci, ob-
javljen pod naslovom *Parry Collection of Yugoslav Folk Music* u najčita-
nijim američkim dnevnim novinama *New York Times-u* od 28. juna 1942.
godine predstavljao u punom smislu riječi sud jednog eksperta.

Prema Bartoku, rezultati Parryjevih putovanja su *upravo nevjerojatni*,
njegova je zbirka jedinstvena. To je *najznačajnija zbirka narodne muzike i*
*epike uopće. Parry je pronašao i snimio dvije epske pjesme veličine Odi-
seje (odnosi se na Međedovićeve epove, op. ZČ). Ukupno je snimio pjes-
me preko devedeset epskih pjevača, na preko 2,200 dvostranih ploča. Ta-
kođer je snimio oko 300 lirskih pjesama na oko 350 dvostranih ploča.*
Snimke imaju dobar zvuk i po prvi put su duge pjesme snimljene u cjelini i
bez prekida. Parryjeva izvanredna metoda snimanja govora pjevača daje
utisak životnosti. Sjajni su razgovori koje s pjevačima vodi Hrvat (Nikola
Vujnović, op. ZČ) koji i sam pripada narodu, pa je utisak snimaka da su
prirodni, neizvještačeni. Uzastopno i višekratno snimanje jedne te iste pjes-

me istoga pjevača i različitih pjevača daje mogućnost potpuno novih istraživanja varijanata i stila tvorbe. Bartok iznosi ove tvrdnje nakon što je radio na Parryjevim snimkama pune dvije godine na sveučilištu *Columbia* u New Yorku.

Ovakvih iskaza divljenja Parryjevoj zbirci ima napretek. Dok je znalcima sasvim jasno o čemu se radi, laicima se može činiti da se radi o dosadnim stvarima. Ali nije tako. Milmanova je zbirka jedna od najzanimljivijih, najraznorodnijih i najprivlačnijih zbirki usmene tvorbe uopće! Gotovo svaki tekst u njoj predstavlja zanimljivu priču sam po sebi, te unutar cjeline zbirke.

Evo nekih primjera koje ću nasumce uzeti. Parryjev tekst br. 6, *Marko Kraljević i Mina od Kostura*, ispjevao je neobično slab pjevač Petar Vidić. Milman će ga ipak ponovo potražiti 1934., nakon godinu dana, i snimiti još tri Vidićeve verzije ove pjesme. Milmanu je zanimljiva pjesma, a drag mu je i Vidić, pa ga zato snima. Treba saznati i kako osrednji pjevač stvara! Milman u spisu *Ćor Huso* uspoređuje sve Vidićeve verzije, te proučava razlike u tekstu. (Ovo Milmanovo istraživanje, kao i niz drugih, doslovno preuzima Lord u knjizi *The Singer of Tales*, dalje: *Pjevač Priča*, Cambridge MA: HUP, 1960). Zatim će Milman pronaći još barem pet-šest pjevača da mu ispjevaju istu ovu pjesmu, a istražiti će i sve varijante ove pjesme do kojih može doći. Nakon toga će mladi sakupljači putovati u Koštun na konju i satima pješke, jer lokalni seljaci tvrde da su se događaji iz pjesme zbivali u Koštunu, te će Milman napraviti niz fotografija lokaliteta.

Milmanovo sabiračko oduševljenje i energiju lijepo opisuje Il'ja N. Goleniščev-Kutuzov:

... *Ja sam se ipak u mnogim stvarima razilazio s američkim učenjakom. Sjećam se naših živih noćnih prepirki u planinskim hercegovačkim selima gdje smo skupljali pjesme i razgovarali s guslarima. Parry je žarko težio za tim da nađe novu varijantu pjesme o Hasanaginici... Sjećam se kako je «poznati guslar» Nikola Skurić, učitelj u selu Čilipima kraj Dubrovnika, kamo smo pošli zbog Parryjeva insistiranja, otpjevao – upravo kako sam ja unaprijed tvrdio – Hasanagicu i još nekoliko drugih tekstova od riječi do riječi po Vuku Karadžiću.*

(Milman je ipak već 1933. pronašao i zabilježio jednu varijantu *Hasanaginice*, koja nije bila doslovno ispjevani Karadžić, a zatim još četiri – Parry tekstovi 21 Danilo Ružić, 1381, 2676 i 4409 Kahrija, Hasnija i Zineta Hrustanović, te 3945 Džefa Džubur, svi iz Gacka – istraživanje o *Hasanaginici* u Parryjevoj zbirci izvršio je Albert Lord).

Nikola Vujnović pjeva uz gusle. Snimio Milman Parry

Ilija zatim nastavlja:

Prerana smrt omela je Parryja da ostvari svoje zamisli. Bio je vrlo nadaren i vrlo odlučan, imao je istraživačku energiju koja se može usporediti s energijom E.G. Thompsona, znamenitog istraživača meksičke kulture.

Slijedeći tekst, Parry br. 7, Marko Kraljević, Musa Keserdžija i Troglav Arapin, dug 502 stiha, zapisao je sam pjevač jer je bio pismen, a bio je **prvi bošnjački guslar** kog je Milman sreo. Zvao se Velija Šetka iz sela Crnići u blizini Mostara. Evo dijela njegovog zapisa. Pisao je olovkom a rukopis odaje tešku seosku ruku, nenaviklu pisanju:

No je Marku vrlo mučno Bilo Pa
Zavika Da ti sablju Platim
Prevarise ujedega guja Pamu Pruži

iz Ramena Ruku Mahnu Sabljom
kraljeviću Marko osjećemu iz
Ramena Ruku Pamu Baci

Nekome tko ne zna misliti ovo bi bio nepismeni zapis. Milman je bio oduševljen takvim tekstovima i rukopisima. Iz njih je mogao mnogo naučiti o Homeru i počecima korištenja pisanja u svrhu zapisivanja pjesama u osmom ili sedmom stoljeću prije naše ere. (Kasnije će Milman postati ekspert u proučavanju autografa pjevača.)

Zapis bošnjačkog pjevača pružao je siguran dokaz da Velija nije poznao pojam stiha kao deseterca, niti naslova, niti je imao ideju o tome kako da se zapiše pjesma (Bynum, komentar u tekstu *Ćor Huso*). Usporedba s pjesmom Tešnja Podrugovića iz Karadžićeve zbirke pokazala je sasvim drugačiju i razvijeniju strukturu pjesme u bošnjačkog pjevača. Ovo se odnosi i na Nikolinu pjesmu, koju smo već spomenuli kao prvu pjesmu Parry zbirke. Dok je pisao i diktirao svoje memoare *Ćor Huso* Milman još nije dovoljno poznao bošnjačku epiku, ali je već razumio da se radi o razvijenijoj epskoj tradiciji od kršćanske.

Kad se tvrdi da je Milman sabirao pjesme metodičnije i profesionalnije nego itko prije njega, mnogi misle da se držao nekih pravila i strogo određenog znanstvenog pristupa. Ni govora o tome! Milman se nije držao nikakvih pravila. Bio je briljantno kreativan, no s pravom mu se može prigovoriti da je u svojim eksperimentima ponekad išao predaleko, i prelazio svaku mjeru. Paolo Vivante smatra da su Milman i Nikola, a nakon rata i Albert Lord, plašili pjevače, razgovarali svisoka s pjevačima i tretirali ih kao budale (*The Epithets in Homer: A Study in Poetic Values*, New Haven: YUP, 1982). Ovo je pretjerana kritika, ali jest istina da ni Milman ni njegov učenik Albert Lord, koji počinje sabirati bošnjačku epiku 1950. godine, nisu imali osjećaj za epske pjesme kao individualna umjetnička djela.

Iskreno rečeno, ja ne mogu zamisliti da bi moj dragi prijatelj, ponosni pjesmač rahmetli Murataga Kurtagić,²⁰ taj istinski Gazija, pristao da itko s

²⁰ Murataga Kurtagić (1914-1999) bio je po mom najdubljem uvjerenju najveći pjevač bošnjačke epike nakon Ćor Husa, Mehmeda Kolaka-Kolakovića i Avda Mededovića. Sa mnom se u ovom stavu slaže Lord svojom tvrdnjom da je Kurtagić bio najsposobniji pjevač koga je on imao priliku sresti (*SCHS I*). Radi nesretnih okolnosti Lord je snimio samo dvije njegove pjesme: L. 12, 14 i 15, *Pjesma o Bagdadu (Osvajanje Bagdada, op. ZČ)*, snimili Lord i Velimirović 1951. godine, transkribirao

njim pravi eksperimente niti bi se dao nagovoriti da dulji svoje pjesme. Ni za kakav novac Murataga to ne bi učinio. Milmanovi eksperimenti s Međedovićem i mnogim drugim pjevačima su ponekad upitni u etičkom smislu, premda briljantni, a oni s Ugljaninom²¹ zaista su otišli predaleko.

Velimirović, te 1962.11, *Katal-ferman na Đerđelez Aliju*, snimili Lord i Bynum, transkribirao i editirao Čolaković. 1989. godine Marina Rojc-Čolaković i ja snimili smo od Kurtagića preko 33,000 stihova sa ukupno 23 epske pjesme. (Također smo ponovno snimili gore navedene tvorbe iz Lordove zbirke, kako bismo proučavali promjene u istoj pjesmi istog pjevača nakon 27 odnosno 38 godina). Na analizi Kurtagićevog remek-djela *Kostreš Harambaša* Marina Rojc-Čolaković je 1991. godine magistrirala na sveučilištu u Zagrebu (mentor: prof. Josip Kekez). Ja sam ovu pjesmu preveo i objavio u nastavcima na engleskom u Canadi (*Cross Cultures: Kitchener-Waterloo-Guelph*, 1992).

Lord piše o Kurtagiću u *SCHS I-II*, a ja na više mjesta, posebno u knjizi *Tri orla tragičkog svijeta* (Cekade: Zagreb, 1989). O njegovoj tvorbi predavao sam u Los Angelesu, San Franciscu, Kitcheneru, Waterloo i Zagrebu. Poznati književnik i sabirač legendi i bajalica Zaim Azemović napisao je o njemu izvrsnu pripovijetku *Murat*, te govori o njemu u tekstu *Guslari-stvaraoci iz Sandžaka* (*Novopazarski zbornik* br. 4: Novi Pazar, 1980). Dvije Kurtagićeve pjesme iz Azemovićeve zbirke uvrstio je Husein Bašić u svoju antologiju *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* (*Almanah*: Podgorica, 2003). Čini mi se da je i Ljubiša Rajković zabilježio neke Kurtagićeve pjesme, ali nemam pri ruci ovu knjigu (*U riječima lijeka ima*, SIZ za kulturu Rožaje: Rožaje, 1987). Napokon, o Kurtagiću piše Vuk Minić (pretiskano u 3. knjizi Bašićeve antologije), a ja sam objavio šest odabranih epskih pjesama Murata Kurtagića na internetu (vidi izvadak iz mog teksta *Pjesništvo Muratage Kurtagića*, Rožajski zbornik 10, Rožaje, 2001, te www.kitabhana.net i www.sanoptikum.net).

Uopće ne sumnjam u to da će buduće generacije Bošnjaka proučavati epsku tvorbu prvenstveno na Kurtagićevim izvanrednim pjesmama, jer snimke moje zbirke ujedno predstavljaju jedini filmski zapis cjelokupne tradicionalne epske pjesme (vidi moj tekst *Muslimanska epika na filmu*, Iseljenički kalendar HMI, Zagreb, 1991).

²¹ Salih Ugljanin Pešterac (oko 1867-1945) doveo je u zabludu niz najpoznatijih sabirača bošnjačke epike i time bitno naškodilo cjelokupnom sagledavanju kakvoće bošnjačke epike. Ovaj dvojezični pjevač, sjedobrad i dostojanstvenog izgleda, bio je lukav čovjek koji je znao ugoditi svim sabiračima. Da se radilo o dosta osrednjem pjevaču spoznali su samo Milman, Nikola i Ilija, dok su se dali prevariti i takvi eksperti kao Murko, Lord, Gesemann, Schmaus i Medenica.

Sve je u Ugljanina sumnjivo! Milmanu i Nikoli laže da je star osamdeset i pet godina, dakle rođen oko 1850., Đenana Buturović tvrdi da je rođen oko 1876, a Murko izračunava najtočnije da je rođen oko 1867. godine. Zatim, Ugljanin tvrdi da je naučio mnogo pjesama od Ćor Husa, a u to je svojim lijepim legendama o Ćor Husu uspio uvjeriti čak i Murka, te Schmausa, Lorda i Medenicu. Ali on je nesumnjivo premlad da bi mogao biti Ćor Husov učenik. Štoviše, on tvrdi da je počeo učiti bošnjačke pjesme

SCHS I sadrži dokaz da su Milman i Nikola zaprijetili starcu Ugljaninu da mu neće dati ni pare ukoliko ne izdiktira i ne ispjeva kako treba i sa svim potrebnim detaljima svoju pjesmu *Ropstvo Đulića Ibrahima*. Štoviše, oni sugeriraju Ugljaninu detalje koje treba ispjevati! Starac svoju pjesmu, koja je u prvoj verziji bila duga 689 stihova, dulji na 1480, te u trećoj verziji na 1810 stihova. Oni ga tako napadaju da je očito da su starca preplašili. (Nažalost, ti su dijalozi objavljeni samo na engleskom, u *SCHS I*).²²

U njihovu obranu treba reći da je dvojezični pjevač Ugljanin, podrijetlom Albanac, možda najkontroverznija pojava u povijesti proučavanja bošnjačkih epskih pjevača. Dok Murko, Schmauss,²³ Lord, pa i Medenica, kao poznati proučavatelji epike, imaju visoko mišljenje o Ugljaninu, drugi

kad mu je bilo trideset godina, dakle oko 1897., a tada je već sigurno Ćor Huso poginuo. I njegove tvrdnje da je pjevao na begovskim dvorovima nisu istinite.

Na Harvardu je čak obranjen jedan doktorat utemeljen na analizi Ugljaninovih prijevoda s albanskog na bošnjački i obrnuto (John Kolsti: *The Bilingual Singer: A Study in Albanian and Serbocroatian Oral Epic Tradition*, Harvard, 1967). Naravno, ja ne mogu procijeniti kakvoću njegovih pjesama na albanskom. (O ovom predmetu autoritativno govori Stavro Skendi, a albanske materijale Parry zbirke poznao je i Arshi Pipa).

Iz razgovora koji Nikola vodi sa vrhunskim pjevačem Sulejmanom Makićem, jasno proizlazi da Makić ima slabo mišljenje o Ugljaninu (*SCHS II*). No Makić iz solidarnosti i poštovanja prema starijem, ne želi svoj stav jasno iskazati. Žalosno je da Nikola i Milman, koji su u septembru, pa i u novembru 1934. još uvijek bili neiskusni u sabiranju, ne prepoznaju u Makiću izvanrednog pjevača, nego svu svoju energiju troše na snimanje slaboga pjevača Ugljanina! Narod se tome s pravom čudi, pa čak i prepričava, o čem izvještava Vehbija Muratović u tekstu Epska pjesma kod Muslimana oko Novog Pazara:

No iako se desi kome da pomoću svojih pesama nešto zaradi to je samo slučajno. Na primer, u mesecu septembru 1934. godine neki Saljo Ugljanin iz Novog Pazara, osrednji guslar, zaradio je iznenadnim slučajem 600 dinara prilikom dolaska "nekih grofova odozdo", koji su zatražili kakvog pevača-guslara da im peva naše pesme, da bi ih preneli na gramofonske ploče; star je oko šesdeset godina. (PPNP, II, 1-39, pre-tiskano u gore navedenoj antologiji Huseina Bašića, tom 4).

²² Vidi Lordove bilješke uz Parry tekst 674, *Ropstvo Đulić Ibrahima*, te posebno uz Parry tekstove 659 i 667 (*SCHS I*, str. 339-358)

²³ Alois Schmaus (1901-1970) autor je neobično utjecajnog istraživanja tekstova Marjanovićeve zbirke, koje je objavljeno pod naslovom *Studije o krajinskoj epici* (Rad JAZU 297, Zagreb, 1953). Ovaj izvanredni znanstvenik zastupao je njemačku teoriju epizacije. Schmausova sabrana djela na području slavističkih studija u četiri toma, izašla su na njemačkom u Munchenu 1971-1979. godine: *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen*, ed. P. Rehder.

znalci epike, kao što su Milman, Nikola i Ilija, prosudili su starca Saliha Ugljanina Pešterca kao «albanskog oponašatelja bošnjačke epike» (Gole-niščev-Kutuzov), osrednjeg pjevača i pomalo varalicu. Ja sam uvjeren da su upravo oni u pravu, te da Ugljanin nije naučio svoje pjesme od Ćor Husa, niti je Ćor Husa ikad sreo, kao što je tvrdio. Ugljanin nije uživao reputaciju ni dobrog ni značajnog pjevača u narodu, a njegovi osrednji tekstovi koje je Lord objavio to potvrđuju .

Nikola Vujnović i Salih Ugljanin snimaju pjesmu u Novom Pazaru 1934. godine. Snimio Milman Parry

Izgleda da su Milman i Nikola osjećali da ih je Ugljanin nasamario i da je ispjevao vrlo slabu pjesmu za njih i zato su bili iskreno bijesni i na njega i na sebe što su se dali prevariti. Njihova analiza slabosti Ugljaninove verzije je točna i pokazuje da su već u novembru 1934. godine bili dobri poznavaoi kvalitetne epike i takozvanih povratnih pjesama (*Return Songs*), koje je Milman često i rado snimao radi proučavanja sličnosti s Homerovom *Odisejom*.

Analizu su napravili nakon što je Nikola transkribirao snimku Ugljaninove diktirane verzije, *Parry tekst 659*. Tada su shvatili da je glasoviti Ugljanin zapravo vrlo osrednji pjevač. (Svaki iskusni sakupljač zna da nije lako procijeniti pjesmu i pjevača isključivo na temelju jednog slušanja. Bez transkripcije teksta skoro je nemoguće pravilno ocijeniti kvalitet ispevane pjesme. Ne vjerujem da su američki znanstvenici uopće mogli razumjeti i pratiti sadržaj pjevane pjesme osim u najgrubljim obrisima).

Novopazarski materijali Parryjeve zbirke su daleko manje kvalitetni od bjelopoljskih. Rekao bih da je Milmanov i Nikolin preslobodni i previše samouvjereni pristup ponosnim pjevačima u počecima njihovog sabiranja ponekad naštetio kakvoći snimaka. Na primjer, Sulejman Makić²⁴ imao je ogroman ugled među pjevačima i u narodu, o čemu mi je pričao Murataga Kurtagić, Makićev učenik, a Milmanove snimke Makićevih pjesama su blijede. Svakom dobrom znalcu epike te snimke nesumnjivo pokazuju da se Makić trudio da što prije završi neugodna snimanja. Milman spominje u *Čor Husi* da je bio iznenađen kad je uvidio da Makić može tvoriti pjesmu virtuosno!

Ipak, u usporedbi s drugim istraživačima, prije i poslije Parryja, može se reći da su Milman i Nikola bili daleko manje sumnjivi i neugodni pjevačima, nego li Murko i drugi prije Drugog svjetskog rata, ili Lord poslije rata. I Murko prije rata i Lord 1950-1951. godine služili su se mjesnim vlastima, pa i policijom, da sakupljaju bošnjačke pjevače.²⁵

Kao što ću uskoro pokazati, Ćamil Sijarić²⁶ je u pravu kad tvrdi da je samo stranac, a ja bih tome nadodao, samo veliki znanstvenik i čovjek moćnog intelekta i divne duše, mogao 1935. godine **prepoznati u Međedoviću velikog pjesnika** i zabilježiti na desetke tisuća njegovih stihova. A

²⁴ Sulejman Makić (rođen oko 1885 u Rasnu – umro prije 1950. godine) bio je, uz Rešu Alihadžića, najbolji i u narodu glasoviti novopazarski ramazanski pjevač kog su Milman i Nikola sreli. Nažalost, njihove snimke Makićevih pjesama nisu naročite, što pokazuje da im je Makić nerado pjevao. U *SCHS I i II* izašle su četiri njegove pjesme, te sinopsis pjesme koja nije objavljena: *Sedam kralja traže glavu Đerđez Alije (Katal-ferman na Đerđez Aliju, op. ZČ), Parry tekst 677*. U razgovoru sa mnom i Zaimom Azemovićem, Kurtagić kaže slijedeće o Sulji Makiću:

Posljen, pevo je Sulja Makić u skupove. Uzimali su ga. Kupili se. Na svako mesto sam morao da se snađem kako mogu prisustvovat. I pratio sam Suljine pesme. To mi je samo ta put otišlo, ta briga za tijem pesmama. Da si mi pričo... Po noći ne bi spavo, no bi ponavljjo. I izjutra, i onda razabiro da nema đe skup, da nema đe ko od ovija guslara.

Na kraju audio-video snimanja pjesme *Sirotan Alija*, Kurtagić dodaje i ovo o Makiću:

Azemović: *A kao guslar, je li bio dobar Suljo?* **Kurtagić:** *Opasan guslar. Opasan guslar, opasan stručnjak za gusli, opasno znavao Suljo istoriju. Nikaka njihna pesma nema da je doturena, ni dobačeno ni izbačeno. Ko što vodi u stare knjige, tako je njihna pesma svaka.*

²⁵ Vidi Matija Murko: *Tragom srpskohrvatske narodne epike, Putovanja u godinama 1930-1932*, tom I (JAZU knj. 41., Zagreb, 1951) te Lord: *Uvod u SCHS I-II*.

²⁶ Ćamil Sijarić: *Avdo Međedović pjevač epskih pjesama* (Sopćanska viđenja br. 8, Novi Pazar, 1989).

samo je inteligentni guslar i sjajni poznavalac epike, strpljiv i pun razumijevanja, poput Nikole Vujnovića mogao **ostvariti tako izvanredne zapise!** Nesporna je činjenica da je Luka Marjanović znao zanimljive pjevače koji su tvorili neobično duge epove, poput Međedovićevih.²⁷ Luka Marjanović nije htio bilježiti pjesme takvih pjevača, a u tome se s njim slagao i Murko.

Avdo Međedović i Albert Bates Lord u Obrovu 1951. godine

No, vratit ćemo se k Međedoviću i tradiciji u Bijelom Polju kasnije. Moj je cilj naime sada pokazati kako su se Milman i Nikola *postepeno razvili u izvanredne sabirače*. Naime, naša je velika sreća da su oni došli u Bijelo Polje tek kada su postali svjetski najsposobniji sabirači i znalci epike!

²⁷ Luka Marjanović nije htio bilježiti duge pjesme a ni objaviti već zabilježene pjesme Vele Ahmetovića, kao što ni Murko nije bio zainteresiran za neobično duge pjesme sina Mehmeda Kolaka-Kolakovića.

U ljeto 1933. sreo sam u Gackom, u Hercegovini, osamdeset i dvogodišnjeg Miću Savića.²⁸ Nije znao pisati. Diktirao mi je više pjesama... kao i priču o svom životu.

Ona je otpočela ovako: Bilo mi je 22 godine kad sam prvi put bio u boju na Ravnom više Gacka...

E četvrta bitka na Vučji dol...

Kralj Nikola junački dočeka.

Tri su Boga mi paše bile

Dvije paše bismo i ubismo,

A Selima živa ufatismo.

Prvi od ova dva stiha često se pojavljuje u (epskom) pjesništvu... Tako su u Grčkom herojskom dobu opijevali klea andron, slavna djela ljudi. Milman Parry, Cijeli formularni stihovi u grčkoj i južnoslavenskoj herojskoj pjesmi (Tvorba homerskoga stiha, str. 389-390) Parry je imao osjećaj za herojski život... On je cijenio herojsko društvo... Parryja nije zanimalo samo stil.

Albert Lord u razgovoru sa mnom, Nasljeđe Milmana Parryja

Kao homerolog Milman je poznat po ozbiljnosti, eleganciji i strogosti pisanja. Njegovi su dokazi jasni, temeljiti, svaka riječ je promišljena, a definicije izvanredno precizne. I njegove fotografije iz mladosti pokazuju jednog preozbiljnog, po austrougarskom kalupu izlivenog prerano ostarjelog mladića. On se prerano oženio, prerano postao otac, prerano magistrirao i doktorirao, prerano postao profesor.

Rekao bih da je sakupljačko iskustvo za Milmana bilo jedno veliko duhovno oslobađanje. Očito je njegovo oduševljenje pjevačima, među kojima ima svakakvih ljudi, ali nema laktaša ni bogataša ni cvikeraša, nego uglavnom neodgovornih, neozbiljnih i lijenih, pijanaca i kavgadžija, veseljaka, hvalisavaca, pjesnika i ekscentrika, filozofa i proroka, ženskara i luralica, a nadasve onih kojima život prolazi u pjesmi, plesu i radosnom druženju.

Milman se preporodio kao sabirač. *Ćor Huso* je radosno pisano djelo, a velike dijelove Milman diktira u svoj parlograf, dakle, igra se sa svojim aparatom za snimanje! Milman se zaljubio u Dubrovnik i okolicu, pa je sav

²⁸ Parry tekstovi Miće Savića bilježeni su u augustu 1933. (zapisivali po diktatu Ilija i Nikola), augustu 1934. (bilježio Nikola) i januaru 1935. godine (bilježio Nikola). 82-godišnji Mićo Savić bio je iz Žanjevice, srez Trebinje.

rukopis obasuo krasnim fotografijama koje je sam snimao. Poznata je Milmanova fotografija na kojoj se odjenuo u junačko ruho. Opasao se trabo-
lozom, na glavu je natukao fes, a u ruci mu je čibuk iz kog zadovoljno
vuče dim. Kao vrhunac svojih ludosti i duhovitosti, jer ne mislim da je to
radio iz taštine, navodio je mnoge pjevače (čak i starog bjelobradog Uglja-
nina) da ispjevaju junačku pjesmu o njemu samom ili o njemu i Nikoli, te o
njihovom sabiranju.

Nikola: Možeš li napraviti pjesmu o tome kako smo došli ovamo i
našli te da nam pjevaš pjesme? **Salih:** Oho! Mogu... **Nikola:** Na bosan-
skom? **Salih:** Na bosanskom. **Milman:** Sad odmah? **Salih:** Sad...

Nikola: Hajde, Salja, da čujemo. **Salih:** Da vidimo. Koji je bio dan
kad smo počeli? **Milman:** Ali lijepo, znaš. Kao uz gusle... **Nikola:** Počeli
smo raditi u ponedjeljak, a danas je subota... (Iz Lordove već navođene
knjige *Pjevač priča*, moj prijevod).

Milman je uživao u snimanju guslara i hvalisavaca koji su opjevali
svoja vlastita junačka djela i rado se divio njihovim izmišljanjima. Nije mu
smetalo nego ga je zabavljalo što su ga mnogi smatrali naivnom budalom.
Tako već 1933. godine, *Parryjevi tekstovi br. 60 i 61* opisuju *Junaštvo*
Jovana Govedarice iz Gackog. Jovan Relov Govedarica u toj pjesmi slavi
samoga sebe i ovaj svoj podvig: u natjecanju s nekim Turčinom digao je
kamen težak dvjesto četrdeset kilograma. I Turčin je uspio podignuti sa
zemlje taj kamen, ali samo trideset centimetara, jer mu je nakon toga pukla
kičma, pa je umro! Pjesmu je za veselog hvalisavca Jovana ispjevao i
zabilježio u njegovu i Milmanovu prisustvu sam Nikola.

Na kraju zapisa, Nikola bilježi Jovanovu svečanu izjavu da se on opija
samo četiri puta godišnje: na Đurđevdan, na Ilindan, na Dan Svetog Nikole
i na Božić. Inače ne pije, jer pijan pada u napast da vrijeđa kralja i otadž-
binu. A što Jovan reče, ne poreče!

Milman je 1933. godine dao svoju adresu nekolicini pjevača, s upu-
tom da mu poštom pošalju biljeznice u koje će sami upisivati svoje junačke
pjesme. Već 20. septembra iste godine na Harvard stiže bilježnica iz Ne-
vesinja. Uz niz drugih pjesama, bilježnica sadrži i prvu prigodnu pjesmu
posvećenu Milmanu Parryju (Milmanova zbirka sadrži još nekoliko takvih
pjesama). Evo završetka te pjesme:

*Zbogom pošo Milman Profesore!
Zdravo sinje prebrodijo more,
I u svoju došo domovinu!*

Pošten bijo i ko te rodijo!
Spjevao
Milovan Vojičić
Nevesinje, dne 20 septembra
1933. god.

Uz bilježnicu stiže i Vojičićeva potvrda da je primio novac za bilježnice koje je poslao i pedeset dinara kao dar, kojim je kupio brašno za dječicu. Vojičić obećava da će poslati još mnoge svoje dobre pjesme. Tako i bi. No, uz te pjesme stoje ovakvi Milmanovi zapisi:

Uz Parry tekst 118a: prepisano gotovo doslovno iz *Karadžić 2*, br. 3, izbačeni stihovi 66-69 i dodano 7 zaključnih stihova.

Uz Parry tekst 122: prepisano gotovo doslovno iz *Karadžić 2*, br. 8

Uz Parry tekst 130: izvor *Stefanović*, br. 1

Niz pjevača poslao je Milmanu bilježnice s prijepisima pjesama, umjesto svojih vlastitih. On je uživao u igri traženja publiciranih izvora, te u usporedbama originala i prijepisa. Na tim je materijalima učio kako jezik, tako i tradiciju. Čitao je te prijepise i tražio izvore po bibliotekama. Skupio je i detaljno proučio ne samo sve velike zbirke, nego i sve moguće jeftine pjesmarice kako bi naučio koje se pjesme najradije uče iz njih. (Zahvaljujući Milmanu, biblioteka Widener posjeduje bogatu zbirku malih pjesmarica).

Slučaj jednog od njegovih omiljenih pjevača, mladog Šćepana Prkačina, ipak po svojoj pretjeranosti nadilazi ostale. Milman mu se divi i rado ga snima i fotografira više puta jer on je epski, veliki lažljivac. Šćepan je naime dostavio Milmanu na desetine pjesama doslovno prepisanih iz Kačića, Karadžića i mnoštva drugih zbirki i pjesmarica kao svoje vlastite pjesme. Zatim je izmislio čitav niz drugih pjevača, s imenom, prezimenom i biografskim podacima, od kojih je, kako je tvrdio, pisao pjesme po diktatu. Naravno, i te su pjesme uglavnom bili prijepisi.

Milman je marljivo istraživao izvor svake od tih pjesama, a da bi mogao pratiti Prkačinove izmišljene pjevače i pjesme napravio je tabelu sa slijedećim rubrikama:

1. Broj rukopisa:
2. Kaže Prkačin ko je zapisao:
3. Kaže Prkačin od koga je zapisao:
4. Iz koje pjesmarice je uzeo:
5. Broj strane:

Ipak, po svom povratku u Jugoslaviju, Parry će odmah potražiti Prkačina i zatražiti da sam pjevač zabilježi pjesmu *Bolest Daničića Đure* (Parry tekst 200). Uz tekst Milman zapisuje komentar: *Napisano 27. juna 1934, u mom prisustvu.*

Mnoge bilježnice prepune pjesama, koje su pjevači pošteno pripremali i prodavali Milmanu za malu novčanu nagradu, predstavljaju divna, dirljiva djela, spomenike kulture koja prelazi iz usmene u pisanu. Kako su pjevači bili uglavnom nepismeni, a opismenjivala su se njihova djeca i unuci, zbirka sadrži niz dječjih zapisa. Tako Halil Avdić iz Gackog i njegova supruga Hamida Avdić, rođena Jasarović, diktiraju pjesme svom dvanaestgodišnjem sinu Hadži. Pjesme Nikole Ružića bilježe njegova djeca Danilo i Dragica, a već spomenute varijante *Hasanaginice* Kahrije, Hasnije i Zinete Hrustanović iz Gackog zapisuju njihova djeca Šefika, Ibrahim i Čamil. Ponekad pismeni pjevači, poput Nikole, bilježe za Milmana pjesme nepismenih pjevača. (Nikola je sam sabrao velik broj pjesama diljem Hercegovine, kada je Milman bio spriječen da putuje zajedno s njim, a tako i Milmanov prijatelj Mustafa beg Rizvanbegović iz Stoca).

Posebno treba istaknuti dva bošnjačka epska pjesnika, Avda Avdića,²⁹ koji sam zapisuje sedamnaest svojih epskih pjesama, te zanimljivog tvorca krajišničke epike Čamilbega Kulenovića iz Kulen Vakufa,³⁰ koji je sam zapisao preko 5,000 stihova za Milmana. Neke njegove tekstove objavio je David Bynum (*SCHS XIV*, Harvard UP: Cambridge, MA 1979) i preveo na engleski (*SCHS, Epics from Bihać, Cazin and Kulen Vakuf*, New York – London, Garland, 1993).

Naravno, ove bilježnice predstavljaju samo maleni dio Milmanove zbirke, a najznačajniji su zvučni zapisi i pjesme bilježene po diktatu.

²⁹ Sedamdesetgodišnji Avdo Avdić iz Medanića, srez Trebinje. Milman i Nikola snimali su njegove pjesme u više navrata, u decembru 1934. i januaru 1935., te opet u maju 1935. godine.

³⁰ Čamilbeg Kulenović iz Kulen Vakufa imao je samo dvadeset i pet godina u jesen 1934. godine. Tada su Milman i Nikola snimili nekoliko njegovih pjesama, a zatim opet u aprilu 1935. godine. Tom prilikom im je Čamil predao bilježnicu prepunu epskih pjesama koje je sam zapisao. 1963. godine, Lord i Bynum su snimili još jednu epsku Kulenovićevu pjesmu, koju sam ja transkribirao na Harvardu (*Čustović Osman izbavlja Zlatu*, 1963, 23, Bihać). Njegove epske pjesme izašle su u knjizi *SCHS XIV*, te *SCHP*. Uz Davida Bynuma u navedenim knjigama, o Kulenoviću piše Mary Coote koja analizira tematiku njegovog repertoara u eseju *The Singer's Themes in Serbocroatian Heroic Song* (*California Slavic Studies*, vol. 11, Los Angeles – Berkeley – Oxford, 1980).

*Sve ti mi vijek prošo u pesmi hi u igri...
A otprije se kupile skupštine. U po jedno selo me odvedi,
pa se sve kupilo. Pa posljen s konaka na konak, po deset
noći. Kupi se narod više nego svadba će ima.*

Murataga Kurtagić, u razgovoru sa mnom, književnikom Zaimom Azemovićem i Mehdijom Husićem, uz audio-video snimanje pjesme *Ženidba Sirotna Alije* 18. marta 1989. godine (www.kitabhana.net)

Ugljaninova pjesma o Milmanovu i Nikolinu sabiranju primjer je pjesme koja je zasigurno po prvi put ispjevana i kao takva zabilježena. To je samo jedan bezbrojnih Milmanovih eksperimenata. U 1935. godini on i Nikola postaju jedinstveni sabirači!

Milman sad već potpuno vlada govornim jezikom, a on i Nikola dobro poznaju veći broj epskih regija. Ali njih tek čekaju nevjerovatna iznenađenja. Postoje dva značajna epska centra o kojima još ništa ne znaju – Kolašin i Bijelo Polje.

Tradiciju u široj okolini Stoca već su vrlo dobro upoznali, a bila je naravno najbliža Nikoli. Milman je htio utvrditi *cjelokupni repertoar pjesama ovoga kraja*, kako bi se moglo proučavati Nikoline pjesme s punim znanjem tradicionalne pozadine.

Materijali Parry zbirke iz širokog epskog područja Gackog još uvijek su u punom smislu riječi nepoznati javnosti, a ni ja se nisam njima posebno bavio. Kako se radi o vrlo zanimljivom epskom području, koje zahtijeva temeljit studij, ne želim o njima govoriti.

U 1935. godini, Milman i Nikola provest će u Bihaćkoj krajini ukupno preko 40 dana. Maleni dio materijala bošnjačke epike koje su skupili upoznali smo preko Bynumovih ranije spomenutih edicija. U tridesetim godinama XX vijeka ovo je bila najrazvijenija epska regija nakon bjelopoljske, a tako je zasigurno bilo i krajem XIX vijeka. U njoj Bošnjaci pjevaju svoje glasovite krajišnice uz tamburu, a rimokatolici pjevaju uz gusle. Zahvaljujući Milmanu i Nikoli mi napokon znamo da su krajinske bošnjačke epske pjesme strofične, da je utjecaj balade na njih ogroman, da se pjevaju uz divne melodije, te da više obiluju formulama nego guslarske pjesme. Alois Schmauss i Il'ja Nikolajevič Goleniščev-Kutuzov, te nadasve izvanredni sakupljač Luka Marjanović, dali su ipak najznačajnije teoretske i sakupljačke priloge proučavanju ove tradicije.

17-26. juna 1935. godine Milman i Nikola borave u Kolašinu. I mate-

rijali koje su ovdje sabrali još uvijek su potpuno nepoznati. Milman je znao da su gotovo svi bošnjački pjevači tvrdili da najbolji guslari, poput legendarnog Ćor Husa Husovića, izvorno potječu iz Kolašina. On je isto tako znao da u Kolašinu neće pronaći nijednog bošnjačkog pjevača. Ono što je ugodno iznenadilo Milmana i Nikolu bilo je da su u Kolašinu pronašli posljednje *izvanredne* pravoslavne pjevače.

U Kolašinu susreću sjajnog šezdesetpetogodišnjeg guslara Stanka Pižuricu.³¹ Uz zapis Stankove pjesme *Miloš Obilić u Karavlaškoj* (PN 6795) Nikola zadivljen, bez imalo profesionalne ljubomore, zapisuje: *Čini mi se da je Stanko najbolji pjevač među kaurima.*

Nikola i Milman odmah odlučuju napraviti natjecateljski eksperiment. Stvorit će prvu verziju epske pjesme, jer im se čini da baš na taj način nastaju pjesme u Crnoj Gori.

Nikola piše: Dogovorio sam se sa Stankom da mi ispriča neki važni događaj o nekom od Pižurica, a da ja ispijevam pjesmu o tome. Stanko se složio... Sjeo je pored mene i kazao sve što se desilo, a iz toga sam ja napravio pjesmu *Četovanje Pižurice na Spuž*. Čini mi se da je to slično crnogorskim pjesmama koje sam čuo ili čitao.

Nakon Nikole, čija je pjesma bila duga preko 300 stihova (*Parry tekst 6786*), red je došao na Stanka da stvori pjesmu po prvi put. Stanko je znao kazivanja o tome kako su Gornjerovčani udarili na Velje Duboko. On diktira ovu priču Nikoli u obliku dvostruko dulje pjesme, odnosno 616 stihova (*Parry tekst 6787*), a Nikola zapisuje: Stanko je čuo događaj i onda mi je pričao pjesmu. Tako se pjesma ovdje čula po prvi put.

Zanimljivo je i indikativno da se Milman i Nikola nisu više nikada vratili u Novi Pazar. Umjesto toga oni krajem juna odlaze u Bijelo Polje. I tu se događa sabiračko čudo.

Nikola: *Oklen je bio oni Ćor Huso?* **Ragib:** *On je sjedio u Gornji Kolašin... pa je posljen oskito po svijetu i išo po Bosni dolje, i svud, biva...*

³¹ Stanko Pižurica (rođen oko 1870. godine) iz sela Rovac, srez Ivangrad, pjevao je neobično duge i fine pjesme. Milman i Nikola snimali su njegovu tvorbu u Kolašinu, između 16. i 26. juna 1935. godine. Uz pjesmu *Dioba Novaka i Grujice* Nikola oduševljeno bilježi: *Ovo je jedna od najljepših pjesama koje je Stanko Pižurica ikad ispijevao.* Najdulja pjesma, koju je Pižurica 19. juna izdiktirao Nikoli, *Ženidba Smiljanića Vuka*, duga je čak 1,467 stihova, što je neobično duga pjesma za kršćansku tradiciju. Mislim da se još nitko nije temeljito upoznao s pjesmama ovog izuzetnog pjevača.

On kad je pjevo meni, ja jedva tuvim. Bjela mu brada bila ka ovo u mene.
Nikola: *A će si ga ti slušo da je pjeva on?* **Ragib:** *Slušo ga isto kod moga amidže. Za moijem amidžom bila mu je sestra, pa je tu sjedijo po mjesec dana.*

Ragib Gojaković, star 75 godina iz sela Gojakovići, srez Prijepolje,
Razgovor od 21. jula 1935, Parry Tekst 12425.

Mi još uvijek samo maglovito možemo naslućivati kako su Milman i Nikola sabirali u Bijelom Polju i što se zapravo tamo desilo. Postoji niz Milmanovih fotografija pjevača, koji su ostali neidentificirani. Svi mi znamo da su Milman i Nikola tamo sreli Avda Međedovića. Mi imamo uvid u to kako su snimali i zapisali njegove sjajne velike epove, ali ono što je manje znano jest da su Milman i Nikola u Bijelom Polju sreli **niz izvanrednih pjevača, Ćor Husinih učenika**, te da Parry zbirka sadrži desetak još uvijek neobjavljenih a vrhunskih Međedovićevih epova. Poznajem neke od njih, neke sam već opisao, druge opisuju Lord ili Bynum, a o nekima se još uvijek ništa ne zna.

Mislim da je Lord bitno pogriješio kad je odlučio da otpočne objavljivati materijale Milmanove i Nikoline zbirke predstavljanjem osrednjih, pa i slabih pjesama Saliha Ugljanina, Zogića, Fortića, Fjuljanina i Sulje Makića iz Novog Pazara. Među ovim pjevačima samo je Makić bio kvalitetan i u narodu cijenjeni pjevač. Isto tako, krajem 1934. godine, Nikola i Milman tek su otpočeli sabirati kako treba i još nisu usavršili svoju tehniku snimanja pjesama i razgovora s pjevačima. Materijali iz Bijelog Polja jesu ono najbolje što su sakupili Milman i Nikola.

U Bijelom Polju Milman i Nikola pronašli su 1935. godine bošnjačku epiku koja je još uvijek živjela i cvjetala punim i bogatim životom. Neke među vrhunskim pjevačima oni nisu ni sreli (na primjer Smaja Fetića, čiju finu pjesmu 1936. bilježi mladi Ćamil Sijarić), a druge nisu dospjeli snimiti, jer ti pjevači, poput starog Kasuma Rebronje, nisu htjeli za njih pjevati! Čini se da je Rebronja bio Ćor Husin učenik, pa je to velika šteta. (Razgovor između Nikole i Avda, *Parry tekst 12436* od 31. jula 1935, *SCHS IV*).

Uz snimanje pjesama Avda Međedovića i drugih pjevača, izgleda da su Milman i Nikola istodobno vršili najdublja terenska istraživanja epike koja se mogu zamisliti. Oni su naime u široj okolini Bijelog Polja pronašli šest staraca-pjevača, koji su **zasigurno svi bili Ćor Husovi učenici**. Milman je htio otkriti kako je Ćor Huso tvorio svoje pjesme, te utvrditi oblik

njegovih pjesama kroz proučavanje pjesama njegovih učenika.

Zanimljivo je da su Albert Lord i Radosav Medenica, neovisno jedan od drugoga, pokušali dovršiti ovaj Parryjev projekt, ali nisu u tome uspjeli.³² Razlog je tome vrlo jednostavan: naivno su vjerovali da je osrednji pjevač Ugljanin doista naučio svoje pjesme od Ćor Husa, pa su analizirali Ugljaninove pjesme i stil, što je moralo odvesti u neuspjeh. Nikolini razgovori s pjevačima dokazuju da je Ćor Huso bio pjevač po stilu i sposobnosti vrlo sličan Avdu Međedoviću, a po držanju pravi junak, poput Muratage Kurtagića. Bio je sposoban pjevati jednu pjesmu satima bez odmora, tijekom čitave noći, pa i dulje, a imao je ugodan glas i diktiju, također sve odlike Kurtagića kao pjevača. Uz to, on je vrlo bogato ukrašavao svoje neobično duge pjesme, a to su naravno opet značajke Međedovićevog umijeća.

Kao dokaz ovome navodim nastavak Gojakovićevog razgovora o Ćor Husi s Nikolom:

Ragib: *Jesenja noć, ti znaš kolika je jesenja noć – četrnes sahata. Mi bismo sjedili tu dok pjevci zapjevaju, pa bi on reko: Kumim vas Bogom, idte više! A mi hoćemo bajagi da je čujemo svu onu. Ne more svu da ispjeva. Dugačke njegove pjesme, Bog te pito.*

Zatim Ragib detaljno opisuje kubure i pušku koje je Ćor Huso nosio na svome konju, a on i drugi mladići ispaljivali za džumbus.

Nikola: *Kakvo je odijelo imo?* **Ragib:** *E, bogami, imaše nakve čakšire od bojadžike, od bojadžike mu čakšire bijahu... Crven mintan imaše, jelek s pucima... I naka jelečina imaše, efendum, jednu crvenu, kao što nosimo ove kaputove...*

Nikola: *Je li dobar pjevač bio?* **Ragib:** *... Aman jarabi, što je fino pjevo. Gladan bi ga slušo. Tako je on pjevo pjesme.*

Mumin Vlahovljak, nakon što je 9. i 10. augusta 1935. ispjevao svoju pjesmu *Bećiragić Meho*, Parry tekst 12468a, izjavio je: *Čuo sam ovu pjesmu u Taslidži od turčina Husa Ćoravoga. Ja otada do današnjeg dana nisam čuo takvoga pjevača* (navodi Lord u knjizi *Pjevač priča, Appendix I*).

Uz Avda Međedovića, Milman i Nikola snimali su u Bijelom Polju pjesme Šaćira Ljuce Nišića, Ahmeta i Murata Mušovića, Huseina Dupljaka, Alibega Begovića i Šeće Kolića, te nekih albanskih, srpskih i turskih pje-

³² Albert Bates Lord: *Tradition and the Oral Poet, Homer, Huso and Avdo Međedović* (Accademia Nazionale dei Lincei, 1970);

Radosav Medenica: *Slijepi guslar Ćor Huso Husović* (Stvaranje 2, Titograd, 1974; pretiskano u Bašićevoj navedenoj antologiji, tom 4).

vača. Ali glavnu grupu pjevača, predstavljali su slijedeći Ćor Husovi učenici:

1. 90-godišnji Hajro Ferizović iz Obrova, srez Bijelo Polje
2. 73-godišnji Čelebić Mustafa iz sela Crhalj, općina Lozna
3. 70 do 77 godina star Šaćir Dupljak iz sela Korita
4. 70-godišnji Halid Bihorac iz sela Zaječice, srez Novi Pazar
5. 75-godišnji Ragib Gojaković iz sela Gojakovići, srez Prijepolje
6. 72-godišnji Mumin Vlahovljak iz Taslidže (Pljevalja)

Tradicionalne junačke pjesme, koje još uvijek pjevaju bosanski muslimani, posebno oni na staroj granici sa Crnom Gorom (koje sam ja sabrao kao prvu i jedinu zbirku takvih pjesama)³³ često su duge četiri do pet tisuća stihova, a ponekad se šire sve do šesnaest tisuća stihova. Tako u njima po prvi put imamo skup pjesama, tvorenih i prenošenih usmenim putem, koje su općenito po duljini jednake ranim grčkim herojskim pjesmama, pa se može očekivati da će ih bitno osvijetliti.

Milman Parry, *Homer i Huso: I. Pjevačeva stanka u grčkoj i južnoslavenskoj herojskoj pjesmi* (iz sažetka koji je predao za tisak Milman prije svoje smrti, prema bilješci njegova sina Adama, urednika Milmanovih djela; moj prijevod)

Samo eksperti u proučavanju usmene epike mogu pojmiti u kakve dubine u proučavanju usmene tvorbe ulaze Milman i Nikola u njihovom bjeopoljskom radu. Svaka pjesma koju sabiru predstavlja promišljeni izbor. Potrebne su godine proučavanja Parryjeve zbirke i velikih zbirki bošnjačke epike da bi se uvidjelo svu briljantnost njenih tvoraca.

Milman i Nikola već 29-30. juna 1935. godine znaju da su pronašli bošnjačkog Homera. Odmah nakon početnog razgovora s Nikolom i utvrđivanja repertoara, Avdo je diktirao Nikoli *Dolazak vezira (Ćuprilića, op. ZČ) u Travnik* puna dva dana. Pjesma je bila duga 7,621 stih, dok Hoermanova verzija, zabilježena u Gackom, sadrži 589 stihova! (Prema registarskim brojevima sudeći, ovo je bila prva Avdova pjesma koju su Nikola i Milman zabilježili, no po nekim drugim podacima, nije isključeno da su prvo snimili pjesmu *Smrt Ličkog Mustajbega*, o kojoj govorim u slijedećem odjeljku).

Sa stajališta usporedbenih proučavanja bošnjačke i homerske epike,

³³ Parry ovo tvrdi sasvim iskreno. On nije znao da postoje arhivirani materijali poput Vrčevićevih, Luburićevih i drugih zapisa. Parry je začudno mnogo znao, s obzirom na to da nije bio slavist po profesiji.

mного je zanimljivija pjesma *Smrt Ličkog Mustajbega*, koju dobro poznajem u dvije Avdove verzije (1935. i 1950. godine).³⁴ U Avdovom repertoaru ova pjesma ima nastavak *Hrnjica Mujo osvećuje Ličkog Mustajbega*. Hoermanova verzija iz Avtovca samo spominje Mustajbegovu pogibiju, a progovara u ukupno 389 stihova o osveti Mustajbegove pogibije. Milman je snimio jednu verziju već 3. januara 1935. godine, pa je poznao pjesmu

(Parry tekst 921, ispjevao Suljo Tunović iz Gacka).

Avdo Međedović, Bijelo Polje 1935. godine. Snimio Milman Parry

³⁴ Avdovi materijali iz 1950. godine, koje je skupio Lord sa Milošem Velimirovićem, daleko zaostaju po kvaliteti za onima koje su sabrali Nikola i Milman. Sa sedamdeset i osam godina Avdo više nije imao snagu za vrhunsku epsku tvorbu. Lord je tada ponovno snimio tri pjesme koje su u 1935. sakupili Milman i Nikola: *Ženidba Smailagić Meha*, *Smrt Ličkog Mustajbega*, te *Bećiragić Meho*.

Avdova priča o pogibiji Ličkog Mustajbega sadrži 2,436 stihova, a o osveti pogibije 6,291 stih, dakle ukupno 8,727 stihova. No nije *duljina* ono što čini Avdovu epiku fenomenalnom! (Meni se čini da su njegove kraće pjesme bolje kakvoće od dugih, a te duge bih više cijenio da su kraće!)

Bošnjačka je epika općenito na nižem razvojnem stupnju od Homerove, pa uglavnom nema mogućnosti povezivanja pjesama i referencijalnosti između njih. Avdo je dao do znanja da su ovo *dvije individualne pjesme* koje su itekako povezane. U prvoj se opisuje pogibija određenog junaka, a u drugoj osveta za pogibiju tog junaka. U obje pjesme prisutni su i opisuju se moćni likovi: fatalna ljepotica Uzovačka Janja, sestra Uzovca Jovana, koji je u junačkom dvoboju svladao i ubio Ličkoga Mustajbega, Uzovac Jovan i Mustajbegov osvetnik Mujo Hrnjica. Dakle, snimanjem ovih pjesama Milman će dobiti nesumnjiv dokaz za razvijenu referencijalnost bošnjačke epike. I druge su Avdove pjesme, poput pjesama Muratage Kurtagića i još nekih sjajnih pjevača, prepune referencijalnosti.

Sada je dobar trenutak da ilustriram Milmanovu sabiračku inventivnost. Milman zna da je Avdo tu pjesmu naučio od vrsnog pjevača-junaka Orla Kalića, koji je Avdi očito bio životni uzor. Također, Milman je već saznao da je *Smrt Ličkog Mustajbega* bila poznata Ćor Husova pjesma. Milman odmah povezuje ove informacije i pravi slijedeće eksperimentalno istraživanje:

1. snima Kalićeve pjesme drugih bjelopoljskih pjevača koji su tvrdili da su također naučili te svoje pjesme od Orla Kalića
2. snima koliko god može verzija pjesme *Smrt Ličkog Mustajbega*, koja je očito dobro sačuvana i koja se često pjeva u Bijelom Polju
3. snima verzije pjesme *Smrt Ličkog Mustajbega* od Ćor Husinih učenika
4. snima one Međedovićeve pjesme koje je Avdo naučio od Kalića.

Od 5-12 jula 1935. Avdo diktira Nikoli *Ženidbu Smailagić Meha*, a Nikola po završetku diktata piše: *Ovo je najdulja pjesma koja je do danas zapisana. Pisao sam pet punih dana i još više. Na kraju pjesme Avdo mi reče da ima i duljih pjesama.*

Milmanova zbirka već je posjedovala niz zapisa ove pjesme. Milman je znao da je *Ženidbu* Avdo naučio iz pjesmarice. Zabilježio je ovu pjesmu iz slijedećih razloga:

1. da sa potpunom sigurnošću može uspoređivati tekst izvorne pjesme sa onom koja je produkt transmisije
2. da može proučavati i dokazivati specifične elemente Avdove teh-

nike proširivanja

3. da dobije tekst koji se po veličini može mjeriti sa Homerovim

4. da pruži spektakularni dokaz da je Avdo bošnjački Homer sa Balkana.

Nema sumnje da je Milman htio dobiti što je moguće dulju pjesmu, te što je moguće ljepšu i ukrašeniju pjesmu, i da je u tom smislu dao upute Nikoli kako da zapisuje tekst, te Avdi kako da diktira svoju pjesmu. Milmana je zanimalo da li će idealni uvjeti bilježenja bitno doprinijeti kakvoći teksta u smislu približavanja poetici pisane književnosti. (On je s punim pravom pretpostavljao da je i Homer diktirao svoje epove u umjetno stvorenim idealnim uvjetima, a da oni zasigurno nisu proizvod uobičajene brze izvedbe pred slušateljima. *Upravo način bilježenja Međedovićevog epa Ženidba Smailagić Meha dokazuje da je teza o Homeru koji je diktirao svoje epove izvorno Parryjeva, a ne Lordova*).

Milman je *Ženidbu Smailagić Meha* smatrao najvrednijim djelom svoje zbirke, tvrdi njegov sin Adam, a to čini se potvrđuje početak njegovog prijevoda ovog epa na engleski. Ovaj sud potvrdit će i znalci epike, pa i sud bošnjačke kritike. Premda će se malo tko složiti sa mnom, htio bih iskazati drugačije gledište, s napomenom da ja poznajem mnoga Međedovićeva djela, koja su zasad nepoznata javnosti. Prema meni, *Ženidba Smailagić Meha* iz više razloga ne predstavlja njegovo umijeće u pravom svijetlu. Tu pjesmu ne smije se smatrati tradicionalnom, jer je naučena iz pisanog izvora i neprirodno duljena da bi se udovoljilo zahtjevima sabirača.

(Kako ne bi netko pomislio da mi nije jasan značaj ovog jedinstvenog epa za bošnjačku, pa i svjetsku kulturu, navodim da me je sad već davne 1983. godine rahmetli Alija Isaković zamolio da posređujem između njega i Alberta Lorda, kako bi *Svjetlost* objavila Avdovu *Ženidbu Smailagić Meha*. Ja sam to učinio. Isto tako, molim čitatelje da pogledaju moje stavove o *Ženidbi* u interviewu sa mnom koji je izašao pod naslovom *Bošnjačka epika je jači svjedok od pisane historije*).³⁵

14-15. i 24-25. jula Milman snima Avdovu *Ženidbu Vlahinjić Alije*, pjevanu i diktiranu verziju,³⁶ kako bi proučavao razlike između Avdove pjevane i govorene tvorbe. Ovo je neobično fina pjesma. Zanimljiva je razlika između verzija, posebno na kraju pjesme. Avdove radnje i zapleti u

³⁵ *Sabah* 254, New York, 2002, *Preporod*, Sarajevo, 2002, *Bošnjačka Pismohrana* no. 9-12, Zagreb, 2002, 69-79, te na internetu www.kitabhana.net, www.ferhadija.com, www.bosnjaci.net).

³⁶ Objavljeno u *SCHS VI*.

pjesmama *manje su stabilni* nego u pjesmama drugih izvrsnih pjevača koje znamo, što sam posebno uvidio proučavajući verzije pjesama koje je Lord sakupio od Avda 1950. godine. Ismet Rebronja u eseju *Kasumov antički štap* dobro prosuđuje da je Avdo više aed nego rapsod (*Almanah* 15-16, Podgorica, 2001, navodim prema tekstu objavljenom u velebnoj četverotomnoj antologiji Huseina Bašića, knj. 4: *Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Podgorica: Almanah, 2003.) Biti aed nije pozitivna karakteristika tradicionalnog pjevača, nego upravo biti rapsod! Meni je posebno zanimljivo da je sam Avdo potpuno svjestan da se u svom umijeću duboko razlikuje od ostalih pjevača. (Homer je također daleko više aed, nego li rapsod.) Evo što Avdo kaže:

Avdo: Pa kaz'o sam ti, Boga mi, brate, koji je goj guslač dobar bijo, a ispev'o je pesmu za pet sa'ata, moja je deset. I sad, ako je to da valja, ako nije da ne valja. Kazaću tu upravo, hoće da se mre. **Nikola:** Jes', tako je... Tako je, Avdo! **Milman:** Hajde, dobro je to, Avdo.

Slijedi pjesma kojoj zahvaljujem mnoge spoznaje. 15-16. jula, Milman snima Avdov ep *Katal-ferman na Derdelez Aliju*, koji je neprecizno naslovljen *Junaštvo Derdelez Alije* (*Parry tekst* 12379, 2,626 stihova). Milman snima ovu pjesmu iz slijedećih razloga:

1. Avdo je naučio pjesmu od Kalića
2. ta je pjesma bila slavna u Ćor Husovoj verziji
3. Milmanova zbirka već sadrži više varijanti ove pjesme, a poznate su i vrlo kvalitetne i Marjanovićeve i Hoermanova
4. pjesma govori o smrti supstituta, dvojnika, što je značajna homerska tema iz *Ilijade* (Patroklava pogibija), te iz prastarog sumerskog epa o *Gilgamešu* (Enkiduova pogibija).

O ovoj Avdovoj pjesmi pisao sam i predavao često, a najšire u poglavlju *Herojska mitska priča* moje knjige *Tri orla tragičkoga svijeta* (Zagreb, Cekade, 1989).³⁷ Ragib Gojaković, kao Ćor Husov učenik, izdiktirat će 21. jula 1935. izvanrednu verziju Nikoli (3,094 stihova, *Parry tekst* 12407). Ona ima virtuožno izgrađeni zaplet, koji neodoljivo podsjeća na *Pjesan o Rolandu*, pa nema sumnje da ukazuje na Ćor Husovu osobnost i snažnu umjetničku individualnost.

³⁷ Predavanja: *South Slavic Epics*, UCLA (Los Angeles, 1988), *Firman of Execution*, AATSEEL Conference (San Francisco, 1988), *Proročanstvo i prepoznavanje*, Gradska knjižnica (Zagreb, 1989), *Epika na filmu*, Institut za folklor (Zagreb, 1990), *South Slavic Muslim Epics on Film*, University of Waterloo (Waterloo, 1991), *Oral Epic Singing Tradition*, Joseph Schneider House (Kitchener, 1992).

Verzije koje je Murataga Kurtagić ispjevao Lordu i Bynumu 1962., a zatim meni 1989. godine, također su istinska remek-djela bošnjačke epike (vidi www.kitabhana.net). Poznajem 14 verzija ovog epa, među kojima svakako još treba navesti pjesmu Lordovog i Bynumovog mladog pjevača Jusufa Makića iz Sjenice (snimljeno 1963. godine). Navedene pjesme Lord-Bynumove zbirke pripremio sam za tisak na Harvardu 1986. godine, a spisak mojih harvardskih transkripcija i edicija objavio sam u *SSMES*). Napokon, o toj pjesmi napisao sam knjigu.

Slijedi snimanje najdulje pjesme zabilježene u Europi nakon Homera – *Osmanbeg Delibegović i Pavićević Luka (Parry tekstovi 12389 i 12441, 13,326 stihova)*. Snimajući ovu pjesmu Milman pravi eksperimente koji će mnoge ljubitelje epike razgnjeviti. On namjerno više puta prekida snimanje, te traži od Avda da istodobno pjeva još jednu epsku pjesmu, pa zatim i treću, te da naizmjenično pjeva sad ovu sad onu epsku pjesmu. Dok je *Ženidbu Smailagić Meha* snimao u idealnim uvjetima, ovu pjesmu namjerno snima tako da Avda dekoncentrira na svaki mogući način. On naime hoće uvidjeti

1. da li će Avdo pomiješati događaje i likove iz dviju ili više pjesama
2. da li će tekst i tijek priče biti slabiji u kvalitativnom smislu
3. da li je unutrašnja kohezija elemenata priče snažnija od svih ometanja
4. da li bošnjačka epska pjesma u sebi posjeduje punu jedinstvenost i koherentnost (*unity and coherence*), poput Homerove.

Ukoliko Avdo prođe sve testove i prepreke koje Milman nemilosrdno pred njegovu tvorbu postavlja, to će pokazati u kojoj je mjeri on potpuni vladar tradicije, a da nije njome sputan. To će isto tako pokazati punu snagu i razvijenost bošnjačke epike.

Milmanovi eksperimenti mogu nam se činiti monstruozi, suludi, ukoliko o njima mislimo iz perspektive klasične znanosti o književnosti i estetike. Oni su u pravom smislu riječi eksperimenti na kakve smo navikli u proučavanjima suvremene fizike i biologije (a može se reći da Milman svojim formularnim istraživanjima proučava mikrosvijet usmene tvorbe na način kvantne mehanike, a svaku temu i pjesmu kao djelić unutar makrosvijeta sveobuhvatne tradicije).

Ali ove odvratne pokuse s Avdom Milman ovaj put pravi s plemenitom namjerom! On je realan, pragmatičan, i on dobro predviđa kakva će biti reakcija homerologa na njegove hrabre teze o analogiji bošnjačke i staro-

grčke epike. Homerolozi će se zgražati nad samom pomisli da se netko usuđuje uspoređivati Homera, tog utemeljitelja klasične Grčke, rodonačelnika europske književnosti, epike i tragedije, s bijednim guslarima, jadnim, nepisanim i zaostalim muslimanima, primitivnim seljacima i tome slično.³⁸

Jedno je teoretski brbljati o usmenosti i tradicionalnosti Homera, to se oduvijek radilo i bilo je i bit će *en vogue*, a drugo ponuditi konkretnu analogiju, pogotovo ako ona nije povezana s plemstvom i dvorskim pjevačima u Engleskoj, Njemačkoj, Francuskoj ili bar Rusiji! Milmanova će analogija (kojoj će tek Lord izboriti minimalnu legitimnost nakon mnogo godina uporne borbe) zadugo biti totalno neprihvatljiva, jer se temelji na jednom od malih slavenskih jezika, koji se nikome ne da učiti, na kulturi koja nikog ne zanima, na nepoznatoj književnosti prezrenog naroda koji zapravo kao da ne postoji. Milman je bio potpuno svjestan da se radi o neobično kontroverznoj stvari!³⁹

³⁸ Posthomerska epika se uvijek romantično zamišljala kao fenomen nastao u "herojskim" križarskim ratovima u kojima se opijevalo kršćanske junake, poput vitezova okruglog stola koje predvodi Richard Lavljeg Srca, ili herojski starac-kralj Charlemagne iz *Pjesni o Rolandu*! A sad odjednom dolazimo do spoznaje da je tradicionalna usmena epika prvenstveno muslimanski fenomen i da cvjeta upravo među muslimanima, ne samo u Bosni, nego i među Mongolima, Karakirgizima, Turkmenima, Uzbekima, diljem Azije, pa čak i Afrike!

³⁹ Prihvaćanju bošnjačke analogije škodili su koliko su mogli kako neki srpski, tako i hrvatski znanstvenici. Među njima Latković, Mićović, Nada Milošević, te posebno Svetozar Petrović i Zdeslav Dukat. Sasvim je jasno da njihova kritika bošnjačke epike kao "tradicije u opadanju, epigonske i manje kvalitetne" nije utemeljena, te da bi oni prije svega htjeli da se analogiju zasnuje na "klasičnim" Vukovim "epskim" tekstovima. Glavni problem i jest u tome da upoznavanjem izvorne kvalitetne bošnjačke epike nužno dolazimo do spoznaje da Vukovi materijali, kao ni proizvodi hrvatske epike, nisu primjer razvijene epike u pravom smislu te riječi, jer se prije radi o panslavenskoj tradiciji (hajdučkih) balada. Mnogi primjeri kako srpske, tako i hrvatske epike sa historijskim sadržajima nisu ništa drugo nego oponašanje razvijenije bošnjačke epike. Sasvim je jasno zašto je tako: epiku su tvorili pobjednici, oni koji vladaju, a ne poraženi, oni koji su bili potlačeni i ugroženi. No bilo je i objektivnih znanstvenika, koji su analogiju prihvatili, te dokazivali da je Međedović doista poklonio ep cjelokupnoj našoj književnosti. Na prvom mjestu tu treba navesti Miroslava Kravara i Novaka Kilibardu.

S druge strane, olako odbacivanje mnogih ispravnih argumenata gore navedenih kritičara čini medvjedu uslugu bošnjačkoj književnosti. Treba jasno reći: Lord je u *SCHS I-II* prikazao vrlo osrednju, pa i slabu novopazarsku epiku. (Najbolji je dokaz tome da ni Husein Bašić ni itko drugi nije pronašao nijednu pjesmu u tim knjigama za antologijski izbor). Ove dvije knjige predstavljaju solidno priređene ali slabe epske materijale. (Priredio ih je uistinu Nikola Vujnović, a ne Lord). O materijalima koje je

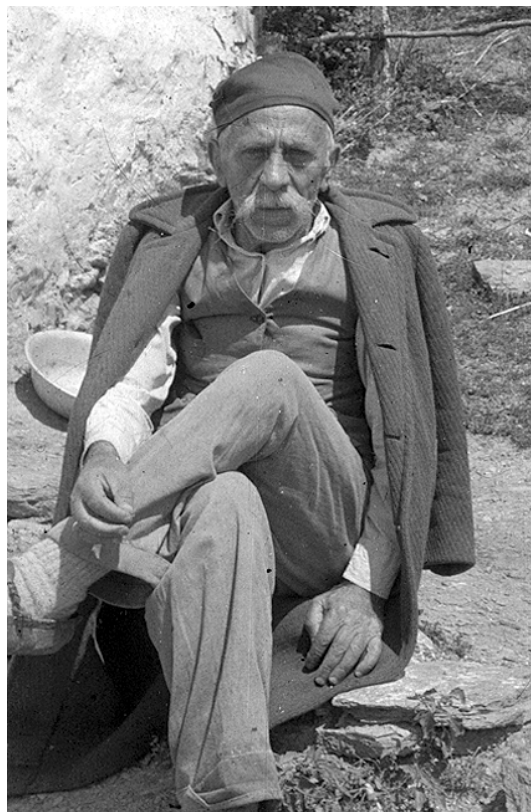
Avdo Međedović sa porodicom, Bijelo Polje 1935. godine. Snimio Milman Parry

Zbog navedenih razloga Milman mora biti spreman da odgovori na ovakve kritike obiljem konkretnih dokaznih materijala. Rekao bih da je Milman ovo objasnio i Nikoli i Avdi Međedoviću, te da je Avdo pristao na to da sudjeluje u eksperimentima, ne da bi zaradio novčanu nagradu (nije Milman posjedovao ni mogao dati Avdi neki veći novac vrijedan spomena), nego zato što je Avdo bio vrlo pametan čovjek i intuitivno osjećao da je dobro i vrijedno to što Milman i Nikola rade.

Za vrijeme povremenih Avdinih odmora Milman nastavlja svoje

zatim editirao Bynum, uz Lordovu pomoć, treba reći suprotno: te knjige predstavljaju slabo priređene a dobre epske materijale (Međedovićevi epovi i epika bihačke krajine).

fenomenalne eksperimente i bilježi pjesme *Osvajanje Bagdada* i pjesme o smrti dvojnika od svih sakupljenih staraca Ćor Husinih učenika. Zanimljivo je da ne snima Avdovu verziju *Osvajanja Bagdada*, jer je Avdo tvrdio da ju je naučio od Kasuma Rebronje, koji je prema Avdi Međedoviću slab

pjevač. Da je Rebronja došao pjevati uopće nema sumnje da bi Milman i Nikola kompletirali taj eksperiment.

Avdo Međedović ispred svoje kuće u rodnom Obrovu 1951. godine.

Snimio Albert Bates Lord

Upravo bi taj pokus dao najvjerojatniji oblik još jedne Ćor Husove pjesme! Naime, Rebronja je naučio pjesmu od Ćor Husa, a Međedović od Rebronje. Kor staraca koji su učili od Ćor Husa i naučili od njega pjesmu o Bagdadu (Ferizović, Čelebić, Dupljak), te svoje verzije ispjevali za Milmana i Nikolu, mogao je poslužiti kao jasni korektiv za Međedovićevu

i Rebronjinu verziju.

26. jula 1935. Avdo diktira Nikoli izvanrednu verziju *Kostreš Harambaše*, koju dobro poznajem (*Parry tekst 12427*, 4,088 stihova). Meni se čini da je to najvrednije Avdovo djelo, koje sam dosad upoznao. Na nesreću, Milman nije prepoznao da se radi o glasovitoj Ćor Husinoj pjesmi, jer je u repertoaru bio zapisan naslov *Gavran harambaša i serdar Mujo!* (Avdo Kostreša koji put zove Gavran, a koji put Kostreš.) Da se radi o pjesmi o Kostrešu, koja opisuje događaje iz petnaestog vijeka, otkrio sam tek ja, uspoređujući neke liste Avdovog repertoara s Avdovim kazivanjima, i to oko 2000. godine, punih 65 godina nakon što je pjesma zapisana.⁴⁰

30. jula Avdo diktira Nikoli *Robovanje Tala Oraškog u Ozimu* (ta će pjesma nažalost ostati nedovršena, a o njoj govori Bynum u svojoj knjizi *Daemon in the Wood*, Cambridge: HUP, 1978).

4. i 5., te 8. augusta Avdo je ispjevao ep *Sultan Selim uzima Kandiju*, a Nikola bilježi na kraju transkripcije, koju je pripremio 1937. u Dubrovniku, a pregledao 1939. na Harvardu: *Onda, kad ne bude Avda među živima, neće se naći niko ko bi bio ovakav za pjevanje* (Cambridge, Mass., May 21., 1939).

Upravo sam ponovo proučio taj moćni Međedovićev spjev, koji je Avdo naučio od svog oca, dug 5,919 stihova. Ovom epu je najbliža paralela odlična pjesma Marjanovićevog pjevača Bećira Islamovića *Sultanije u Kandiji*, zabilježena po diktatu 16. X. 1888. godine. (Ugljanin je također ispjevao neobično slabu pjesmu *Dvije sultanije* koju je Lord objavio u *SCHS I-II*, *Parry tekst 656*). Kakva nesreća za sve nas da Milman i Nikola nisu tu pjesmu zapisali u idealnim uvjetima, umjesto *Ženidbe Smailagić Meha!*

Izbor baš ove Međedovićeve pjesme za snimanje baca novo, sasvim iznenađujuće svjetlo na ulogu Nikole Vujnovića u sabiranju. Po mom mišljenju, kao što sam već istaknuo, Nikolina uloga u kreiranju Parry zbirke je daleko značajnija no što nam je Lord predstavlja. On ravnopravno s Milmanom sudjeluje u izboru pjesama za snimanje. Već sam spomenuo da je Nikola u jednom periodu sam sabirao pjesme za zbirku (januar-februar 1935. godine). Evo nekih pjesama koje je tada po diktatu zabilježio Nikola:

Parry tekst 913: Avdo Avdić: *Sultan Sulejman uzima Kandiju*, Gacko, 2. januar 1935.

⁴⁰ Vidi fenomenalnu pjesmu *Kostreš Harambaša* na www.kitabhana.net ili www.sanoptikum.com. Moja supruga Marina Rojc-Čolaković o ovoj je pjesmi napisala magistarsku radnju. O pjesmi govorim opširnije u ranije navedenom interviewu.

Parry tekst 924: Adem Voloder: *Sultan Sulejman uzima Seget i Kandiju*, Gacko, 3. Januar 1935.

Parry tekst 6626: Trifko Kučinar: *Sultan uzima Kandiju*, Stolac, 4. Januar 1935.

Dakle, u tri uzastopna dana Nikola je po diktatu zabilježio tri verzije pjesme o osvajanju Kandije od tri različita pjevača! To znači da je Nikola bio zainteresiran za ovu pjesmu, i da ju je Nikola poznavao u nekoliko verzija (a ne nužno i Milman) prije no što je pala odluka da se snima Avdovu pjesmu o osvajanju Kandije. Moguća su dva zaključka:

1. Nikola je odlučio da se snima Međedovićevu pjesmu o osvajanju Kandije, a ne Milman, jer je dobro poznavao nekoliko verzija ove pjesme

2. Milman je dao zadatak Nikoli da sam bilježi što više verzija osvajanja Kandije. On je odlučivao što će se bilježiti, pa je tako donio odluku da se snima Avdino osvajanje Kandije.

I jedan i drugi zaključak imaju svoje za i protiv, pa je istina vjerovatno negdje po sredini, to jest da su oni zajedno donosili odluke i dogovarali se koje pjesme da snimaju.

Avdo će ispjevati još dvije kraće pjesme, jednu povratnu od 1,302 stiha, *Robovanje Kara Omerage*, te *Bolovanje cara Dušana u Prizrenu* od samo 646 stihova.⁴¹ Kratkoća ovih pjesama pokazuje da Avdo neke pjesme enormno širi, a neke pjeva neproširene, poput drugih pjevača. (Tako tvore i drugi iznimno vrsni pjevači, poput Muratage Kurtagića).

*Oj! Riječ prva: Bože ni pomози!
Evo druga: Hoće, ako Bog da.
A sal da ga pominjemo često,
Pa će nama svuj Bog pomoć jaki,
Da se s Bogom ne kunemo krivo.
Ko goj laže, Bog mu ne pomaže.*

Avdo Međedović, *Sultan Selim uzima Kandiju*, Uvod (*Parry tekst 12444*, Ploča 6677, snimili M. Parry i N. Vujnović, transkripcija N. Vujnović)

Za sam kraj sabiranja Milman je odlučio napraviti magistralni ekspe-

⁴¹ Parryjevi tekstovi 12463 i 12465. O pjesmi *Robovanje Kara Omerage* govori Lord u 3. Dodatku knjige *Pjevač Priča*.

riment. On poznaje repertoar Avda Međedovića, a od staraca koji su bili Ćor Husovi učenici uspio je doznati za veliki broj Ćor Husovih pjesama, te je po njihovim sjećanjima s Nikolom sastavio *imaginarni Ćor Husov repertoar*.

Milman dovodi u Bijelo Polje iz Taslidže (Pljevalja) 72-godišnjeg Mumina Vlahovljaka, od kog je Nikola doznao da je naučio pjesme od svog oca i od Ćor Husa. Nikola i Milman su također saznali da je Mumin naučio svoju pjesmu *Bećiragić Meho* od Ćor Husa. Znajući sa sigurnošću da Avdo ne poznaje tu pjesmu, oni pozivaju Avda da 9. i 10. augusta 1935. prisustvuje snimanju Muminove izvedbe *Bećiragić Meha*.

Nakon što su snimili Muminovu pjesmu, Milman i Nikola pitaju Međedovića može li odmah, bez ikakve pripreme, ispjevati pjesmu *Bećiragić Meho*. (Na taj način oni hoće eksperimentalno zabilježiti *dokaz da jest moguće da izvanredni bošnjački pjevači nauče pjesmu tokom samo jednog slušanja*.)

Međedović im odgovori da je spreman odmah ispjevati ovu pjesmu, i tako Milman i Nikola postaju svjedoci tog čuda! 10. i 11. augusta Međedović će ispjevati izvanrednu verziju *Bećiragić Meha*, dugu 6,311 stihova, to jest triput dulju no što ju je ispjevao Mumin Vlahovljak. Ujedno, njegova je verzija daleko kvalitetnija. (Lord će 1950. godine ponovno snimiti ovu pjesmu, da uvidi je li Avdo doista prihvatio pjesmu zauvijek u krug svojih priča, te da prouči promjene. 78-godišnji Avdo dobro se sjećao pjesme i bez problema ju je nanovo ispjevao).

Stigosmo do pred sam kraj priče o Milmanu i Nikoli, te o njihovoj zbirci. U Stocu Nikola i Milman bilježe svoj posljednji zapis bošnjačke epike. Zanimljivo je da je to upravo pjesma starog Ibri Bašića, te da je to još jedna od bezbrojnih varijanti *Ženidbe Smailagić Meha*, koje posjeduje zbirka Parry (poznajem ih barem desetak, i sve su slabije od Šemićeve, koju je u XIX vijeku zabilježio sjajni sakupljač Friedrich Salomo Krauss).⁴² U navođenom razgovoru sa mnom, Lord ističe da je Ibro Ba-

⁴² Friedrich Salomo Krauss (1859-1938) bio je izvanredni sakupljač bošnjačke epike, a njegovo sabiranje prethodi i Marjanovićevom i Hoermanovom.. Sasvim slučajno doznao sam još 1987. godine da se njegova rukopisna ostavština nalazi u Los Angelesu (na UCLA-u), o čemu sam izvijestio u eseju *SSMES*. Raymond Burt napisao je monografiju *Friedrich Salomo Krauss (1859-1938)*, OEAW 549 Band, Wien, 1990. Od njega sam doznao da su on i Peter Horwath radili na tekstovima Kraussovih rukopisa, koje je Kraussova kćerka oporučno ostavila *UCLA-u*. Napominjem da je već prije 1890. godine

šić,⁴³ kog je Milman sreo u ljeto 1933. godine, bio prvi bošnjački pjevač koji je ispjevao Milmanu dugu povratnu pjesmu sličnu *Odiseji* i time zainteresirao Milmana za istraživanja bošnjačke epike.

Posljednja tri teksta zbirke su dva pisma iz Kolašina: Rada Danilovića i Milmanovog izvrsnog kolašinskog pjevača Stanka Pižurice. Oni iskazuju svoje najljepše želje Milmanu, a Rade mu dostavlja svoju pjesmu s naslovom: *Pjesma građena kao uspomena od Rada Danilovića za Gospar Parry*.

Samo tri mjeseca nakon toga Milman Parry će umrijeti u Los Angelesu. Brigu za njegovu i Nikolinu, te Ilijinu zbirku, te za Milmanove neobjavljene rukopise preuzet će mladi Albert Bates Lord i Harvard.

Oštri turci, tvrdi meterizi

Bogami mu mili ne bijahu

Mujo Džubur iz Gacka, *Krnovka*, zapisao Stevan Delić (iz navedene četvorotomne antologije Huseina Bašića)

EPILOG

Na početku ovog eseja rekoh da ću svoje zaključke temeljiti na zdravom razumu, iskustvu stečenom u bavljenju Parryjevom i Lordom zbirkom, te na mom sabiračkom iskustvu. Pokušat ću rekonstruirati što se zapravo desilo tijekom bjelopoljskog sabiranja i što je Milman htio postići svojim eksperimentima, te što se zatim desilo i zašto.

Nikola: E dobro. Ajdemo da malo počinemo sada ja i ti. **Ragib:** E ajde. **Nikola:** Ja sam dosta slab. **Ragib:** Jesi li? Pa Bož'e ti, sinko, zdravlje. I popuštice bol.

Krauss tvrdio da njegova zbirka posjeduje preko 190,000 stihova. Krauss je uz *Ženidbu Smailagić Mehe* objavio niz drugih bošnjačkih pjesama i preveo ih na njemački (šire bibliografske podatke navodim u *SSMES*).

⁴³ Ibro Bašić iz Vranjevića u okolini Mostara imao je šezdeset i osam godina kada su ga Nikola i Milman sreli. Bio je očigledno jedan od omiljenih Milmanovih pjevača, jer su Milman i Nikola snimali i bilježili Bašićeve pjesme u junu, julu i augustu 1934., te u februaru i junu 1935. godine. Milman je s njim kompletirao eksperiment snimanja jedne te iste pjesme u četiri navrata. Bila je to pjesma s temom *Odiseje*, to jest o povratku junaka svom domu nakon dugog izbjivanja (*Alagić Alija i Velagić Selim*). Sinopsis ovih pjesama objavljen je u *SCHP*. O Bašiću piše i John Miles Foley: *The Traditional Structure of Ibro Bašić's Alagić Alija and Velagić Selim* (*Slavic and East European Journal* 22, 1978).

U jednom trenutku Ragib govori Nikoli i slučajno ga dodirne rukom. Nikola se trgne i moli starca da ga ne dotiče, jer mu se dlaka ježi na ruci. Iz druge prostorije, rukujući svojim aparatom za snimanje, **Milman** nervozno viče: Glasnije, Nikola! Ne čujem te. A **Nikola** se obrecava na Milmana: Ne mogu!

Odjekivale su svakodnevno borbene junačke *Krnovke* i ponovno se osvajao i osvajao Bagdad tih nesnosno vrućih ljetnih dana i sparnih noći, a gornji izvaci iz dijaloga sa starcima pjevačima Ragibom Gojakovićem i Šaćirom Dupljakom pokazuju da su Milman i Nikola bili prenapregnutih živaca, polumrtvi od umora.

Samo mi, koji smo doživjeli moćnu obuzetost živom epikom, možemo zamisliti intenzitet onoga što se zbivalo tih dana u Bijelom Polju. Dobar sabirač osjeća da zajedno s pjevačem re-kreira prastare mitske priče, i daje svu svoju energiju u zajedničku tvorbu. Pjevač je, kao i sabirač, zadivljen pjesmom, koju osjeća živom i doživljava kao zasebni entitet, te je začuđen svojom tvorbom koju spoznaje kao Božji dar i nadahnuće.

Milman i Nikola snimili su tijekom četrdeset i pet ljetnih dana 1935. godine, ili zabilježili putem diktata, preko 72,000 stihova samo od Avda Međedovića! Nisam zbrojio količinu stihova sabranih od svih drugih bjelopoljskih pjevača, no sudeći prema broju pjesama, radi se o barem jednakom broju stihova, dakle ukupno oko 140,000-150,000 stihova. Ovo što su sabrali od Avda i drugih bjelopoljskih pjevača je toliko enormno da se ne da usporediti ni sa čim u povijesti sabiranja bošnjačke epike, osim možda s radom izvanrednog Luke Marjanovića, čija zbirka sadrži 255.000 stihova. (Prema mojoj procjeni, cjelokupna Parryjeva zbirka snimaka i diktiranih pjesama je barem iste veličine, a ja bih rekao da je još obimnija). Ipak, Marjanović je imao veći broj pomoćnika, a radio je u dosta komfornim uvjetima, a Milman i Nikola bili su najvjerojatnije potpuno sami. Ako je s njima bio mladi Albert, što nije zasad jasno utvrđeno, on im nije mogao pomoći.

Približavao se trenutak kada se Milman morao vratiti u Ameriku, a njegova žena i dvoje male djece vjerojatno su s nestrpljenjem očekivali Milmana u Dubrovniku. Rekao bih da je Milman grozničavo radio svoje eksperimente kako bi sakupio dokazni materijal o tome da je **pronašao balkanskog Homera**. Bio je nesumnjivo uvjeren, kao što smo i mi danas, da je svojom i Nikolinom zbirkom stvorio velebno životno djelo. Tako je mislio Luka Marjanović koncem XIX. vijeka, tako sam i ja mislio kada sam 1989-1990. godine zabilježio na filmu i vrpcama čudesne pjesme Muratage Gazije Kurtagića.

Marjanović je smatrao da je nužno predstaviti Mehmeda Kolaka-Kolakovića i druge pjevače zagrebačkoj i svjetskoj javnosti, a to sam i ja pokušao organizirati kada sam pozvao Muratagu Kurtagića i njegovu suprugu Amiru u Zagreb. Predmnijevam da je Milman imao slične planove s Avdom Međedovićem. Sasvim je nemoguće povjerovati da bi Milman i Nikola, ti **najveći znalci i sabirači bošnjačke epike**, propustili priliku da nastave snimati, slušati i proučavati Avdove pjesme!

Zato mislim da je vrlo vjerojatno da se Milman pozdravio kako s Avdom, tako posebno s Nikolom, jednim srdačnim: Do skorog viđenja, na Harvardu ili opet u Dubrovniku i Bijelom Polju! Isto tako predmnijevam da se Milman s najvećim optimizmom otputio u Ameriku, sanjareći putem o svojoj budućoj knjizi *Pjevač priča*, očekujući najviša akademska priznanja i položaj, te svjetsku znanstvenu slavu. Mislim da ga je na povratku dočekalo neko veliko, pogubno iznenađenje. Riječi su krilate, kako u Homera tako i u našoj epici. Mislim da su vijesti o bošnjačkom Homeru, kao i o mnogo čemu drugom, zlokobno preletjele Atlantski ocean i stigle na Harvard prije nego što se Milman brodom vratio. Šta se desilo na Harvardu i u toku tri mjeseca nakon Milmanova povratka u Ameriku, koji su prethodili njegovoj pogibiji, vjerojatno nikad nećemo saznati.

Heroji umiru mladi, njihovi su uzleti nevjerojatno visoki, a golemi su, strahoviti njihovi padovi s visina, treskoviti stropoštaji.

Kad zagrmje, ko da vrijeme puče!

Murataga Gazija Kurtagić, zapisao Zlatan Čolaković

Milman je žarko htio biti heroj, i sve mu se u životu i iza života ispunilo. Htio je sresti Homera i sreo ga je, htio je da se o njemu pjeva i pjevalo se, htio je svjetsku slavu i priznanje i stekao ih je, ali ne za svog života nego uz cijenu svog života. Takve su šale koje zbijaju starogrčki bogovi s onima koji hoće biti heroji.

Među značajnim rukopisima koje nam je Milman ostavio u nasljeđe, treba navesti:

1. Milmanov memoarski zapis *Ćor Huso*, napisan i djelomično diktiran u parlograf (vrst ranog diktafona) između 1. XII. 1934. i 23. II. 1935., koji sadrži:

a) Milmanov opis zajedničkog sabiranja s Ilijom i Nikolom u 1933. i povremeno spominjanje sabiranja u 1934. godini

b) Milmanov plan o nizu tekstova u kojima bošnjačka i južnoslavenska kršćanska epika osvjetljava Homera, pod skupnim naslovom *Hommer i Huso*

c) Milmanove analize tekstova sabranih u 1933. godini, koje dokazuju da je krajem 1934. godine Milman bio dobar poznavalac našeg jezika i objavljenih zbirki epike, te da je upravo on utemeljio moderno znanstveno proučavanje varijanata usmene epske tvorbe

d) Milmanov radikalni prijelaz s formularnih istraživanja na tematska, te njegove početne definicije teme i klasifikacija tema, kao i Milmanov prikaz utemeljenja tvorbe usmene epike na tematskoj kompoziciji (*composition by theme*)

2. Milmanov početak prijevoda Avdove *Ženidbe Smailagić Meha* na engleski

3. Milmanov početak knjige *Pjevač Priča (The Singer of Tales)*, kojom je htio zasnovati novu obuhvatnu teoriju usmene književnosti

4. Milmanove dnevničke zapise o sabiranju (među njima je i neobično zanimljivi plan o knjizi koja bi objasnila stil i tvorbu južnoslavenske epike, pod naslovom: *Southslavic Heroic Song: The Description of an Oral Style*).

Možda je Milman ostavio i druge rukopise, koji bi mogli osvijetliti mnoge probleme koje sam naznačio. To se posebno odnosi na njegove dnevničke zapise, izvještaje o sabiranju⁴⁴ i korespondenciju.

Waterloo, Ontario, 2003

⁴⁴ Što se Milmanovih dnevnika tiče, oni nesumnjivo postoje. (Postoje i neobjavljeni Lordovi dnevnik sabiranja). Već u junu ove godine zatražio sam kopiju izvještaja. Nažalost, nisam ih mogao dobiti tijekom pripreme ovog eseja, ali sam dobio obećanje da će se ti izvještaji objaviti na web-siteu Parry zbirke. Zasad nemam informacija o Parryjevoj korespondenciji.

Jean-Louis MAUNOURY

UZVIŠENE LUDOSTI NASRUDIN HODŽE II*

U vrijeme kada smo počeli sa strpljivim sakupljanjem korpusa priča čiji je junak Nasrudin Hodža, bili smo istovremeno zaprepašteni različitošću izvora koji se tiču junačkih djela božanskog Hodže i širine teritorije za koju se pretpostavlja da bi mogla biti njegova domovina. Jer zbirke koje popisuju te vrlo uzvišene gluposti nisu, očigledno, priređene samo na turskom ili samo perzijskom. Mogu se također pronaći na arapskom, na urdu, na albanskom, na grčkom, na ruskom i na srpsko-hrvatskom** - čak na mnogim dijalektima Kavkaza, kineskog Turkestana ili Hindustana. Što se tiče saznanja da li je dobričina živio zasigurno u poznatom gradu Akşehiru, gdje se može vidjeti još uvijek njegovo turbe u vidu zamke - jedna vrlo čudna zgrada otvorena na vjetrometini, na tri strane, a zatvorena na četvrtoj zamandaljenim vratima, - to je sasvim nešto drugo. (Još, uz to, to drsko stavljanje pod sumnju sa naše strane, ima jake šanse da bude loše primljeno od strane Istambula i Konje). Najzad, traži se također da uvažavamo da je rođen početkom 13. vijeka i da je uprkos toga vukao bradicu strašnom Timur Lenku (Tamerlan) - koji je osvojio Anadoliju tek u zoru 11. vijeka. Ali i sam naš Hodža već sliježe ramenima i mršti svoje crne obrve: treba li biti budaletina da bi se zbunio na raskorak od jedva 200 godina, a jasno je da je ovdje riječ o idealnoj gluposti o kojoj svako zna da ona ponosno ignoriše vrijeme.

Ne cjepidlačimo, Turčin ili Perzijanac, ili Ujgurac iz Kine, ili Indijac iz Pendžaba, Nasrudin je očigledno rođak velikog broja ljudi u Aziji i na

* Ovaj tekst nalazi se kao uvodni tekst pod naslovom "Introduction" /Uvod/ uz knjigu: *Hautes sottises de Nasr Eddin Hodja*, recueillies et présentées par Jean-Louis Maunoury. Phébus, (Paris, 1994.). Naslov knjige prenijeli smo na naslov Uvoda.

** Jedan od zajedničkih naziva do 1992. godine za savremeni bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski.

zapadnim ivicama naše stare Evrope - čak iako njegove najpoznatije avanture nas vode ranije na ivicu turskog i iranskog svijeta. Tako gledano - bilo da je rođen ovdje ili tamo, ne proizlazi iz stručnih debata i ne nudi nikakvu korist zbog jednog i jednostavnog razloga: kao "idiot", (u gotovo apsolutnom smislu riječi), on je, po prirodi, po definiciji, porijeklom iz mjesta gdje se nalazi i odakle se nikada nije pomakao. On je Niotkle, poput Poljske oca Ubua, tj. Odsvakle. Tako, nije deplasirano vidjeti njegovu statu kako sjedi kao na tronu - koja uzvisuje centar velikog trga starog grada Buhare u Uzbekstanu, gdje svakoga posmatra kao stanovnika zemlje; i gotovo da se čudimo kad čujemo stanovnike sa otoka Krete kako uzvikuju, bez smijeha, da je imenovani Anastratin rodom s njihovog otoka. (Promjena imena, van svake sumnje, ima cilj da baci stidljivi veo na njegovo otomansko porijeklo). Jedino sigurno: nesretni Hodža koji ne prestaje da posrće, uz najmanju prepreku na putu života, uspio je da sebi podesi carstvo veće i trajnije nego šro je to Timur uspio: da, on je kod kuće u stepama Mongolije i na mediteranskim obalama Crne Gore, u biti istambulskih bazara i u sjeni palača Radžastana. I naše istraživanje nam je omogućilo da to potvrdimo: Kinez, Indijac, Perzijanac, Turčin ili Srbin on je stalno i svuda isti, čak i ako mu se desi da začini svoju kuhinju začинима zemlje.

Mi smo znali, više ili manje, sve to kada smo poduzimali naš rad odabiranja i uobličavanja ("prevodioci" su dosta razvodnili, tj. deformisali osnovne tekstove i trebalo se vratiti, ako ne na "originale" koji nisu postojali, jer smo mi usred usmene tradicije - onda barem najočitijim potvrđenim izvorima). Mi smo posebno znali da obilje prikupljenih priča okolo, čak i kad se držimo za one iz grupe "najautentičnijih" (koliko navodnika čim je u pitanju Nasrudin-Hodža!), činili bi obimom knjigu izvan okvira ove, običnih dimenzija. I mi smo ih srezali, sakrivajući se iza geografije: tako prvim tomom našeg Nasrudina¹ ograničili smo se da skupimo uglavnom tekstove iz tursko-perzijske tradicije, ogroman korpus indo-perzijski smo odbacili uz našu punu pažnju sa žaljenjem. Vjerovatno smo gajili tajno plan da izdamo drugi tom koji bi odavde crpio kao iz trezora Golkonde; ali oklijevali smo da priznamo odmah izdavaču ovaj ogromni san koji ne bi promašio da proizvede kod njega legitimne bojazni. Možda je to lukavi Hodža koji nam je dao dobru školu i da se trudimo da predstavimo naj-

¹ Sublimes paroles et idioties de Nasr Eddin Hodja, 1990, chez le même éditeur. Prevod teksta: Uzvišene riječi i idiotluci Nasrudin Hodže. Publikovano u: Almanah 21-22. Podgorica 2003., str. 59-68.

manje moguće, da se ne eksponiramo u demantima sutrašnjice... i da ostavimo potajno otvorena vrata čudu. I čudo se dogodilo. Nasrudin Hodža se dopao, njegove *Uzvišene riječi i idiotluci* su razveselili čitaoce pa čak i izdavače, i kada smo otkrili da drugi tom postoji, i da se čak može cijeliti neophodnim, za ono malo koliko se želi da bude kompletiran, objeručke su nas prihvatili.

Tako se nalazi završena, u dvije zbirke koje broje ukupno 400 priča, kružna putanja malog Nasrudinovog svijeta, uzvišene budale, velikog prenosioća paradoksa i besmislica (ali koji smisao izbjegava besmislica?) - i, naprotiv sakriveni mudrac, koji se smije u bradu i podsjeća nas da je hitno da se vratimo na "veselo znanje" ako ne želimo umrijeti od bolesti ozbiljnosti, koja bjesni u Parizu kao i u Ispahanu. Jer, ako je slika Hodže koji se popeo na magarca više ili manje /obojena i/ živa prema zemljama, ako izvjesne priče oduševljavaju naročito turske uši, a druge indijske (različito koja opravdava naš novi izbor), suština nije u tome ovdje. Suština /ovdje/, to je začuđujuće jedinstvo tona pričanja gdje se pojavljuje lik, stvoren iz već postojećih, bilo da ga je prenosio kiparski ribar ili učesnik karavana iz Sinkjanga. Još bolje, kad neka priča slučajno pripada u isto vrijeme, istočnom i zapadnom korpusu, mora se konstatovati da iz jedne verzije u drugu, uprkos različitosti jezika i kulture, uprkos usmenom prenošenju, a skupljano je šest vijekova i više, varijante se karakterišu samo manjim detaljima. Tako prema klimi ili količini kiše, Nasrudin se nalazi smješten ponekad na svom magarcu, ponekad na devi ili na govedu. Podaruju mu titulu hodže, učitelja u sunitskoj Turskoj, ili Molaha u šitskom islamu Irana. Ali svugdje i uvijek, on je ista velika budala koja se obraća nama bez brige za granice, na tom univerzalnom jeziku kojeg dijele u tajnosti i budale i mudraci ¹.

Tu neobičnu i zaprepašćujuću univerzalnost jedino mogu dati - jedinstvo koje nameće imperijska moć ili jedinstvo koje omogućuje isto religijsko uvjerenje. Ovdje je to upravo slučaj, i priča ovdje jednostavno objašnjava geografiju.

¹ Zbirka kojoj u tom pogledu treba prići s oprezom, izgleda nam ona zbirka (dragocijena uostalom: i zbog više od 1000 priča pobrojanih) objavljena u Moskvi 1978. pod naslovom: "*Dvadesettri Nasrudin Hodže*", i koja pretenduje da dodijeli, svakome precizno, etničko porijeklo Hodžinih dvojnika - a da, međutim, ne donese najmanji elemenat podložan da potkrijepi ta pripisivanja. Da istraživač prikupi takvo pričanje u Dagestanu ne dokazuje uopšte da mu neće ispričati upravo ili gotovo isto u Ankari ili na obalama Amu-Darie.

Nasrudinovski prostor ma koliko da je velik koincidira u stvari gotovo tačno sa prostorom u kojem su od 13. stoljeća napredovali mongolski osvajači, Džingis-kan i njegovi nasljednici (koji su potčinili Kinu i zaprijetili Poljskoj), zatim Tamerlan - dostignuvši vrhunac, u sljedećem vijeku, u prostoru koji proširuju otomanski sultani, uskoro gospodari srednjeg istoka i jednog dijela srednje Evrope. Tako se može dopadati nekome da misli, u nedostatku apsolutnih dokaza, da je legenda o Hodži imala za svoju kolijevku ogromna prostranstva Turkestana odakle se širila, dugo, vijekovima išla tragom trgovaca koji su slijedili put svile nomadskih pastira, vojnika ili činovnika i ljudi od pera koji su pratili prinčeve u njihovim osvajanjima.

Na sve ovo dodaje se na istom prostoru obavezni biljeg islama. Jer Narsudin je uvijek i svugdje musliman, čak i kada ga dočekuju hrišćanske zajednice istoka koje su ga obukli na njihov način (kao kod pravoslavnih Grka i Turaka). U bilo kojem podneblju da živi on ide u džamiju, on poštuje legalne obaveze, on citira i uči Kur'an, a da iko tu ima nešto da zamjeri... gotovo da je nevažno da li je njegov način poštovanja Svevišnjeg u najmanju ruku subjektivan. (Vjerovatno svi muslimani ne poznaju Nasrudina, ali Arapi imaju svoga Đehu koji je očigledno Hodžin bliski rođak).

Ta religiozna obojenost nam izgleda od velike važnosti. Naravno, brojne priče koje stavljaju na scenu čiču Nasrudina imaju narodni seljački svjetovni karakter. Tu se nalazi čitav jedan fond dosjetljivih riječi, smiješnih primjedaba, izraza kao iz farsi koji dolaze iz pradavnih vremena i koje su šarlatani nastavljali da kultiviraju bestidno u sjeni minareta. Poput pričanja gdje ga vidimo kako se otvoreno ruga moćnima ovoga svijeta, recimo kao na način Tilla ili Renarta u Evropi - što je navelo tolike ruske orijentaliste ovoga vijeka da od njega učine, malo komotno, junaka klasne borbe.

Čitava ta laička žila koja osporava, često lascivno, neosporno je autentična, i mnogobrojne priče ove zbirke* crpe iz te žile; ali ona ništa nije za nas manje primamljiva. Najsnažnija pričanja nam izgledaju ustvari ona koja uzrokuju ne registar društvenog ili moralnog prevrata (subverzije), nego onaj beskrajno više uznemirujući, tj. prevrat smisla, prezentujući obični razum kao zastranjivanje ili čak kao ludost, a prividnu ludost kao razum bez premca.

Dakle, također je začuđujuće kako može da se to pojavi u jednom

* Zbirka /tekstova/ koju prati ovaj tekst u funkciji Uvoda - prim. prev. /vidi napomenu na str 1/.

modernom zapadnom duhu koji je naviknut već od Sv. Thomasa da mijenja vjeru i smisao za racionalno, to je zbog preokreta logičkog reda stvari da je Hodža, bez da je izgledalo da je to tako, spojio najdublje korijene, sakrivene korijene teologije - i tim zaslužuje svoje čudno ime ("Potpora Religije"). Jer moglo bi se krenuti u pogrešnom smjeru ako bi ga se predstavilo poput običnog antisveštenika ili kao olajavača. Doista on pecka bez milosti licemjere u turbanu, ali on bocka isto tako prinčeve, trgovce, seljake pa i svoju ženu. Ne, posmatrajući to izbliza, slobode koje on uzima prema nebu, čak i prema samom Allahu, nisu ništa drugo do lukavog načina da se dovedemo, kada je sva religioznost poništena, nadvladana, na put gore - da se dovedemo, usudimo se to reći - na slobodu uopće.

Mi smo na to podsjećali u našem uvodu Uzvišenim riječima...: Nasrudin Hodžine priče često su služile kao enigmatičke priče na sastancima sufijskih mistika. Bratstva sufija, insistirajmo na tome, ne zahtijevaju od svojih pristaša da se povuku iz života. Sufija čak da je i u rangu učitelja obavlja najrazličitije profesije i čuva se da razotkrije svijetu svoju neobičnost (ukoliko nije izabrao da navuče odijelo derviša), insistirajući naprotiv na traženju tajne istine, da dostigne probuđeno, skrušeno primajući svoj dio muka i radosti obične egzistencije. Bez da bilo šta promijeni u svom vanjskom držanju on uči, malo po malo, kako rade svi oni koji su odabrali da slijede inicijacijski put, kako pocijepati veo privida pomoću kojeg čovjek sakriva božansko koje je, međutim, njegova prava priroda. On zna da se iza toga zaklona sve preokreće: ono što može biti tačno otkriva se lažnim, što je izgledalo svjetlost postaje tama, što je bilo razumno postaje glupost. Bolje - ono što je teže za shvatiti -, u ono što se vjerovalo da je svijest, bio je samo san. Dakle, šta nam mrmlja Nasrudin Hodža između redova svojih priča za "spavanje"? Prvo da se istina ne treba tražiti riječima propovjednika i tzv. ozbiljnih ljudi (razlog je između ostalih u neprijateljstvu koje su tako često molasi manifestovali prema pristašama sufizma). Neka istina izmakne onome koji želi nju ščepati, ali neka se ponudi onome koji zna da je ona nedostižna. Neka ona osujeti halucinacije onih koji čine sisteme, ali neka se smiješi onima koji su uspjeli da osvoje konačno dobro i jednostavnost duha. I idiot čini tako figuru kralja i ukazuje na nju igrajući se sa moćnim Timurom lično.

Neka se pričica koja nam je ovdje neumorno pričana dadne kao neznatni mali vektor /nosilac/ istine i ona ništa ne mijenja u ovoj stvari. "Manji" u ime koje lepeze vrijednosti, jer ono što je sasvim visoko je prozvano da bude jednog dano sasvim nisko? Sada naš šaljivdija zaslužuje s

punim pravom svoju titulu učitelja čak i ako ta riječ koincidira loše s idejom koja se može dovesti u vezu sa idejom o učitelju na zapadu. Jer Nasrudin Hodža je ponekad podrugljivo učitelj, jedna vrsta smiješne ili karikature lude znanja, ponekad učitelj koji podučava podrugivanjem - i ponekad također prisilno oboje, u isto vrijeme! Kao da nam pokazuje da bi pravi učitelj mogao podučavati samo dajući sebe samog kao zagonetku, jer istina koju je on dužan da otkrije treba da zauvijek ostane zagonetna.

Tako smo pozvani na jednu vrstu igre s maskama, vođene pravilima prividno luckastim, ustvari brižno definisanim, a koja kao da se pokoravaju nevidljivoj aritmetici. Ma kakvo da je njihovo porijeklo, priče o Nasrudinu su, ustvari, najčešće sagrađene na tročlanoj strukturi. Prvo, ekspozicija, vrlo kratka, o početnoj situaciji, gotovo uvijek solidno umetnuta u najsvakodnevniju stvarnost, ponekad najbeznačajniju; potom Hodžino suočavanje sa jednim ili nekoliko sugovornika, koje se konačno rješava konfliktom situacijom, ili u najmanju ruku proturavnotežom (čak i kada taj suparnik je on sam!); konačno, razjašnjenje ili pad, neočekivan, čak iskreno zaprepašćujući i koji se rezimira u riječima koje Hodža upućuje svojim zabezекnutim protivnicima. To su one riječi koje nose čitavu priču, i koje čine od nje smijuriju i slast. Jer Hodža da zasluži svoju titulu treba da ostane, ma šta da se desi, spokojan i odlučan, da nadvlada situaciju moćnom riječju.

Od početka pričanje teče magnetski privučeno svome kraju. Nema uljepšavanja, nema okolišanja, nema pribježišta zavođenjem dodatnim stvarima kao što je često slučaj u "istočnim pričama". Radi se da se ide pravo ka cilju najvećom ekonomičnošću sredstava, što ne isključuje da će se brzo primijetiti efekti smijeha ili lukavštine. Iz toga može rezultirati, u našim loše naviknutim očima, izvjesna suhoća crteža. Ali ona je adaptirana cilju, koji nije da začudi, zaprepasti, niti da podstakne na sanjarenje: ona hoće da zasmije da bi podučila, čak iako je poruka često dobro sakrivena ili brižno stavljena u formu dokaza apsurdnosti.

Nazovi-lažna, gotovo takozvana, fiksnost narativnog prosedea i jezgrovitost stila, mogli bi nas gotovo navesti da smatramo skup tih pričanja, nevjerovatno brojnih, kao književni žanr potpuno za sebe - nešto poput japanskog hajka (haiku) u domenu poezije, čiji formalni zahtjev je velik, ili kao "bajke" čiju je skrivenu tročlanu strukturu otkrio Propp.

Ali ne proširujmo dalje analizu! Nasrudin bi mogao s pravom da nas tuži da ga smatramo aritmetičarom dok on uživa u lukavom zadovoljstvu da broji naopako; geometrom, njega koji izmišlja paralele koje mogu da se

presijeku pod pravim uglom; čak logičarom, pa to bi bilo za apsolutni stid ako bi se priznalo skupa s njim da je mehanika privida mašinerija koja je u deliriju. Prepustimo se radije da nas vodi s povjerenjem njegov šaljivi žar do koga nam je stalo, da ga ovdje vidimo u njegovoj snažnoj žestini, u njegovoj prirodnoj rustikalnosti.¹ Ne dajmo se zbuniti niti čak odlutati: tragači mudrosti ponekad kreću čudnim putevima.

S francuskog prevela *Lada Buturović*

Enes PELIDIJA

PRILOG KULTURNOJ ISTORIJI PLJEVALJSKOG KRAJA

O naučnoj, kulturnoj i prepisivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske uprave*

Dolaskom osmanske vojske i uspostavljanjem sultanove vlasti u pljevaljskom kraju 1465. godine, dolazi do znatne promjene u društvenim, privrednim i kulturnim djelatnostima. Mnogi starosjedioci koji su prešli na islam, nastavili su da se i dalje bave poslovima koje su i do tada obavljali: zanatstvom, trgovinom, zemljoradnjom i stočarstvom. Među njima je bilo pojedinaca koji su prihvatanjem nove vjere pokazivali veće interesovanje za njeno proučavanje. Da bi bolje shvatili teološke rasprave koje su pisane na arapskom, turskom i perzijskom, bilo je neophodno poznavanje tih jezika. Potrebno znanje su jedino imali obrazovani ljudi - ulema. To su

¹ Neka mi bude dopušteno da - u ovom djelu gdje zadovoljstvo nadvladava nad erudicijom - ne namećemo čitaocu dosadnu listu izvora odakle smo crpili /priče/. Oni nemaju ništa tajno i oni se daju onom ko zaista hoće da ih istražuje i da ih prevodi. Gospodin M. Azizi Ghannad i gospođica Sophie Lepoivre su nam pomogli na ovom posljednjem zadatku svojim lingvističkim znanjem: i mi im se toplo zahvaljujemo.

* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 233-239.

prije svega bile kadije, naibi, profesori medresa, vjerski službenici džamija, vakufa i drugih ustanova.⁴⁵ Obrazovnih ljudi je bilo i među zanatlijama, trgovcima i spahijama. Bilo je pojedinaca koji su se isticali ne samo stečenim znanjem nego su i sami doprinosili daljem naučnom i kulturnom uzdizanju disciplina kojima su se bavili. Brojni su bili učeni ljudi koji su se bavili izučavanjem Kur' ana i hadisa, književnom djelatnošću, izučavanjem naučnih disciplina iz društvenih i prirodnih nauka, te pisanjem ljetopisa. Naročito su bili brojni prepisivači. Strpljivim radom uspjeli su ne samo sačuvati od zaborava mnoga značajna djela iz svih naučnih disciplina nego su ih ličnim komentarima još više osmislili. O svemu tome je naša naučna i kulturna javnost djelimično obaviještena. Knjige dr Safvet-bega Bašagića,⁴⁶ Mehmeda Handžića,⁴⁷ dr Hazima Šabanovića,⁴⁸ dr Muhameda Ždralovića,⁴⁹ dr Lamije Hadžiosmanović i Saliha Trake,⁵⁰ dr Fehima Nametka⁵¹ i mnogih drugih, pomogle su nam da se upoznamo sa velikim brojem ljudi iz naših zemalja, koje su bile pod osmanskim vlašću, a stvarali su na orijentalnim jezicima. Dosadašnji rezultati rada upućuju istraživače na još intenzivnije izučavanje onovremene intelektualnosti. Taj posao će se uspješnije obraditi, ako se pokloni dužna pažnja proučavanjima kulturne istorije ljudi iz krajeva gdje su ti stvaraoci rođeni i gdje su im nastala najznačajnija djela po kojima su postali poznati.

Najveći dio obrazovanih ljudi - uleme je po svome pozivu i djelatnosti živjelo u većim urbanim sredinama - gradovima. Tu su i nastala njihova najpoznatija djela, komentari i prepisi. Tako je bilo i u Bosanskom ejaletu.

⁴⁵ Milan Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću*, Istorija Crne Gore od početka XVI do kraja XVIII vijeka, knjiga treća. tom prvi, Titograd 1975.598 (dalje: M. Vasić, *Gradovi*)

⁴⁶ Dr Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti i Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Sarajevo 1986.

⁴⁷ Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo 1934.

⁴⁸ Dr Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973. (dalje: H. Šabanović. *Književnost Muslimana*).

⁴⁹ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, knj. I. II, Sarajevo 1988. (dalje: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*).

⁵⁰ Dr Lamija Hadžiosmanović - Salih Trako, *Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo 1985.

⁵¹ Dr Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo 1989.

Među većim i poznatijim mjestima ove osmanske provincije su, od druge polovine XVI stoljeća i Pljevlja. Značaj ovog mjesta, koje se od uspostavljanja osmanske uprave službeno zvalo Tašlidža, je još veće od 1576. godine. Tada postaje sjedište hercegovačkih sandžakbegova.⁵² To je uticalo na dolazak većeg broja administrativnog osoblja, te ekonomsko jačanje pljevaljskog kraja. Sve je to podstaklo brži urbani razvitak grada sa kojim se uvećava i broj stanovnika. Zbog posla i drugih obaveza iz mnogih mjesta dolaze pojedinci i cijele porodice. Sa sobom donose nove običaje i navike, ali prihvataju i novi način života sredine u koju su se doselili. Njihovi potomci, koji su se rodili u Pljevljima, u narednim decenijama postaju poznate ličnosti u javnom i kulturnom životu.

Prva poznata osoba porijeklom iz Pljevalja koja se bavila kulturnom djelatnosti bio je Tašlidžali Dukâgin - zade Jahja. O porijeklu ovog čuvenog pjesnika Osmanskog Carstva iz druge polovine XVI stoljeća postoje dvije verzije. Po jednoj, navodi se da je albanskog porijekla, ali da se rodio u Pljevljima. Zbog toga su ga i prozvali Pljevljakom (Tašlicali).⁵³ Druga je verzija da pjesnik Jahja nema nikakve veze sa Pljevljima, kao rodnim mjestom.⁵⁴ Dalji životni put, o kome pišu njegovi biografi, je bez ikakvih osporavanja. Zna se da je započeo službu kao janjičar, a kasnije je postao konjanik. Zatim je bio upravitelj pet vakufa, što mu je omogućilo veća materijalna primanja. Njegovo ime postaje poznato široj kulturnoj javnosti tek sa tužbalicom koju je spjevao povodom ubistva princa Mustafe, 6. oktobra 1553. godine.⁵⁵ S pravom ukazujući na Rustem-pašu, velikog vezira Carstva, kao na jednog od glavnih vinovnika ubistva princa Mustafe, uticao je na širu javnost da ovaj velikodostojnik postane nepopularna ličnost. Kada se septembra 1555. godine uz pomoć svojih pristalica Rustem-paša ponovo vratio na položaj velikog vezira, preduzeo je mjere osvete prema svima koji su ga prije nepune dvije godine udaljile sa Porte. Među njima je bio i pjesnik Jahja-beg. Sa prijedlogom da se ubije ovaj poznati pjesnik, nije se složio sultan Sulejman Zakonodavac i šalje ga u zbornički sandžak gdje je udaljivši ga iz prijestonice dobio

⁵² Toma Popović, *Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlja*, Prilozi za orijentalnu filologiju, X–XI /1960 - 61., Sarajevo 1961, 270.

⁵³ M Vasić, *Gradovi*, 59819; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Muslimanska komponenta, Wien 1973, 65.

⁵⁴ Dušanka Bojanić, *Jadar u XVI i XVII veku*, iz knjige "Jadar u prošlosti", Loznica 1985, 129 (dalje; D. Bojanić, *Jadar*).

⁵⁵ Radovan Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, Beograd 1976, 663.

ziamet sa godišnjim prihodom od 30.000 akči.⁵⁶ Povinujući se donesenoj odluci, Jahja-beg dolazi na dodijeljeni mu posjed. Tu provodi posljednje godine života i u dubokoj starosti umire 1582. godine. Predpostavlja se da je sahranjen u Loznici.⁵⁷ Pored tužbalice posvećene princu Mustafi, napisao je i Gendžine - i rāz (Gencine-i rāz), mesnevi djelo "religioznog i zabavno-didaktičkog karaktera koja sa još četiri djela čini pjesnikovu hamsu."⁵⁸ Takođe mu je ostao sačuvan i kompletan divan.⁵⁹

Već u prvim decenijama XVII stoljeća se susrećemo sa još jednim zaljubljenikom u nauku. To je Husein, sin Osmana Tašlidžaka. On je 1617. godine prepisao Komentar gramatike arapskog jezika (Šarh marāh al-arwāh) od Ahmeda Dunquza.⁶⁰ Sredinom XVII stoljeća, prepisivač Redžep je prepisao Djelo iz morfologije arapskog jezika (Al-muqaddima fi-t-tašrīf) od 'Izzuddina Abdulwahhaba b. Ibrāhima b. Abdulwahhaba az-Zunfāni. U naučnim krugovima je ovo djelo poznatije pod poluparnim imenom autora kao Kitāb 'izzi, a prepisano je 1658. godine.⁶¹

U vrijeme ovog prepisa Pljevlja su imala tri mekteba (osnovne škole), dvije medrese (srednje škole), te dvije tekije u kojima su pored derviša okupljali se i obrazovaniji mještani. O tome piše i Evlija Čelebi u svom poznatom djelu Putopis jer je 1660. godine prolazio kroz ovaj kraj.⁶² Iako ne navodi imena medresa, na osnovu izvora iz drugih sredina poznati su njihovi nazivi. To su: medresa Osman-paše i medresa uz džamiju Husein-paše.⁶³

Navedeni broj osnovnih i srednjih škola sam po sebi govori da je ovo mjesto sredinom XVII stoljeća imalo dosta obrazovanih ljudi. Zbog toga i ne iznenađuje podatak da u narednim decenijama susrećemo još više ljudi

⁵⁶ D. Bojanić, *Jadar*, 129.

⁵⁷ Isto, 130.

⁵⁸ Isto, 129.

⁵⁹ Isto, 129.

⁶⁰ M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, knj. I, br. 172,40 /1. Navedeni prepis do paljenja Orijentalnog instituta u Sarajevu maja 1992. godine nalazio se u ovoj znanstvenoj ustanovi zaveden pod brojem 372. To isto se odnose i na sve druge rukopise koji se navode u ovom radu, a bili su u Orijentalnom institutu

⁶¹ Isto, br. 417,77. I ovaj rukopis je bio zaveden pod brojem 1164/1

⁶² Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 394.

⁶³ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983, 108; Madžida Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XX-XXI, 1970-71, Sarajevo 1974, 283.

koji se bave ne samo prepisivačkom djelatnosti nego i izvornim naučnim radom. Među zaljubljenicima nauke iz ovog grada, krajem XVII stoljeća bio je i Abdulah, sin Hadži Mustafe. On je 1692. godine prepisao Kratko djelo o teoriji hadisa s komentarom (Nuzha an-nazar-šarh nuhba al fikr) od Šihābuddina Ahmada b. Ali b. Haqala al Asqālānīja.⁶⁴ Isti je prepisivač u periodu od 1692. do 1701. godine prepisao djelo Husayna 'Isbai as-Sarāyi Farā'id li tahqiq ma'āni al-isti'āra (Rasprava o metafori).⁶⁵ Rad se odnosi na arapsku stilistiku.

I drugi obrazovani ljudi iz Pljevalja su se tih godina bavili proučavanjem djela koja se odnose na stilistiku. U želji da što bolje prouče ovu naučnu disciplinu, čitali su djela poznatih autora, a neke rasprave su i prepisivali. Vjerovatno da je tada i nastao prepis šest djela iz stilistike, a to su:

1. Kraća rasprava o etimologiji riječi u arapskom jeziku (Šarh ar-risāla al-'adudiyya fi'l-wad') od ' Alija Qušqīja

2. Rasprava o etimologiji riječi (Ar-risāla al-wad'iyya al-adudiyya) od 'Aduddina' Abdurrahmāna b. Ahmada al-Igi:

3. Komentar rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju koju je napisao Abu Lays Samarkandi (Farā'id al-fawā'id li-tahqiq ma'āni al- isti' āra) od Husayna al- 'Isba'i as-Sarāyija:

4. Komentar rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju (Šarh 'alā risāla al-isti' āra) od 'Isamuddina Ibrāhima b. Muhammada b. 'Arabšaha al-Isfarā'inija:

5. Rasprava o tumačenju riječi "istiaze" i "besmele". (Riyād at-talibin fi šarh al-isti'āda wa' l-basmala) od Galāluddina as-Suyūtyja: (dogmatika).

6. Glosa na Isamudinov komentar Samarkandijeve rasprave o metonimiji (Hāšiya 'āla šarh 'Isāmuddin li risāla as-Samarqandī fi' l-isti'āra) od Ismā'il b. Sinān as-Siwāsi. U odnosu na druge rukopise, za ove se ne zna godina prepisa.⁶⁶

Krajem XVII i početkom XVIII stoljeća pažnju pljevaljskih prepisivača su privlačila i djela iz šerijatskog prava. Već 1697. godine se susrećemo sa prepisom Šerijatske decizije (Al-fatāwā al-'adliyya) od Rasiila b. Saliha Aydinija. Ovu pravu raspravu je prepisao Abdurahman, sin Ahme-

⁶⁴ M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, knj. II br. 570, 100. Navedeni rukopis nalazi se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci pod rednim brojem 338/1.

⁶⁵ Isto, knj. I, 199/200., Rukopis se nalazi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci pod rednim brojem 590.

⁶⁶ Isto, knj. II, br. 572 do 577, 10011. Navedeni prepisi se takođe nalaze u Gazi Husrevbegovoj biblioteci pod signaturom 388/2-8.

dova.⁶⁷ Tri godine kasnije susrećemo se sa još dva prepisana djela iz šerijatskog prava. Abdulfetah, sin šejh Muhameda je prepisao:

1. Knjiga kazni i odluka (Kitāb al-hudūd wa' l-ahkām) od Alija b. Magduddī aš-Šahwardīja al Bistramīja i

2. Djelo o postupku šerijatskog suda u slučajevima kontradiktornih dokaza (Malga' al-quddāt 'inda ta'arud al-Bayyināt) od Ganama b. Muhammadadal- Bagdādīja.⁶⁸

U Pljevljima je 1701. godine Abdulah, sin Hadži Mustafe, prepisao: Tablavijev spjev o metonimiji s komentarom (Manzûma at-Tablawî fî'l - isti'āra wa šarhuha) od Manşûra Sibta Näsiruddîna at-Tablawi. Navedeni rad se odnosi na stilistiku.⁶⁹ U naredne tri decenije XVIII stoljeća ne nailazimo ni na kakvo djelo niti prepis poznatih rasprava koji su nastali u Pljevljima. Tek 1733. godine Husein Emin, sin mula Zekerijaha je prepisao Udžbenik, komentar djela iz šerijatskog prava (Wiqāya ar-riwāya fî matā 'il al-hidāya) od Burhanuddîna Šadra aš-Šarīja.⁷⁰ Već sljedeće 1734. godine Jahja, sin Ibrahimov iz Tašlidže, prepisao je takođe još jedno djelo iz šerijatskog prava: Zbornik fetvi i zbirka zakona sultana Sulejmana zajedno s fetvama (Fetāwā/ma'rûdat/ i kânûnname/ od Ahmad b. Muhammad al-Imadi, Abu Su'uda. Za razliku od svih do sada navedenih prepisa koji su pisani na arapskom, ovaj je napisan na turskom jeziku.⁷¹ Sljedeći prepis na koji nailazimo da je prepisan u Pljevljima je 1765. godine. Od nepoznatog autora Ahmed, sin Mustafe, je prepisao Djelo o nasljednom pravu (Al-farā'id).⁷² Petnaest godina kasnije nailazimo na prepis Komentar djela iz stilistike i retorike (Šarh talhis al-miftāh fî' l-ma'āni wa' l-bayān) od Sa'duddin at-Taftazānija.

⁶⁷ Isto, knj. II, br. 583, 102. Ovaj prepis nalazi se u Orijentalnoj zbirci Hrvatske znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom 1013.

⁶⁸ Isto, knj. II, br. 587 i 588, 102/3. Prvi navedeni. prepis nalazio se u Orijentalnom institutu i registriran je pod brojem 741/2, a drugi se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Kairu pod brojem 46.

⁶⁹ Isto, knj. II, br. 571, 100. Navedeni prepis nalazi se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci pod rednim brojem 388/6.

⁷⁰ Isto, knj. II, br. 805, 133/4. Ovaj prepis nalazio se u Orijentalnom institutu u Sarajevu i bio zaveden pod signaturom 1933.

⁷¹ Isto, knj. II, br. 811, 134/5. Isto kao i u prethodnoj napomeni, pod signaturom 1039.

⁷² Isto, knj. II, br. 1238, 193. Isto kao i u prethodnim napomenama pod signaturom 4354.

Spomenuti komentar je prepisao Mustafa, sin Osmanov.⁷³ U Orijentalnom institutu u Sarajevu se nalazio prepis Priručnika iz šerijatskog prava (Multaqā al-abhur) od Ibrāhima al- Halabîja. Spomenuto djelo je 1794. godine prepisao Ali, sin Salih Temima iz Tašlidže.⁷⁴ I u narednom XIX stoljeću među obrazovanim ljudima je bilo pojedinaca koji su se bavili naučnim i kulturnim radom i prepisivačkom djelatnosti. Pored mještana, bilo je i ljudi koji su obavljajući službu u Pljevljima napisali i neka svoja djela. Među takvima je i Satih Sidki Čehajić - Mahmudkadić. Ovaj rođeni Sarajlija je početkom XIX stoljeća bio kadija u pljevaljskom kadiluku. Tu je 1805. godine napisao Zbirku zvaničnih pisama i dokumenata (Māgmû'a - i Šālih Sidki Munša'āt).⁷⁵ U navedenoj Zbirci se nalazi više podataka koji se odnose na pljevaljski kadiluk.

U narednim decenijama se ne susrećemo ni sa jednim imenom koje se bavilo naučnim radom ili prepisivačkom djelatnosti. Tek u drugoj polovini XIX stoljeća, tačnije u zadnjim decenijama toga vijeka se spominje hadži Hilmi Tašlidžak, poznatiji pod nadimkom Hilmi-baba. Zna se da je rođen u Pljevljima, ali kao i mnoge druge, životni put ga je odveo daleko od rodnog mjesta, u Medinu. Među savremenici je uživao ugled obrazovane osobe rezervisane na reformne mjere koje su preduzimali vladari Osmanskog Carstva. To je i bio povod pisanju njegovih rasprava u vezi sa stavom Porte prema hrišćanskom stanovništvu, njihovom pravu i obavezama. Do sada se zna za dva sačuvana rukopisa: a) Medžlisi Bosnevie (Maǧālis-i Bosnawiyya), djelo koje je napisano u Medini na arapskom jeziku 12. III 1898. godine (19. ševvala 1315.)⁷⁶ i b) Risa la fi siyāsea.⁷⁷ Do sada nisam uspio prikupiti nešto više podataka o ovoj obrazovanoj i kontroverznoj osobi porijeklom iz Pljevalja.

Pored poznatih ličnosti i njihovih djela, od kojih se najveći broj prijepisa nalaze u Orijentalnom institutu i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u

⁷³ Isto, knj. II, br. 1395,215. Sve kao i u prethodnim napomenama pod signaturom 1500.

⁷⁴ Isto, knj. II, br. 1505,233. Signatura 3281.

⁷⁵ H. Šabanović, *Književnost Muslimana*, 553/4. Navedeni rukopis nalazi se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci pod signaturom 193.

⁷⁶ Isto, 694. Navedeni rukopis se čuva u Sulejmanija biblioteci u Istanbulu, fond Ibrahim ef. Zaved-en pod brojem 517.

⁷⁷ Isto kao i u prethodnoj napomeni i istom fondu. Na ovog intelektualca porijeklom iz Pljevlja ukazao mi je i šire podatke dao sada već rahmetli prof. dr Ismet Kasumović.

Sarajevu, dalja istraživanja starih orijentalnih rukopisa pohranjenih u bogatim arhivama i bibliotekama Istanbula, Kaira, Bagdada, zatim Beča, Venecije i drugih većih naučnih centara, doprinijeće još većoj spoznaji naučne, kulturne i prepisivačke djelatnosti svih onih koji su stvarali na orijentalnim jezicima u vremenu osmanske uprave u ovim krajevima.

Slobodan DROBNJAK
Sait Š. ŠABOTIĆ

KULTURNE PRILIKE I KULTURNI STVARAOCI NIKŠIĆA IZ OSMANSKOG PERIODA

Geografski položaj je važna odrednica i polazna osnova razvitka svakog područja.

Povoljnost položaja znatno određuje koliko će se na određenom prostoru naseliti stanovništva, koliko će se koncentrisati privrednih snaga, društvenih službi i ustanova, kao i u kojoj će mjeri to okupljanje biti uspješno sa aspekta interesa regije, gravitacionog područja i šire zajednice.¹ Povoljan saobraćajni položaj, na raskrsnici puteva koji koriste predisponiranost udolina i prevoja i povezuju jugoistočne djelove Dinarida sa primorjem, pružao je važnu prirodnu osnovu za razmještaj stanovništva središnjeg dijela današnje Crne Gore, a time i Nikšićkog kraja kao njegovog značajnog dijela. Zahvaljujući činjenici da je Nikšićko polje dio udoline koja počinje od Gatačkog polja i proteže se do Jadranskog mora, kao i prostranstvu polja, podgorja i župnog kraja, formiranog na dodiru geografski različitih krajeva, rano je došlo do formiranja gradskog naselja u ovom, po mnogo čemu specifičnom kraškom polju. Zbog svojih prirodnih osobenosti za trajnije naseljavanje, Nikšićko polje spada u najpovoljnije djelove Di-

¹ Branko Radojičić, *Nikšićki kraj – savremene regionalno geografske transformacije*, Nikšić 1982, 169.

narskog krša. Još je njemački geograf Kurt Hasert istakao u svojim radovima, da je Nikšićko polje prirodno određeno da bude apsolutni centar zapadne Crne Gore. Pored povoljnog geografskog položaja, specifični uslovi prirodne sredine takođe su bitno uticali na proces istorijskog, društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja Nikšića.

Srednjovjekovni gradovi južnoslovenskih zemalja osvojeni od strane Osmanlija nijesu pod njihovom vlašću imali jednaku istorijsku sudbinu. Značajna rudarska i druga naselja, iz vremena prije osmanskih osvajanja, gubila su na svom značaju, dok su gradovi koji su postali vojno-upravna središta osmanske vlasti, doživljavali uspon.

Područje srednjovjekovnog Onogošta koje je pripadalo istočnoj Hercegovini, palo je pod osmansku vlast 1465. godine. Nakon osvajanja Nevesinja i Gacka, osmanske trupe su iz pravca klanca Duga ušle u Nikšićko polje i uspjele ovladati njegovim cjelokupnim prostorom. Osmansku vojsku koja je pokorila Onogošt predvodio je bosanski sandžak-beg Isa-beg Ishaković s vojvodama Ismailom i Ahmedom. Vojvodi Ahmedu Hercegoviću (u istorijskim izvorima on se susrijeće pod imenima "*hersek zade*" što znači "*sin hercega*", "*hercegović*" i "*hersek-Oğlu*"), koji je bio treći po redu sin hercega Stjepana i koji je u međuvremenu prihvatio islam, sultan je poručio: "*Koliko osvojiš zemlje od vilajeta tvoga oca, neka bude tvoje*".²

Po osvajanju Nikšićkog kraja Osmanlije su i u njemu zavele režim koji se nije razlikovao od režima zavedenih u drugim osvojenim krajevima. Osmanlije su vjerovatno 1466. ili 1470. godine uspostavili sudsko-administrativnu jedinicu – *nahiju Onogošt*, a u popisu iz 1477. godine gotovo na istom prostoru susrijećemo i drugu – "*vlašku nahiju Gračanicu, koja se drukčije zove Nikšići*". Januara 1470. godine formiran je poseban Hercgovački sandžak³ sa sjedištem u Foči (sve do 1576. godine). Cjelokupno područje Hercegovine osmanske vlasti su podijelile na dva kadiluka – Blagaj i Drinu. Onogošt je tada pripadao Blagajskom kadiluku.

O zadržavanju Osmanlija na području Onogošta i podizanju trajnijeg naselja u drugoj polovini XV vijeka, nema pouzdanih podataka. Sudeći prema kasnijim izvorima i razvoju događaja, osmanske vojne snage se nijesu dugo zadržale na osvojenoj teritoriji Onogošta, već su je napustile. Da li se radilo o planskom napuštanju, teško je tvrditi sa sigurnošću. Jedan od mogućih razloga brzog napuštanja osvojene teritorije mogao je biti i taj što Osmansko

² Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1989., 262, 287.

³ Sandžaci su se kao administrativne jedinice dijelili na kadiluke, kadiluci na nahije, nahije na džemate, a džemati na sela.

carstvo, koje je bilo u punom osvajačkom usponu, nije pridavalo naročitu pažnju učvršćivanju vlasti u perifernim oblastima kao što je to bila oblast istočne Hercegovine, a time i Onogošta, koja je već osvojena, ali istovremeno i udaljena od glavnih putnih pravaca.⁴ Drugi razlog nezadržavanja može biti taj što su osmanske vojne snage osvojeni grad Onogošt zatekle u ruševinama i nijesu mu pridavale veći vojni značaj niti imale namjeru da se u vrijeme značajnih vojnih operacija usmjerenih na proširivanje granica, staraju o obnavljanju porušenog utvrđenja. Jače i brojnije osmanske vojne snage upućivane su i boravile na širem području Onogošta krajem XV vijeka samo radi smirivanja pobuna ili prilikom odbijanja plaćanja poreskih obaveza lokalnog pravoslavnog stanovništva.

Izbijanjem Morejskog rata (1683-1699), Osmanlije su uvidjeli da je njihova prva odbrambena linija sa jakim tvrđavama u Herceg Novom i fortifikacijama u Risnu, suviše izložena udaru mletačkih snaga sa mora, zbog čega se pristupilo izgradnji druge linije odbrane. Gradnja utvrđenja u Onogoštu započela je osamdesetih godina XVII vijeka, najviše uzrokovana padom Herceg Novog u mletačke ruke septembra 1687. godine. Tvrđava Onogošt je već 1688. godine imala posadu od 120 vojnika pod zapovjedništvom kapetana. U narednim godinama Onogošt će postati najveće i najznačajnije osmansko utvrđenje i vojno uporište u Hercegovini,⁵ prvenstveno zbog puteva koji su vodili preko tog područja i tu se ukrštali sa drugim važnim komunikacijama tog vremena. Onogošt je ubrzo postao ne samo važno tranzitno i trgovačko područje, već i područje na kome su se ukrštali i razni kulturni uticaji. Broj stanovnika grada je bio u stalnom porastu pa je podizanje objekata za stanovanje ubrzo učestalo i van zidina kojim je utvrđenje bilo opasano. Godine 1707. vojna posada u Onogoštu je brojala 306 vojnika, a grad je imao 560 kuća.

Radi boljeg razumijevanja kulturnih prilika u Onogoštu-Nikšiću u vremenu od kraja XVII vijeka do 1877. godine, potrebno se prethodno osvrnuti na opšte prilike u Osmanskom carstvu (*Devlet-i Osmaniye*), od kojih je u značajnoj mjeri zavisio razvitak kulture u perifernim oblastima

⁴ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996., 29; Vojislav Miljanić, *Duga i Golija kroz vjekove*, Nikšić 2002., 41.

⁵ Istorija Crne Gore, tom 1, knj. 3, Titograd 1975, 522.

osmanske države.

Kraj XVII vijeka obilježen je u Osmanskom carstvu značajnom smjenom na sultanskom prijestolu. Februara 1695. godine ustoličen je sultan Mustafa II koji će Osmanskim carstvom upravljati do 1703. godine. Kao čovjek jakog karaktera, Mustafa II je nastojao da stvari u Carstvu dovede u red. Sprovođenjem niza mjera ubrzo je došlo do smanjenja ukupnih državnih troškova, povećanja poreza na duvan i kafu, umanjenja plata državnim činovnicima, regrutovanja novih vojnika, obnavljanja ratne flote i kovanja "zdravog novca", tj. onog novca koji je imao svoje pokriće u zlatu. Nakon pogibije Elmas Mehmed-paše, za novog velikog vezira sultan je postavio Amidžazade Husein-pašu Ćuprilića, sposobnog vojskovođu i državnika. Vezir Ćuprilić je ubrzo uvidio da osmanska vojska nije u stanju da preduzme novu ofanzivu u "Morejskom ratu" (1683-1699.), pa je bio prinuđen da pristupi pregovorima o miru, najviše zbog činjenice što je rat i suviše dugo trajao i prijetio da osmansku državu dovede u vrlo nepovoljan položaj.

Karlovački mirovni ugovor iz 1699. godine kojim je završen Morejski rat, predstavlja početak osmanskog potiskivanja iz strateški važnih i ekonomski veoma značajnih oblasti. Gubitkom Ugarske i Erdelja, Osmansko carstvo je zapalo u velike finansijske i materijalne teškoće, jer su gradovi i oblasti koji su ranije plaćali poreske obaveze osmanskoj vlasti, sada prešli pod vlast ugarskih vladara, usljed čega je Porta izgubila značajne izvore prihoda. Da bi Carstvo spasao od "potpunog potopa", veliki vezir Ćuprilić je bio primoran da preduzme niz energičnih mjera. Smanjio je ili ukinuo mnoge namete i zaostale dugove, radio na uklanjanju raznih zlo-

upotreba među posjednicima timara, smanjio je broj janjičara, preduzeo obnavljanje mnogih tvrđava (među njima je bila i onogoška tj. nikšićka tvrđava koja je za nas posebno važna), uticao na poboljšanje položaja zavisnih seljaka i pristupio obnavljanju ratne flote. Smanjivanje brojnosti osmanske vojske uticalo je na umanjenje ogromnih prihoda koji su išli na njeno izdržavanje.⁶ Započete reforme veliki vezir Ćuprilić nije uspio završiti jer je iznenada umro 1702. godine. Novopostavljeni veliki vezir, Mustafa-paša, nije imao potrebno znanje niti energiju da nastavi djelo svoga prethodnika. Nepovoljne odredbe Karlovačkog mira doprinijele su rušenju mita o neprikosnovenosti osmanskog vladara. Ideja o "Velikom Gospodaru", apsolutnom vladaru, predstavniku Boga na zemlji, gotovo svetoj ličnosti, malo-pomalo ustupila je mjesto koncepciji prema kojoj je sultan samo ovozemaljski vladar čija djela i postupci mogu biti kritikovani kao i djela drugih ljudi.⁷ To je bio vrlo značajan pomak za brži razvitak društvenog života u Osmanskom carstvu tokom XVIII vijeka, čiji je početak, poput kraja prethodnog vijeka, bio obilježen promjenom na prestolu. U ljeto 1703. godine sultan Mustafa II se odrekao prestola u korist svog brata Ahmeda III (1703-1730). Novi sultan je bio miroljubiv i obrazovan, ali vladar koji je bio pod uticajem svojih miljenika. Sa izborom za velikog vezira Damad Ibrahim-paše 1718. godine, započinje tzv. "doba lala", nazvano tako po maniji za uzgojem lala na dvoru i među bogatim svijetom.⁸ Oduševljen pričama Mehmed-efendije, svog izaslanika u Parizu, Damad Ibrahim-paša je počeo da propagira francusku kulturu, a to raspoloženje počeo je da prihvata i sam sultan.⁹ Sve više vremena sultan i njegovi saradnici provodili su u zabavama i svetkovinama na moru, vatrometima i lovu. Cjelokupan ambijent je podsticao na zabavu i razonodu. O ljepotama "palate sreće" u Carigradu tada je pjevao veliki pjesnik Ahmed Nedim, miljenik velikog vezira (sin kadije iz Istanbula, inače profesor na medresi) i drugi pjesnici (Galib Dede ili šejh Galib – vrhovni poglavar mevlevijske tekije u Galati, umro početkom 1799.) koji su bili dokaz intelektualnog preporoda Osmanskog carstva. Duhovno oživljavanje podstaknuto evropskim uticajima primjećivalo se u svim sferama života. U tom periodu izgrađena je i čuvena Ahmedova fontana, napisani su mnogi radovi iz istorije, otvoreno je pet javnih biblioteka, a 1727. godine otvorena je i prva štam-

⁶ Dragoljub R. Živojinović, *Uspon Evrope (1450-1789)*, Novi Sad 1985., 342, 496.

⁷ Istorija Osmanskog Carstva, priredio Rober Mantran, Beograd 2002., 317.

⁸ Dragoljub R. Živojinović, *Uspon Evrope...*, 499.

⁹ Istorija Osmanskog Carstva, priredio Rober Mantran..., 329.

parija u Osmanskom carstvu čiji je rad pokrenuo Ibrahim Muteferika (1674-1745), islamizirani Mađar.¹⁰ Pored toga vidno je rastao broj džamija, medresa, fontana, javnih i privatnih objekata. Kulturni talasi širili su se dosta brzo iz centra ka periferiji, pa se i u osmanskome Nikšiću osjećao uticaj kulturnog preobražaja kojim je bilo zahvaćeno cjelokupno Carstvo.

U pogledu razvoja i dostignutog nivoa opšte kulture gradskog stanovništva u vrijeme osmanske dominacije, ostalo je malo pisanih dokumenata. Nešto više podataka može se naći o istaknutim pojedincima ili grupama, dok je opšti kulturni nivo teže sagledati u cjelini. Prisustvo čestih ratova samo je jedan od faktora koji se negativno odražavao na opšte kulturno stvaralaštvo i njegov, kakav takav kontinuitet. Stvaralaštvo je u Osmanskom carstvu pretežno bilo usmjereno na zadovoljavanje svakodnevnih životnih potreba. Naučna djelatnost je najčešće bila u službi vjerskog učenja i teško se otimala ispod tog plašta. Vjerske prilike su uglavnom davale ton intelektualnom životu stanovnika gradova usljed čega je bilo malo onih pojedinaca koji su imali hrabrosti da se suprotstave neprikosnovenim vjerskim autoritetima svoga vremena i izlože svoje stavove suprotne njihovim.

Iako se kultura Osmanlija razvijala na dodiru istočnjačke i evropske kulture, ona je uspjela izgraditi svoju posebnost, ne plašeći se da u dodiru sa pomenutim kulturama doživi gubljenje sopstvenog identiteta. Obrazovanje pojedinaca u Osmanskom carstvu, usklađeno sa tradicionalnim i vjerskim vaspitanjem, otvaralo je mogućnosti stvaranju širokih kulturnih horizonata. Danas je istorijskoj nauci poznato da gotovo da nije bilo značajnijeg osmanskog grada u kome nije djelovalo po nekoliko vrlo obrazovanih ljudi. Međutim, živjeći u duhu svoga vremena ispunjenog čestim ratovima, mnogi intelektualci su u cilju očuvanja ekonomskog opstanka bili prinuđeni da se bave i drugim poslovima, najčešće činovničkim, vojničkim pozivima, trgovinom, zanatstvom i poljoprivredom, usljed čega su se rijetko posvećivali naučnom radu. U tome i leži razlog što danas iz tog vremena u pogledu pisanih izvora vezanih za osmansku kulturu imamo malo tragova o njihovom znanju i radu.¹¹

Život stanovnika osmanskih gradova na prostoru današnje Crne Gore nije se bitnije razlikovao od života stanovnika drugih osmanskih gradova na balkanskom prostoru. Gradovi sa manjim brojem stanovnika su do kraja

¹⁰ Dragoljub R. Živojinović, *Uspon Evrope...*, 499; Istorija Osmanskog Carstva, priredio Rober Mantran, Beograd 2002, 862.

¹¹ Smail Balić, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Drugo izdanje, Zagreb 1994., 33.

XVIII vijeka, imali prvenstveno vojnu funkciju. Osmanlije su za svoje stalnije naseljavanje birali već postojeće gradove (bez obzira na njihovu očuvanost), koji su imali fortifikaciona jezgra za vojnu posadu i podgrađa za civilnu funkciju života.¹² Takvih mjesta je na prostoru Crne Gore, prevažno zbog njenih prirodnih odlika, bilo dosta. Vremenom će gradovi postajati veća naselja i poprimati odlike privrednih i kulturnih centara. Takav slučaj bio je i sa Onogoštom, odnosno Nikšićem.

Onogošt – Nikšić je kao grad dugo zadržao vojno-tranzitnu ulogu, ali je vremenom i u njemu zaživjela kulturna i stvaralačka djelatnost što je rezultiralo pojavom nekoliko vrijednih i zapaženih stvaralaca u svom vremenu. Zbog naglašene vojno-strategijske uloge, osmanski Nikšić je tokom XVIII i većim dijelom XIX vijeka predstavljao kulturni centar lokalnog značaja, što nikako ne znači da kulturni stvaraoci sa ovog prostora nijesu prevazilazili lokalne granice, kako svojim intelektualnim pogledima, tako i svojim ostvarenjima.

Prvi stanovnici Onogošta početkom XVIII vijeka bili su raseljeni Novljani i Rišnjani. Ako uzmemo u obzir činjenicu da su Herceg Novi i Risan, prije pada pod mletačku vlast (1687.), bili mjesta u kojima je razvijenost kulture bila zapažena, nije teško pretpostaviti da su stanovnici tih gradova, nakon raseljavanja i dolaska u Onogošt-Nikšić, težili uspostavljanju, ako ne istih, a ono približnih kulturnih prilika kakve su bile u starom zavičaju. Napomenimo da je Evlija Čelebija, koji je Herceg Novi posjetio 1664. godine, zabilježio u svojim putpisima da je grad imao 46 džamija i 44 mesdžida¹³ (što se danas u istoriografiji smatra pretjeranim brojkama). Evlija Čelebija kaže u svom putopisu da je Novi u vrijeme njegove posjete imao muftiju, predstavnika šerifa (nekibul ešrafa – starješinu muslimanske uleme u jednom dijelu Hercegovine) i mnogo uglednih i učenih ljudi.¹⁴ Na osnovu istraživanja Hivzije Hasandedića se pouzdano zna da je u Novom postojalo sedam mekteba i dvije medrese na kojima su predavali muderisi

¹² Dragoje Živković, *Istorija Crnogorskog naroda*, tom II, Cetinje 1992., 117.

¹³ Evlija Čelebija, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 432.

¹⁴ Vladimir Sklarić, *Podaci za historiju Hercegovine*, Godišnjak Zemaljskog muzeja, XLIII, Sarajevo 1931, 69; *Istorija Crne Gore*, tom 1, knj. 3, Titograd 1975, 598; Hivzija Hasandedić, *Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini*, Almanah, 3-4, Podgorica 1998, 85.

(dvojici od njih poznata su imena – Ahmed Halifa i Muharem Halifa).¹⁵

Težeći da u sastavu Onogošta okupi ostatke hercegnovskog kadiluka, po doseljavanju muslimansko-bošnjačkog stanovništva u Onogošt, bilo je odlučeno da kadiluk dobije ime Bekija Novska što u prevodu znači "*Ostatak Novog*". Organi sudstva iz Novog premješteni u Onogošt su tu nastavili rad. Ime Bekija Novska je zaista egzistiralo u službenoj administraciji uporedo sa imenima Onogošt, odnosno Nikšić, čitavih sedamdesetak godina. To se može vidjeti iz više dokumenata.¹⁶ U jednom dokumentu iz 1714. godine se kaže da su pored vještih majstora iz kadiluka Ljubinja, Cernice (Gacko), Nevesinja, učešće u popravljaju tvrđave Banj Vira (Trebinje) uzeli i majstori iz kadiluka Novske Bekije.¹⁷ Onogošt su Dubrovčani već 1712. godine nazivali "*nova varoš Nikšića*". Mada se naziv Onogošt zadržao kod stanovništva varoši, sve češće u upotrebu ulazi ime Nikšić i to tokom čitavog XVIII vijeka. Godine 1767. na predlog ajanskog vijeća ime Onogošt biće zvanično zamijenjeno imenom Nikšić.¹⁸

Muslimansko-bošnjačko stanovništvo Nikšića imalo je najvećim dijelom osnovno vjersko obrazovanje. Obrazovanje koje se sticalo na raznim medresama i na poznatim visokim školama širom Osmanske carevine, omogućavalo je da se mnogi upoznaju sa literaturom nastalom na arapskom, turskom i persijskom jeziku. To će u početku djelovanja mnogih poslužiti, kao dobra osnova za prevođenje, a kasnije i komentarisane mnogih djela koja su na taj način približavana najširim slojevima stanovništva. Iz redova obrazovanih ljudi birani su kadije (porodica Brunčević dala je nekoliko kadija u Nikšiću, od kojih je najpoznatiji bio mula Mustafa Brunčević), profesori medresa, učitelji u mektebima, brojni službenici džamija, vakufa i drugih ustanova.

¹⁵ Hivzija Hasandedić, *Spomenici islamske kulture...*, 84.

¹⁶ Pogledati dokumente pod rednim brojevima 20, 22, 23 i 24, koje je prof. dr Bogumil Hrabak dao u prilogu "Dodatak" u djelu **Nikšić do početka XIX vijeka**, Beograd 1997, 241-242, Veljko Šakotić, Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama 1597-1877, Nikšić 1983, 21.

¹⁷ Raif Hajdarpašić, *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo 1998., 52.

¹⁸ Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003, 82, 101.

Pored postojanja mekteba¹⁹, kojih je u Nikšiću prije 1877. bilo tri,²⁰ kao polaznih ustanova u kojima se sticalo osnovno religijsko obrazovanje i gdje je nastava izvođena na arapskom jeziku, u Nikšiću se spominje i djelovanje ruždije od 1840. godine. Pored ove ruždije u Nikšiću, na prostoru današnje Crne Gore u to vrijeme je djelovalo još sedam takvih ruždija (svjetovnih škola u rangu niže gimnazije) čiji je program bio koncipiran na programu evropskih zemalja, prvenstveno Francuske i to u: Pljevljima, Podgorici, Baru, Bijelom Polju, Kolašinu i Gusinju.²¹ Zbog svih navedenih tvrdnji i saopštenih podataka smatramo potpuno neutemeljenim pisanja pojedinih historičara i etnologa o tome da su kulturne prilike u Nikšiću bile na veoma niskom nivou.

Među istaknutijim kulturnim stvaraocima osmanskog perioda iz Nikšića treba posebno izdvojiti sljedeće: Huseina efendiju iz Onogošta, Saliha B. Šabana Nikšićanina, Muhameda B. Mahmuda Nikšićanina, Nuhan agusa Ibrahima age iz Onogošta i Hafiza Saliha Gaševića. O njima ćemo navesti nekoliko značajnijih pojedinosti:

Husein efendija iz Onogošta: Rukopis djela "*Multekuebhur*" koji sadrži 200 listova prepisanih nesh duktusom danas se čuva u Gazi Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu (inv. br. 1677), jasno pokazuje da je početkom XVIII vijeka u Onogoštu-Nikšiću djelovao stvaralac velikih kaligrafskih mogućnosti. Vjeruje se da je u to vrijeme u Nikšiću djelovalo više kaligrafa ali o njima nedostaju čvrsti dokazi. Pomenuti rukopis je vještom rukom prepisao i iluminirao Husein efendija Onogoštevica (iz Onogošta), oko 1703. godine (1115. po hidžri). Na nekoliko prvih stranica rukopisa tekst je obrubljen sa po pet tankih crnih linija, dvije šire zlatne i dvije crvene linije. Pri samom vrhu prve stranice rukopisa nalazi se višebojna zastavica rađena zlatom i temperom. Na marginama i između redova rukopisa je priličan broj sitno pisanih komentara. Na žalost nedostaju drugi podaci i pojedinosti o životu i radu Husein efendije na osnovu kojih bismo bolje

¹⁹ Tomislav Žugić, *Ekonomsko-kulturni život Nikšića i okoline poslije oslobođilačkih ratova 1876-1878*, Zbornik radova profesora Nastavničkog fakulteta, 1, Nikšić 1977, 165.

²⁰ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica 2001., 124.

²¹ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo 1981, 234-241; Dragoje Živković, *Istorija Crnogorskog naroda*, tom II, Cetinje 1992., 122; Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003, 111.

sagledali njegov kulturni rad i stvaralaštvo.²²

Salih B. Šaban Nikšićanin: Ovaj kulturni poslenik koji je bio veoma obrazovan i koji se služio sa nekoliko jezika, javlja se krajem XVIII vijeka kao prepisivač više rukopisa od kojih je sačuvano šest koji se danas čuvaju u Gazi Husrefbegovoj biblioteci, a jedan u Arhivu grada Sarajeva. Najveći broj rukopisa Salih B. Šaban je prepisao u vremenu između 1792. i 1798. godine. O samom sebi je u svojim rukopisima ostavio malo podataka. Poznato je ime njegovog oca uz koje je obično dodavao odrednicu "Nikšikli", "Nikšićevi" i "Onogoštev".²³

Muhamed B. Mahmud iz Nikšića: Djelovao je kao prepisivač polovinom XIX vijeka. Uzimajući u obzir sadržinu tri djela koja su ostala iza njega i koja su prepisana nesh duktusom, (*"Nurul-idah ve nedžatul-ervah"* ili *"Kratko djelo o namazu i postu"*, zatim *"Risala fi ta adilil-erkan"* u prevodu *"Traktat o pravilnom obavljanju namaza"* i *"Ta'limul-muteallim"* tj. *"Pouka učeniku"*), moglo bi se zaključiti da su prepisi vršeni u nekoj medresi, a koristili su kao neophodni udžbenici. I ova tri vrijedna djela čuvaju se u Gazi Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu (inv. br. 4299 i 4300/1-2).²⁴

Nuhan aga sin Ibrahim age: Nuhan aga je bio hroničar svoga grada. Predano je polovinom XIX vijeka bilježio mnoge događaje koji su se dogodili u Nikšiću. U svojoj bilježnici je, pored ostalog, zapisao: *"Godine 1248/1832. izgorjela je po Božijoj odredbi municija u Nikšiću. Godine 1249/1833. postao je mudir u varoši Nikšiću Hadži Salih beg Fočak. Za mudira u Nikšiću postavljen je Sulejman efendija, 1272/1855., godine 1273/1856. protjerani su iz Skadra u progonstvo članovi Skadarskog Medžlisa i podgorički mudir. Godine 1273/1856. nestalo je vode u bunarevima u Nikšiću, pa je sav svijet donosio vodu sa mjesta zvanog Rastoka sve do Mitrovadana. Spomenute godine Božijim dopuštenjem rodilo je bijelo žito, kukuruz i ostali usjevi, što iz zemlje niču. Godine 1277/1860. pobunila se raja koja stanuje u ravnicima nikšićkog sreza i pristala uz crnogorskog kneza. Spomenuta je raja s đaurima crnogorskim popalila sela i*

²² Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 31.

²³ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 29.

²⁴ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 31.

okolicu pomenutog mjesta, te pritijesnila i sa sve četiri strane opsjela stanovništvo varoši Nikšića, pa oko četiri mjeseca niko nije ni odakle ušao u spomenutu varoš niti je i odaklen došlo što hrane, te je stanovništvo zapalo u veliku stisku i nevolju. U to je doba ubijeno u klancu Duga 40 Nikšićana i tada su u Nikšiću oko neđelju dana boravili četvorica konzula".²⁵ Njegovi vrijedni zapisi mogu poslužiti kao dragocjeni izvor saznanja istoričarima, etnolozima i svima onima koji se bave prošlošću Nikšića, mada to do sada istraživači nijesu učinili ni u minimalnoj mjeri.

Hafiz²⁶ Salih Gašević: Gašević pripada generaciji mlađih alhamijado književnika i njegovo ime je dobro poznato u Crnoj Gori i njenom bližem okruženju. Dok o prethodno navedenim kulturnim stvaraocima nemamo dovoljno podataka, biografija Hafiza Saliha Gaševića je znatno poznatija. Tačna godina rođenja je sporna, ali se najčešće navodi da je Gašević rođen u Nikšiću 1850. godine (1268. po hidžri), gdje je završio mekteb i ruždiju, nakon čega je otišao u Istanbul radi daljeg obrazovanja. Po završetku školovanja u Istanbulu vratio se u Nikšić gdje je jedno vrijeme obavljao poslove gradskog finansijskog upravitelja. Vazio je za uglednu ličnost u gradu s obzirom na visoko obrazovanje koje je posjedovao. Gašević se pored finansijskih poslova bavio i prepisivačko-prevodilačkim radom prepisujući i prevodeći knjige koje su pisane na orijentalnim jezicima, pokazujući u tom poslu veoma raskošan talenat i veliku produktivnost. Svoj zavičaj Gašević je napustio 1876. godine i otišao za Ljumu (Ljuma – srez u Prizrenskom sandžaku, današnja Albanija) gdje je postavljen za kajmekama (sreskog načelnika). Po napuštanju Ljume 1887. godine, Hafiz Salih je postao kajmekam u Šahovićima (današnje Tomaševo), koje je tada bilo sjedište donjokolašinske kaze. Upravo u tom mjestu Gašević je napisao, preciznije rečeno prepjevao, Mevlud (pjesma o rođenju Božijeg poslanika Muhameda) poznatog osmanskog stvaraoca Sulejmana Čelebije naslovljenog "*Vesiletun nedžat*", a koji je ispjevan i pisan u Bursi. Kako sam Gašević kaže u Predgovoru svog Mevluda, on je napisan na molbu uglednih "kolašinskih prviša" – građana:

Moliše me kolašinski prviši:
"Nami mevlud daj bosanski napiši!"

²⁵ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 35-36.

²⁶ Titulu Hafiza nose lica koja Kur'an znaju "na ečber" tj. napamet.

 Što j' u Kur'an na sve iman imamo
 Bošnjački nam gradi mevlud molimo!"

Prvo izdanje Gaševićevog Mevluda iz 1879. godine pod naslovom **"Mevlud alânî âli lisan-i Bosnevi"**, što u prevodu znači **"Jasni i uzvišeni Mevlud na bosanskom jeziku"** (hidžretske 1296.), autor je lično finansirao, kao i drugo izdanje iz 1893/94. (hidžretske 1311.). Oba izdanja su štampana u vilajetskoj štampariji "Kosovo" u Skoplju. Zanimljivo je istaći da se jedan primjerak drugog izdanja danas nalazi u privatnom vlasništvu Huseina Ljucića iz Bijelog Polja. Nakon ovih izdanja Gašević Mevlud biće preštampan više puta tzv. "matufovicom", tj. prerađenim arapskim alfabetom prilagođenim fonetskim principima bošnjačkog jezika. Gašević Mevlud je pisan u jedanaestercu i ima 398 stihova.

Pored ovog djela zna se da je Hafiz Salih efendija Gašević napisao i *"Mali il'mihal"* (udžbenik za vjersku pouku), čiji rukopis na žalost nije sačuvan.

Efendija Gašević se razbolio u Šahovićima ("po predanju uoči ramazanskog Bajrama") i potom preniyet u Bijelo Polje na liječenje koje nije dugo trajalo. Umro je 1898/99. godine (hidžretske 1316.). Sahranjen je u haremu (dvorištu) glavne Čaršijske džamije – Hadžidanuše, koja se nalazila u Ašik Mahali u centru Bijelog Polja. U toku Drugog svjetskog rata ova džamija je stradala od bombardovanja savezničkih snaga i nakon rata njeni ostaci su potpuno uklonjeni. Zemni ostaci efendije Gaševića, zajedno sa njegovim nadgrobniim spomenikom, preneseni su u Gornje groblje u Lješnici, danas prigradskom naselju, gdje se i danas nalaze. Prilikom prenosa zemnih ostataka u Gaševićevom mezaru je pronađena sablja koja mu je pripadala, a simbolisala je zvanje kajmekama koje je on imao za života.

Nad današnjim mezarom Hafiza Saliha Gaševića stoje dva nišana koji su prilično oštećeni. Na jednoj strani uzglavnog nišana je epitaf (natpis) pisan na turskom jeziku u desetak kosih redova ispisanih neshtalik pismom. Prvi put epitaf je preveden i objavljen u kalendaru *"Narodna uzdanica"* za 1936. godinu koji je izlazio u Sarajevu. Drugi prevod izvršio je poznati turkolog H. Mehmed Mujezinović i objavio ga u *"Takvimu"*, kalendaru za 1973. godinu. Natpis u prevodu glasi:

"Odličnici među mojim sljedbenicima su oni koji znaju Kur'an naizust.
 O srce, ne zavaravaj se prolaznim svijetom,
 Jer ćeš ga zaista jednog dana napustiti

I rastati se sa svim svojim prijateljima.
 Kad smrt prispije skinuće ti gizdavu odjeću kojom se ponosiš,
 I mjesto nje obući ti smrtnu košulju (ćefine)."
 Kolašinski kajmekam Nikšićanin Hafiz Salih.
 Godina 1316. (1898/99.)²⁷

Značajne vrste književnog stvaralaštva muslimansko-bošnjačkog stanovništva bile su ilahije, gazele (lirske pjesme sa 7-12 distiha), kaside (pobožne pjesme), dok su od proznih radova bile najznačajnije hićaje (novele). Najveći broj autora ovih književnih radova je potpisan nadimcima u obliku etnonimima, odnosno ojkonimima kao "*Onogoštevli*", "*Nikšikli*" ili "*Nikšićanin*",²⁸ tako da je danas gotovo nemoguće utvrditi njihov pravi identitet, pravog autora. Ono što se sa sigurnošću može tvrditi je da pseudonimi autora upućuju na to da su oni nedvosmisleno poticali iz Nikšića, da su svoj zavičaj voljeli i da su kroz svoje nadimke željeli da istaknu mjesto svog porijekla.

Područje nikšićkog kadiluka je bilo periferna teritorija Osmanskog carstva, ali je do njega ipak dopirala i štampa. Interesantan je u tom pogledu podatak koji saopštava Obrad Višnjić u svom djelu "*Golija i Golijani*", a radi se o pomenu novina, koje je redovno, dobijao i čitao ugledni Suljaga Ibrahimagin Zvizdić koji je živio na Krscu. Stanovništvo Golije je

²⁷ Podaci o Hafizu Salihu Gaševiću napisani su na osnovu radova: Bekica Šobajić, *Opsada Nikšića* (drama), Dubrovnik 1912; Fehim Barjaktarević, *Srpska pjesma o Muhamedovu rođenju*, Glasnik skopskog naučnog društva, knj. II, Skoplje 1928., 189-202; Fehim Barjaktarević, *O našim mevludima i o mevludu uopšte*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XVIII, sv. 1, Beograd 1937., 1-37; Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Beograd 1979, 233-235; H. Mehmed Mujezinović, *Natpis na nišanu Hafiz Saliha Gaševića u Bijelom Polju*, Almanah, 3-4, Podgorica 1998, 75-77; Šaćir Smailović, *O Mevludu Hafiza Saliha Gaševića*, Almanah, 11-12, Podgorica 2000, 47-49; Alija Džogović, *Neke jezčke osobine Mevluda Hafiza Saliha Gaševića*, Rožajski zbornik, 9, Rožaje 2000., 125-148; Mehmed Bećović, *Salih Gašević alhamijado predstavnik Bošnjaka Crne Gore*, Rožajski zbornik, 10, Rožaje 2001., 119-132; Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 19-21; Redžep Škrijelj, *Muhadžiri Nikšića u Makedoniji*, Almanah, 21-22, Podgorica 2003., 228.

²⁸ Pojava potpisivanja etnonimima, odnosno ojkonimima je vrlo poznata i naročito je bila raširena u XV vijeku, mada nije iščezavala ni u kasnijem periodu osmanske vladavine. Na cjelokupnom balkanskom i ugarskom prostoru najrasprostranjeniji etnonim je Bosna, Bosnaw, Bosnali, Bošnjak itd. Ovakvim potpisivanjem, konvertiti su sakrivali svoja predašnja imena i porijeklo (Olga Zirojević, *Konvertiti – kako su se zvali*, Podgorica 2001, 42-43). O ovoj problematici pogledati i: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, 210-211.

upamtilo da je Suljaga Zvizdić svoje novine zvao "*Džeride*".²⁹ Uzimajući u obzir činjenicu da je Zvizdić na Krscu živio do 1875. godine, nakon čega je iselio negdje put Drine i tamo umro u dubokoj starosti, moglo bi se pretpostaviti da je štampa koju je on čitao dolazila iz Sarajeva, najvjerovatnije posredstvom brojnih trgovaca. U to vrijeme u Sarajevu su izlazila dva poznata lista i to "*Bosna*" i "*Sarajevski cvijetnik*" ("*Gjulšeni saraj*"), te bi se moglo sa sigurnošću konstatovati da se radilo o jednoj od ove dvije novine.³⁰

U pogledu narodnog pjesništva muslimansko-bošnjačkog stanovništva može se sa sigurnošću konstatovati da je ono odraz borbe za očuvanje života u nesigurnim istorijskim vremenima. Život stanovništva krajiških gradova Osmanskog carstva znatno se razlikovao od života stanovništva onih gradova koji su bili smješteni u unutrašnjosti prostrane Imperije. U krajiškim gradovima, poput Nikšića, vremenom se izgradio snažan kult čojstva i junaštva, kome su svi drugi vidovi života bili podređeni.³¹ Stalno prisutna ratna psihoza uticala je na pomankanje vremena muslimansko-bošnjačkog stanovništva za romantične idile vezane za žene, ljubavne priče i bilo kakvu vrstu trubadurskog pjevanja. Česte ratne prilike pružale su vrlo malo mogućnosti za bavljenje emocionalnim sferama života. Junačka deseteračka pjesma koja je svemu davala boju i

²⁹ Obrad Višnjić, *Golija i Golijani*, Trebinje 1987., 59-60, 391; Džerida (đerida) – arapski novina, < tur. ceride < ar. ġārīdā (Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985, 239).

³⁰ Svoju prvu modernu štampariju Sarajevo je dobilo 1866. godine, a njeno otvaranje povezano je sa imenom zemunskog štampara Ignjata Soprona, koji je te godine došao u Bosnu i otvorio štampariju. U toj štampariji štampana su djela na domaćem i turskom jeziku, najvećim dijelom za potrebe administracije i novih škola koje su se otvarale (Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 276); Pojava novina "Gjulšeni saraj" ("Sarajevski cvijetnik") vezana je za ime Bjelopoljca Mehmeda Šakira Kurtćehajića (1845-1872), koji ih je pokrenuo i bio njihov vlasnik i urednik, a istovremeno i gradonačelnik grada Sarajeva. Prije te službe on je dvije godine bio urednik službenog lista "Bosna" (Pogledati opširnije o Mehmedu Šakiru Kurtćehajiću: M. Idrizović, "Život", br. 1, Sarajevo 1975; Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX vijeku*, Sarajevo 1978; Asim Dizdarević/Muharem Dizdarević, *Muslimanski kulturni stvaraoči Bjelopoljskog kraja*, Almanah, 7-8, Podgorica 1999, 19-23; Muharem Dizdarević/Asim Dizdarević/Haris Dizdarević, *Pamćenje i sjećanja*, Podgorica 2002, 24-26).

³¹ Novak Kilibarda, *Legenda i poezija*, Beograd 1976., 223.

smisao i gusle, kao njen prateći elemenat, izbijaju u prvi plan. Pjesme pjevane uz gusle su davale snagu ratnicima i moralno ih uzdizale. Na dvorovima uglednih aga i begova naročito se njegovala i cijenila junačka pjesma – krajišnica, koja je imala više tipova. Za nikšićki kraj bio je karakterističan tip crnogorsko-hercegovačkih pjesama - krajišnica. Jedan od najznačajnijih narodnih pjesnika-pjevača u Nikšiću bio je čuveni junak i buljukbaša Ahmet Bauk koji je živio u prvoj polovini XIX vijeka. Poznato je da je on bio lični pjevač čuvenog gatačkog muteselima Smail-age Čengića.³² Pored Bauka bilo je i drugih guslara - pjevača u Nikšiću, ali o njima za sada nedostaju pouzdani podaci. Poznati etnograf Andrija Luburić je od Nikšićanina Smaja Hadžimusića zabilježio više bošnjačkih epskih pjesama od kojih posebnu vrijednost imaju pjesme "*Mekići i Mušovići*" i "*Svađa Mekića i Mušovića*".³³ O epskoj tradiciji Nikšića i drugih crnogorskih gradova koji su bili pod osmanskom vlašću svjedoči izuzetna, ali nažalost nezavršena epska pjesma koja je u narodu poznata pod imenom "*Krnovka*".³⁴ Nju je pjevao narodni pjesnik-pjevač Mujo Džubur iz Gacka.³⁵ "*Krnovku*" je od pomenutog Džubura i Muja Selimotića iz Dobropolja u Hercegovini, zabilježio Stevan Delić, a pomenuti pjevači su je čuli od nekog Sukića, koji je bio jedan od nikšićkih muhadžera nakon 1878. godine.³⁶ Dosta junačkih pjesama je govorilo o junaštvu kapetana iz porodice Mušovića, o kojima su pored muslimanskih, pjevali i crnogorski pjevači. U jednoj od tih pjesama se govori o junaštvu Husein-bega Mušovića:

"Znaš Turčina bega Huseina,
Huseina bega Mušovića,
Koji konja pred družinom jaše,
Pa se šeće Javorkom planinom,

³² Opširnije o Ahmetu Bauku: Sait Š. Šabotić, *Ahmet Bauk – junak i guslar*, Almanah, 11-12, Podgorica 2000., 21-31.

³³ Husein Bašić, *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije – Antologija*, Podgorica 2002., 22.

³⁴ Sadržaj pjesme "Krnovka" vidjeti u: Husein Bašić, *Usmena epika Bošnjaka...*, 140-151.

³⁵ Husein Bašić, *Proučavanje usmene književnosti Bošnjaka-Muslimana iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, 3-4, Podgorica 1998., 13-14.

³⁶ Husein Bašić, *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije – Antologija*, Podgorica 2002., 20-21.

Niko njemu na megdan ne smije....³⁷

Izuzetnu ljepotu muslimansko-bošnjačkih epskih pjesama uočio je početkom XX vijeka poznati austrijski etnograf Friedrich Salomon Krauss, zbog čega je u svojim radovima isticao da nijedan narod među Indoevropljanima nije *"iz dubokih brazda svojih grudi izvukao tako valjano bogatstvo narodnih epova"* kao južnoslovenski muslimani.³⁸ Iz vida ne treba izgubiti ni činjenicu da je i crnogorska narodna epska poezija visoko ocijenila ratničke osobine muslimansko-bošnjačkog stanovništva Nikšića i okoline. U epici i narodnoj tradiciji (pričama, anegdota), neki istaknuti muslimansko-bošnjački prvaci figuriraju kao obrasci ratničke slave, pregnuća i moralne veličine. Vrlo karakterističan primjer u tom smislu je primjer pogibije čuvenog Toske Dulek-bega, "bimbaše nad svim pandurima", koji je sa 200 svojih ljudi išao prema Nikšiću da *"tamo uređuje i zimuje"*, a koga su novembra 1852. godine presreli u klancu Duga crnogorski uskoci koje je predvodio pop Luka Jovović, i pogubili. Pogibiju Dulek-bega opjevali su narod i vojvoda Mirko Petrović u svom *"Junačkom spomeniku"*.³⁹

U kontekstu iznošenja saznanja o kulturnim prilikama i kulturnim stvaraočima valjalo bi napomenuti da su se u pogledu medicine, liječenjem bavili vidari – travari, berberi i hećimi. Saznanja vezana za struku crpili su iz starih medicinskih rukopisa na arapskom, persijskom i turskom jeziku, kao i razmjenom iskustava sa onima koji su dolazili u dodir sa jevrejskim ljekarima, kod kojih je medicina bila na visokom nivou. Umješnost u zvanju se obično prenosila iskustvom sa oca na sina, s učitelja na učenika itd. Nije zbog toga, primjera radi, neobično što su prezimena Hećimović, Hećo, Berber i Berberović dosta česta među muslimansko-bošnjačkim stanovništvom u raznim krajevima koje ono nastanjuje.

Široki narodni slojevi su svoju zabavu nalazili na vašarima gdje su ih

³⁷ Crnogorske junačke pjesme, Cetinje 1923., 243.

³⁸ Smail Balić, *Kultura Bošnjaka...*, 42.

³⁹ Izvanredne primjere muslimansko-bošnjačkog čojstva i junaštva sakupio je i izložio Čedo Baćović. Pogledati: Čedo Baćović, *O merhametu i gaziluku – muslimanski primjeri čojstva i junaštva*, Podgorica 2002; Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama 1597-1877*, Nikšić 1983, 171.

zabavljali putujući muzičari uz zurle, tambure, goč i druge instrumente, zatim pehlivani (rvači) koji su poput gladijatora pokazivali svoju snagu i rvačko umijeće, strijelci, žongleri, krotitelji zmija i dr. Takve svečanosti, organizovane obično uz vjerske praznike (u vrijeme ramazanskog posta ili u vrijeme praznovanja Bajrama), pružale su priliku za okupljanje ljudi i njegovanje usmenih predanja. Bogati slojevi stanovništva, age, begovi, trgovci, vojni činovnici i drugi su priređivali bogate teferiće, zabavljali se odlaskom u lov. Jedan od spomenika kulture koji je služio u te, a i u vojne svrhe, je Tablja Zvizdića – visoka kula veličine 4x4 m u osnovi, koja se nalazi na samom vrhu Krsca (Golija) na nadmorskoj visini od 1100 m. Sa ove kule se pruža izvanredan pogled na skoro čitavo Gacko do Fojnice, kao i na Dugu do Nozdara.⁴⁰ Kroz cjelokupnu Dugu i Goliju, brojni su ostaci nekadašnjih osmanskih utvrđenja koji nijemo svjedoče o nekadašnjem prisustvu i moći Osmanske carevine na ovim prostorima.

U kontekstu navedenih činjenica valjalo bi dodati da se odijevanju stanovništva poklanjala posebna pažnja. Prilikom izrade odjevnih predmeta vodilo se računa o očuvanju narodne tradicije i oslanjanju na narodnu umjetnost. Materijal za izradu muške i ženske nošnje bio je pretežno domaće proizvodnje od lana, konoplje, pamuka i vune. Od lana i konoplje tkalo se platno za izradu platnenih djelova odjeće koja se koristila za svakodnevnu upotrebu. Platna dobijana tkanjem pamuka, različite debljine i boje, koristila su se za izradu košulja, peškira, mahrama, zatim za izradu zaprega, pregača i raznih bošči. Pored platna koje se dobijalo tkanjem, znatan dio se uvezio posredstvom brojnih trgovaca koji su platno nabavljali iz inostranstva. U dekorativne svrhe koristilo se pretežno vuneno predivo raznovrsnih boja koje se preplitalo gajtanima, zlatnim žicama i crvenom čohom. Narodna ornamentika na zubunima, košuljama i pojedinim djelovima odijela, sadrži dosta elemenata s primorskim, bolje reći mediteranskim uticajem. Opisujući Podgoričane, a što je u mnogome važno i za Nikšićane, Evlija Čelebija, navodi da su osmanske gazije (ratnici, junaci), svakodnevno u četi i da pod potpunim oružjem skaču sa stijene na stijenu kao bagdadske gazele. Pri tome na nogama imaju pritegnute opanke.⁴¹

⁴⁰ Obrad Višnjić, *Golija i Golijani...*, 116, 389.

⁴¹ Alija Nametak, *Neki narodni običaji i lokalne tradicije Muslimana u Podgorici (Titogradu)*, Almanah, 7-8, Podgorica 1999, 77-79.

Kada je u pitanju osmanska arhitektura očigledno je da je orijentalno-islamska tradicija u značajnoj mjeri uticala na uobličavanje gradskih naselja. Pored izgradnje uobičajenih građevina, namijenjenih prvenstveno vjerskim svrhama, orijentalno-islamska tradicija je uticala i na podjelu prostora u gradu na dio za stanovanje i dio za javni život gdje su bile smještene radionice, trgovine i objekti namijenjeni cjelokupnom naselju. U čaršijama (dio gdje se nalaze zanatlijske radnje i trgovine) se trgovalo, a u mahalama (gradskim četvrtima) se stanovalo. Po ulasku u Nikšić 1877. godine, crnogorska vojska se susrela sa čaršijom koja je imala 50-60 poludrvenih, vrlo tijesnih dućana sa ćepencima u dosta lošem stanju. Čaršija je bila smještena ispod samog grada i zvali su je "*Kriva Čaršija*". U njoj su svoje dućane držali "Turci", Albanci i Cincari.⁴² Mahale su obično formirane prema vjerskoj strukturi stanovništva, što znači da su u posebnim mahalama živjeli muslimani, a u posebnim hrišćani. Već naprijed je naznačeno da je takva podjela bila izvršena i u Onogoštu-Nikšiću gdje se pored muslimanskih pominje i Crnogorska mahala. U mahalama su postojale džamije ili mesdžidi (džamije bez minareta) što je bio slučaj i u Onogoštu-Nikšiću, koji je imao sljedeće mahale: Hercegovačku, Mušovinu, Podgoričku, Spušku, Kučku, Pipersku, Ferizovića i Grudsku mahalu.⁴³ Do početka XIX vijeka u Nikšiću je bila i Crnogorska mahala, naseljena Uskocima iz Crne Gore.⁴⁴ Istoričar Branko Pavićević pominje i devetu, Saferagića Mahalu.⁴⁵ Za razliku od nekih gradova koji su bili pod osmanskom vlašću, mahale Nikšića su svoja imena dobile po bratstvima ili zavičajima stanovništva koje ih je naseljavalo, a ne po imenima džamija.

Ubrzo po osnivanju (krajem XVII vijeka), Nikšić je stekao rang kadiluka i time zadobio i status kasabe što je podrazumijevalo da je osim svoje granice i teritorije morao imati najmanje jednu džamiju, mekteb, eventualno hamam, imaret, tekiju, han ili karavan-saraj, čaršiju (niz dućana) i druge ustanove koje su ga svrstavale u gradsko naselje.⁴⁶

Osmanski graditelji su vodili računa da zgrade za stanovanje budu

⁴² Bekica Šobajić, *Odživi prijatnih uspomena*, Nikšić 1899., 16.

⁴³ Petar Šobajić, *Nikšić- Onogošt...*, 74 -77.

⁴⁴ Petar Šobajić, *Nikšićki muslimani, Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927, 166.

⁴⁵ Branko Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862*, Beograd 1963, 300; Nikšić, Monografija, Zagreb 1972, 42.

⁴⁶ Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1973., 636.

okružene zelenilom, da imaju čistog vazduha i svjetlosti i po mogućnosti što više vode.

U gradskim naseljima su kao zadužbine podizane česme, hamami (javna kupatila), vjerske škole, džamije, džamijski šadrvani, sahat-kule, abdesthane itd. Među objektima značajno mjesto zauzimali su i hanovi, obzirom da je Nikšić bio značajno trgovačko središte i raskrsnica karavanskih puteva gdje su se susretali ljudi sa raznih prostora. Gotovo svi ti objekti bili su zastupljeni i na prostoru Nikšića. Jedno interesantno svjedočanstvo o izgledu jednog broja tih objekata, ostavio je češki geograf i muzikolog Ludvig Kuba, koji je Nikšić posjetio desetak godina nakon zauzimanja grada od strane Crnogoraca i o izgledu nekadašnje nikšićke kasabe napisao: *"Pošto sam razgledao pravolinijske ulice novog grada koji je izgrađen nakon posljednjeg rata, a koji gradnjom podsjeća na neprijatnu Mirkovu varoš u Podgorici, ušao sam brzo u ruševine starog turskog Nikšića. Stare zanimljive muslimanske ruinirane zgrade djeluju na nas neodoljivom draži. Niski, crijepom pokriveni krovovi harema, dućana i kafana, drveni balkoni, mušebaci na četvrtastim prozorima, istureni i ponegdje ukrašeni zidovi, dotrajale kamene zgrade, opustjela vrata bez vratnica, sve pola porušeno, pola sačuvano, pola zaraslo u travu, pola u mahovinu. To je otprilike stara varoš Nikšić"*.⁴⁷

Sakralni objekti koje su Osmanlije podizali, vremenom su poprimili svoj varijetet koji obično označavamo kao balkansko-istanbulski tip gradnje. Najvažniji sakralni objekti su džamije (od arapske riječi mesdžid, što znači "mjesto gdje se pada ničice"), koje predstavljaju osnovne islamske bogomolje. U južnoslovenskim zemljama osvojenim od strane Osmanlija, razvila se istanbulsko-balkanska varijanta džamije s jednim molitvenim prostorom, ograničenim građevinom kvadratne osnove. Minareti su uglavnom građeni po ugledu na osmanski (turski) tip, koji je podrazumijevao zavidnu visinu koju je pratila njegova vitkost.

Naseljavajući Onogošt-Nikšić, muslimansko stanovništvo koje se tu naselilo, počelo je i sa izgradnjom sakralnih objekata. Širenjem grada van zidina Bedema, broj takvih objekata se povećavao tako da su u samom gradu postojale 4 džamije, dok ih je 5 bilo u nešto široj okolini Nikšića. To je bila teritorija koju je obuhvatao nikšićki kadiluk.

Džamije u gradu Nikšiću⁴⁸ bile su: Donjogradska, Pašina džamija, Ha-

⁴⁷ Ludvig Kuba, *Nikšić, Ostrog, Danilovgrad, Spuž, Na Cerne Hore*, Praha 1892., 396 (preveo Savo Orović).

⁴⁸ Dio ovog poglavlja koji se odnosi na džamije napisan je na osnovu podataka koje smo pronašli u monografiji "Džamije u Crnoj Gori", autora Bajra Agovića (dio

džidanuša, Hadži Ismailova tj. Grudska džamija. Džamije koje su postojale u okolini Nikšića bile su: džamija u Nudolu, džamija u Kazancima (Golija), džamija u Crkvicama (Piva), džamija u Goranskom (Piva) i džamija u Grahovu.

Najstarija džamija u Nikšiću nalazila se u njegovom dijelu koji se zvao Donji Grad, zbog čega su je često zvali i Donjogradska džamija. Nju su podigli doseljenici iz Herceg Novog i Risna. Prvi pomen o ovoj džamiji potiče iz 1695. godine.⁴⁹ Ova džamija nije imala svoga vakufa, zbog toga što su njeni imami i hatibi tretirani i plaćani kao članovi posade u tvrđavi.

Druga džamija podignuta u Nikšiću u prvoj polovini XVIII vijeka, zvala se Hadžidanuša i bila je smještena ispred glavne gradske kapije. Nju je podigao Hadži Husein Danević, Rišnjanić. Zvali su je i Krnja džamija zbog oštećenog minareta koje je stradalo prilikom borbi 1807. godine koje je vodila osmanska vojska sa crnogorsko-ruskim jedinicama. Šta je ova džamija posjedovala kao vakuf i ko su bili njeni službenici, nije poznato.

Glavna i najveća džamija u Nikšiću zvala se Pašina džamija. Nalazila se nedaleko od grada kod bunara zvanog Pašinac, što upućuje na zaključak o istom zadužbinaru. Džamiju je podigao izvjesni Mehmed-paša "*el gazija*". Po svome izgledu i graditeljskim osobinama, upoređivana je sa Jašarpašinom džamijom u Prištini. Službenici ove džamije i njeni vakufi, takođe su postali dio zaborava prošlosti.

Ove tri pomenute džamije nijesu sačuvane ali su i danas, iako slabo vidljivi, ostali sačuvani temelji na kojima su ove džamije bile sagrađene.

Četvrta džamija u gradu Nikšiću, koja i danas postoji, smještena je u Grudskoj mahali. Ovu bogomolju podigao je o svom trošku nikšićki trgovac Hadži Ismail Lekić, iz grudskog bratstva Mehmednikića, 1807. godine (1219. po hidžri). Džamija je podignuta na mjestu džamije koja je oštećena prilikom crnogorsko-ruskog napada na Nikšić 1807. godine.

Hadži Ismailova džamija je veoma jednostavna građevina. Kvadratna osnova je manjih dimenzija, a objekat je pokriven četvorosvodnim kro-

o Nikšiću), str. 121-137, zatim u djelu Petra Šobajća *Nikšić-Onogošt*, kao i djelova koji se mogu naći u Istoriji Crne Gore, tom. 1, knj. 3, Titograd 1975, tako da ćemo u daljem izbjegavati pojedinačno navođenje napomena, osim gdje je to neophodno.

⁴⁹ Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003., 83. Bajro Agović navodi da je Donjogradska džamija građena na predlog tadašnjeg vezira Halil-paše, a na osnovu fermana sultana Mustafe II (1695-1703), tokom 1703. godine (Bajro Agović, *Džamije...*, 124.).

vom.⁵⁰ Unutrašnjost džamije je takođe jednostavna. U džamiju se ulazi kroz malo predvorje koje je podijeljeno na dva dijela, u desnom je smještena gusulhana, a u lijevom mektebska učionica, odnosno kancelarija imama ili nekog drugog službenika džamije. Molitveni prostor osvjetljava dnevna svjetlost sa ukupno 6 prozora (po dva prozora sa tri strane strane). U zidu okrenutom prema Meki nalazi se mihrab, ovalna niša, prema kojoj se vjernici okreću prilikom molitve. U tom dijelu stoji, odnosno sjedi, imam za vrijeme držanja dersa. Hadži Ismailova džamija ima i drveni mumber tj. propovijedaonicu sa koje imam obavlja hutbu (propovijed). Ovaj dio se sastoji od prolaza u obliku jednokrakog stepeništa i završnog baldahina. U unutrašnjosti džamije o kojoj govorimo, nalazi se i mahfil galerija koja je smještena duž cijelog zida iznad glavnog ulaza. Uz desni zid džamije sa vanjske strane, gledano sa glavnog ulaza, smješten je kameni minaret visine oko 15 metara. Pri njegovom gornjem dijelu nalazi se šerefet, koji služi mujezinu za pozivanje vjernika na molitvu. Minaret Haži Ismailove džamije je izgrađen od lijepo klesanih kamenih kvadara. Osnova minareta je pravougaonog oblika da bi se nastavila u valjkastom obliku. Unutar minareta, do šerefeta vodi spiralno stepenište. Od šerefeta dimenzije minareta su neproporcionalne, što po mišljenju Ahmeda Mehmedovića, ukazuje na to da je taj dio rađen prilikom neke od sanacija džamije.⁵¹ Na kamenoj ploči iznad ulaznih vrata napisan je arapsko-turskim pismom,

⁵⁰ Hadži Ismailova džamija smještena u Grudskoj mahali je pod zaštitom države kao kulturno-istorijski spomenik. Kako je ovaj objekat bio u prilično lošem stanju, godine 1987. izvršena je njegova temeljita sanacija, sredstvima Starješinstva Islamske zajednice Crne Gore. Izvođač radova bio je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Cetinje. Posljednja sanacija krova i unutrašnjosti džamije izvršena je u periodu od 03. do 17. juna 2001. godine. Dio sredstva za izvođenje radova obezbijedilo je Ministarstvo vjera u Vladi RCG (1.000 njemačkih maraka), dok su ostala sredstva prikupljena dobrovoljnim priložima muslimansko-bošnjačkog stanovništva Nikšića. Među priložnicima je bilo i onih koji su izdvojili vrlo visoke priloge od kojih je jedan iznosio 500 njemačkih maraka. Za izvođenje radova na krovu kupljeno je 2.150 crepova, 90 gravaja, 5 vreća cimenta, 50 litara boje za farbanje unutrašnjih površina. Glavni majstori koji su izvodili radove, izrazili su želju da se od sredstava namijenjenih njima kupi prostirka (tepih većih dimenzija) za molitveni prostor, što je i učinjeno. O izvođenju radova na džamiji u Grudskoj mahali izvijestio je i list "Onogošt" u svome broju od 15. 06. 2001. godine u kome se potkrala i greška u vezi sa nazivom džamije.

⁵¹ Ahmed Mehmedović, *Nikšić nekad i sad*, Glasnik VIS, br. 4, Titograd 1983., 560.

tarih koji govori kada je i ko zidao džamiju. Slova su čitka, poređana u dva reda, a na ploči je napisan sljedeći tekst:

"U ime Boga, opšteg dobročinitelja Milostivog,
ovu zgradu počeo je praviti do Sudnjeg dana
da bude u njoj svjetlosti
i Božjom pomoći bi dovršena,
u kojoj će radi duše mrtvoga do njenog opstanka rahmet uživati
onaj koji je podigao ovu zadužbinu, a to je Hadži Smail 1219/1807.
Neka Bog bude zadovoljan ovim njegovim radom, na Sudnjem danu,
Neka mu duši valjadne
I neka je sačuva od paklene vatre".⁵²

Hadži Ismailova džamija ima i svoj harem u kome se nalazi nekoliko mezara. Za razliku od drugih nikšićkih džamija, podaci o vakufima ove bogomolje su poznati i o njima je opširnije pisao i naveo ih historičar Šerbo Rastoder.⁵³ O imamima ove džamije pisao je Bajro Agović.⁵⁴

O džamijama koje su se nalazile u široj okolini Nikšića valjalo bi istaći sljedeće:

Džamija u Nudolu podignuta je 1817. godine (1252. po hidžri) i bila je smještena kod izvora Šivik. Po iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Nudola, knjaz Nikola je naredio da se džamija ne ruši, da se groblje ogradi i da se u njega stoka ne pušta. Međutim, zub vremena je bio jači. Izložena dugogodišnjem uticaju spoljašnjih sila, džamija je prepuštena propadanju i sama se srušila 1930. godine, a njeni ostaci vidljivi su i danas. Posljednji imam džamije u Nudolu bio je Abdulah Bijedić, koji je zajedno sa iseljenicima nakon 1858. godine napustio Nudo i preselio se u Hasanbegovo, kod Skoplja, gdje je nastavio sa vršenjem imamske službe.

Džamija u selu Kazanci, u Goliji, zadužbina je Osman-paše Kazanca – Papovića, koji ju je izgradio u najljepšem i najplodnijem dijelu sela Kazanci, nedaleko od izvora Oko i Stubanja. Godina podizanja džamije se ne zna, ali se zna da je paša Kazanac bio namjesnik u Bosni 1683. godine, a

⁵² Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 80-81.

⁵³ Šerbo Rastoder, *Vakufi u Crnoj Gori krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka*, Rožajski zbornik, 8, Rožaje 1998., 33-67; Isti rad objavljen je i u časopisu Almanah u broju 3-4, Podgorica 1998., pod naslovom *O vakufima u Crnoj Gori*, 31-60.

⁵⁴ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 132, 135-136.

da je dvije godine kasnije poginuo u Mađarskoj. Istoričar Vojislav Miljanić kaže da je osnova džamije bila veličine 10x10m.⁵⁵ Do šerefeta na minaretu vodilo je 28 basamaka (stepenika). Pored džamije, paša Kazanac je u rodnom mjestu podigao crkvu, mekteb, medresu, šadrvan i saraj.⁵⁶ Džamiju je 1683. godine prilikom napada znatno oštetió Bajo Pivljanin sa svojom družinom, a od nje je danas ostao samo minaret koji je i sam prilično oštećen. Podatak o postojanju i radu medrese u Kazancima nedvosmisleno upućuje na zaključak da su Kazanci bili obrazovni, pa i kulturni centar šireg područja. Zahvaljujući činjenici što su Kazanci bili smješteni na vrlo prometnoj i pogodnoj saobraćajnici koja je povezivala gradska naselja istočne Hercegovine, sa krajnjim ishodištima karavanskog saobraćaja u Sarajevu, Podgorici i Skadru. Sve je to moralo imati uticaja na to da su kulturne prilike iz većih centara stizale i u manja mjesta kakvi su bili Kazanci.

Džamija u Crkvicama, u Pivi, bila je stara građevina za koju se ne zna ko ju je i kada sagradio. Prema istoričaru Mustafi Memiću, ona je bila sagrađena dobrovoljnim priložima mještana.⁵⁷ Prema navodima Bajra Agovića, u Goransku je u XVIII vijeku postojala i tekija koju je osnovao izvjesni Hamza-dede. Godine 1778. smijenjen je šejh ove tekije Salih-dede, a na njegovo mjesto je bio postavljen Ibrahim, sin Mehmedov. Kada su shvatili da u toj tekiji više ne postoje uslovi za rad, njihovi derviši su prešli u fočansku tekiju. Tekije su, po poravilu, kako kaže istoričar Mustafa Memić, izgrađivane na saobraćajnicama, pa su nosile nazive "Zavije". Prema navodima Bajra Agovića, jedan od imama u Crkvicama je bio Arap hodža Avdić, koji je za tu službu primao i platu čiji je godišnji iznos bio 220 perpera. Vakufski posjedi džamije za sada su nepoznati.⁵⁸ Lokacija ove džamije je poznata, ali su njeni ostaci slabo vidljivi.

⁵⁵ Novak Mandić Studo, *Zemlja zvana Gacko*, knj. II, Beograd 1995., 115; Vojislav Miljanić, *Nikšićka Duga*, Nikšić 2000., 44.

⁵⁶ Pogledati: Obren Blagojević, *Piva*, Beograd 1971., 396; Obrad Višnjjić, *Golija i Golijani – prilozi za monografiju plemena*, Trebinje 1987., 324-327; Marko Vujačić, *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, knj. VI, Beograd 1953., 66.

⁵⁷ Mustafa Memić, *Bošnjaci muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996., 121.

⁵⁸ Bajro Agović, *Džamije...*, 130; Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003, 109; Tekije su imale prostorije za sakupljanje i vjerske obrede derviša, stan za šejha reda, turbe, groblje za istaknute članove reda, ponekad i gostionicu za putnike i namjernike i u mnogo čemu su podsjećale na samostane (Istorija Crne Gore, tom 1, knj. 3..., 595-596).

Džamija u Goranskom, u Pivi, rađena je kao i džamija u Crkvicama, dakle priložima mještana, ali je vrlo interesantno istaći da su priložnici bili i pravoslavni mještani sveštenici, činovnici i oficiri, tako da je profesor Alija Nametak, uspio da pojedinačno navede sve njene darodavce. Godina njene izgradnje nije poznata, a nepoznati su i njeni službenici i vakufska dobra.

Ne postoje ni bliži podaci o džamiji u Grahovu, tj. nepoznati su njen zadužbinar, službenici i vakufi u pojedinostima.

Prije 1877. godine Nikšić je imao i 4 hana, o kojima nedostaju širi podaci.⁵⁹ Hanovi su obično nosili imena prema imenima vlasnika.

Od ostalih objekata islamske kulture u Nikšiću koji se smatraju važnijim mogli bismo uvrstiti Hadži Ismailov most na Zeti na mjestu Duklu i most koji danas nosi ime Vukov most, a koji se nalazi takođe na rijeci Zeti, na mjestu Kapino Polje.

Most na Duklu (udaljen je 2 km sjeverno od grada), podigao je već pomenuti nikšićki trgovac Hadži Ismail Lekić po kome i nosi ime. Most je sagrađen u isto vrijeme kada i džamija u Grudskoj mahali (1807). Dug je 110 metara, a ukrašava ga šest polukružnih i nejednakih otvora (voltova). Mjesto na kome je most podignut je vrlo važno i nije slučajno izabrano, jer se tu rijeka Bistrica uliva u Zetu, a u tom dijelu se u Nikšić, u saobraćajno-trgovačkom smislu, "uliva" i drum koji vodi sa planina Pive i Durmitora. U vrijeme osmanske vladavine, tim putem su trgovci išli prema Gacku, Mostaru, Foči i Višegradu. Most na Duklu štiti je kula Na mostu (Köprübasi kulesi) ili for Most. U kuli je bio smješten sedmi buljuk (četa) regularnog tabora.⁶⁰

Na rijeci Zeti na Kapinom Polju (4 km, zapadno od grada), postojao je most koji se zvao Begov most. Preko njega su vodili važni putni pravci prema Risnu i Trebinju. Godine 1807. most je stradao, porušen je od strane Crnogoraca i Rusa koje su predvodili Petar I i ruski potpukovnik Zabjelin prilikom napada na Onogošt. Nakon ulaska Nikšića u sastav Knjaževine Crne Gore, knjaz Nikola je naredio da se tokom ljeta 1888. godine, na mjestu Begovog mosta izgradi novi most sa pet otvora (voltova). Most je završen i pušten u saobraćaj 15. oktobra iste godine, a po knjaževnoj želji,

⁵⁹ Bajro Agović, *Džamije...*, 124; Han je turski naziv za gostionicu koja ima i prenočište (Ljubo Mićunović, *Savremeni leksikon stranih riječi*, Nikšić 1988, 598).

⁶⁰ Nadežda Katanić/Milan Gojković, *Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvadukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori*, Beograd 1961., 210-211; Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama*, Nikšić 1983, 269.

mostu je dato ime crnogorskog junaka Vuka Mićunovića.⁶¹

Značajni spomenici kulture iz osmanskog perioda su i bunari. U Nikšiću i okolini ih je bilo mnogo, ali većina njih danas ne postoji. Najpoznatiji bunari koji i danas postoje su: Pašinac koji se nalazi u Mušovini, zatim Čanovac (u sredini nekadašnje Podgoričke mahale), Gaševića bunar, Džidića bunar, bunar Hasovac i drugi.

U vrijedne spomenike islamske arhitekture mogle bi se svrstati i kap-tirane česme, kojih na žalost više nema. O njima postoje samo kazivanja ili se njihovo ime očuvalo u obliku toponima. Jedna od poznatijih česama bila je Hasanbegovića česma u Čarađi (Golija).⁶² Većina tih česama su građene kao hajrati, odnosno kao bogougodna djela.

Uticaj islamske arhitekture je sačuvan i na dva objekta za stanovanje u vidu bareljefa. Jedan od pomenutih bareljefa se nalazi na jednoj kući u današnjoj Karađorđevoj ulici (postoji i danas), dok je drugi uništen, a nalazio se na kući Ali-paše Maraša u Grudskoj mahali iza Malog Potoka.

Muslimansko-bošnjačko stanovništvo Nikšića iz vremena osmanske uprave ovim gradom, sahranjivalo se uglavnom u grobljima koja su pripadala određenoj mahali. Jedno od većih grobalja bilo je smješteno u blizini današnje benzinske stanice u Rastocima i građani su ga zvali "*Dženaza*". Na istočnoj strani Nikšića bilo je locirano groblje u kome su se sahranjivali Kući i ono se, među stanovništvom, zvalo Džidića Groblje. Na jugu varoši kod lokaliteta zvanog Grobna Glavica, bila su dva groblja, jedno koje je pripadalo Kućima, a drugo Piperima. Preko puta nekadašnjeg hotela "Nikšić" bilo je takođe veliko groblje, kako to svjedoči Petar Šoba-jić u svom djelu "Nikšić-Onogošt" objavljenom u Beogradu 1938. godine. Od tih grobalja danas nema traga.

Nakon uspostavljanja crnogorske vlasti u Nikšiću, grad je za jedno izvjesno vrijeme u suštini zadržao svoj izgled koji je imao za osmanske uprave. Poznato je da je Nikšić mnogo stradao prilikom bombardovanja 1877. godine.⁶³ Ništa bolje nijesu prošle preostale kuće ni nekoliko godina nakon prestanka ratnih sukoba. Iako su aktivnosti prekinute ratnim dje-jstvima počele dobijati normalne tokove (trgovina i zanatstvo počeli su da se

⁶¹ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 112.

⁶² Obrad Višnjjić, *Golija...*, 17.

⁶³ Artur Evans, *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967., 145.

razvijaju u dijelu gdje je bila čaršija i to uglavnom sa malim sredstvima i neznatnim kapitalom), ipak je dio preostalih "turskih" kuća bio prepušten na milost i nemilost novodoseljenom stanovništvu. Hroničar Nikšića, Veljko Šakotić navodi jednu depešu koju je 30. novembra 1882. godine Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih djela Knjaževine Crne Gore, uputio načelniku nikšićke opštine, Novaku Ramovu Jovoviću, u kojoj se kaže: "*Knjaževska vlada sa velikim nezadovoljstvom doznala je da se varoš Nikšić ruši i propada, da se gotovo svaku noć valjaju kuće i nose drva i tige bez ikakve prepreke vlasti*".⁶⁴ Vlasti nijesu preduzimale ništa u cilju očuvanja Stare varoši, kao urbanističkog jezgra starog Nikšića, već su njeno propadanje i mijenjanje izgleda, prepustile zubu vremena.

Proces intenzivnog naseljavanja pravoslavnog stanovništva, odnosno nova demografska kretanja koja su zahvatila Nikšić nakon 1877. godine, sa kojima je započeo i drugačiji društveni razvitak grada, povlačila su za sobom nužnost podizanja novih stambenih objekata, a time i nova urbana uređenja naseljenog prostora. Nakon pripajanja Nikšića Crnoj Gori, knjaz Nikola je razrađivao ideju o tome da na mjestu "turske" varoši podigne Novu varoš. U tom kontekstu možemo reći da osnove modernog Nikšića predstavlja prvi urbanistički plan grada, koji je po nalogu knjaza Nikole uradio 1883. godine arhitekta dr Josip Slade Šilović, Zadrarin. Prema Sladeovom planu, Nova varoš je podignuta na jednom dijelu gdje je nekada bila Stara varoš. Skoro sve "turske" kuće su porušene u tom dijelu, zemljište je uravnjeno i razdijeljeno pojedincima kako bi podigli nove kuće. Donji dio nekadašnje tvrđave je takođe porušen i najvećim dijelom kamen je upotrijebljen za podizanje novih kuća u Nikšiću. Sa stradanjem Donjeg grada porušena je u njemu i Pašina džamija. Gornji dio grada (Bedem) je bio prepušten vremenu da ga ruši.⁶⁵ Izložen brzim urbanističkim promjenama Nikšić je dobio Novu varoš.⁶⁶ Time su bile zatvorene kulturne stranice jednog istorijskog perioda, a otvorene nove koje su nudile drugačije tokove i shvatanja života i preostalom muslimansko-bošnjačkom stanovništvu Nikšića pružale mogućnost da se ono vremenom uključi u njih, čime

⁶⁴ Citirano prema: Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini...*, 92.

⁶⁵ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini...*, 101; Najnovijim urbanističkim poduhvatima u Nikšiću, došlo je do obnavljanja gradskog Bedema, pa je taj prostor predviđen kao mjesto održavanja ljetnje pozornice i drugih kulturnih manifestacija.

⁶⁶ Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 125-127; Zdravko Ivanović, *Nikšić – urbano-geografska studija*, SANU, GI "Jovan Cvijić", Beograd 1977..., 79; Safet Bandžović, *Kameni svjedok*, Novi Pazar 1999., 66.

je ono dalo značajan doprinos stvaranju novih kulturnih vrijednosti u gradu u kome je ostalo da živi i stvara.

Suljo MUSTAFIĆ

IBRAHIM HADŽIĆ: ROŽAJSKI RJEČNIK

Centar za kulturu Rožaje 2003.

Bogato jezičko i folklorno nasljeđe naših prostora ostalo je uglavnom zaboravljeno, rasuto, sakriveno, nepoznato široj javnosti. Ono što je od tog golemog blaga, kojim je narodna riznica dopunjavana kroz vjekove ostalo, sakupljeno je pukim slučajem ili uzgredno, da bi kasnije bilo, uglavnom, marginalizovano. Riječ je o nasljeđu bošnjačko-muslimanskog kulturno-povijesnog kruga, o prepoznatljivoj folklorno-jezičkom i religijskom miljeu, koje je, ma kako ga u pojedinim istorijskim razdobljima nazivali, imalo isti usud. Većim dijelom, ostalo je izvan jezičkog standarda. Smješteno u prostor jezičkog arhaizma, nije se moglo održati i živjeti duže od njegovih nosilaca. Ostalo je da živi i da se izučava, još samo u pjesmi, kao njen ukras, a ne kao nešto bez čega ni ona ne može postojati, kao ni knjige malog broja pisaca koji su ga koristili. I, naravno, kod rijetkih koji su još, sve do naših dana, govorili tim jezikom, ne želeći da prihvate nametnutu normu i pravila jezičkog standarda.

Drugi razlog propadanja jezičkog blaga je u pomanjkanju svijesti o njegovom postojanju čak i kod ljudi kojima je bavljenje ovom materijom primarno zanimanje, a takođe i nepostojanje institucija koje bi se bavile njegovim očuvanjem, zaštitom i prezentacijom. Svemu tome treba pridodati svakodnevno usvajanje jezičkog standarda kod sve većeg broja ljudi, tehničko-tehnološki razvoj, uticaj mas-medija, uz svakodnevno bogaćenje jezičkog fonda novim riječima, iz stranih jezika, koje sve više zamjenjuju naše izraze. Dakle, ako je do prije dvadesetak godina bilo veoma malo nepismenih i znatan broj pismenih koji govore narodnim jezikom, danas ne-

pismenih uopšte nema, a oni koji su se opismenili više i ne čuvaju narodni govor. Upravo zbog toga, bavljenje jezičkom arheologijom, pogotovo u većim gradskim sredinama, težak je, naporan i, veoma često, uzaludan posao. To je prebiranje po pamćenju koje biva sve bljeđe, nesiguno bauljanje po tami zaborava, u svakom slučaju, posao koji traži i hrabrost i ustrajnost.

Svaki korak učinjen na ovom polju zavrjeđuje da se zabilježi i da se o njemu govori.

»Rožajski rječnik« Ibrahima Hadžića jedna je od takvih knjiga. Baveći se jednim od najinteresantnijih aspekata izučavanja narodnog jezika - sakupljanjem, selekcijom i klasifikacijom leksičke građe, autor je napravio veoma značajna poduhvat. Uspio je da na jednom mjestu, za relativno kratko vrijeme, u dosta složenim okolnostima, napravi knjigu- rječnik, koju bi poželjele u svom zavičajnom fondu i mnogo veće sredine od Rožaja.

I upravo zbog toga, ova knjiga itekako zaslužuje da se o njoj i govori i piše.

Na preko dvije stotine stranica, pred čitaocem se nalazi bogata leksička građa. To je šarolika i primamljiva slikovnica jednog svijeta. Malo Rožaje, gradić od tridesetak hiljada stanovnika, sa okolnim selima, u kojima sve više, zahvaljujući »blagodetima civilizacije«, umire i nestaje mnogo od onoga što je pisac ponio kao neizbrisivi pečat svojeg djetinjstva. Pisac je osjetio da tek kada se, kao zreli ljudi, vratimo svojim počecima, shvatamo koliko se toga, u međuvremenu, izmijenilo i da to više nije ono što smo navikli da vidimo, osjetimo ili doživimo. Pisac se vraća u Rožaje svoga djetinjstva i svoje mladosti. Međutim, shvata da tamo žive neki drugi mladi ljudi koji ne znaju ili jako malo znaju od onoga što su, u svojoj svakodnevnoj komunikaciji, imali njihovi roditelji. »Rijetko ko od mladih danas zna šta je džamadan, a svi znaju za teksas ili džins jaknu«, kao da se tada pisac, objašnjavajući motive zbog kojih je nastala ova knjiga. Upravo ga ti mladi ljudi, iz najuže rodbine, uvjeravaju da ne znaju ni za guvno, ni za stožer, ni za krstinu, ni za pljevu, ni za vijanje... Zato što ništa od toga nijesu ni doživjeli. Upravo to ponukalo je Hadžića da krene u nimalo lak posao. Preko četiri hiljade riječi i izraza, sa objašnjenjima značenja i uz svaku riječ iznijet je rečenični sklop, odnosno fraza, koja objašnjava kontekst u kojem se navedena riječ koristi. Leksičku građu kojom je pokušao, iz svog sjećanja i svjedočenja savremenika, da otgrne sve što je u govoru, u »ilustrovanju misli«, karakteristično za rožajski kraj Hadžić je smjestio u svoj rječnik.

Brižljivom selekcijom leksičke građe, po abecednom redu, uspio je da

haotičnoj slici rožajskog jezičkog kosmosa nametne prilično reda. Pred nama je svijet ogoljen u svojoj najintimnijoj jezičkoj stvarnosti. Leksičku šarolikost moguće je objasniti istinskim usudom ovih krajeva-svaki novi osvjač je dodao svoj kamen jezičkoj zidanici, ne rušeći prethodno. Međutim, ono što za istoriju jezika i dijalektologiju ostaje donekle neobjašnjivo, to su različiti prostori u gradnji riječi, svih gramatičkih oblika, koji ponekad izmiču logici lingvističke nauke. Staze narodnoga jezika su nedokučive, to su prečice ka smislu, stoljećima izgrađivana jezička ekonomija u vječitoj potrebi da se nešto saopšti brže i bolje.

Hadžić ne pokušava da uđe u etimologiju riječi. Svjestan da je traganje za porijeklom riječi, svojevrsna naučna avantura za koju je potrebno mnogo više vremena, snage i energije, a koja se veoma često završi kao prazan ili uzaludan posao za širi čitalački krug. Bavljenje etimologijom značajno je samo za univerzitetska istraživanja, koja su čitalačkoj publici, koja želi da o sebi sazna, na što je moguće lakši i jednostavniji način, prilično dosadna. Zato je Hadžić ostao u domenu brižljivog prezentovanja leksičke građe, uz obavezno navođenje konteksta u kojem se riječ upotrebljava. I tu je, zapravo, sve. Sav rožajski svijet omeđen granicama vlastitoga jezika u kome se nalazi, zapaža i događa sve. To je i vrijednost jezika, koji svojom ljepotom relativizuje činjenice; priča o događaju je važnija od njega samog. Svi običaji, etnografija i folklor, kuća i njiva, porodica i mal, odjeća i hrana, rođenje i sunećenje, svadba i dženaza - sve što jednog čovjeka prati na »dunjaluku« i sve što je čovjeku potrebno da zna o sebi.

Ovaj Rječnik ima i još jednu veoma interesantnu i značajnu dimenziju. Četiri hiljade riječi sakupljenih u rožajskom kraju mogu biti dobar podstrek za slična istraživanja u ostalim bošnjačko-muslimanskim sredinama u Crnoj Gori. I možda upozorenje da se što prije sa tim započne, ukoliko već nije kasno. U nekim sredinama, gdje su nekadašnja gradska jezgra i njihov folklorni milje i ambijent bespovratno nestali, teško je sakupiti i dio jezičkog nasljeđa. Hadžićevo istraživanje može biti jedan od repa, kako i na koji način selektirati činjenice i obraditi, odnosno opisati jezičko stanje. Uz to, možda i najveća vrijednost je u mogućnosti komparativnog praćenja jezičke situacije rožajske sredine i drugih krajeva, gdje bi se istraživanja vršila.

»Rožajski rječnik« je nesvakidašnji dar koji Hadžić ostavlja svom zavičaju. Svaki novi naraštaj, sigurno je, sve više će cijeniti autorov napor da jezičku i folklornu sredinu svog djetinjstva opiše i smjesti je u muzej jezičkih starina.

Takođe, Hadžićev »Rožajski rječnik« je veliki doprinos ukupnoj valorizaciji jezičkog nasljeđa Bošnjaka-muslimana u Crnoj Gori.

Ljiljana PEŠIKAN-LJUŠTANOVIC

OČI SU UVIJEK GLADNE

(Husein Bašić, *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, knj. 1; *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, knj. 2; *Usmena proza Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, knj. 3; *O usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Hrestomatija*, knj. 4, Almanah, Podgorica 2003)

Četvoroknjižje Huseina Bašića posvećeno usmenom stvaralaštvu Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije upečatljivo oslikava jednu bogatu duhovnost. Tri knjige sadrže antologijski izbor usmenoknjiževnih tvorevina - lirike, epike i proze, dok je u četvrtoj dat izbor tekstova o ovoj usmenoj baštini - domaćih i stranih autora. Po koncepciji i sadržini ove knjige predstavljaju vrhunac Bašićevog bavljenja usmenoknjiževnim stvaralaštvom i njegovog dosadašnjeg sakupljačkog i antologičarskog rada. Pored tri antologije usmene lirike Sandžaka (*Crni dukati*, 1970; *Ispod zlatnih streha*, 1972; i *Može li biti što bit' ne može*, 1989. i 1991), on je objavio i antologiju muslimanskih epskih pesama iz Sandžaka *Zeman kule po ćenaru gradi* (1991) i knjigu *San i pola života. Antologija. Tradicionalna usmena književnost Muslimana - Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, (1996), koja je najavila knjige o kojima govorimo.

Bitan podsticaj za koncipiranje i oblikovanje ovih knjiga bili su, svakako, ciljevi koji spadaju u domen nacionalne politike, prevashodno kulturne, ali i šire: želja da se usmenoknjiževno nasleđe prezentuje kao bitan deo nacionalnog bića, i po tome se Bašićeva delatnost uklapa u širu, aktuelnu potrebu da se, i kada je o usmenoj književnosti reč, preispita i utvrdi pripadanje određenoj nacionalnoj kulturi. Tokom poslednje decenije 20. veka ova se potreba, čini se, nameće svima, ne samo Bošnjacima već i Srbima i Hrvatima, čijim su imenima obeleženi veliki korpusi građe zabeležene tokom 19. i 20. veka.

Međutim, ovo razgraničavanje, pogotovo kada je reč o delima usmene književnosti, veoma je složen poduhvat. S jedne strane, oskudni su i nedo-

voljni podaci koji prate tradicionalna beleženja, o pevaču, području s kojeg pesma potiče, pa često i prvom zapisivaču, a, s druge, reč je o specifičnim delima, čiju složenu genezu i trajanje u prostoru i vremenu, pa i prirodu njihovih stvaralaca najuspešnije oslikava metafora palimpsesta. Zbog svega ovoga, verujem, kako god se skrupulozno budu postavljale granice, javljaće se i znatne i značajne zone preklapanja, koje će, nadam se, vremenom postati jednako važan predmet interesovanja kao i razlike. Iako je prevas-hodno zaokupljen specifičnošću kulturnog nasleđa Bošnjaka, odnosno onime što ovo nasleđe izdvaja i razlikuje, i Husein Bašić je svestan i činjenice da je upravo na teritoriji Sandžaka došlo i do brojnih međusobnih uticaja: "Gotovo da nema kraja na Balkanu u kome je na manjem prostoru došlo do intenzivnijeg dodira i prožimanja duhovnog izraza više naroda (Bošnjaka, Srba, Crnogoraca i Albanaca), nego što je to područje Sandžaka, u kome, prirodno, svaki narod ima svoje posebnosti, ali i dio zajedničke baštine, naročito u nekim vrstama usmenog izraza koje su univerzalnog karaktera".

Razlike su, inače, jasno uočljive i najčešće se artikulišu kao konfesionalne razlike. Recimo, kao motiv u ovim pesmama javljaju se različiti oblici svakodnevnih religijskih prakse: avdes, namaz, klanjanje. I vremensko određenje zbivanja u ovim pesmama ostvaruje se pozivanjem na muslimansku religijsku praksu - dnevne molitve i godišnje postove i praznike: *Akšam mračne, moj po Bogu brate,/ A jacijs, moja posestrimo; Ićindija, sunce zalazaše; Bajram ide, Bajramu se nadam,/ Doći će mi dragi od Bajrama...* Istina, ova podela vremena ušla je, u izvesnoj meri, i u hrišćanske pesme (po svoj prilici, pre svega u one koje su nastajale u gradskim, verski mešovitim sredinama):

Ićindija, sunce zalazaše,
Na svaku se granu naslanjaše,
Sve gledajuć čudo i nevolju,
Đe mlad Jovo vjernu ljubav kara,
Što je bosa preko dvora prešla,
Gologlava kose raspletene...

I na nivou godišnjeg vremenskog ritma, svoj značaj su, pored ramazanskog posta i Bajrama, zadržali i neki hrišćanski praznici. To su, pre svega, Ilindan (Alidun) i Đurđevdan, praznici vezani za svetitelje koji su preuzeli niz atributa drevnih božanstava i demoni vegetacije: *Djevojka se za Alidun sprema.../ Đurđevdan je, a ja jagnje klala...*

Ponekad se jave sličnosti koje potiču od drevnih predislamskih i pred-

hrišćanskih verovanja. Tako se u uvodnoj slici pesme *Turundža je kraj dženeta rasla*, iza turcizama prepoznaje slika prostora mnogo starija nego što bi se po njenom jezičkom oblikovanju reklo. U ovim stihovima:

Turundža je kraj dženeta rasla,
Kraj dženeta i kraj džehenema,
Na džehenem grane naslonila,
ona gleda nasred džehenema...

raj (dženet) i pakao (džehenem) smešteni su u istoj prostornoj ravni, što odgovara tragovima slovenskih predstava o dihotomnoj strukturi sveta, koja isključuje postojanje podzemnog pakla. Ova predstava je očuvana i u hrišćanskim - srpskim i hrvatskim pesmama, štaviše, u pesmi iz Petrano-vičeve zbirke (*Blažena Marija i sveti Ilija*) nalazimo istu uvodnu sliku:

Naranča je pokraj raja rasla,
Na džehenem naslonila grane...

Ove pesme čuvaju tako, pored svoje specifične istorijske uslovljenosti, i tragove starih verovanja i mitskih predstava, koje, iako često teško prepoznatljive, potisnute i preoblikovane novim verovanjima, još uvek žive u specifičnom dvoverju usmene lirike.

Tako u jezičkom ruhu koje je istorijski uslovljeno, Šahinpašićeva pesma čuva mitsku predstavu o kazni koja čeka onoga ko se ogreši o vodu, narušivši njenu očišćujuću moć:

Azemina bunar zamutila,
Govori joj s neba melajiće:
"Azemina ne kupi čeiza,
Mi smo tebi čeiz sakupili:
Pet aršina bijela ćefina,
Hladne vode i kabaš sapuna!"

Preko meleka, anđela i elemenata pogrebnog rituala - ova pesma se jasno vezuje za islam, ali je, u suštini, njen predmet ogrešenje o drevniju normu, koja, po svoj prilici prethodi monoteističkim religijama.

Najsugestivniji i poetski možda najupečatljiviji trag drevnih mitskih predstava, posredno vezan za svadbu, sadrži balada o nevesti koju nehotice ubija dever, kidajući granu koja je zapela o njen duvak. Sažeta i dramatična, sva od nagoveštaja, ova balada hrli svom tragičnom raspletu. Ipak, ono što je čini posebno upečatljivom obradom poznatog motiva jesu uvodni stihovi, devojčin san i njegovo tumačenje:

Sinoć sam sanak usnila,
Gdje bije jelen košutu,

Zlatnijem rogom po srcu
 Ne vez' mi majko košulju,
 Ne pun mi zlatom rukave,
 Neću je dugo nositi,
 Od tamne noći do podne...

Možda nas ovi stihovi ponovo suočavaju s drevnim verovanjima vezanim za jelena, i to onima po kojima je on pratilac duša umrlih u svet mrtvih. "Od tamne noći do podne" zgušnjava se i sažima zbivanje balade, a njena junakinja kreće ka smrti kojoj je sudbinski obrečena. Kao da su se i nevesta i svatovi uhvatili u jedno od onih mrtvačkih kola koje na stećcima često predvodi jelen.

Objedinjujući dobro poznavanje tradicionalnih književnih formi s modernim pesničkim senzibilitetom i istančanim ukusom, Husein Bašić je uspeo da da izdvoji dela ujednačenog poetskog dosega i sačini upečatljiv izbor, čiji se segmenti dopunjavaju i doživljavaju kao delovi celine, a ne samo kao četiri zasebne antologije.

Posebnom lepotom odlikuje se usmena lirika. Napuštajući uobičajenu naučnu kalsifikaciju po kojoj se izdvajaju obredne i običajne, pesme o radu i uz rad, religiozne, ljubavne i porodične pesme, Bašić vaspostavlja duboko sugestivni poetski ritam. Ovaj ritam pulsira u prostoru između neba i zemlje - ravnog polja i žarkog sunca, on niže pesme po unutrašnjoj poetskoj i pesničkoj logici. Zaljubljeni zazivaju sunce i mesec tražeći lek za ljubavni bol:

Jarko sunce, ah, rano li moja, na visoko li si,
 Ah, moj dragi, rano li moja, na daleko li si!
 Jarko sunce, ah, rano li moja, pospušti se niže,
 A moj dragi, ah, rano li moja, primakni se bliže!...

Ili, u drugoj pesmi:

Mlad' mjeseče, imena ti tvoga,
 Dovedi mi suđenika moga,
 Kod pendžera, među kanatima,
 U dušek, među jastucima,
 Na prsima, među dukatima...

Svođenjem od mladog Meseca, kojem se pripisivala magijska moć, posebno u domenu ljubavnih vraćanja, do devojačkih nedara - prostor se erotizuje i kao da se oblikuje i basma za privlačenje voljenog.

Trepti u ovim pesmama ljubavna čežnja devojke i želja momačka; žal i strepnja zbog stvarnosti u kojoj daju mlado za staro; tragični nagoveštaj

rastanka i patnje; bol i prkos zbog ženidbe ili udaje voljenog bića. Odražava se u toj strepnji i specifični način života, najčešće u stilizovanim opisima prostora bašte i dvorišta - avlije, mikro-prostora, koji se sagledava ili iznutra, iz pozicije devojke zatvorene u kući, ili spolja kao slutnja momka koji čezne za devojkom. Ova izolovanost može se doživljavati i kao bolna sputanost između visokog sunca i tvrde zemlje:

Moj pendžeru, moj grki sulmenu,
Zemljo, zemljice,
Sunce visoko,
Za gorom zađi!

Mlogo li sam s tebe jada stekla,
Gledajući i ljeti i zimi,
Koga ćeš mi poljem donijeti:
Ili dragog, ili nedragoga...

Ljubavna čežnja se ponekad i ostvaruje: ljubavnici se spajaju u zagrljaju za koji se ostavlja "po dušeka i pola jorgana"; nemirno zajedničko snevanje za opkladu koje prekida čulna ustreptalost mladosti.

U najlepšim pesmama ostvarena je potresna tananost lirske slike. Tako sva zatajena, nedodirljiva, neuhvatljiva i nežna poput sna, zatrepti slika neveste:

Ne dade se ni gledati,
Sakri ruke pod jagluke,
B'jelo lice pod četkinje,
Đul-obraze pod solufe,
Altan grlo - pod đerdane.

U ovu liriku ulazi i specifično istorijsko iskustvo: različiti bojevi turske imperije, poput bitke kod Plevne, u kojima se žali zbog poraza turske vojske, ali iz specifične pozicije, kroz ljubavni žal mlade žene, ljube Osman-pašine. Tako jedinka sobom, svojim osećanjima i sudbinom meri svet. Rat remeti životni ritam, a udaja je u devojačkoj pesmi važnija od ratničke slave:

Ali-pašo, za dva sina zdravlje,
Pušćaj nama momčad Gusinijane,
I Plavljane, sive sokolove,
Ostadosmo mlade neudate...

I epske pesme Bašičeve antologije probrane su s ukusom i merom. I kada su njihovi junaci opštepoznati poput Hrnjica, Đerzeleza ili Tala od Orašca, i kada su oni manje poznate delije s prostora na kome su pesme

beležene - razvijena epska naracija opeva junačke podvige, megdane, izbavljanje sužanja, ratove i bojeve. U svima njima ogleda se borbeni odnos prema svetu, težnja za samopotvrđivanjem i specifična etika koja karakteriše junački pogled na svet.

Ove pesme obeležava, takođe, specifični ukrštaj prepoznatljivih iako preoblikovanih istorijskih zbivanja i često zatamnjen odjek predstava i verovanja u kojima se mogu tražiti tragovi drevnog mita i rituala. Ti tragovi arhaičnih predstava mogu se prepoznavati u elementima bajke ili etnološkog predanja, u poštovanju pobratimstva, u verovanju u vile i demonske sile. Ponekad se i cela pesma može tumačiti u ovom ključu.

Tako se, na primer, pesma *Umer izbavlja Muja i Halila*, koju je Ćamil Sijarić zapisao od Ejub-bega Ćorovića iz Šipovaca, može tumačiti u istorijskom kontekstu, koji je zadat prostorom i imenima junaka, ali i kao priča o ritualu inicijacije, o uvođenju dečaka među ratnike. U prilog ovakvom tumačenju govori specifična izokrenutost sveta u kome se kreće junak pesme. Dvanaestogodišnji Umer polazi iz ženskog sveta, koji oličavaju majka, tetka i nena, onog časa kada sazna za postojanje muških srodnika Muja i Alila i kada sazna tajnu svoga porekla. Umera opremaju i dovu mu čitaju žene, a njegov ulazak u tuđi svet obeležava susret sa krčmaricom Marom i njena "blizu do granice" smeštena šarena mehana, mesto koje, po Lordu, u epskoj poeziji čuva arhaičnu predstavu o ulasku u donji svet i ispijanju čaše zaborava. Sa Kunare planine, obeležene krčmom i granicom sa tuđim, neprijateljskim svetom, Umer polazi na put do kletih i krvavih mesta. Svet u koji ulazi primarno je ženski: popova Jeluša upućuje ga u kletu Taliju, u kojoj

Muškog uva u čaršiji nema,
Sve devojke sede na dućane.

Da bi se u taj svet ušlo, moraju se savladati čuvar kapije i silan Arapin (lik koji je u ukupnoj balkanskoj epici dobio i preuzeo atribute demonskog, htonskog bića). Nagrada za pobeđu jeste sticanje vodiča i pomoćnika, koji je ponovo žena - dilber Anđelija. Tek uz njenu pomoć Umer će spasti dvojicu Hrnjica i, uz bogate darove, venčanjem ući u muški svet, među "hodže i hadžije i sve redom turke Krajišnike". Ovaj tek ovlaš ocrtani preplet istorijskog i mitskog doprinosi sugestivnosti i slojevitosti poetskih slika i čini smisao pesame složenijim i dubljim.

Iako po mnogo čemu ove pesme pripadaju jednom drugom i drugačijem svetu od našeg, poetska sugestivnost ovih pesama još uvek je živa. Ona blesne u raskošnom nizu krajiških konja koje ban Zadrani traži za

otkup Ahmeta Đulića:

Pul dogata od Kladuše Muja
I Malina Mujova Halila,
I kulaša Budaline Tala,
Bedeviju Belaj-barjaktara,
I putalja Kovačine-Rama,
I zekana Nuke barjaktara,
I zekana Tanković Osmana,
I goluba bega Ličanina,
I alata hodže od Bagdata,
I kobilu hodže od Ribnika,
Kamaliju gazi Mahmud-age,
Lastavicu Kune Hasan-age,
Ajagrza Poprženovića,
Jesten-dora Šadinbegovića,
Ačik-dora Zulum Jusuf-age,
Crven-dora Bačić Alij-age,
Dobra vranca Đulić Ibrahima,
I dogata Zuke barjaktara...

Ili sine u raskošnim opisima ženske lepote, u opisu turajli dimija na džidži Anđeliji:

A dimije mišom postavljene,
Postavljene mišom primorskim;
Preko tura dvanaes' pandura,
Uz kukove - krila orlujeva,
Na dva kuka - dva pitoma vuka;
Na srijedi Merćez voda vruća,
A nad vodom šarovita guja;
S desne strane od sokola glava,
A s lijeve od junaka ruka;
Sve se pruža od junaka ruka
Da zahvati sa Merćeza vode,
No ne smije od šarene guje...

Antologija usmene proze podeljena je u osam grupa (basne i priče o životinjama, bajke, priče i novele, predaje i hićaje, legende, šaljive priče, anegdote i ostali oblici usmene proze; grupa koja obuhvata izreke i poslovice, kletve, blagosiljanje, zakletve, brzalice, bajalice ili brojanice, zago-

netke, pošalice i drugo). Ovako uspostavljena klasifikacija mogla bi se (kao i sve književne klasifikacije) unekoliko dovoditi u pitanje, kako sa stanovišta mogućeg diferenciranja pojedinih žanrova, poput, recimo, priča i hićaja, ili sa stanovišta smeštanja pojedinih dela (pitanje je recimo je li priča o Zulj-Redžinoj česmi legenda ili bi mogla biti smeštena i u ratničko-patrijarhalne anegdote), ali, u celini uzev, ona uspešno sistematizuje bogatu pripovedačku građu i omogućuje njenu prezentaciju.

Bajke i pripovetke u ustaljenim kompozicionim obrascima obrađuju internacionalne motive, zadirući često u domen drevnih predstava i verovanja, poput priče o Đul-Fatimi, u kojoj se verovanje o ženi kao biću s margine, oblikuje u liku žene koja se preobraća u ćupriju koju prelazi vojska njenog muža. Elementi bajke i pripovetke prepliću se, povremeno, s predanjima o junaku (*Nevidljiva kapa*) ili s predanjima o demonskim silama (*Vještica* i *Vodeničar i jejinja*, *Vodeničar i šejtan*). Ovo žanrovsko preplitanje, inače, karakteriše usmenu prozu i usmenu književnost u celini i moglo bi se posmatrati i kao svojevrsni garant da je ova proza, uprkos nesumnjivim redaktorskim intervencijama, prevashodno usmenog postanja.

Svojevrsni pandan usmenoj epici predstavljaju legende i, naročito, anegdote, koje uglavnom pripadaju ratničko-patrijarhalnim. Njihov predmet su osebene, koloritne ličnosti, poput Ali-paše, ili upečatljivi postupci, i u njima se jasno formuliše i afirmiše moralni kodeks sredine u kojoj su nastale: zakon osвете, ali i praštanja kada to nameće moralna norma, poštovanje prema junaštvu i kad je njegov nosilac neprijatelj, te, nadasve, poštovanje zakona gostoprimstva i obaveze domaćina da štiti onog s kim je podelio hleb i plemenit odnos prema nejači.

Ove anegdote sadrže i niz realija, pa tako ocrtavaju izvesne aspekte životnog iskustva kolektiva koji ih je stvarao i prenosio. Zbog toga, one mogu biti interesantan predmet za izučavanja okrenuta rekonstrukciji sistema vrednosti i pogleda na svet, ali nesumnjivo imaju i literarne kvalitete. Ispričane sažeto, dinamično, sugestivno, i duhovito i komponovane tako da se naglasi poenta - one reprezentuju sklonost prema jezgrovitom i mudrom kazivanju koja karakteriše ratničko-patrijarhalni kulturni model.

Opis Mehmed-bega, gospodara Plava i Gusinja formulisan je tako u priči *Kismet* iz zadivljene vizure siromaha koji se divi begovoj moći ("pita se tu više od samog sultana") i bogatstvu, oličenom u detaljno opisanom ruhu i imanju, ali i u cigarluku i duvanu koji beg puši:

"...Ušćupski duhan, žut kao jaglič. Ne možeš da odvojiš cigaru, a

digao bi ga sa dva prsta i nosio ispred sebe da trun ne padne." Ovoj moći i bogatstvu, u gradaciji koja se ostvaruje u kompoziciji anegdote, nadređena je begova ljudskost i pravičnost, zbog kojih on ne sveti nesrećnim slučajem ubijeno dete.

Moglo bi se reći da vrednosni i moralni kodeks na sebi svojstven način uspostavlja i šaljiva priča, svojim podsmehom i porugom. Ipak, dominantna u šaljivim pričama jeste duhovitost i humorna poenta. Ona može biti zasnovana na poruzi opštim ljudskim manama, ali i na karakterističnim stereotipima o mestima i ljudima koji u njima žive.

Legende i legende o turbetima sadrže niz internacionalnih motiva i motiva zajedničkih za južnoslovensko i balkansko predanje. Vezivanjem za konkretne lokalitete i prostore one ocrtavaju sliku prostora sa kojeg potiču - geografsku i istorijsku - dosežući u legendi o Sjeverinu začudnu poetičnost. Grad čija su zauvek skrivena vrata bila "kažu, od sunca načinjena" blista nedosežan poput slike iz sna (*Osvajanje grada Sjeverina*).

Kraće umotvorine, kojima se okončava antologijski izbor proze, uobličavaju raznorodna iskustva, od specifičnih, poput onog o vrstama seljačkog posla - "Košenje je ponošenje, oranje šetanje, a kudolja rebra lomi" - do najopštijih predstava o svetu i ljudskoj prolaznosti: "Cio svijet u očima, a oči prazne", ili "Crv crvu, mrav mravu - cio drugi svijet". Nasuprot ovim tamnim tonovima stoji duhovitost i vedrina brzalice, zagonetki i pošalice i u njima ostvarena čar jezičke igre i zavodljiva melodija poetskog jezika: "Gigimiš gigimiže, košuljicu podiže, ja ga puham sve niže, on se diže sve više" (Skrob). Posebnu lepotu ovog dela antologije, predstavlja svojevrsna pesnička intervencija antologičara. Nižući kratke forme u sugestivne celine, on uspostavlja dijalog s tradicijom, otkriva lepotu i slojevitost, jezičku i misaonu sugestivnost tradicionalnih predstava o svetu.

Radovi i odlomci radova posvećeni usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, zajedno s autorovim predgovorom i bibliografijom naučnih radova iz kojih potiču izabrani fragmenti - čine naučni dodatak ovom četvoroknjižju. Među odabranim autorima zastupljeni su slavisti i homerolozi svetskog glasa, poput Šmausa, Lorda ili Perija i domaći autori, kako oni opštepoznati tako i oni čija imena nisu poznata, ali koji pokrivaju važne tematske oblasti. Među objavljenim radovima izdvajaju se oni posvećeni pevačima: Ćor-Husu, Kasumu, Avdu Međedoviću, te zapisi Huseina Bašića o usmenoj lirici, koji uspostavljaju ravnotežu između analize i poetske proze. Funkcija ove knjige, po svoj prilici, jeste koliko da pokaže rezultate dosadašnjih istraživanja toliko i da ukaže na moguće nove teme i

predmete budućih promišljanja. A tim budućim sabiranjima i izučavanjima usmene književnosti antologičarski rad Huseina Bašića može biti plodan i inspirativan podsticaj.

Zaokupljen težnjom da nacionalnu književnu i kulturnu tradiciju ukoreni u usmenoj književnosti i subjektivnim, stvaralačkim promišljanjem vlastitog kulturnog nasleđa, jasno formulišući svoje stavove, prevashodno estetsko-poetičke, ali i političke - Husein Bašić je uspeo da sačini knjigu otvorenu za komunikaciju s drugima. Ta se komunikacija, što je za antologiju bitno, prevashodno ostvaruje kao otkrivanje estetskih dosega ove književnosti, ali je moguća i kao promišljanje o odnosu sa drugim konceptima nacionalne istorije književnosti. Uz ostalo, ove knjige su prilika da se (govorim kao izučavalac srpske književnosti), bez poricanja razlika, još jednom suočimo i sa bliskošću naših ishodišta i sličnošću, pa i podudarnošću usmenoknjiževnih tradicija - poetičkom i semantičkom.

Ismet REBRONJA

BAŠIĆEVE ANTOLOGIJE

Husein Bašić je 2003. godine, u izdanju podgoričkog Almanaha, objavio tri antologije usmenog stvaralaštva Bošnjaka iz Srbije i Crne Gore. Četvrta knjiga predstavlja hrestomatiju tekstova o usmenoj književnosti Bošnjaka sa područja Srbije ili Crne Gore. To su tekstovi uglavnom poznatih autora, ali i tekstovi koji nisu bili dostupni široj čitalačkoj publici.

Na promocijama ovih antologija u Bijelom Polju i Novom Pazaru, uglavnom sam se zadržao na hrestomatiji, to jest na četvrtoj Bašićevoj knjizi iz ovog ciklusa, dok su o epici, lirici i proznom stvaralaštvu govorili profesor Novosadskog univerziteta dr Ljiljana Pešikan-

Ljuštanović, književni kritičar mr Isak Kalpačina i student postdiplomskih studija Novosadskog univerziteta Medisa Kolaković. Ja ću se i ovde zadržati na četvrtoj knjizi Bašićevog ciklusa, pokušavajući da novopazarsko i bjelopoljsko izlaganje što sažetije kažem za čitaoce Almanaha.

Četvrtu knjigu, nakon Bašićevog predgovora, otvara Rajko Cerović tekstem "Muslimansko narodno lirsko stvaralaštvo na tlu Crne Gore", što je preuzeto iz časopisa Almanah broj 13/14. Cerović već na početku svoga teksta kaže da i pored izučavanja nekih slavista, pogotovo inostranih, sve do najnovijih istraživanja Huseina Bašića ovo stvaralaštvo nije bilo poznato široj javnosti. Cerović ističe da je u toku duge turske dominacije, u gradskim sredinama gde su muslimani uglavnom bili u većini, nastalo narodno stvaralaštvo, a pre svega "poznate lirske ljubavne pjesme superiornog izraza i antologijske vrijednosti". Cerović dalje isiče da te pesme "i danas raspaljuju maštu rafiniranom čulnošću i visokom mjerom jezičko-estetske ostvarenosti".

U ovom izboru se našao i tekst Aiše Softić pod naslovom "Sevdalinke Hamdije Šahinpašića". Ovaj tekst je sastavni deo Zbornika seoskih dana Sretena Vukosavljevića iz 1982. godine. A Softić se ovde osvrće na knjigu "Jugoslovenske narodne pjesme iz Sandžaka" Miodraga Vasiljevića. Vasiljević je knjigu objavio u Moskvi 1967. godine i bazira se na pevanju Hamdije Šahinpašića, učitelja pevanja iz Pljevalja koji je prethodno završio Veliku medresu kralja Aleksandra u Skoplju i Pravni fakultet u Beogradu. Za sevdalinku Aiša Softić veli da "se može reći da je po formi najprije pjesma unutrašnjeg monologa pa onda višeznačnog, katkad bolnog, katkad prkosnog i šaljivog ljubavnog dijaloga. Ona usvaja i mišljenje Mushina Rizvića da sevdalinka "nije prosto pjesma o ljubavi, ona je pjesma o sevdahu" i to da je sevdalinka "pjesma slovensko-orijentalnog oplođenja i spoja: orijentalnog po intenzitetu strasti, po sili i potencijali u njoj, slovenskog po snatrivoj, neutješnoj bolnoj osjećajnosti, po širini njene duševnosti".

Univerzitetski profesor Ljiljana Pešikan Ljuštanović, čiji je tekst preuzet iz časopisa Mostovi, osvrće se na zbirku etnomuzikologa Miodraga Vasiljevića pod nazivom "Narodne melodije iz Sanžaka" u izdanju Srpske akademije nauka iz 1953. godine. Ljiljana Pešikan Ljuštanović u svom tekstu daje niz podataka o Vasiljevićevoj zbirci

koja, takođe, nije posve pristupačna široj javnosti. Ona veli da je Vasiljević više pesama zabeležio u Prijepolju u toku 1947. i 1948. godine, ali i u Sjenici, Novoj Varoši, Priboju i u Novom Pazaru. Neke pesme Vasiljević je zabeležio i 1931. godine, kao na primer pesmu "Pođoh u goru, ne znam u koju". Profesorki Pešikan, kao izvanrednom poznavaoocu narodne književnosti, nije promakla ova pesma pa, analizirajući, veli da ona "razvija rasprostranjene motive prvog ljubavnog sastanka u divljem i nepoznatom prostoru neznane gore i motiv sudbinske povezanosti momka i devojke i predodređenosti njihove ljubavi". Inače ova pesma, u svojoj metaforičnosti, može da se dovede i u vezu sa orijentalnom poezijom, sa Firdusijevom "Šahnamom", na primer.

Proučavanje bošnjačke usmene književnosti danas je nemoguće bez tekstova Đenane Buturović, Radoslava Medenice, Novaka Kilibarde, Vojina Vukovića, Enesa Kujundžića, Ljubiše Rajkovića. Posebnu važnost predstavljaju tekstovi Milmana Perija, Alberta Lorda, Alojza Šmausa i Matije Murka. Peri i njegov nastavljalač Lord su, baveći se takozvanim "zakonom improvizacije" direktno učestvovali u stvaranju epa "Ženidba Smailagić Meha" sada glasovitog Avda Međedovića. Peri je podstakao Avda Međedovića da od 2066 stihova o ženidbi Meha Smailagića kazivača Ahmeda Šemića u redakciji F.S. Krausa napravi epos od 12.311 stihova. Ali ni Peri ni Lord se nisu više zanimali za samo zapisivanje pesama, osim onoliko koliko im je bilo potrebno za sam način nastanka i prenošenja epike. No, bez sumnje, oba ova istraživača su imali odlučujući uticaj na afirmaciji bošnjačke usmene književnosti. Na to je široj javnosti skrenuo pažnju beogradski književnik Moma Dimić tekstem "Gusle na Harvardu" koji je objavljen u *Politici* 1974. godine. Bašić je napravio pravi potez što je i ovaj tekst uvrstio u svoj *Hrestomatiju*.

Pažnju privlači tekst Matije Murka "Guslari-pevači" sa podnaslovom o Ćor Husu Husoviću. Svakako da je vrlo dragocen tekst Alojza Šmausa o Ćor Husu Husoviću. Šmaus je 1936. godine boravio u novopazarskom kraju i od hodže Salka Hota, Halita Hamzagića i Saliha Ugljanina saznao o Husu Husoviću, nesumnjivo najznačajnijem pevaču XIX i XX veka u Bošnjaka uopšte. U tom tekstu postoji detaljan opis odeće i izgleda ovog slepog pevača koji je tragično umro negde na putu

Novi Pazar - Mitrovica. Po svoj prilici da je nastradao sa svojim pratiocem od drumskih razbojnika, budući da je bio obučen u gospodsko ruho, jašući dobrog konja. Ovaj visoki ugojeni Kolašinac, uz to slep, po Šmausu predstavljao je impozantnu pojavu, pogotovo u kožnim čizmama i sa jataganom i malim puškama za pojasom. Logično je pretpostaviti da su mnogi poznati pevači iz XX veka, čija imena danas znamo, bili učenici Husa Husovića.

Na kraju ovog osvrtu valja reći da je mnogo toga od narodnog stvaralaštva otišlo u zemlju, zajedno sa njihovim kazivačima. Ali, na sreću, mnogo je toga i zapisano. Husein Bašić je bez sumnje najzaslužniji što je puno toga dostupno široj čitalačkoj publici. On jeste imao brojne saradnike, ali je umeo i da ih okupi. I posebno da strpljivo skupi i brojne tekstove razasute po mnogim publikacijama.

Novim generacijama ostaje da se bave prezentacijom ovih tekstova. Valja puno toga analizirati i uobličiti. Potrebna su nova tumačenja. Mi već danas ne možemo biti zadovoljni dosadašnjim saznanjima ni o Hasan-aginici, ni o Đerzelez Aliji, ni o Muju Hrnjici ili o drugim ličnostima epike. Tekstove poznatih istraživača valja proučavati, ali i shvatiti da nauka nije izrekla konačnu reč. Valja proučiti arhivsku građu od Ankare i Moskve do Londona i od Kaira do Berlina. U sklopu toga valja skrenuti pažnju, na primer, na izveštaj mletačkom duždu od zadarskog generalnog providura od 22. juna 1663. godine o tome da je "la morte del famoso Turco Alia Boicich, comandte di Duare". Takođe valja istražiti etimon Hrnjice te videti da li je to epitet nastao od hrnja: jak, shodno grčkom hēkōs: junak. Za prezime Alije Đerzeleza valja utvrditi koliko ima veze sa naslednom titulom Mihaloglua, potomka Köse Michaela, visokog službenika Osmana I, pogotovo što je prototip Đerzeleza Ali-paša Mihaloglu, sin Sulejman-paše, potomaka pomenutog Grka Mihaila. Tim više što Šabanović beleži Gerz Elyasa kao timarnika u Priboju 1485. godine i za njega misli da je isto što i Alija Đerzelez, s tim što se verovatno radi o tituli a ne o imenu, kao što se, na primer, veli da neki timar pripada kadiji. Mihaloglua, kao nosilaca nasledne titule zapovednika jurišnika leteće konjice, biće i nakon Ali-paše koji je poginuo u Koruškoj 1492. godine. Već se sada može naslutiti da je Gerzelez bila titula i da je nastalo shodno grčkom geras + elasis = starešina jurišnika.

Sve te dileme nameće svaka stara knjiga, a posebno nova. Antologija Huseina Bašića svakako će služiti široj publici za čitanje, ali i nauci za tumačenje. No u kulturu valja ulagati ali, bojim se, da esnaf nije pri punoj svesti.

Medisa KOLAKOVIĆ

ANTOLOGIČARSKI PODVIG HUSEINA BAŠIĆA

Knjige koje imamo pred sobom rezultat su izuzetno marljivog i stručnog sakupljačkog i istraživačkog truda Huseina Bašića. Kako sam priređivač navodi, ove četiri knjige nastale su kao rezultat potrebe da se sistematizuje građa iz domena usmene kulturne baštine Bošnjaka na području Crne Gore i Srbije. Iako vekovima prisutnom, prvenstveno u sredinama sa većinskim bošnjačkim življem, a zatim i u raznim antologijama i zbornicima, bošnjačkom usmenom blagu uskraćivano je priznanje specifičnog kulturnog i nacionalnog identiteta, odnosno, ono kao takvo nije dobilo puno zasluženno priznanje.

Komplet sadrži četiri knjige. Prva je *Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, druga *Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, treća *Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, dok je četvrta knjiga *Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*. Ovim knjigama, Husein Bašić, otkriva i osvetljava korene usmenog kulturnog nasleđa bošnjačke zajednice na prostoru Crne Gore i Srbije, ističući pri tom postojanje i značaj simbioze običajnih, socioloških, psiholoških i filozofskih normi, svojstvenih za bošnjačku zajednicu pomenutih lokaliteta.

Za izbor pesama koji je dat u prvoj knjizi, po priređivačevim rečima, značajni su bili brojni izvori. Pre svega zbirka Miodraga Vasiljevića *Jugoslovenske narodne pjesme iz Sandžaka, po kazivanju Hamdije Šahinpašića, rodom iz Pljevalja*, koja sadrži najobimniji izbor lirskih pesama iz Sandžaka (oko tri stotine), zatim 100, dotad neobjavljenih, lirskih pesama koje je priređivač zabeležio od svoje majke Hateme 1958. godine. Ove pesme objedinjene su u knjizi *Crni dukati – Izbor iz narodnog stvaralaštva plavskogusinjskog kraja*. Kao treći izvor naveden je *Zbornik zapisa*

narodnih umotvorina iz Rožaja i okoline – U riječima lijeka ima. Husein Bašić navodi da je osnova ove *Antologije* ranije objavljena antologija muslimanskih lirskih pesama iz Sandžaka *Može li biti što bit' ne može*, a svakako je za koncepciju celog četvoroknjižja značajna i antologija *San i pola života*, koja sadrži liriku, epiku, prozu i izbor naučno-kritičkih tekstova.

Zanimljivo je da je priređivač izbegao uobičajenu školsku podelu i klasifikaciju usmene lirike smatrajući je prevashodno *izrazom najrazličitijih želja i osećanja*. *Antologija* sadrži ukupno 433 pesme podeljenih na četiri celine. Prvu celinu priređivač je naslovio *Ravno polje žao mi je na te* i ona sadrži 91 lirski zapis. *Sunce jarko ne sijaj jednako* naslov je druge celine sa 143 pesme, treća je *Može li biti što bit' ne može* sa 157 pesama, i poslednja, četvrta celina, *Sunce bi sjalo – sjat ne može*, sadrži 42 pesme.

Kako je primarni smisao lirske poezije socijalni, odnosno podređen komunikaciji među članovima određene zajednice koja pesme prihvata, stvara i čuva, autorstvo pripada kolektivu, one su pravljene za kolektiv, i kao takve nude uvid u jedan stari svet, u kojem se poštuju stroga pravila zajednice. U poetskim slikama sadržanim u ovim pesmama oživljavaju pred našim očima slike cvetnih bašči, u kojima su u punom cvatu katmer, zambak, đul, alšekain, limun, smokve, bosiljak...U njima vlada večito proleće. Verovatno zato što su nastajale u vremenu u kome je ljubav bila pre svega mladalačka, ona koja može poslužiti kao osnov za stvaranje porodice i produženje života zajednice. Osobenost ove lirike jeste visoko stilizovan jezik sa specifičnom leksikom. On obiluje orijentalizmima, arhaizmima, lokalizmima, istančanim stilskim figurama. Najčešće su ponavljanje i metafora, i to ona koja se odnosi na ljudsku jedinku, veličajući njenu lepotu, ali i njenu buduću plodnost. Tako se nevesta u svatovskoj pesmi poistoveti sa žitnim zrnom »šeničice, sitno sjeme«, dok devojka svoga dragana zove »rano li moja«. Distanca, između muškarca i žene, nametnuta verskim i kulturnim kodeksom, kao i izolovanje porodice od spoljnog sveta, stvara uslov za ljubavnu čežnju.

Sve želje, osećanja i norme ponašanja bočnjačke kulturne zajednice utkane su u ove stihove. Kroz bašče i sokake odzvanjaju pozdravi, molbe, kletve, zvuci iz zanatlijskih radionica, a u akšam prasak plotova i taraba, škripa halki na teškim vratima, zveket dukata ispod devojačkih grla, i šušanj džamfezli dimija. Svuda se širi miris đula dok bulbul peva svoju pesmu. Međutim, nisu sve to pesme sa tematikom ljubavne čežnje. Neke opevaju i šta se desi kada devojka na silu ode za stara:

*Tri su tice zapjevale, jedna ne pjeva,
Pitale je drugarice: »Zašto ne pjevaš?«
»Da je htjela moja majka da joj ja pjevam,
Dala bi me za mladoga, da se radujem,
No me dade za staroga da joj robujem!*

...

Sad sam jadna i žalosna, tugu tugujem«

ili nedragoga:

*O moj, dragi, jesu l' tebe jadi,
Što su mene za drugijem dali?
Mene daše, tebe ne pitaše,
Sjutra ću ti podno dvora proći,
I pronijeti duvak nad očima,
Crnu peču da mi bude crno,
Ti me gledaj, dragi, sa pendžera,
Baciću ti vezenog jagluka.*

ili kada ne ispoštuje socijalne normative, poput Azemine, koja je »bunar zamutila«, i time razgnevila samoga meleka:

*"Azemina ne kupi čeiza,
Mi smo tebi čeiz sakupili:
Pet aršina bijela ćefina,
Hladne vode i kabaš sapuna!"*

Pamti pjesma i kada svekrva učini nažao svojoj snaji, nesrećnoj Džaferbegovici, optuživši je da je nerotkinja izazvavši njenu smrt...

*Zaplakala stara majka Džaferbegova:
»Džafer-beže, slušaj majku šta ti govori,
Tvoja ljuba, moja snaha, nema poroda!«
Džafer-beg je u lov bio pa se opio,
Čizme skida, majku pita: »Đe je Nurija?«
»Eto Nurke na čardaku, ljubi drugoga!«
Rasrdi se Džafer-beže, ode na čardak:
-Deder, Nurka, deder zlato, selam predadni!
Nurka bega poslušala, selam predala,
Sablja zveknu, Nurka jeknu, čedo zaplaka.*

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da, za razliku od drugih književnih tvorevina, estetska funkcija usmene lirske poezije nije primarna. Ona u sebi nosi crtu sinkretičnosti – uvek se peva. Nažalost, savremenom konzumentu ove poezije je često uskraćena mogućnost da spozna celovitu lepotu ovih

pesama. Stoga je vredno i pomena da kompilacija pesama Ksenije Cicvarić, izdata u PGPRTS-u na tri kompakt diska, sadrži nekoliko pesama koje je ona naučila od Hamdije Šahinpašića, i znatan broj pesama iz okoline Bijelog Polja, Prijepolja, Pljevalja, Sjenice... U knjižici koja prati ovo muzičko izdanje, objavljen je intervju sa Ksenijom, a nama najintrigantniji deo svakako je kada priča o svojim pesmama: *Ja sam pjevala pjesme iz Nikšića, sa Cetinja, Bijelog Polja i Prijepolja... Sandžak... volim sandžačku pjesmu... Ona mi je legla na srce, na dušu. Imala sam sreću, dobrog učitelja. To je bio Šahinpašić. On mi je doslovno rekao... kaže: 'Bona, Ksenija... Joj, molim te, kaže, ko Boga, prihvati, veli, ove moje pjesme, jer te, bogami, niko neće otpjevati kao ti...' To su pjesme II' je vedro, il' je oblačno, Drug se drugu žali na devojk, Salko se vija previja, Knjigu pišu gusinske devojke, Da mi je znati bože moj...*

Osnovu druge knjige, *Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, čini prethodna Bašićeva antologija muslimanskih epskih pesama iz Sandžaka pod naslovom *Zeman kule po ćenaru gradi*. Priređivaču treba odati priznanje i za poboljšanja koja je uneo u ovo izdanje, a koja se ogledaju u tome da je u izbor uvrstio dosad neobjavljene epske pesame, ne samo sandžačkog okruga već i iz krajeva koje su nekad gusto naseljavali muslimani (Nikšić, Spuž, Podgorica, Kolašin, Crnogorsko primorje), pa i jedan broj pesama nastalih na području Srbije, čiji su utvrđeni gradovi bili pod osmanskim vlašću. Antologija sadži i pesme koje je priređivač sam zabeležio, a takođe i zapise Ćamila Sijarića, Zaima Azemovića, Ljubiše Rajkovića i drugih. Nesumnjivo je da istorijska podloga utiče na nastanak epske strukture, kao i specifična teritorijalna određenost. Stoga ne treba zanemariti i činjenicu da narodne epske pesme iz Sandžaka opevaju sukobe, kako Bašić navodi, *poznatih muslimanskih junaka sa Crnogorcima, klementsrim junacima u graničnom području sa Albanijom, i srpskim junacima, prema Srbiji*. Formulativnost bošnjačke epske pesme je skoro identična epskim tvorevinama drugih naroda, dok osnovno distinktivno obeležje, pored geografske određenosti, i imena junaka, čini kompoziciona razuđenost pesama. Tematika obuhvata junačke ženidbe pri kojima uvek dolazi do obračuna sa neprijateljem, oslobađanje junaka iz tamnice, lepota iz neprijateljskih domova, bitne ratne sukobe... osvetljavajući čitavu galeriju junaka, koji su poznati i bošnjačkoj usmenoj epici drugih lokaliteta: Đerzelez Alija, Mujo i Halil Hrnjice, Budalina Tale, Lički Mustajbeg, Tanković Osman... Sa druge strane su neprijatelji: Janković Stojan, Gavran Kapetan, od Zadra Todor...čiju hrabrost i odvažnost narodni pevač

ne umanjuje. Naprotiv, pobjeda junaka ima veći značaj ako je izdejstvovana od ravnopravnog ili nadmoćnijeg protivnika.

Izbor sadrži 26 pesama od kojih su, iako dati u odlomcima, najobimniji delovi eposa, *Ženidba Smailagić Meha*. Ovaj epski dragulj zapisali su britanski istraživači Milman Parri i Albert Bates Lord, kada su boraveći u Jugoslaviji, u prvoj polovini prošlog veka, sakupljali i zapisivali način stvaranja i izvođenja usmene poezije Crne Gore, Sandžaka i jednog dela Bosne i Hercegovine.

Uloga pevača je izuzetno bitna jer on, svojim talentom, umećem pa ako hoćete i svojom reputacijom, ostavlja dubok trag u tradiciji. Takav trag su nesumnjivo ostavili Ćor–Huso Husović, Avdo Međedović, Salih Ugljanin, Kasum Rebronja, Sulejman Fortić i mnogi drugi iz sandžačkog kraja. Imena narodnih pevača (kazivača) i zapisivača data su na kraju i prve i druge antologije, stoga ih neću posebno nabrajati.

Pevačima, ali i drugim aspektima usmenog stvaralaštva Bošnjaka, bavi se u ovom izboru četvrta knjiga, *Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, zatvarajući tako ovaj antologičarski opus. *Hrestomatija* sadrži preko 30 tekstova, nekih u celini, a nekih zbog obima u odlomcima. Bašić u predgovoru napominje da je nivo i kvalitet radova raznovrstan, sadržavajući rezultate istraživanja eminentnih stranih i domaćih stručnjaka iz ove oblasti. Pomenućemo samo neke, Milman Parry, Albert B. Lord, Alois Schmaus, Matija Murko, Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Đenana Buturović, Husein Bašić, Enes Kujundžić, Aiša Softić, Novak Kilibarda i mnogi drugi.

Priređivač nam skreće pažnju i na nekoliko tekstova koji su značajni za razumevanje i shvatanje bošnjačke usmene tradicije, misleći na radove Ćamila Sijarića, Alije Džogovića, Ismeta Rebronje i drugih.

Na kraju, ali ne i manje važno, treba pomenuti i sjajnu likovnu opremu ovih knjiga. Slike na koricama, iz ciklusa *Zeman po zemanu* Mehmeda Slezovića, možemo posmatrati kao svojevrsan uvod u čaroban svet usmenog stvaralaštva Bošnjaka, koje čvrsto korespondiraju sa sadržajem.

I šta više reći? Nesumnjivo najveću vrednost ovog antologičarskog podviga Huseina Bašića shvatiće mladi stručnjaci, kojima ove knjige mogu poslužiti kao smernica u dubljem proučavanju usmene baštine Bošnjaka na teritoriji Crne Gore i Srbije.

Isak KALPAČINA

POETIKA USMENE PROZE

(Husein Bašić: "Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije", Almanah, Podgorica, 2003)

Pjesnik, pripovjedač i romansijer Husein Bašić, koji se u književnosti javio šezdesetih godina prošlog vijeka, stvorio je originalno i impozantno djelo koje ga, bilo da je u pitanju lirika ili epika, svrstava u red najistaknutijih savremenih pisaca. Kada je 1970. godine izašla njegova prva zbirka pjesama "Od sunca ogrlica" (čiji je urednik bio Čamil Sijarić), kojom je MRZ započela svoju izdavačku djelatnost, jedan kritičar je kazao da MRZ nije mogla naći srećniji početak i ljepšu najavu svoje izdavačke djelatnosti. I već ta prva njegova knjiga ne samo da je nagovijestila, već je i potvrdila jedan pravi književni talenat, i lirski i epski, prirodan i originalan. To su posvjedočile i sve njegove kasnije knjige, zbirke pjesama, zbirke pripovijedaka i romani, koje su sve izuzetna umjetnička ostvarenja. Sa neskrivenim zanosom docnije sam pisao o njegovom romanu "Tuđe gnijezdo", kao i o formama pripovijedanja u njegovoj prozi.

Kao autor posebnog senzibiliteta i veoma istančanog sluha za književnu vrijednost, on je duboko spoznao neodoljivu umjetničku ljepotu narodnog stvaralaštva i nije odolio izazovu da to blago prikuplja, istražuje i da ono što ima trajnu ljepotu oblikuje u vidu antologijskih izbora. Sakupljački, istraživački i antologičarski rad H. Bašića, kako onaj prethodni, tako i ovaj koji se u novim knjigama prezentuje višestruko je značajan. Ovdje se naglašavaju samo neke od tih strana: a) da se afirmiše i na još jedan konkretan način potvrdi teza o jedinstvenoj kulturnoj baštini svijeta; b) da se prevaziđe zanemarivanje i marginalizovanje kulturne baštine bošnjačkog muslimanskog naroda; c) da se u divotnom i strogom antologijskom izboru ponudi čitaocima raskošno biserje narodnog književnog blaga jednog naroda. U situaciji kada je iz više razloga, a naročito zbog promjena koje donosi savremeni život, postojala opasnost da se mnogi tokovi usmenog narodnog stvaralaštva prekinu i presuše, da stvorene a nezapisane usmene tvorevine iščeznu iz pamćenja, zaista je dragocjena pojava jednog takvog

znalca i zaljubljenika. I sam Bašić kaže kako "usmene prozne književne vrste sa ovog područja do sada nijesu sistematski istraživane", te da uglavnom postoje rijetki i sporadični zapisi, a da je najviše zabilježeno i istraženo u rožajskom i plavsko-gusinjskom kraju, prije svega zahvaljujući nekolicini sakupljača iz novijeg vremena.

Svoj sakupljački i istraživački rad Bašić je široko zasnovao i polazeći od onog što su drugi uradili, zaronio u neiscrpno bogatstvo koje je sam pronalazio u još pulsirajućoj usmenoj riječi naroda. Iz svega što je sam pronašao i pobilježio i onog što su drugi poslenici uradili, držeći se visokih estetskih mjerila, sačinio je jednu izuzetnu antologiju. Obilje raznovrsnih proznih priloga i njihova književna vrijednost ilustruju nepresušnu tvoračku snagu narodnog genija koji je stvaranjem ljepote i uživanjem u njoj nadvladavao mukotrpnost i oskudice svakodnevnog života, prolaznost sudbina, vremena, sile i svjetova.

Ono što je Bašić sam sabrao i što je odabrao iz svog kao i iz prikupljenog fonda drugih sakupljača, slijedeći uobičajene teorijske klasifikacije, izložio je pregledno, po vrstama. Ukazujući na uslovnost primijenjenih podjela, kao inače i drugih manje ili više sličnih, on je i praktičnim primjerima pokazao kako je prisutno preplitanje pojedinih vrsta. Usmene prozne tvorevine u ovoj antologiji date su u odvojenim ciklusima, a njihovo grupisanje u manje ili veće cjeline (kao redosljed u njima i između njih) vršeno je prema pojedinim odlikama koje ih na određen način povezuju. I grupe i redosljed slijede iz postupka unutarnje osmišljenosti:

- Basne, bajke i novele;
- Predaje i legende;
- Pripovijetke i hićaje;
- Šaljive priče, anegdote i kraći oblici usmene narodne proze (izreke, poslovice, kletve, blagosiljanja, zagonetke, bajalice i druge).

Sadržaj priloga ovdje datih tematsko-motivski je vrlo raznovrstan i veoma je zanimljiv, a po misaonoj dubini i po stilsko-kompozicijskoj obradi spada u umjetničke tvorevine prvog reda. Sve to potvrđuje autorovu konstataciju da je ono samo jedan dio bogatog književnog nasljeđa koje još nezapisano traje u pamćenju pojedinih ljudi iz naroda ili u drugom slučaju čami u neistraženim fondovima ranijih sakupljača, među kojima su i neki svjetskog glasa. S pravom ovaj pisac kaže da to bogatstvo ima ogroman značaj i da zahtijeva neodložan, svestraniji, sistematičan i timski rad.

Sve ovdje zastupljene umotvorine zapisane su u onom obliku kako su

kazivane na ovom prostoru. Dosta ih je nesumnjivo i nastalo ovdje, a puno ih je sigurno koje su najprije ponikle u nekom drugom mjestu. I kada se radi o pričama sa lutajućim i internacionalnim motivima i sižeima i kada su u pitanju one čiji je izvor nik besumnje ovdašnji, karakteriše ih originalnost detalja, zapleta, raspleta, poente ili poruke. A pričalac kod narodne proze u situaciji je da samostalnije iznosi sadržinu ranije slušane priče, da je prilagođava slušaocima, atmosferi i ambijentu u kom je kazuje, do kazivača, od kojih su priče došle u Bašićevu Antologiju, besumnje su stizale pročišćene varijante, koje su mahom poprilično odstojele u vremenu, od kojih su mnoge dotjerivane od strane više naratora, te varijante za koje su autori, prenosioci i kazivači imali istančan sluh i sposobnost da ih originalno nijansiraju i oblikuju u sugestivan iskaz.

Samo na jednom primjeru može se pokazati kako je Bašić i pri samom biranju za Antologiju, pri oblikovanju cjelina i raspoređivanju književne građe, unosi cijelog sebe, svoj estetski ukus i pjesnički talenat. Tako su se u njegovom kreativnom postupku prozne tvorevine pretakale u istinsku poeziju:

ĐEVOJKA JE K`O SRČA

Devojka je kaplja o listu.
 Devojka je k`o đerdan o grlu.
 Devojka je k`o jabuka.
 Devojka je k`o srča.
 Devojka je k`o tica na grani.
 Devojka je oganj u kući.
 Devojka je ovča varenika.
 Devojka je rosa u polju.
 Devojka je tuđa nafaka.
 Devojka je cvijet do podne
 Devojka je velika briga.

Svakako da svaka od ovih izreka i odvojeno i izolovano na čitaoca djeluje svojom slikovitošću i značenjskim opsegom, ali ovako udružene i raspoređene, sa ovim naslovom, sa poentom i porukom, sa ukupnom slikom, one tvore mnoštvo elementarnih poetskih slika skladno ukomponovanih u raskošnu cjelovitu sliku prepunu umjetničkih draži i duboke životne istine.

Isak KALPAČINA

POETIKA USMENE PROZE

(Husein Bašić: "Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije", Almanah, Podgorica, 2003)

Pjesnik, pripovjedač i romansijer Husein Bašić, koji se u književnosti javio šezdesetih godina prošlog vijeka, stvorio je originalno i impozantno djelo koje ga, bilo da je u pitanju lirika ili epika, svrstava u red najistaknutijih savremenih pisaca. Kada je 1970. godine izašla njegova prva zbirka pjesama "Od sunca ogrlica" (čiji je urednik bio Ćamil Sijarić), kojom je MRZ započela svoju izdavačku djelatnost, jedan kritičar je kazao da MRZ nije mogla naći srećniji početak i ljepšu najavu svoje izdavačke djelatnosti. I već ta prva njegova knjiga ne samo da je nagovijestila, već je i potvrdila jedan pravi književni talenat, i lirski i epski, prirodan i originalan. To su posvjedočile i sve njegove kasnije knjige, zbirke pjesama, zbirke pripovijedaka i romani, koje su sve izuzetna umjetnička ostvarenja. Sa neskrivenim zanosom docnije sam pisao o njegovom romanu "Tuđe gnijezdo", kao i o formama pripovijedanja u njegovoj prozi.

Kao autor posebnog senzibiliteta i veoma istančanog sluha za književnu vrijednost, on je duboko spoznao neodoljivu umjetničku ljepotu narodnog stvaralaštva i nije odolio izazovu da to blago prikuplja, istražuje i da ono što ima trajnu ljepotu oblikuje u vidu antologijskih izbora. Sakupljački, istraživački i antologičarski rad H. Bašića, kako onaj prethodni, tako i ovaj koji se u novim knjigama prezentuje višestruko je značajan. Ovdje se naglašavaju samo neke od tih strana: a) da se afirmiše i na još jedan konkretan način potvrdi teza o jedinstvenoj kulturnoj baštini svijeta; b) da se prevaziđe zanemarivanje i marginalizovanje kulturne baštine bošnjačkog muslimanskog naroda; c) da se u divotnom i strogom antologijskom izboru ponudi čitaocima raskošno biserje narodnog književnog blaga jednog naroda. U situaciji kada je iz više razloga, a naročito zbog promjena koje donosi savremeni život, postojala opasnost da se mnogi tokovi usmenog narodnog stvaralaštva prekinu i presuše, da stvorene a nezapisane usmene

tvorevine iščeznu iz pamćenja, zaista je dragocjena pojava jednog takvog znalca i zaljubljenika. I sam Bašić kaže kako "usmene prozne književne vrste sa ovog područja do sada nijesu sistematski istraživane", te da uglavnom postoje rijetki i sporadični zapisi, a da je najviše zabilježeno i istraženo u rožajskom i plavsko-gusinjskom kraju, prije svega zahvaljujući nekolicini sakupljača iz novijeg vremena.

Svoj sakupljački i istraživački rad Bašić je široko zasnovao i polazeći od onog što su drugi uradili, zaronio u neiscrpno bogatstvo koje je sam pronalazio u još pulsirajućoj usmenoj riječi naroda. Iz svega što je sam pronašao i pobilježio i onog što su drugi poslenici uradili, držeći se visokih estetskih mjerila, sačinio je jednu izuzetnu antologiju. Obilje raznovrsnih proznih priloga i njihova književna vrijednost ilustruju nepresušnu tvoračku snagu narodnog genija koji je stvaranjem ljepote i uživanjem u njoj nadvladavao mukotrpnost i oskudice svakodnevnog života, prolaznost sudbina, vremena, sile i svjetova.

Ono što je Bašić sam sabrao i što je odabrao iz svog kao i iz prikupljenog fonda drugih sakupljača, slijedeći uobičajene teorijske klasifikacije, izložio je pregledno, po vrstama. Ukazujući na uslovnost primijenjenih podjela, kao inače i drugih manje ili više sličnih, on je i praktičnim primjerima pokazao kako je prisutno preplitanje pojedinih vrsta. Usmene prozne tvorevine u ovoj antologiji date su u odvojenim ciklusima, a njihovo grupisanje u manje ili veće cjeline (kao redosljed u njima i između njih) vršeno je prema pojedinim odlikama koje ih na određen način povezuju. I grupe i redosljed slijede iz postupka unutarnje osmišljenosti:

- Basne, bajke i novele;
- Predaje i legende;
- Pripovijetke i hićaje;
- Šaljive priče, anegdote i kraći oblici usmene narodne proze (izreke, poslovice, kletve, blagosiljanja, zagonetke, bajalice i druge).

Sadržaj priloga ovdje datih tematsko-motivski je vrlo raznovrstan i veoma je zanimljiv, a po misaonoj dubini i po stilsko-kompozicijskoj obradi spada u umjetničke tvorevine prvog reda. Sve to potvrđuje autorovu konstataciju da je ono samo jedan dio bogatog književnog nasljeđa koje još nezapisano traje u pamćenju pojedinih ljudi iz naroda ili u drugom slučaju čami u neistraženim fondovima ranijih sakupljača, među kojima su i neki svjetskog glasa. S pravom ovaj pisac kaže da to bogatstvo ima ogroman značaj i da zahtijeva neodložan, svestraniji, sistematičan i timski rad.

Sve ovdje zastupljene umotvorine zapisane su u onom obliku kako su kazivane na ovom prostoru. Dosta ih je nesumnjivo i nastalo ovdje, a puno ih je sigurno koje su najprije ponikle u nekom drugom mjestu. I kada se radi o pričama sa lutajućim i internacionalnim motivima i sižeima i kada su u pitanju one čiji je izvor nik besumnje ovdašnji, karakteriše ih originalnost detalja, zapleta, raspleta, poente ili poruke. A pričalac kod narodne proze u situaciji je da samostalnije iznosi sadržinu ranije slušane priče, da je prilagođava slušaocima, atmosferi i ambijentu u kom je kazuje, do kazivača, od kojih su priče došle u Bašićevu Antologiju, besumnje su stizale pročišćene varijante, koje su mahom poprilično odstojele u vremenu, od kojih su mnoge dotjerivane od strane više naratora, te varijante za koje su autori, prenosioci i kazivači imali istančan sluh i sposobnost da ih originalno nijansiraju i oblikuju u sugestivan iskaz.

Samo na jednom primjeru može se pokazati kako je Bašić i pri samom biranju za Antologiju, pri oblikovanju cjelina i raspoređivanju književne građe, unosi cijelog sebe, svoj estetski ukus i pjesnički talenat. Tako su se u njegovom kreativnom postupku prozne tvorevine pretakale u istinsku poeziju:

ĐEVOJKA JE K`O SRČA

Devojka je kaplja o listu.
 Devojka je k`o đerdan o grlu.
 Devojka je k`o jabuka.
 Devojka je k`o srča.
 Devojka je k`o tica na grani.
 Devojka je oganj u kući.
 Devojka je ovča varenika.
 Devojka je rosa u polju.
 Devojka je tuđa nafaka.
 Devojka je cvijet do podne
 Devojka je velika briga.

Svakako da svaka od ovih izreka i odvojeno i izolovano na čitaoca djeluje svojom slikovitošću i značenjskim opsegom, ali ovako udružene i raspoređene, sa ovim naslovom, sa poentom i porukom, sa ukupnom slikom, one tvore mnoštvo elementarnih poetskih slika skladno ukomponovanih u raskošnu cjelovitu sliku prepunu umjetničkih draži i duboke životne istine.

ISTORIJA

Istorija

Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ

CRNOGORSKA DRŽAVA PREMA MUSLIMANIMA (1878-1912)

Poslije okončanja crnogorsko-turskog rata (1878) državljani Crne Gore postali su i inovjerci, tj. nepravoslavci (katolici i muslimani). Muslimani su uglavnom bili skoncentrisani u Primorju (Bar i Ulcinj), Krajini, Podgorici i Nikšiću. Tačan broj muslimana u ovim krajevima odmah poslije uspostavljanja redovnog stanja, teško je utvrditi, ali možemo pretpostaviti da se radilo o 8-10.000 muslimana. Analizom raspoloživih podataka utvrdili smo da je u Podgorici i Ulcinju moglo biti 4-5.000 muslimana, dok je u Baru i okolini njih moglo biti oko četiri hiljade.⁷⁸ Što se Nikšića tiče, zvanični je podatak (u koji možemo i sumnjati) da u gradu živi stotinjak muslimanskih porodica.⁷⁹ Krajem 19. vijeka P. A. Rovinski je iznio podatak da u Crnoj Gori živi 12. 000 muslimana, dok je u to vrijeme čitava Crna Gora imala oko 200.000 stanovnika.⁸⁰ Početkom 20. vijeka (1911) u Crnoj Gori je živjelo, prema preciznom popisu, 10. 659 muslimana (5. 975 m. i 4684 ž.). Muslimani su živjeli u svih pet crnogorskih administrativnih oblasti. Najviše je muslimana bilo u Primorsko-crmničkoj oblasti - 8.432, zatim u Zetsko-brdskoj - 2.020, Nikšićkoj - 162, Katunsko-riječkoj - 38 (36 m. i 2 ž.), i Moračko-vasojevičkoj -7 muslimana. U crnogorskoj prijestolnici živjela su tada 23

⁷⁸ D. Vuksan, *Prvi popis stanovništva u Crnoj Gori*, Zapisi, knj. XVII, br. 3, 1937, 184-186; Đ. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposredne okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira*, Istorijski zapisi, 1-2, 1973, 85; Špejerov referat o Albaniji, 9/21. 11. 1876, *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878*, Zbornik dokumenata, knj. 2, priredio B. Pavićević, Titograd, 1986.

⁷⁹ Glas Crnogorca, br. 1, 03. 01. 1879.

⁸⁰ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, knj. IV, Cetinje, 1994, 185.

muslimana.⁸¹

Iako je bilo jasno da je turska država bespovratno napustila prostor na kojem je živjelo muslimansko stanovništvo, a koji je 1878/80. pripao Crnoj Gori, jedan dio muslimana teško je prihvatao tu činjenicu. Mnogi od njih, što je sasvim razumljivo, odbijali su da Crnu Goru prihvate kao svoju državu i da se povinuju njenim vlastima. Posebno su u tom otporu crnogorskim vlastima bili uporni podgorički muslimani, koji su crnogorski državljani postali početkom 1879. godine. Najveći broj podgoričkih muslimana odbio je da učestvuje u popisu stanovništva, pravdajući to svoje odbijanje činjenicom da su oni - turski podanici. Isto tako, oni su odbijali da svoju djecu šalju u "kaursku" školu. Na ovakvo držanje podgoričkih muslimana, crnogorska vlast je odgovorila veoma odlučno, pa je jedan broj njih uhapšen. Turska vlada je ovaj potez odmah ocijenila kao represiju prema muslimanima zbog toga što su i dalje ostali vjerni Osmanskoj Carevini. Radilo se, inače, o hapšenju devet osoba, koji su ubrzo pomilovani knjaževom odlukom.⁸² Protivljenje jednog dijela podgoričkih muslimana crnogorskim vlastima nije se prekidalo sve do početka 1881. godine. Kako je krajem 1880. godine pretpostavljao učitelj Dušan Brkanović, koji je u ime crnogorske vlade vodio u Podgorici poslove oko uključivanja muslimanske djece u redovnu nastavu, uzrok za ovakvo njihovo držanje bilo je uvjerenje da će Podgorica biti vraćena Turskoj, kao naknada za Ulcinj.⁸³

Za razliku od podgoričkih muslimana, u ostalim novodobijenim oblastima muslimani su uglavnom iskazivali lojalnost prema crnogorskoj državi. Posljedica je to, u prvom redu, njihovog uvjerenja da se turska uprava više nikada neće vratiti. Kada su se već našli pod crnogorskom vlašću, ovi su muslimani prihvatili to kao istorijsku neminovnost, trudeći se da u tim novim okolnostima steknu što bolji i sigurniji položaj. Tako su muslimani iz Mrkojevića već 1879. godine, prilikom jednog pograničnog spora, iskazali potpunu odanost crnogorskoj državi, zbog čega je vojvoda Mašo Vrbica zaključio da bi bilo dobro za Crnu Goru kada bi primjer

⁸¹ MUD, Statistički odsjek, Izvještaji oblasnih uprava po naredbi br. 10442.

⁸² Nota turske vlade crnogorskom predstavniku u Carigradu o stanju muhamedanaca u Crnoj Gori, 06. 09. 1879, Državni arhiv Crne Gore (DACG), fond Ministarstva inostranih djela (MID), 1879, br. 2011.

⁸³ D. Brkanović - Glavnom školskom nadzorništvo, 18. 11. 1880, DACG, fond Glavno školsko nadzorništvo, f. 3, br. 170.

mrkojevićkih muslimana slijedili i muslimani iz Krajine i Zete.⁸⁴ Što se barskih muslimana tiče, oni su u početku, tj. 1878. godine, imali neutralno držanje, ili kako kaže barski kapetan Pero Jovičević, "gotovo svi stoje kao vrana na dva koca".⁸⁵ Međutim, kasnije su barski muslimani uglavnom bili lojalni prema crnogorskoj državi, osim nekolicine muslimanskih prvaka koji su podsticani na nezadovoljstvo od strane razvlašćenog Selim-bega.⁸⁶

Ali, zahvaljujući umješnosti najviše crnogorske vlasti, ovi muslimanski prvaci zajedno sa Selim-begom, bili su ubrzo preobraćeni u njene (deklarativne) poklonike.⁸⁷

Ma kako se muslimani odnosili prema državi čiji su podanici odskora postali, crnogorska vlast je morala naći načina da ih, u najmanju ruku, privoli na lojalnost. Vođena tim ciljem, crnogorska je vlast činila niz poteza koji su direktno ili indirektno značili uvažavanje prava i zahtjeva islamskog stranovništva. Kao u svakoj državnoj politici prema manjini - vjerskoj ili političkoj, blagonaklonost se najuvjerljivije može iskazati konkretnim činjenjem, i te činjenice je crnogorska vlast bila i te kako svjesna. Još prvih dana zajedničkog života Crnogoraca i muslimana, crnogorska vlast je pokušavala da priznavanjem i garantovanjem vjerskih, imovinskih i uopšte građanskih prava muslimana, manifestuje svoju blagonaklonost. I na crnogorskoj strani postojala je svijest o neminovnosti suživota u zajedničkoj državi, ali i uvjerenje da bez uvažavanja muslimanskog stanovništva, i poštovanja svih njihovih prava, željena harmonija i stabilnost crnogorske države, jednostavno, nije bila moguća. Takve polazne osnove crnogorske politike prema inovjercima, bile su donekle uslovljene i međunarodnim obavezama koje je Crna Gora imala, ali i uvjerenjem da ovakava politika ima dalekosežni značaj za crnogorske državne interese. Naime, kako su na Cetinju smatrali da proces teritorijalnog konstituisanja Crne Gore još nije završen, te da će se Crna Gora i ubuduće širiti na oblasti u kojima žive muslimani, tolerantna

⁸⁴ Vojvoda M. Vrbica - vojvodi S. Popoviću, ABO DMC, Naknadno inventarisani razni spisi (NIRS), nema datuma, 1879, br. 105.

⁸⁵ Kapetan P. Jovičević - vojvodi M. Vrbici, 26. 06. 1878, DACG, Senat, Vojna uprava, fascikla 8.

⁸⁶ Kapetan V. Pejović - vojvodi M. Vrbici, 02. 05. 1879, DACG, Ministarstvo unutrašnjih djela (MUD), f. 4, br. 881; Vidjeti opširnije: Ž. M. Andrijašević, *Tri dokumenta o odnosu crnogorske vlasti prema muslimanima*, Almanah, 9-10, 2000, 207-213.

⁸⁷ Kapetan V. Pejović - vojvodi M. Vrbici, 03. 07. 1879, DACG, MUD, f. 5, br. 1339/3.

politika prema inovjercima mogla je koristiti pridobijanju ovih zagraničnih muslimana. Da je kod najviših predstavnika crnogorskih vlasti, a posebno kod knjaza Nikole, postojala ovakva svijest, svjedoči izuzetno blagonaklon odnos prema muslimanima u nekim ličnim relacijama. Zbog takvog odnosa, knjaza Nikolu su pojedini muslimani posebno uvažavali, čak i onda kada su prestali biti crnogorski državljani. Tako trojica begova iz nikšićke porodice Mušović, jula 1878. godine, pišu knjazu Nikoli iz Sarajeva o najnovijim događajima u Bosni, a pismo završavaju riječima: "Ljubimo ti Gospodarsku desnicu, Tvoji pokorni i vjerni Podajnici".⁸⁸ I Šaćir-efendija Pivodić, takođe izbjeglica iz Nikšića koji se nastanio u Tuzli, septembra 1878. godine piše knjazu Nikoli: "...Znamo i čujemo i sada kako su moji nišići a osobito moja rodbina mirno izišli i oni koji su ostali kako zadovoljno i veselo žive. Zato vam odviše zafaljujemo i blagodarimo na vašu ljubav i junaštvo poštenja."⁸⁹ Gotovo u isto vrijeme, i muftija Taslićanin iz Peći, zahvaljuje vojvodi Mašu Vrbici zbog korektnog odnosa crnogorskih vlasti prema svim muslimanima koji iz Bosne, preko Crne Gore, idu u Tursku.⁹⁰ Knjaz Nikola je, inače, u više navrata javno poručivao muslimanima da su oni u svemu ravnopravni sa pravoslavicima, te da on lično ne pravi nikakvu razliku između svojih podanika. Jednoj delegaciji podgoričkih muslimana knjaz je rekao da će on biti jednako pravičan prema svim podanicima, bez obzira kojoj vjeri pripadaju.⁹¹ Isto tako, knjaz je u Proglasu povodom prisajedinjenja Zete i Podgorice Crnoj Gori, poručio muslimanima da oni ulaskom u Crnu Goru postaju njeni slobodni državljani, kao i da će njihova vjerska i imovinska prava biti u potpunosti zagarantovana.⁹² Naravno, kada govorimo o crnogorskom poštovanju imovinskih prava muslimana, onda moramo praviti razliku između muslimana koji su ostali u Crnoj Gori i onih koji su izbjegli. Crnogorska vlada se trudila, koliko je najbolje mogla, da izbjegne isplatu dobiti sa njihove zemlje, dok je, sa druge strane, bila veoma naklonjena

⁸⁸ Nutfi beg, Feta beg i Islam beg Mušović - knjazu Nikoli, 21. 07. 1878, BIICG, Dokumenta iz arhive crnogorskog Senata, fascikla br. 411.

⁸⁹ Š. Pivodić - knjazu Nikoli, 05. 09. 1878, ABO DMC, fond Senatski spisi, 1877, br. 257.

⁹⁰ Muftija Taslićanin - vojvodi M. Vrbici, 17. 10. 1878, DACG, Senat, Vojna uprava, fascikla br. 8, br. 1131.

⁹¹ Glas Crnogorca, br. 5, 17. 02. 1879, 4.

⁹² Cetinje, 26. januara, Glas Crnogorca, br. 3, 26. 01. 1879, 1.

otkupljivanju muhadžirskih imanja.⁹³ Pravo govoreći, nije se crnogorska vlada pretjerano trudila da izbjegle muslimane vrati u Crnu Goru, pa je otkupljivanjem njihove zemlje željela da ih zauvijek ostavi iza granice.⁹⁴

Bez obzira na tradicionalnu crnogorsku slabost kada je u pitanju isplata zaostalih dugovanja, državna vlast trudila se da među onim muslimanima koji su ostali u Crnoj Gori stekne pristalice i privrženike. Posebno se knjaz Nikola, koji je personifikovao Državu, trudio da kod svojih novih podanika islamske vjeroispovijesti stekne povjerenje i naklonost, pa je i konkretnim potezima pokušavao da pruži dokaze o uvažavanju svojih inovjernih podanika. Tako je iz ličnih sredstava finansirao obnovu džamije u Baru, koja je bila stradala u toku crnogorske opsade ovoga grada.⁹⁵ Jednom prilikom, knjaz je naredio i da se u Baru pucanjem iz topova označi početak ramazanskog posta. Kratkim pismom on poručuje vojvodi Mašu Vrbici: “Mašo, Daj naredbu topdžijama u Bar da prilikom ovoga Ramazana pale jutrom i večerom po jedan top koji će im navjestiti post i omrs ali reci im da to čine uredno i na vrijeme kojemu ovi odža odredi - Knjaz”.⁹⁶ Kao što to sugerše ovo pismo, vjerska prava muslimana bila su poštovana, i nema naznaka da je državna vlast prvih godina zajedničkog života i jednim svojim postupkom nagovještavala svoje namjere oko pokršćavanja muslimana.

Ubrzo nakon završetka rata, crnogorski muslimani su dobili i svog muftiju, kojeg je, s odobrenjem turske vlade, imenovao knjaz Nikola.⁹⁷ Poslije uvođenja parlamentarizma, crnogorski muftija je bio i virilni poslanik Crnogorske narodne skupštine. Pored muftije, u Crnoj Gori je nedugo poslije 1878. godine bilo 46 muslimanskih duhovnika, raspoređenih po

⁹³ O odnosu crnogorske vlasti prema rješavanju imovinskih pitanja muslimana vidjeti: Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd, 1959; Đ. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira*, Istorijski zapisi, 1-2, 1973, 73-130; Đ. Pejović, *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879-1886)*, Istorijski zapisi, 3, 1961, 381-416; Đ. Pejović, *Naseljavanje okoline Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878)*, Istorijski zapisi, 3-4, 1970, 307-336.

⁹⁴ Vojvoda Đ. Cerović - Državnom savjetu, 10. 09. 1882, DACG, Državni savjet, f. 1, br. 5/1882; Đ. Mijušković - Državnom savjetu, 04. 12. 1884, f. 1, br. 3/1884.

⁹⁵ Dopisi, Glas Crnogorca, br. 7, 03. 03. 1879, 3.

⁹⁶ Knjaz Nikola - vojvodi M. Vrbici, 26. 07. 1879, DACG, MUD, fascikla br. 5, 1879, br. 1591.

⁹⁷ Vojvoda S. Popović - vojvodi M. Vrbici, 02. 04. 1881, DACG, MUD, f. 21, br. 635.

svim mjestima gdje žive muslimani.⁹⁸ U Podgorici je bilo jedanaest muslimanskih svještenika, i to četiri imama, četiri mujezina i trojica hodža, a najviše muslimanskih svještenika bilo je u Ulcinju - dvadeset. Muslimanski duhovnici imali su sve do početka 20. vijeka status crnogorskih državnih činovnika, da bi poslije uvođenja ustavnosti taj status imali samo muftija i kadije. Država je preko njih, u stvari, vodila nadzor nad nižim svještenstvom, koje nije imalo status državnih činovnika.⁹⁹ Najviše muslimansko svještenstvo bilo je podređeno Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova, i preko ovog ministarstva im je isplaćivana godišnja plata.¹⁰⁰ Krajem 1910. godine muftija crnogorskih muslimana, Mustafa Hilmija, započeo je proceduru kod nadležnog ministarstva da se i nižim svještenicima daje plata iz državne kase. Crnogorski muftija je objašnjavao da je muslimanima preveliki teret da plaćaju svještenički prirez i još državni porez.¹⁰¹ U pitanju su bile plate za 36 hodža (koliko je bilo i džamija u Crnoj Gori). Početkom 1912. godine Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova je odlučilo da svih 36 muslimanskih svještenika primaju platu iz državne kase.¹⁰² Murteza Karađuzović, u to vrijeme poslanik Crnogorske narodne skupštine, poveo je nakon toga čitavu kampanju u parlamentu, nezadovoljan visinom određenih plata.¹⁰³

Muslimanski svještenici su samostalno izvodili vjersku nastavu u školama, što je bilo utvrđeno i članom 5 Zakona o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori (1879). Sve vjeroispovijesti bile su u školi ravnopravne (čl. 4). Zakonom o osnovnim školama, koji je donešen 1884. godine, određeno je i da muslimani ne pohađaju nastavu u vrijeme svojih praznika (Bajram, Ramazan). U školama gdje su muslimani bili većina,

⁹⁸ Muhamedansko duhovenstvo, Grlica, 1889, 40-41.

⁹⁹ Vidjeti: Zapisnik sa sjednice Državnog savjeta od 05. oktobra 1913, Obrazloženje rješenja po molbi muftije Karađuzovića; *Državni savjet Knjaževine /Kraljevine/ Crne Gore 1879-1915*, Dokumenta, priredili B. Kovačević/ Ž. M. Andrijašević, Cetinje, 2001, 640-641.

¹⁰⁰ Spisak činovnika Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, 05. 02. 1884, DACG, Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova (MPCP), br. 422; Isto, br. 1022 za 1890; Isto, br. 97, za 1900.

¹⁰¹ Muftija crnogorski - P. Vučkoviću, ministru prosvjete, 20. 11. 1910, f. 66, br. 155.

¹⁰² P. Vučković, ministar prosvjete - Glavnom državnom računovodstvu, 06. 03. 1912, DACG, MPCP, f. 80, br. 787.

¹⁰³ Stenografske bilješke o radu Crnogorske narodne skupštine, knj. 7, Cetinje, 1912, 308-309.

neradni dan je bio petak.¹⁰⁴ Posebnim uputstvom Ministarstva prosvjete bilo je određeno i da vjeroučitelj muhamedanaca ne smije biti uznemiravan u toku nastave, a upravitelj škole ga smije posjetiti samo na njegov zahtjev. Upravitelj škole je bio dužan i da se prema svim konfesijama odnosi nepristrasno, ne miješajući se u vjerska pitanja, dok je, s druge strane, obavezan bio da o svakoj vjeri govori sa poštovanjem. Naredbom nadležnih školskih vlasti bilo je propisano i da je upravitelj dužan da strogo kazni svaku uvredu ma čijeg vjerskog osjećanja, te da u takvim prilikama ističe da je svaka vjera od Boga, i da je svaka vjera dobra ukoliko se čovjek vlada po pravilima koje ona propisuje.¹⁰⁵ Muslimanskih škola (mejtepa) bilo je u Kraljevini Crnoj Gori - osam, i to tri u Podgorici, dvije u Baru i tri u Ulcinju. Od tih osam škola, dvije su bile za žensku djecu (jedna u Ulcinju i jedna u Podgorici).¹⁰⁶

Iako u vjerske slobode i osjećaje muslimana crnogorska vlast nije dirala, ona je, ipak, pokušavala da utiče na njihovu nacionalnu svijest. Najprije je to počelo nametanjem nošenja crnogorskih kapa, što nije bilo osobito prihvaćeno kod muslimana, a zatim pokušajima da se muslimani ubijede da su Srbi muhamedanskoga zakona. U jednom zvaničnom uputstvu upraviteljima osnovnih škola u krajevima gdje žive muslimani (1880), navodi se da sve učenike nacionalno treba smatrati Srbima, a da za jedinu razliku između njih treba smatrati - konfesionalnu pripadnost. Dakle, svi crnogorski učenici se dijele na Srbe pravoslavne vjere, Srbe vjere muhamedanske i Srbe vjere katoličke. Učiteljima i učenicima strogo je bilo zabranjeno da koriste ime "Turčin", jer su, kako se to u Uputstvu objašnjava, Turci narod tatarsko-turanski. Navodi se i da "muhamedanska vjera ne može nikako smetati i ne smije smetati Srbinu, da bude dobar Crnogorac".¹⁰⁷ To je, dakle, bio zvanični stav o nacionalnom određenju muslimana u Knjaževini Crnoj Gori, tako da nije neobično što se u zvaničnom "Glasu Crnogorca" često isticalo da su crnogorski muslimani "čisti Srbi od srpske krvi".¹⁰⁸ Ponekad, i to veoma rijetko, u zvaničnim dokumentima se koristila i odrednica - "Crnogorac muhamedanske

¹⁰⁴ *Crnogorski zaknici 1796-1916*, knj. 2, priredili B. Pavićević i R. Raspopović, Podgorica, 1998, 6, 93.

¹⁰⁵ Uputstvo, Glas Crnogorca, br. 44, 01. 11. 1880, 1.

¹⁰⁶ Spisak muhamedanskih škola (Mejtepa), DACG, MPCP, 1911, br. 2263

¹⁰⁷ Uputstvo, Glas Crnogorca, br. 44, 01. 11. 1880, 1-2.

¹⁰⁸ Glas Crnogorca, br. 3, 17. 01. 1882, 3.

vjeroispovijesti".¹⁰⁹ Muslimani sami, u prvo vrijeme, najčešće su se nacionalno izjašnjavali kao Turci.¹¹⁰

Za odnose između crnogorske vlasti i muslimana od početka osamdesetih godina 19. vijeka, možemo reći da su imali uobičajen i nimalo dramatičan tok. Nakon prvotnih nesuglasica, crnogorski su muslimani prihvatili Crnu Goru kao svoju državu, isto kao što je ta država prihvatila njih kao svoje ravnopravne podanike. Problemi koje su muslimani imali s crnogorskim vlastima bili su iste prirode kao i problemi koje su s tom vlašću imali Crnogorci iz samog istorijskog jezgra Crne Gore. O nekakvoj diskriminaciji nije bilo nikakvog znaka. Tako je u svim krajevima gdje su živjeli muslimani obavezno bilo da muslimani budu ravnopravno prisutni u vlasti, a onamo gdje su bili većina imali su i kapetana. Istovjetan je odnos bio i u raspodjeli činova u vojnim formacijama koje su "pokrivale" oblasti gdje su muslimani živjeli. Obavezno je i jedan musliman bio ordonans-oficir knjaza Nikole.¹¹¹ Inače, najviši položaj u državnoj upravi od muslimana je dostigao Medo Lukačević, koji je bio član Državnog savjeta od 1907. do 1911. godine.¹¹² Poslije penzionisanja Meda Lukačevića, u Državni savjet izabran je Murteza Karađuzović, čime se očigledno željelo ustaliti nepisano pravilo da u Državnom savjetu uvijek bude po jedan musliman.¹¹³ Naravno, teško možemo sporiti da je vlast uglavnom birala one muslimane koji su joj bili naklonjeni.

Bez obzira na nepobitnu činjenicu da je državna politika prema vjerskim manjinama podjednako posljedica osjećaja za toleranciju koliko i

¹⁰⁹ Okružni sud u Baru - Velikom sudu, 09. 06. 1881; *Crnogorski sudovi*, Zbornik dokumenata, priredio N. Rajković, Podgorica, 1998, 87.

¹¹⁰ Omer, Smail i Alija Strinić - Velikom sudu, 07. 09. 1881, *Crnogorski sudovi*, 102; Mujo Mekić - Velikom sudu, 02. 11. 1883, *Crnogorski sudovi*, 185; Odža Pepić - Komisiji za razgraničenje, 10. 07. 1883, *Crnogorski sudovi*, 190.

¹¹¹ Grlica, 1897, 23-36

¹¹² O Državnom savjetu i učestvovanju M. Lukačevića u njegovom radu vidjeti: *Državni savjet Knjaževine /Kraljevine/ Crne Gore 1879-1915*, Dokumenta, priredili B. Kovačević/ Ž. M. Andrijašević, Cetinje, 2001.

¹¹³ Murteza Karađuzović je 29. oktobra 1911. položio zakletvu u kancelariji Državnog savjeta: "Ja, Murteza Karađuzović zaklinjem se Bogu Svemogućemu, da ću vladajućem Kralju Gospodaru Nikoli I. vjeran i poslušan biti, da ću dužnost moju tačno i savjesno izvršiti i da ću se savjesno pridržavati Ustava i zemaljskih zakona. Kako ovo ispunio onako mi Bog pomogao i onoga i ovoga svijeta - Amin!"; DACG, Državni savjet, f. 15, br. 245; *Državni savjet Knjaževine /Kraljevine/ Crne Gore 1879-1915*, 538.

pragmatizama, crnogorska vlast je i nekim - bilo konkretnim, bilo simboličnim potezima davala dokaza o uvažavanju muslimana i njihove vjerske posebnosti. Simbolično je, recimo, bilo knjaževo pozivanje muslimana na svoju slavu, Đurđevdan.¹¹⁴ Knjaz i knjaževska porodica dali su prilog i za izgradnju željezničke pruge od Meke do Medine, što je grupa podgoričkih muslimana ocijenila kao još jedan dokaz visoke naklonosti i zaštitničkog odnosa dinastije prema muslimanima.¹¹⁵ Knjaz je, takođe, stipendirao školovanje nekih crnogorskih muslimana u Carigradu. Jedan od tih knjaževih stipendista (Ismail Edinović), obratio se molbom Ministarskom savjetu da mu država kupi potrebne knjige. Ministarski savjet je dao preporuku nadležnom ministarstvu da se Edinoviću kupe sve potrebne stručne knjige.¹¹⁶ U isto vrijeme, neki su podgorički trgovci čak smatrali da crnogorske vlasti pretjeruju u iskazivanju naklonosti prema muslimanima, pa su se jednom žalili Ministarstvu unutrašnjih djela zbog toga što je trgovcima islamske vjeroispovijesti bilo dozvoljeno da drže otvorene radnje u vrijeme hrišćanskih vjerskih praznika, dok je trgovcima pravoslavne vjere bilo zabranjeno da to čine. Oni su to ocijenili kao diskriminaciju prema hrišćanima.¹¹⁷ Uvažavanje vjerskih osjećanja svojih podanika islamske vjeroispovijesti, crnogorska vlast je pokazivala i u nekim ekscesnim situacijama. Tako se jednom desilo da je prilikom noćne molitve u barskoj džamiji neko bacio nekoliko kamena na džamiju. Kako je to izazvalo negodovanje među muslimanima, Oblasna uprava je odmah sproveda najopsežniju istragu ne bi li pronašla izvršioca (izvršioce) ovog djela. Oblasnoj upravi je i od Ministarstva unutrašnjih djela preporučeno da preduzme "najstrožije mjere da izgrednike pronađe i s njima postupi po

¹¹⁴ Spisak pozvanih na Đurđevdanski ručak, ABO DMC, fond Nikola I, 1901, br. 163.

¹¹⁵ Grupa podgoričkih muslimana - knjazu Nikoli, 26. 03. 1910, ABO DMC, NIRS, br. 821.

¹¹⁶ M. Edinović - Ministarstvu prosvjete, 20. 12. 1908, DACG, MS, f. 12, br. 155; Ministarstvo inostranih djela - Ministarskom savjetu, 05. 03. 1909, DACG, MID, br. 157/a.

¹¹⁷ "Doznajući da je jednom dijelu crnogorskih podanika t. j. muhamedancima dozvoljeno da u određenim praznicima mogu otvarati svoje radnje, mi se tim pravoslavni i katolici nalazimo oštećeni s materijalne strane, te pošto mislimo da zakoni ne mogu biti nekom majka a nekom maćeha, naročito u odnosima koji zadiru u materijalne prilike, to se nalazimo pobuđeni najenergičnije protestovati protiv ove dozvole..."; Grupa podgoričkih trgovaca - ministru unutrašnjih djela, 28. 04. 1906, DACG, MUD, br. 2314.

zakonu".¹¹⁸

O odnosu crnogorske države prema muslimanima, i o stepenu vjerskih prava i sloboda koje muslimani uživaju u Crnoj Gori, najpovoljniju ocjenu je dao i sam muftija crnogorskih muslimana, Mustafa Hilmija. U jednom pismu Ministarskom savjetu Knjaževine Crne Gore, Hilmija je naveo sljedeće: "Još od onog doba, od kada su današnji crnogorski muslimani postali crnogorski državljani, naš uzvišeni Vladar Knjaz Gospodar zagarantovao im je sva prava, koja se Šerijatom regulišu, kako u pogledu imovinskom tako i u pogledu obredno vjerskom. Ta prava, koja se u suštini u mnogome ne kose sa postojećim zemaljskim zakonima i običajima, potvrđena sa najvišeg mjesta, sveto su čuvana od sviju do i poslije Ustavnih vlada i zemaljskih vlasti, i crnogorski muslimani u tome su gledali zalogu svoje budućnosti u njihovoj domovini, jer im je bilo potpuno osigurano to, što je najsvetije i najdražije za svakoga čovjeka, koji ima tvrdnu vjeru u Boga svemogućega i koji polaže nadu u buduću zagrobni život, osigurala im je bila slobodu vjere i vjerskih običaja i obreda..."¹¹⁹

I Hilmijin nasljednik na mjestu muftije crnogorskih muslimana, Murteza Karađuzović, smatrao je da muslimani nigdje slobodnije ne žive nego u Crnoj Gori, a da crnogorski Gospodar svakim svojim potezom pokazuje da je podjednako naklonjen svim svojim podanicima. Karađuzović je još smatrao da će od takve politike Crna Gora posebno imati koristi kada dođe do diobe Hercegovine, budući da će hercegovački muslimani tada rado pristati da postanu crnogorski državljani.¹²⁰ Murteza Karađuzović je i kasnije ponavljao da crnogorski muslimani uživaju vjerska prava kakva ne uživaju muslimani ni u jednoj drugoj hrišćanskoj

¹¹⁸ Oblasna uprava u Baru - Ministarstvu unutrašnjih djela, 05. 09. 1909, DACG, MUD, br. 4049; Ministarstvo unutrašnjih djela - Oblasnoj upravi, 22. 09. 1909.

¹¹⁹ M. Hilmija, muftija crnogorskih muslimana - L. Tomanoviću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 08. 01. 1910, DACG, Ministarski savjet, f. 14, br. 13; Pismo Hilmije se odnosilo na odluku vlasti da se umrla lica ne smiju sahranjivati dok ne prođe 24 časa od njihove zvanično konstatovane smrti, što muslimani u pojedinim slučajevima nijesu poštovali, pozivajući se na šerijatsko pravo. O ovom sporu vidjeti dokumenta u zbirci "Državni savjet Knjaževine/ Kraljevine/ Crne Gore 1879-1915, br. 362, 367, 369, 376; Muslimani su međusobne imovinske sporove mogli rješavati po Šerijatu, i odluku koju bi po Šerijatu donijele njihove vjerske institucije, crnogorski sud je poštovao (Uvjerjenje Velikog suda Dervišu Korjeniću, 04. 12. 1881, *Crnogorski sudovi*, 106).

¹²⁰ Stenografske bilješke CNS, knj. 3, Cetinje, 1909, 490.

državi.¹²¹ Da muslimani uživaju sva prava i slobode u Crnoj Gori, i čak "osobite povlastice", tvrdio je i Jusuf-beg Resulbegović, poslanik Narodne skupštine.¹²²

Nastojeći da ne naruše vjersku toleranciju u Crnoj Gori, crnogorske vlasti su pokazivale posebnu obazrivost u slučajevima vjerske konverzije, koja je u Crnoj Gori bila veoma rijetka - svega nekoliko slučajeva za skoro četrdeset godina zajedničkog života. O tome kako je državna vlast postupala u ovakvim slučajevima, pokazaćemo na konkretnim primjerima. Prvi primjer odnosi se na prelazak iz pravoslavlja u islam. Riječ je o slučaju maloljetne Milice Kontić iz Podgorice, koja je odlučila primiti islam, zato što je zatrudnjela sa muslimanom Medom Lačevićem. Kako je Lačević nije htio oženiti ukoliko ne primi islam, a kako nije mogla podnijeti podsmijeh svojih sugrađana, to je ona poslije dužeg premišljanja odlučila preći u drugu vjeru. Budući da je bila maloljetna, vlast je djevojku pozvala na saslušanje u Upravu varoši, želeći da utvrdi razloge za takvu njenu odluku, te da li je neko na to primorava. Takođe, vlast je željela saznati pod kojim bi uslovima odustala od svoje odluke. Kako je utvrđeno da ona na promjenu vjere nije ni od koga primoravana, vlast je, shodno Ustavu pravoslavnih konzistorija, predala njen slučaj mjesnim crkvenim vlastima, koje su, shodno članu 39 ovog ustava, za njega bile nadležne. Na osnovu zapisnika sa saslušanja, može se utvrditi da vlast nikakav pritisak na nju nije vršila da odustane od svoje odluke, niti je davala sebi za pravo da djevojčinu odluku preinači.¹²³

Drugi slučaj odnosi se na prelazak iz islama u pravoslavlje. Dvije punoljetne djevojke islamske vjeroispovijesti iz Momišića (Podgorica) izjavile su krajem avgusta 1907. pred lokalnim vlastima da žele preći u pravoslavlje. Lokalne vlasti su odmah o ovome izvijestile nadležne i crkvene vlasti, te je ubrzo formirana posebna komisija koja je trebala da utvrdi sve okolnosti koje su uticale na njihovu odluku. U ime najviše zemaljske vlasti, za člana komisije imenovan je musliman Medo Lukačević, član Državnog savjeta. Lukačević je zajedno sa članovima Oblasne uprave, u prisustvu kadije podgoričkog i roditelja djevojaka, ispitao djevojke, koje su, i pored ubjeđivanja kadije i roditelja, odlučile da ostanu pri prvobitnoj

¹²¹ Svečani dani, Glas Crnogorca, br. 36, 16. 08. 1910, 3.

¹²² Cetinjski vjesnik, br. 29, 11. 04. 1912, 1.

¹²³ Š. Popović, oblasni upravitelj u Podgorici - ministru unutrašnjih djela, 09. 01. 1906, DACG, MUD, br. 149; Zapisnik sa saslušanja Milice Kontić, 04. 01. 1906, DACG, MUD, br. 149/1.

odluci.¹²⁴ Nakon toga, crkvene vlasti su donijele odluku da djevojke, inače rođene sestre, prime u pravoslavlje. Kao što je to i razumljivo, otac ovih djevojaka nije bio zadovoljan odlukom svojih kćeri, pa je lično intervenisao u Konzistoriji kako bi ova odluka bila poništena. U Konzistoriji mu je rečeno da je ispoštovana sva zakonska procedura, i da se ne može promijeniti ni odluka djevojaka, niti odluka nadležnih crkvenih vlasti. No, cijeneći osjećaje oca djevojaka, najviši crkveni sud je odlučio da se konverzija odloži za tri nedjelje, te da se za to vrijeme djevojke pokušaju ubijediti da odluku promijene. Ukoliko ni tada ne pristanu, odluka o njihovom prelasku u pravoslavlje smatraće se konačnom. Izvještaj mitropolita Mitrofana o ovom slučaju, koji je on dostavio Aduntaturi knjaza Nikole, prenosimo u cjelosti: "Omer Seljanović iz Momišića, lično je juče dolazio u Konsistoriju i molio, da mu se povrate dvije njegove kćeri, koje su od njega odbjegle i izjavile želju za prelaz u pravoslavlje, o kojima je prije četiri dana bila riječ u mome vama upućenom pismu. Omeru je odgovoreno, da su njegove kćeri u njegovom prisustvu, i prisustvu G. Kadije Podgoričkog i G. Meda Lukačevića bile savjetovane, da se doma povrate i ostanu u vjeri, u kojoj su rođene. Ali pošto su one ove savjete odbile, a budući punoljetne, to Konsistorija, a ni druga vlast po zakonu nema prava, da ih silom primorava na ono čemu se savjest dotičnih djevojaka ne saglašava. Ali da bi se osjećaj Omerov, kao roditelja, i ostalih jednovjernika zadovoljio, Konsistorija pisala je Knj. Oblasnoj Upravi u Podgorici da u tečaju od tri sedmice u tri naročita dana poziva rečenog Omera, G. Kadiju Podgoričkog, još jednog otmjenog muhamedanca, a po naročitoj želji Omerovoj i Kapetana g. Šaka Raičevića, pa da svaki put savjetuju dotične djevojke da se povrate svojim roditeljima i ostanu u dosadanjoj svojoj vjeri. Ne prime li rečene djevojke ove savjete, onda poslije ovih prikratnih savjeta po odnosnim zakonima dozvoliće im se da prime ono što žele. Pretpomenuti Omer potpuno je bio zadovoljan sa ovakvim riješenjem. Pretpostavljajući, da bi pomenuti Seljanović ili drugi koji od muhamedanaca, ili u Nikšić, ili pri povratku, za ovo mogao činiti dosadu Njeg. Kralj. Visočanstvu Knjazu Gospodaru, zato osobitu čast imam ovo kao dopunu prvome pismu znanja radi dostaviti."¹²⁵

Što se tiče postupka prelaska muslimana u pravoslavlje, on je bio u

¹²⁴ Mitropolit Mitrofan - dežurnom adutantu knjaza Nikole, 31. 08. 1907, ABO DMC, fond Nikola I, 1907, br. 151.

¹²⁵ Mitropolit Mitrofan - dežurnom adutantu, 04. 09. 1907, ABO DMC, fond Nikola I, 1907, br. 160.

Knjaževini Crnoj Gori i zakonski regulisan.

Članom 39 Ustava pravoslavnih konsistorija (1903) određuje se da onaj inovjerac koji odluči da pređe u pravoslavlje mora najprije dati izjavu u nadležnom sudu da to čini dobrovoljno. Sud će zatim inovjercu izdati potvrdu da je izjava dobrovoljno data, a on će tu izjavu pokazati pravoslavnom svešteniku. Sa svoje strane, sveštenik je dužan da o slučaju obavijesti Konzistoriju, koja će mu dati uputstva o postupku koji treba primijeniti.¹²⁶ Rasprava o zakonskom regulisanju vjerske konverzije vođena je krajem 1908. godine i u Crnogorskoj narodnoj skupštini, uz učešće mitropolita Mitrofana i kadije Karađuzovića, narodnih poslanika (prvi virilni, a drugi izabrani). Kadija Karađuzović je tada rekao da treba uvažiti pravo hrišćana i muslimana da promijene vjeru, s tim što oni prije toga moraju razgovarati sa svojim svještenikom, koji će im savjetovati da to ne čine. Mitropolit Mitrofan se u toj raspravi suprotstavio predloženoj zakonskoj odredbi, da je dužnost pravoslavnog svještenstva da prevodi inovjerce u pravoslavlje. Takvo njegovo stanovište podržali su još neki poslanici, smatrajući da se time može narušiti vjerska tolerancija koja u Crnoj Gori postoji. Poslanik Živko Dragović je objasnio da ova odredba o dužnosti svještenika da "uvode u pravoslavlje" nema imperativno ili programsko značenje, već da samo označava njihovu obavezu da to učine ukoliko se neki inovjerac na prelazak u pravoslavlje odluči.¹²⁷ Inače, još 1881. godine u zvaničnom "Glasu Crnogorca" je rečeno da Crnogorac voli svoju vjeru, ali ne mrzi tuđu, niti ikoga prezire ili progoni zbog toga što pripada drugoj konfesiji. Takođe, rečeno je da Crnogorcu nije stalo da nametne svoju vjeru drugome.¹²⁸

Ustavom i zakonima bile su zajamčene i vjerske slobode u Crnoj Gori. Crnogorski ustav iz 1905. označava pravoslavlje kao državnu vjeru, dok ostalim priznatim vjeroispovijestima garantuje slobodu (čl. 40). Sve tri vjere bile su zaštićene zakonom (čl. 208).¹²⁹ Krivični zakon Knjaževine Crne Gore (1906) predviđa zatvorsku kaznu od tri mjeseca do tri godine za

¹²⁶ Vidjeti: *Crnogorski zakonici 1796-1916*, knj. 2, priredili B. Pavićević i R. Raspopović, Podgorica, 1998, 814.

¹²⁷ Stenografske bilješke o radu Crnogorske narodne skupštine, knj. 3, Cetinje, 1909, 536-538.

¹²⁸ "Crnogorac voli svoju vjeru, ali ne mrzi tuđu, ne prezire niti goni ikoga zbog druge vjere, ne ide za tijem, niti mu je stalo do toga da ko svoju vjeru mijenja za njegovu."; *Glas Crnogorca*, br. 28, 12. 07. 1881, 1.

¹²⁹ *Crnogorski zakonici*, knj. 4, 8, 31.

svakoga ko "javno, usmeno ili pismeno na Boga ili na čiju mu drago vjeru huli, ili javno ismijava način i običaje slavljenja Boga čije mu drago vjere; ko djelom smeta upražnjavanje čijih mu drago dozvoljenih u Crnoj Gori vjerezakonskih obreda, ili s obrazima svetih ili drugih službi Božjoj posvećenim stvarima na nečastan i podrugljiv način postupa i omalovažava ih" (čl. 207).¹³⁰ Na poštovanje svih priznatih vjeroispovijesti u Crnoj Gori upućivali su mnogi sadržaji iz školskih udžbenika, periodike, štampe, iako je postojalo i dosta toga što je posredno išlo na štetu vjerskoj toleranciji. No, ipak, stavovi o potrebi vjerske tolerancije bili su decidni, pa tako u "Prosvjeti", zvaničnoj publikaciji Ministarstva prosvjete, pisac članka "Religija ili fanatizam" poručuje: "Drži se zdušno i savjesno religije svojijeh otaca; al' ostavi i drugoj braći ljudima neka i oni stoje čvrsto i nepomično u vjeri svojijeh prijetkova... Drži se svoje vjere; al' poštuj i čast i vjeru brata svoga; i ljubi brata, kao što sebe i svoju vjeru ljubiš... Svak je svoju vjeru dužan ispovijedati i propov'jedati; ali je prodrzljiv i intolerantan, ako tiče u tuđu vjeru; a zloban je, pogan i bezbožan, ako se na nju stane bacati blatom svoje pakosti i hule..."¹³¹

Da svi ovi javni iskazi uvažavanja sve tri vjeroispovijesti nijesu bili samo deklarativne prirode, potvrđuju i neki policijski dokumenti iz 1906. godine. Tako, kada je šef oblasne policije u Baru pitao nadležno ministarstvo da li da vodi propagandu u korist pravoslavlja, odnosno, da podstiče prelazak barskih muslimana u pravoslavlje, odgovoreno mu je da crnogorska vlast nema namjeru da o tome radi. Šef policije se još čudio što "naša vlada za ove 30. godina ništa nije u ime ovoga učinila..."¹³² Dakle, i državni činovnik koji smatra da bi država imala koristi od prevođenja

¹³⁰ *Crnogorski zakonici*, knj. 4, 93.

¹³¹ Prosvjeta, br. 2, 1892, 44-45.

¹³² Novica Nikolić, šef oblasne policije u Baru, inače sin kapetana Jefta Miletina Nikolića, pored ostalog pita nadležnog ministra: "Dali bih čisto u političkom ili policijskom smislu u ovoj Oblasti (naseljenoj katolicima i muhamedancima) neprimjetno smio činiti neku vrstu propagande, makar se ona odnosila na iseljavanje tuđeg elementa ili preturanje muhamedanaca u pravoslavlje, razumije se u sporazumu s' ovdašnjim svještenikom, jer sam vidio da ih je lako raskolati i čim bi se načeli nadao bih se kroz vrlo kratko vrijeme da bi sva oblast prešla u pravoslavlje, izuzevši katolika. Jer mi je veoma čudnovato, da naša vlada za ove 30. godina ništa nije u ime ovoga učinila, jer je tim velika šteta nama učinjena; četiri bataljeona dobre vojske za nas su samo mrtvo slovo, jedino što davaju nizamiju." N. Nikolić - ministru unutrašnjih djela, 18. 05. 1906, DACG, Oblasna uprava u Baru, f. 2, br. 32; Ministar unutrašnjih djela - N. Nikoliću, 24. 05. 1906, DACG, OUB, f. 2, br. 44.

muslimana u pravoslavlje, konstatuje da državna vlast trideset godina ništa nije radila na pokrštavanju muslimana. Ne vjerujemo da ima boljeg dokaza o neprozrelititskom karakteru crnogorske državne politike prema muslimanima.

U osnovnim crtama pokušali smo da ukažemo na karakter crnogorske državne politike prema muslimanima u vrijeme tzv. "mirnog doba" (1878-1912), i na suštinu odnosa između crnogorskih muslimana i države Crne Gore u ovom periodu. Budući da je riječ o pregledu, a ne cjelovitom osvrtu na jedno historijsko pitanje, osnovna pažnja posvećena je onome što je u tim odnosima bilo dominantno i što može važiti kao njihova opšta odlika. Time hoćemo reći da je izvan naše pažnje i spomena ostao jedan broj crnogorsko-muslimanskih relacija, ali onih koje ni na koji način ne mogu doseći značenje opšte pojave, niti mogu predstavljati suštinsko obilježje državne politike Crne Gore prema muslimanima. Smatramo zato da ni cjelovitiji uvid u ovu problematiku ne bi znatnije izmijenio izrečene stavove o karakteru i suštini odnosa između crnogorske države i muslimana.¹³³ Prema tome, i na osnovu ovog pregleda, mogu se jasno spoznati osnovna polazišta crnogorske državne politike prema muslimanima od 1878. do 1912. godine. I rezultati ovog istraživanja potvrđuju sud jednog od najboljih poznavalaca ove problematike, dr Šerba Rastodera, da je država Crna Gora vodila tolerantnu vjersku politiku prema muslimanima. Rastoder još dodaje da u tadašnjoj javnoj misli nije pronašao nijedan tekst koji u sebi sadrži poruke mržnje, netolerancije ili isključivosti prema muslimanima.¹³⁴ Ovakva politika crnogorske vlasti može se smatrati najvažnijom historijskom osnovom harmoničnih odnosa između Crnogoraca i muslimana u čitavom 20. vijeku. Takođe, ovakva politika crnogorske vlasti uticala je da crnogorski muslimani iskreno doživljavaju Crnu Goru kao svoju državu. Taj svoj osjećaj oni su konkretnim činjenjem dokazali, čime se potvrđuje činjenica da je patriotizam crnogorskih muslimana jedinstvena pojava na Balkanu.

¹³³ Opširnije o položaju muslimana u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori: Š. Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije muslimana u Crnoj Gori 1878-1912*, Almanah, 5-6, 1999, 83-132, prvi dio; Almanah, 7-8, 1999, 107-132, drugi dio; Š. Rastoder, *Vjerska politika kralja Nikole 1878-1912*, (odnos prema muslimanima), *Kralj Nikola - ličnost, djelo i vrijeme*, Zbornik radova, knj. 1, Podgorica, 1998, 575-596.

¹³⁴ Š. Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije Muslimana u Crnoj Gori 1878-1912*, Almanah, 5-6, 1999, 85; Almanah, 7-8, 1999, 109.

Adnan PREKIĆ

ISLAMSKA ZAJEDNICA U PLJEVLJIMA
(Prvi dio)

Predmet ovoga rada je Islamska vjerska zajednica u Pljevljima između dva svjetska rata, njena uloga, rad i značaj u sredini koja je po svom geografskom položaju bila na međi raznih uticaja, kako Turske i Austro-ugarske carevine tako i Srbije i Crne Gore.

Vrijeme u kojem je smještena tematika rada takođe je karakteristično; Prvi svjetski rat i stvaranje jedinstvene Jugoslovenske države usloveli su niz promjena u društveno-političkom, vjerskom, prosvjetnom i kulturnom životu.

Problematika IVZ u Pljevljima i šire do sada nije ozbiljnije proučavana. Istoriografija se ovim pitanjem do sada bavila isključivo fragmentarno i površno. Dosadašnji radovi su uglavnom ovu temu posmatrali u jednom širem kontekstu, a naročito je evidentan nedostatak istraživačkih radova koji se temelje na arhivskim dokumentima. Otuda je ovaj rad samo jedan mali korak ka sistematičnom i cjelovitom izučavanju ove tematike.

Ambicije ovoga rada su da čitaocu ukaže na društveno-političke prilike u Pljevljima u Turskom carstvu i poslije prisajedinjenja ove teritorije Crnoj Gori i Kraljevini Jugoslaviji. U radu je objašnjen proces islamizacije, demografska kretanja stanovništva, razvoj i širenje grada, školstvo i kultura. U dijelu koji se odnosi na pitanje IVZ u Pljevljima između dva svjetska rata objašnjena je kompletna organizacija IVZ u Kraljevini Jugoslaviji i sa tim u vezi organizacija ovih poslova na konkretnom primjeru Pljevalja. Džemati i džamije, kako na gradskom tako i na seoskom području, muftijstvo, šerijatsko sudstvo, vjersko-prosvjetna djelatnost, vakufi i vakufsko mezariska uprava.

Čitalac pred sobom ima rad koji je napisan na osnovu obimne literature, periodične štampe, časopisa i arhivske građe mikrofilmovanog

fonda Državnog Arhiva Crne Gore na Cetinju. U izradi ovog rada imao sam veliku pomoć mentora prof. dr. Šerba Rastodera, pa se ovom prilikom njemu i svim ostalim koji su doprinijeli da ovaj rad izgleda ovako, srdačno zahvaljujem.

1.1. Pregled istorije pljevaljskog kraja do osmanskog osvajanja

Malo koji grad na ovom prostoru i šire se može pohvaliti tako bogatim i sadržajnom prošlošću kao što to mogu Pljevlja. Kroz istoriju ovdje su se mijenjale Ilirska, Rimska, Slovenska, Turska, Austrougarska tradicija i svaka od njih je dala poseban pečat istoriji Pljevalja. Arheološki nalazi pokazuju tragove jedne daleke praistorijske civilizacije na ovom području. Naime, smatra da su ovuda vodili putevi koji su preko Polimlja, Pljevalja, Nikšića i Cavtata spajali Podunavlje sa Dubrovačkim područjem. Ovo je bio jedan od pravaca kojim su se u periodu oko 2000 godina p.n.e. grupacije naroda sa Istoka pomjerale ka Jadranu, indoevropizirajući ova područja, sa čim se dovodi u vezu i nastanak Ilira.¹³⁵

U III vijeku p.n.e. Pljevaljsko područje je bio centar Ilirskog plemena Pirusta, koje se bavilo rudarstvom. Ovo pleme je ulazilo u sastav velikog plemenskog saveza, poznatog pod imenom "Ilirska država", koje se na vrhuncu svoje moći pod kraljicom Teutom pružalo sve do Krfa na jugu.

Već tada su Rimljani uvidjeli opasnost koja im može zaprijetiti od ekspanzije Ilirske države, tako da su počeli da se miješaju u makedonsko-ilirske sukobe i na taj način pod svoju sferu uticaja uključili krajeve koje je obuhvatala "Ilirska država". Krajem I vijeka p.n.e. Rimljani su osvojili sve ilirske krajeve. Iliri su pružili otpor (naročito su se istakli Pirusti), ali to nije bilo dovoljno da se odupre velikoj imperiji.

Kada su Rimljani došli na ove prostore, prvo što su uradili bilo je iskorištavanje znanja Pirusta u rudarstvu. Tako da imamo i otvaranje rudnika: olova i cinka - Šuplja stijena, gvozdene rude – Kozica. Nije potpuno poznato da li u blizini Pljevalja (Komini) ili u blizini Prijepolja (Kolovrat) imamo ostatke rimskog municipijuma. Naziv ovog naselja nije poznat. Zna se samo da je počinjalo sa slovom "S" tako da u naučnoj literaturi srećemo ime ovog naselja, kao "Municipijum S...".

Naseljavanje Slovena u ove krajeve počinje u VI i VII vijeku n.e. i njihovim dolaskom oni su zatekli: starosjedioce Ilire i Rimljane, kao gos-

¹³⁵ Ilija Vuković, *Pregled istorije Pljevaljskog sreza do 1941*, Prilog u krvi, Pljevlja 1969., 19.

podarsku klasu. Kao dobro organizovana, jača i kompaktnija masa Sloveni su potisnuli Rimljane iz plodnih predjela, dok su se Iliri sa svojim stadima povukli u šume i planine. Dolaskom Slovena formirane su župe na čelu sa županima.

Mjesto Breznica sa manastirom Vrhobreznicom pominje se prvi put 822. godine, a nešto češće poslije 1200. godine za vrijeme cara Uroša (1243-1276). Pljevaljski kraj je pripadao humskom knezu Vojislavu Vojinoviću. Pod upravom Nikole Altomanovića ovaj kraj je bio od 1368-1373 godine, zatim je ove teritorije bosanski kralj Tvrtko prisajedinio svojoj državi u čijem sastavu su ostali do početka XV vijeka. Od tada pa do 1435. godine pljevaljskim krajem je upravljao Sandalj Hranić, a od 1435. godine, vojvoda Herceg Stefan.

1.2. Pljevaljski kraj u Osmanskom carstvu

U drugoj polovini XV vijeka dolazi do prodora Osmanlija u ove krajeve kada počinje jedan drugi period pod vlašću Osmanskog carstva. Konkretno, što se tiče Pljevalja, taj period traje 450 godina, od 1462. do 1912. godine.

Prema ljetopisu manastira Svete Trojice Turci su u bici na rijeci Breznici koja protiče kroz Pljevlja, 1. septembra 1462. godine razbili vojsku Hercega Stefana, osvojili današnja Pljevlja i više drugih hercegovačkih mjesta. Oni su ih držali godinu dana dok ih nije Herceg Stefan povratio, ali su Turci u ljeto 1465. godine konačno osvojili Pljevlja sa okolinom.¹³⁶

U vrijeme turskog osvajanja grad je bio već značajan trgovačko tranzitni centar. Kroz njega su prolazili put iz Dubrovnika za Niš, Skoplje i Carigrad, put "Via Drina" iz Trebinja, Bileće, Gacka i Foče, uz rijeku Čehotinu do Pljevalja. Pored toga prolazio je i drum iz Trebinja, Nikšića i Tare ka Limu, kao i put od Kotora preko Grahova, Nikšića i Drobnjaka u Pljevlja.

Slično kao i u drugim osvojenim zemljama Turci su postepeno nametnuli svoj feudalni sistem prilagodivši ga zatečenim feudalnim odnosima. Osmanlije su osvojenu zemlju obrazovali u spahiluke dajući ih na uživanje zaslužnim carevim vojnicima. Spahiluci koji su uživali spahije bili su zijameti i timari. Zemljište nije bilo njihovo, ali su seljaci koji su obrađivali zemlju morali plaćati desetak od proizvoda sa imanja. Ovakvi feudalni

¹³⁶ Ljetopis manastira Svete Trojice kod Pljevalja, zapisao Gavriilo Tričanin, n.d. Ilija Vuković..., 2.

odnosi zadržali su se do 1839. godine kada je ukinut spahijski sistem. Među spahijama bilo je i pojedinih Srba, koji su bili srpska vlastela a stupali su u tursku službu da bi zadržali svoje posjede. Ovaj proces pratila je islamizacija.

Slika 1. *Pljevaljska čaršija u XIX vijeku*

Kao i mnoga druga naselja koja su došla pod tursku vlast, u svom urbanom razvoju i Pljevlja su prvo bila trg a kasnije kasaba. Prerastanjem u kasabu Pljevlja dobijaju sve karakteristike koje su bile svojstvene i za druga mjesta tog ranga. Naselje je bilo podijeljeno na džemate i mahale sa posebnim hrišćanskim i muslimanskim stanovništvom. Svoju pravu fizionomiju grad poprima tek u drugoj polovini XVI vijeka kada dolazi do premještanja sjedišta hercegovačkog sandžaka iz Foče u Pljevlja 1576. godine. Turci su od prvih godina svoje vladavine Pljevljima dali ime Taslidža (Kamenica), dat po okolnim kamenim brdima koja su okruživala raniji srednjovjekovni trg.¹³⁷

Već u XVI i XVII vijeku došlo je do ubrzanog urbanog i privrednog razvoja. Prerastanje u kasabu te formiranje čaršije i mahala doprinijelo je da Pljevlja po svom izgledu dobiju sve karakteristike tipičnog orijentalnog-

¹³⁷ Enes Pelidija, Behija Zlatar, *Pljevaljski kraj u prvim stoljećima turske vlasti*, Pljevlja, 1988, 12.

muslimanskog naselja tog vremena.¹³⁸

Situacija u čitavoj Osmanskoj carevini od XVIII vijeka sve više je stagnirala. Slabo organizovana, suočena sa mnogim separatnim težnjama, zakovana u stare i prevaziđene feudalne odnose ona nije mogla da se odazove izazovu savremenog doba i novonastale situacije. Jake evropske države izrazile su pretenzije i svoju zonu uticaja usmjerile na prostore koje je do tada zauzimala Osmanska država. Sve više se postavlja rješenje istočnog pitanja a mnoge države su zainteresovane da "pomognu" bolesniku sa Bosfora. Administrativni okvir ovog kraja takođe je promijenjen.¹³⁹

Prvi jači udarac na ovom prostoru Turska je dobila Berlinskim kongresom 1878. godine kada je 25. članom ovoga ugovora Austro-Ugarskoj data uprava nad BiH i dozvoljeno da drži garnizone u Sandžaku.¹⁴⁰

Austro-Ugarska okupacija BiH naišla je na oružani otpor u kome je učestvovao i jedan broj Muslimana – Bošnjaka iz Sandžaka. U pripremi otpora najvažniju ulogu je imao Mehmed Nurudi Vehbi ef. Šemsikadić – pljevaljski muftija. On je sa još dvojicom učenih ljudi iz Sarajeva: Mahmud ef. Hadži Jamakovićem i Hadži Abdulahom ef. Kakučiom bio idejni nosilac i inicijator otpora Austro-Ugarskoj. Shvatajući da odlukom Berlinškog kongresa nisu ugroženi samo interesi Bosne, Šemsikadić je u Srbiju i Crnu Goru uputio nekoliko viđenih Srba među kojima su bili Todo Radović, Joko Denisijević i Gavro Ćirković. Šemsikadić je rođen 1827. godine u uglednoj pljevaljskoj porodici, osnovno obrazovanje je stekao u Pljevljima, nakon čega odlazi u Sarajevo i tu uči medresu (drveniju). Put ga vodi u Istambul, gdje završava "Šeherzadi" medresu.¹⁴¹ Za pljevaljskog muftiju imenovan je 1866. godine a zbog visokog obrazovanja i pravičnosti uživao je veliki ugled kako kod muslimana tako i kod hrišćana.

Okupacijom BiH islamsko stanovništvo ovih prostora vezalo je svoju sudbinu za narod sa kojim je vjekovima živjelo u okviru istog carstva, narod sa kojim ima isti jezik, vjeru, običaje i kulturu. Nezadovoljstvo i organizovani oružani otpor bio je odgovor na okupaciju BiH. Otpor Austro-

¹³⁸ Isto, 44.

¹³⁹ 02. 02. 1887. osnovan je Novopazarski sandžak kao posebna administrativno-teritorijalna jedinica izdvojen iz Bosanskog i priključen Kosovskom ejaletu. Činili su ga kaze (Novi Pazar, Bijelo Polje, Bihor, Berane, Rožaje, Mitrovica, Pljevlja, Kolašin, Nova Varoš, Prijepolje) 1902. zbog strateškog i političkog značaja.

- H. Šabanović, n.d. 232-234

¹⁴⁰ Austro-Ugarska je okupirala Pljevlja 10. septembra 1879. godine

¹⁴¹ Harun Crnovršanin, Muro Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Frankfurt, 1996, 15.

Ugarskoj carevini poslije tri mjeseca je krvavo ugušen.

Okupacijom BiH Austro-Ugarska nije postigla svoj konačni cilj, tako da je 1908. godine izvršila njenu aneksiju. Aneksijom Bosne Austro-Ugarska je povukla svoju vojsku iz Pljevalja.¹⁴² Takvim potezom došlo je do još većeg razdora između muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, jer zaostala Turska država nije mogla dobro organizovati suživot. U međuvremenu desila se i Mladoturska revolucija 1908. godine koja je imala za cilj da iz korijena reformiše tursku državu, ukine feudalne odnose i državu stavi u kolosjek perspektivnih i demokratskih država. Ispostavilo se da su i pravoslavci i muslimani previše očekivali od Mladoturske revolucije dok su njeni stvarni dometi bili veoma mali.

Slabljenje Turske muslimani se uglavnom vežu za Austro-Ugarsku. Pristalice ove politike bili su okupljeni oko Mehmed-paše Bajrovića. Druga muslimanska grupa na čelu sa Omer-begom Bajrovićem bila je pro-srpski orjentisana.

1.3. Pljevaljski kraj 1912-1918

Vjersko i politički podijeljeni, ekonomski nezadovoljni i siromašni muslimani i pravoslavci su dočekali Balkanske i Prvi svjetski rat. I upravo će ovi ratovi na površinu izbaciti sve ono što se gomilalo godinama, muslimani prvi put neće biti vladajuća klasa i prvi put će morati da se prilagođavaju tuđim zakonima, a više nije bilo turskog administrativnog aparata koji je štitio interese aga i begova. Sve više se pominjalo rješavanje "agrar-nog pitanja", neki su se mogli pomiriti sa tim a neki ne. Tako da će period poslije ratova biti ne samo doba krupnih društveno-ekonomskih promjena već i masovnog iseljavanja muslimana iz ovih krajeva.¹⁴³

Uoči Balkanskih ratova pored ekonomskih i vjerskih teškoća, politički nemir unosili su i izukršteni odnosi Srbije i Crne Gore i njihove pretenzije na ovaj prostor. Mnogobrojni dokumenti govore o agitaciji Srbije i Crne Gore u ovim krajevima. Crna Gora je širila svoj uticaj uglavnom preko učitelja u školama koje je ona izdržavala¹⁴⁴ (Ograđenica, Bobovo, Kosanica, Prenčani, Glisnica) i uticajnih ljudi iz pograničnih krajeva prema Crnoj Gori. Srbija je pak vršila svoj uticaj preko nastavnika pljevaljske

¹⁴² 28. oktobra 1908. godine postavila granicu na Metaljci.

¹⁴³ Memić Mustafa, *Muslima.....*, n.d. 89.

¹⁴⁴ Zakonom iz 1867. godine Srbima je dozvoljeno otvaranje svojih škola pod uslovom da ih sami izdržavaju

gimnazije i učitelja škola koje je ona finansirala (Meljak, Obarde, Ilino Brdo, Otilovići), kao i uticajnih srpskih trgovaca i članova crkveno-školske opštine u Pljevljima.

Prvi sukobi počeli su u septembru 1912. godine kada su u selu Vaškovu nadomak Pljevalja seljaci ubili 25 turskih askera (žandara) i jednog podoficira.

Kada je Crna Gora 8. oktobra 1912. godine objavila rat Turskoj u Pljevljima su se od turske vojske nalazili: dva bataljona šezdesetog puka dvadesete nizamske divizije turske regularne vojske i jedan bataljon redifa (rezervne vojske), veći broj baširbozuka (dobrovoljaca) i jedna baterija topova.

Turci su duž rijeke Tare (granica sa Crnom Gorom) podigli niz karaula, od kojih su najjače bile Izjalovica u Vaškovu, Orašac, Šejtan-kula, Rahman-kula kod Prenčana, Strobina na Strobini kod sela Kričak u Kosanici i po jedna u Ograđenici i Bobovu u kojima je bilo oko 400 askera. Jako tursko utvrđenje postojalo je i kod mosta na rijeci Tari, u Lever Tari i spominje se kao kula mosta rijeke Tare.¹⁴⁵

Iz pljevaljskog kraja na Žablaku je bilo 300 dobrovoljaca od kojih je formiran dobrovoljački bataljon koji je sa jezersko-šaranskim bataljonom crnogorske vojske ušao u sastav prekotarskog odreda pod komandom Mašana Božovića. Prekotarski odred je noću 9. oktobra prešao Taru kod Prenčana i Đurđevića Tare, poslije oštih borbi koje su vođene naročito u Crnom vrhu u Kosanici, zauzeo sve karaule i do 23. oktobra zajedno sa novih 600 dobrovoljaca osvojili kraj između Tare i Čehotine. Odred se zadržao na ovim pozicijama i nije nastavio prodiranje ka Pljevljima zbog naredbe kralja Nikole od 12. oktobra da se ne ide na Pljevlja već da se zadrži u Krupicama radi obezbjeđenja operacija crnogorske vojske prema Bijelom Polju. U međuvremenu je 27. oktobra javorska brigada srpske vojske pod komandom pukovnika Milivoja Anđelkovića stigla na Jabuku gdje ju je dočekala delegacija iz Pljevalja, obavijestivši je da je turska vojska odstupila iz Pljevalja za Bosnu. Oni su zatražili da srpska vojska uđe u Pljevlja. Brigada je u toku noći 27/28. oktobra nastavila pokret za Pljevlja, sutradan 28. oktobra 1912. godine javorska brigada sa pljevaljskim dobrovoljačkim i ustaničkim jedinicama i jezersko-šaranskim bataljonom ušla je u Pljevlja. Tada je privremena granica između Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore postavljena na Čehotini. Po završetku Drugog balkanskog rata

¹⁴⁵ *Istorija Crne Gore*, knjiga III, tom prvi, Titograd, 1975. 525.

1913. godine pljevaljski kraj je pripao Kraljevini Crnoj Gori.

Balkanski ratovi bili su samo uvertira Prvom svjetskom ratu koji je na ove prostore ponovo doveo Austro-Ugarsku monarhiju.

Austrougarska vojska je osvojila Pljevlja 19. avgusta 1914. godine i tu ostala sve do 15. oktobra 1918. godine.

Ratovi, krupne političke, društvene i ekonomske turbulencije usloviće niz promjena koje će na svojoj koži osjetiti naročito pripadnici islamske vjerske zajednice o čemu će biti riječi u daljem tekstu.

1.4. Pljevaljski kraj 1918-1941

Poslije završetka Prvog svjetskog rata nastao je period u kome je islamsko stanovništvo ovih krajeva pisalo najcrnije stranice svoje istorije. Muslimansko stanovništvo počelo je shvatati da zaštitu više ne može tražiti u turskoj državi a bilo je svjesno želja srpske i crnogorske države. Tako da dolazi do približavanja politici Austro-Ugarske i traženja zaštite i oslonca u tom državnom sistemu. Austrofilaska politika u Pljevljima se manifestovala kroz rad Mehmed-paše Bajrovića kao što smo već spomenuli u prethodnom tekstu.

Kroz Austro-Ugarsku državu ili pod njenim okriljem, Muslimani – Bošnjaci Pljevalja i cijelog Sandžaka pokušali su da riješe svoje nacionalno pitanje. Sa tim u vezi u Sjenici je između 8-25. avgusta 1917. godine održana konferencija posvećena statusu Sandžaka i njegovom državotvornom uređenju. Na njoj je prisustvovalo 25 delegata iz 12 gradova Sandžaka. Iz Pljevalja su prisustvovali Mehmed-paša Bajrović u svojstvu gradonačelnika i trojica delegata (sva tri trgovci) Bido Abdićević, Osman-aga Dizdar i Tufik-beg Tahirbegović.¹⁴⁶ Konferencija je trajala dva dana i na njoj je donijeta rezolucija kojom je: "Sandžak kako onaj u sastavu Srbije tako i onaj u sastavu Crne Gore pripoji Bosni pošto istorijom i jezikom pripada istoj".¹⁴⁷

Srpski nacionalni krugovi nakon ujedinjenja i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ovu konferenciju nazvali su austrofilskom, njene zaključke odbacili a učesnike osudili za veleizdaju.

Po završetku Prvog svjetskog rata i na širem prostoru su se desile krupne promjene. Prije svega Podgorička skupština od 11-26. novembra

¹⁴⁶ Mustafa Memić, n.d. 244.

¹⁴⁷ Isto, 246.

1918. godine kojom je ukinuta državnost Kraljevine Crne Gore, kralj Nikola Petrović zbačen sa trona i donijeta odluka o ujedinjenju u veliku državu Južnih Slovena koja je stvorena 1. decembra 1918. godine i nazvana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. U radu skupštine učestvovalo je samo 6 muslimana a od toga trojica iz Pljevalja: muftija Derviš Šećerkadić, Omer-beg Selmanović i Mahmut Manovović. Stvaranje nove države IVZ u Pljevljima i te kako je osjetila i vrijeme koje je dolazilo donosilo je nove krupne promjene. U prvom redu stanovništvo se više nikako nije moglo osjećati sigurno, tako da počinje masovno iseljavanje u Tursku i Bosnu. Razlozi za to bili su višestruki: slaba ekonomska situacija, nestanak države zaštitnice, nasilje i loš stav novonastale države od samog početka.

O tome svjedoče ovi podaci:

- peticija petnaest uglednih muslimana okružnom načelniku od 30. decembra 1919. godine u kojoj se kaže: "i ranije ste bili izvještavani o nasiljima koja se čine nad muslimanskim življem ovoga okruga. Očekivali smo svakog dana kada će se već jedanput stati na kraj tim opasnim zulumima, sad nam se nade izjaloviše. Zulumi se povećavaju iz dana u dan, malo koji dan prođe a da se ne dogodi pljačka ili ubistvo. Na ovaj način muslimani ne mogu danas živjeti, pa se posljednji put, obraćamo cijeloj vladi sa učtivom molbom da što prije obezbijede naš opstanak, ili pak dozvolite nam da se preselimo u stare granice Srbije kako bi bar život sačuvali, a drugo što i nemamo čuvati pošto nam je oduzeto i opljačkano".¹⁴⁸

- Jedna delegacija je išla u Sarajevo kod vrhovnog vjerskog poglavara Reis ul Ulme Džemaludina ef. Čauševića da moli da poradi na zaštiti sandžačkih muslimana. Čaušević je poslao pismo vojvodi Stepu Stepanoviću sa molbom da prekine sa zlostavljanjem i pomogne naročito seljacima koji pod teškim položajima bježe u grad.¹⁴⁹ Stepa Stepanović, vojvoda srpske vojske, počasni ađutant njegovog veličanstva kralja Petra I pozitivno je odgovorio i naredio komandantu Jadranskih trupa i komandantu Timočke divizije da postupe u smislu zaustavljanja zla i rasvjetljavanja događaja i pomoći porodicama. Međutim, ni ovaj pokušaj nije dao neke vidljive rezultate.

- Godine 1920. u Banjaluci je donesena "Banjalučka rezolucija" upućena kraljevskoj vladi u kojoj se protestovalo zbog terora nad muslima-

¹⁴⁸ Arhiv Jugoslavije, Beograd, MUD, 15-15 85 95, okružno načelstvo Kraljevine SHS, Pljevlja, br. 7184, 30.12.1919., MUD no. 21639.

¹⁴⁹ Vrijeme, br. 72. Od 11.10.1919. godine

nima i traženo zapošljavanje u državnoj službi proporcionalno broju stanovnika.¹⁵⁰

- Ni memorandum muslimanskih poslanika novopazarskog sandžaka 1919. godine upućen ministru predsjedniku Ljubi Davidoviću nije bilo bolje sreće. U memorandumu muslimani su se prikazali lojalnim građanima i kao takvi tražili zaštitu države, zahtijevali su da djeca u školi ne uče pravoslavnu vjeronauku, naročito su zanimljivi primjeri iz Pljevalja gdje se govori da su legalne vlasti pljačkale i ucjenjivale kao i da su za vojne potrebe uzimali džamije i mektebe, pored toga što je bilo dovoljno slobodnih i praznih objekata.¹⁵¹

Sve ovo govori o teškom položaju nepravoslavnog stanovništva i uzrocima masovnog iseljavanja. O iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Pljevalja govori i izvještaj direktora gimnazije u Pljevljima Blaža Popovića, kralju Nikoli od 12. decembra 1913. godine u kome se kaže: "Stanovništva je u ovoj varoši oko 8 000 duša, mada kuća ima za još toliki broj. Kažu da je ranije u ovoj varoši bilo oko 14 000 duša, ali da su se vremenom iselili. Jedna trećina kuća je praznih u kojima više niko ne stanuje, mahom su prazne sve ljepše i uglednije kuće koje su skoro napuštene. Ima dvospratnih kuća sa 10-15 odjeljenja koja se mogu izdati pod kiriju za 25-50 perpera mjesečno, i to pod uslovom da ih vlasnik opravi. Ima i takvih vlasnika kuća koji bi besplatno kuću dali nekome samo da mu je čuva i održava."¹⁵²

Sa teškom situacijom i iseljavanjem povezana je i još jedna pojava u pljevaljskom kraju, to je komita. Doduše, ona se javlja i ranije ali je u periodu od 1919-1926 godine dostigla svoj vrhunac. Represalijsko-policijskog aparata, ekonomska zaostalost, neobrazovanost bili su osnovni preduslovi za stvaranje komitskog pokreta. Ovaj pokret nije imao karakter hajdučije već je nastao kao jedan vid otpora i formirao se kao specifičan oblik borbe za "seljački pravdu". Prve komitske grupe javile su se krajem XIX i početkom XX vijeka još za vrijeme Osmanske vladavine kada su se pojedinci oturali u znak nezadovoljstva ili osвете prema turskim vlastima. Dolaskom Austrougarske nastala je druga vrsta komite. Neki momci da bi izbjegli služenje vojnog roka i odlaska na daleke frontove po Rumuniji i Italiji krili su se po šumama. Bili su miroljubivi, nisu napadali

¹⁵⁰ Hajrudin Čengiđ, *Borba za opstanak bošnjaka u Sandžaku 1919-1926*, Sarajevo, 1999, 34.

¹⁵¹ Isto, 35.

¹⁵² Ilija Vuković, n.d. 37.

vojsku, pljačkali su toliko da se mogu prehraniti. Međutim svi su se povukli kućama kada je došlo do završetka Prvog svjetskog rata. Komita o kojoj ćemo mi govoriti je ona u periodu od 1918-1926. godine.

Ovaj pokret se od 1918. godine uporedo razvijao sa komitskim pokretom u Crnoj Gori koji se usprotivio ukidanju crnogorske države i razvlašćivanju dinastije Petrovića i sa komitskim pokretom na Kosovu koji se borio za rješavanje nacionalnog pitanja Albanaca.

Slika 2. *Pljevlja 30-tih godina XX vijeka*

Stanje koje je nastalo nakon stvaranja Kraljevine SHS dovelo je i do stvaranja komite u pljevaljskom kraju. Ime Huseina Boškovića vezuje se za nastanak komite na ovom prostoru ali pored njega spominju se i čete Rustema Bambura iz Maoča, te Mehmeda Redžovića iz Kozice, zatim čete Mehmeda Kalića i Jašara Derdemeza iz Vraneša te Halila Džankovića iz Kovača.¹⁵³

Svakako najznačajnije ime pljevaljske komite vezano je za Huseina Boškovića iz sela Maoče blizu Pljevalja. Njegov razlog za odlazak u komite je pokušaj njegovog ubistva zbog duga od njegovog bivšeg čivčije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo otišao je u komitu i oformio manju četku kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftiom i sreskim načelnikom. Inače

¹⁵³ Hajrudin Čengić, n.d. 87, 88, 90

Husein Bošković je od 1916-1917. godine bio vojnik Austro-Ugarske¹⁵⁴ što je svakako imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili nekakvu vrstu svoje pravde. Takođe su se bavili pljačkom bogatih a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za liječenje i izdržavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komiti u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osuđivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske pokušali da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništvom, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospješili iseljavanje u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pećanca i njegove četničke jedinice.

Država je imala velikih problema zbog širenja komite u pljevaljskom kraju o čemu govore i izvještaji okružnog načelstva u Pljevljima Ministarstvu unutrašnjih djela u kojima se vidi da komita narušava javnu bezbjednost i da država nije spremna da garantuje bezbjednost na čitavoj svojoj teritoriji.¹⁵⁵ Jedan od načina borbe protiv komite bilo je i raspisivanje ucjena, za Huseina Boškovića 16. jula 1920. godine ona je iznosila 1000 dinara¹⁵⁶ a 18. avgusta 1920. godine već čitavih 5000 dinara.¹⁵⁷

Za vrijeme velikih vojnih akcija komita se skrivala ili bi prebjegla u Albaniju, tako da imamo podatke da su 1922. godine Husein Bošković i njegova četa bili u Albaniji.¹⁵⁸ Pritisak na komitu bio je sve veći pa je moralo doći do njihovog sklanjanja. Husein Bošković, a i većina komite morala je otići u Tursku. Zanimljivo je reći da prilikom puta za Tursku niko nije dirao komitu iako se za to znalo, što se može objasniti željom vlade da se po svaku cijenu riješi komite.

Otišavši u Tursku na Huseina Boškovića je izvršen atentat od strane vlade u Beogradu koja je poslala četiri agenta u Tursku da izvrše atentat.¹⁵⁹ Komitski pokret u suštini nije ništa promijenio, iseljavanje je nastavljeno, a

¹⁵⁴ Isto, 457.

¹⁵⁵ Šerbo Rastoder, *37 neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919-1929*, Almanah, 9-10; 11-12, Podgorica, 2000.

¹⁵⁶ Isto, 234.

¹⁵⁷ Isto, 235.

¹⁵⁸ Isto, 459.

¹⁵⁹ Hajrudin Čengić, n.d. 513.

vrhunac svega bio je pokolj u Šahovićima u jesen 1924. godine u kome je ubijeno preko 500 muslimana a kompletan prostor Vraneša i Šahovića iseljen.

Mnoštvo muhadžira je iselilo u Tursku i Bosnu a jedan broj ostao u Pljevljima. Na nagovor jednog profesora pljevaljske gimnazije u Pljevljima je organizovan protest povodom toga šta se desilo u Šahovićima. Međutim, demonstranti su uz pomoć žandara razjureni a načelnik se pozvao na to da se narod buni protiv njegovog veličanstva kralja i države.¹⁶⁰ Narod se razišao ali sigurno shvatio svu beznadežnost u kojoj se našao.

Agrarno pitanje. Pored svih problema kojih nije falilo jedno se možda postavljalo kao ključno i od njegovog rješavanja je puno toga zavisilo, to je bilo agrarno pitanje.

Zemljište je pripadalo begovima i agama koji su isto davali na korišćenje čivčijama a za uzvrat od seljaka dobijali trećinu, četvrtinu ili desetinu prihoda sa zemlje. Odnosi koji su vladali bili su čisto feudalni i kao takvi tražili hitnu i korjenitu promjenu jer su ovakvi odnosi obezbjeđivali samo prostu reprodukciju i bili lišeni bilo kakvog prosperiteta. I upravo tu se nalazila suština ovoga problema koji u pozadini ima politički, možda čak i vjerski karakter. Age i begovi su bili muslimani, oni su željeli da zadrže zemlju, privilegije i profit koje je ona donosila. Dok su čivčije uglavnom bili Srbi koji nijesu htjeli da dijele dobit sa zemlje i onu zemlju koju su obrađivali kao zakupci htjeli su za sebe.

Bilo kakvo rješavanje agrarnog pitanja uticalo bi na neraspoloženje neke od strana. Međutim nerješavanje agrarnih odnosa bilo bi još gore i ovi odnosi su bili permanentan povod mržnje aga i čivčija, i zlovolji protiv vlasti koja nikad ne bi mogla udovoljiti i jednima i drugima. Agrarno stanje koje je počivalo na feudalnim odnosima bilo je prepreka napredovanju sela jer je ubijalo svaku inicijativu za veći rad. Najzad ono je štetno uticalo na kulturno i materijalno napredovanje aga, begova i njihovih potomaka jer oslanjajući se na prihode od čitluka oni se kulturno ne razvijaju već se odaju neradu i besposličarenju. Još u zadnjim godinama turske uprave postavljalo se rješavanje agrarnog pitanja koje naravno tada nije uređeno ali oslobođenje od Turaka bilo je pravo vrijeme za njegovo rješavanje. To se nije desilo, Crnogorska vlada nije bila spremna da radikalnije riješi ovo pitanje, ukine feudalne odnose i donekle zadovolji očekivanja. Jedina stvar koju je vlast na Cetinju donijela povodom agrarnog pitanja je davanje nadležnosti sudu da arbitrira i rješava odnose aga i čivčija.

¹⁶⁰ Isto, 434.

U uputstvu Ministarstva unutrašnjih djela Kraljevine Crne Gore sudu u oblasnoj upravi Peć stoje neke odredbe koje regulišu ovu tematiku.¹⁶¹ Čivčija treba da obrađuje zemlju, uredno daje četvrtinu, aga raspolaže zemljom ako je čivčija napusti, age ne smiju povisiti rentu preko četvrtine. Crnogorske vlasti su nastavile da određuju dažbine prema turskim zakonima, a agrarni odnosi sa malim izmjenama ostali su isti kao i za vrijeme turske uprave. Uostalom kralj Nikola i njegova vlada tražili su podršku svojoj politici upravo u begovima i bogatim trgovcima. O tome govori i sastav delegacije koja je 1914. godine išla na Cetinje kralju Nikoli 1914.- u kojoj je bilo dvanaest muslimana i dvanaest Srba. Poslije ovoga dolazi period Prvog svjetskog rata i Austro-Ugarske okupacije koja je ostavila pustoš nad svim poljoprivrednim površinama.

Stvaranjem Kraljevine 1919. godine rješenje agrarnog pitanja bilo je prioritet. Prije donošenja bilo kakve odredbe seljaci u Pljevaljskom srezu iskoristivši novonastalu situaciju sami su počeli da prisvajaju zemlju i ukidaju feudalne odnose.¹⁶²

Kraljevska vlada je 27. februara 1919. godine donijela akt "Prethodne odredbe za ukidanje i pripremu agrarne reforme". Ove odredbe su važile do 1931. godine, one su proglasile ukidanje postojećih i zabranu novih kmetovskih (feudalnih) odnosa. Bivši kmetovi (čivčije) proglašeni su vlasnicima zemlje dok je agama i begovima država garantovala odštetu. U Pljevaljskom srezu, kao i u cijelom Sandžaku, age i begovi su oštro protestovali protiv ovih odluka i u vezi sa tim 3. septembra 1919. godine poslali vladi memorandum u kome su tražili da ona opozove ove svoje odredbe.¹⁶³

Zakon o uređenju agrarnih odnosa u Makedoniji i djelovima Srbije i Crne Gore donijet je 5. decembra 1931. godine. Po ovom zakonu zemlja je pripadala onome ko je obrađuje. Tada su i pravno ukinuti feudalno-čivčijski, napoličarski, zakupnički, arendatorski i tzv. momački odnosi. Čivčije su dobile zemlju besplatno a ostali su za zemlju trebali platiti bivšim vlasnicima. Zemljište koje su seljaci dobijali kretalo se od 2-5 ha. A veće površine od 15 ha agrarni interesanti su mogli otkupiti neposredno od države.¹⁶⁴

U novim uslovima najgore su prošli age i begovi koji naglo siromaše i sele se u gradove. Predviđen je period od trinaest godina koliko je trajao

¹⁶¹ Ilija Vuković, n.d. 36

¹⁶² Isto, 46.

¹⁶³ Isto, 46.

¹⁶⁴ Lj. Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo, 1974, 324-325.

tzv. provizorij, veliki broj zemljoradnjika već je prodao zemlju napoličarima i čivčijama tako da se dio zemlje već nalazio u posjedu drugih lica kada se pristupilo konačnom sprovođenju agrarne reforme. Zakon iz 1931. godine sankcionisao je ovakvo stanje s tim što feudalci koji su prodali zemlju nisu imali pravo na odštetu. Država je ranijim vlasnicima zemlje davala obaveznice koje su oni zbog teške materijalne situacije prodavali ili nikad od njih nisu imali koristi. Tako je država savjesno ili ne opljačkala nekada vladajući sloj društva, natjerala ih da idu u gradove gdje su oni u velikoj mjeri postali sirotinja. U novim uslovima snašao se samo mali dio nekadašnjih aga i begova okrenuvši se trgovini, zanatstvu ili obradi preostale zemlje. Naročito su se obogatili lihvari i zelenaši koji su se dokopali dobrog dijela imovine demoralisanih i dezorjentisanih aga i begova. Age i begove naročito je koristio režim u svojim političko-propagandnim i izbornim akcijama. Zbog njihovog nekadašnjeg položaja i uticaja "kupujući" ih raznim obećanjima i sitnim privilegijama i ustupcima.¹⁶⁵

I na kraju samo da damo podatke o agrarnom zemljištu poslije završetka agrarne reforme. Agrarna reforma stvorila je sitne seoske posjede koji su se zbog priraštaja stanovništva i privredne zaostalosti sve više usitnjavali.

Godine 1939. u Pljevaljskom srezu je bilo 4 376 poljoprivrednih gazdinstava i 34 726 ha obradive zemlje. Od obradive zemlje bilo je 12 830 ha oranica, 470 ha pod baštama i vrtovima, 104 ha pod voćnjacima, 13 519 ha livada, 33 557 ha pašnjaka.¹⁶⁶

Prinosi od poljoprivrede bili su veoma mali, stočarstvo je bilo malo razvijenije od poljoprivrede. U gradu nije bilo industrije u pravom smislu, bilo je nešto trgovaca i zanatlija o čemu će biti riječi u poglavlju o vakufima.

Saobraćaj je bio izrazito nerazvijen. To su bile uglavnom srednjovjekovne ceste. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije država je izgradila sljedeće puteve:

1. Šavnik-Žabljak-Pljevlja dužine 98 km;
2. Pljevlja (Trlica)-Tomaševo-Ribarevina dužine 73 km;
3. Pljevlja-Metaljka dužine 40 km;
4. Pljevlja-Mihailovića dužine 13 km.¹⁶⁷

Transportnih sredstava je bilo veoma malo, nekoliko kamiona i putničkih automobila.

¹⁶⁵ Safet Bandžović, *O životu muslimana u Sandžaku između dva svjetska rata*, Zbornik Sjenice 6-7, 1990-91, 53.

¹⁶⁶ Ilija Vuković, n.d. 47.

¹⁶⁷ Društvo za puteve Crne Gore, *Putevi u S.R. Crnoj Gori*, Titograd, 1986, 26.

2. ISLAMSKA ZAJEDNICA U PLJEVALJSKOM KRAJU 1918-1941

2.1. Od početka islamizacije do 1918. godine

Prve pripadnike islamske vjere u ovom kraju nalazimo u Defteru iz 1475-1477. godine. U njima je nahija Kukanj¹⁶⁸ upisana sa 38 muslimanskih domaćinstava među kojima se spominju: Muhamed sin Radojev, Mustafa sin Olivera, Skender sin Vladislava, Husein sin Radojice.¹⁶⁹ Imena roditelja govore da su u islam prešli preko roditelja koji su bili hrišćani. Što se tiče islamizacije u pljevaljskom kraju ona je karakteristična po dvijema stvarima i to: širenje islama prvenstveno među seoskim stanovništvom i prisustvom velikog broja bogumila. Ove dvije karakteristike su međusobno zavisne jedna od druge, ali krenimo redom.

Za razliku od Novog Pazara i drugih sličnih gradova gdje se islam širio prije svega u gradu, u vezi sa tim najveći broj muslimana se nalazio u gradu. U Pljevaljskom kraju islam se prvenstveno širi među seoskim stanovništvom, jedini razlog tako masovnog prelaska seoskog stanovništva u islam je relativno visoko prisustvo bogumila.

Bogumile koje je pravoslavna crkva smatrala jereticima protjerivala je sa onih teritorija gdje je ona imala jurisdikciju. Jedino mjesto gdje su bogumili našli svoje privremeno utočište bila je srednjovjekovna bosanska država. Za vrijeme vladavine bosanskog kralja Tomaša iz Bosne je protjerano 40 000 pripadnika bogumilske jeresi, odnosno kristjana i oni su došli u Hercegovu zemlju gdje su prihvaćeni od strane Herceg Stjepana. Na taj način se objašnjava i njihovo prisustvo na području pljevaljskog kraja naročito nahije Kukanj. Najbolji dokaz prisustva bogumila je taj da je na ovom prostoru registrovano 729 stećaka.¹⁷⁰

Bogumili su prelazili u islam i u prvim fazama islamizacije ovih

¹⁶⁸ Pljevlja su se prvobitno nalazila u okviru nahije Kukanj 1969. godine u satavu vilajeta "HERSEK" tu su se nalazili nahije Kukanj sa Pljevljima. Do 1959. godine nahija Kukanj sa Pljevljima pripadala je Prijepoljskom kadiluku, a 1532. godine osnovan je Pljevaljski kadiluk u čiji sastav su ušle nahije Kukanj, Kričak, Poblace i Vraneši.

- H. Šabanović, n.d. 194.

¹⁶⁹ Memić Mustafa, *Muslimani-Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996, 89.

¹⁷⁰ Bešlagić Šefik, *Stećci*, Zagreb, 1971, 431, 435.

krajeva činili su najveći broj novih islamiziranih podanika Osmanske države. O tome i svjedoči "Kunovski zapis"¹⁷¹ nastao između 1560 i 1565. godine upravo u kraju koji se neposredno graniči sa nahijom Kukanj. Pisan bosančicom a jednim dijelom i latinskim jezikom ovaj zapis je napisan na molbu bogumila koji su primili islam i u njemu su poimenično navedena 29 imena kunovskih seljaka, tada već muslimana. Po dolasku Turaka u Pljevlja, odnosno Taslidžu (Kamenicu – novi naziv koji su dobili), dolazi do velikog preobražaja u svim sferama života. U Defteru iz 1475-1477. godine Pljevlja su bila upisana kao pazarište "Taslidža" (Kamenica).¹⁷²

Novi Pazar je već 1468. godine imao status šehera a da bi jedno mjesto postalo šehir prvo je moralo ispuniti uslove dobijanja statusa kasa-be,¹⁷³ dok su status šehera sticali gradovi koji su dostigli veći nivo razvijenosti. Taslidža (Pljevlja) je dobila status šehera poslije 1576. godine. Koliko je ovo značajno govori podatak da je od Carigrada do Beča postojalo samo 10 šehera i to: Skoplje, Bitolj, Foča, Novi Pazar, Sarajevo, Banjaluka, Užice, Niš i Beograd.¹⁷⁴ Popisom iz 1570. godine¹⁷⁵ Taslidža (Pljevlja) su imala tri muslimanske mahale: 1) Husein Paše, Miri Mirana, Diar Bekira, sa 52 kuće; 2) Mustafe Muteveli bega sa 42 kuće; 3) Muslu Hudinova sa 31 kućom. Jednu hrišćansku mahalalu Karapetrova sa 50 kuća, ukupno 175 kuća.

Specifičnost u razvoju Taslidže (Pljevalja) proizilazi iz položaja kao sjedište hercegovačkog sandžaka od 1576. do 1833. godine, gdje je službovao veći broj funkcionera i obrazovanih ljudi čije se prisustvo odražavalo na kulturni i privredni život grada. Pored toga značaj razvoju grada dala je i džamija Husein Paše Boljanića izgrađena 1570/71. godine sa najvećom munarom na Balkanu.

Husein-Pašina džamija zauzima istaknuto mjesto islamske umjetnosti

¹⁷¹ Hadžijakić Muhamed, *Islam i Muslimani u BiH*, Sarajevo, 1977, 42.

¹⁷² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982, 135.

¹⁷³ a) da je u gradu formirano muslimansko stanovništvo koje je stalno naseljeno, da postoji džemat,

b) da postoji najmanje jedna veća muslimanska mahala,

c) da u gradu ima najmanje jedna džamija u kojoj se obavlja svih pet namaza, džuma i bajram i da se uz molitvu spominje ime sultana.

d) da u gradu postoji trg, odnosno čaršija.

- Mustafa Memić, *Bošnjaci-muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996, 133.

¹⁷⁴ Redžić Husref, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo, 1988, 65.

¹⁷⁵ Behija Zlatar – Enes Pelidija, *Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja*, Prilozi OIS-a, Sarajevo, 1984, 124.

ne samo na ovim prostorima već i šire. Kao takva ona predstavlja jedinstvenu građevinu ovakve vrste u širim okvirima Osmanske umjetnosti i može da stane u isti red sa manjim zadužbinama u samom Carigradu. Pored želje da djeluje kao trajni spomen svome osnivaču džamija je imala jedan širi opštedruštveni značaj da oživi ovaj kraj što je u krajnjem slučaju i uspjelo njenom osnivaču.¹⁷⁶

Slika 3. *Husein-Pašina džamija*

Hercegovačkim sandžakom sa sjedištem u Taslidži upravljale su najčešće porodice Čengić i Selmanović. Iz porodice Čengića kao Sandžak-begovi bili su: Ali-paša, Durmiš-paša, Bećir-paša, Džafer-paša, Zulfikar-paša.¹⁷⁷ Pored njih iz porodice Čengić kao muteselimi spominju se: Murat-beg, Džafer-beg i Ibrahim-beg.¹⁷⁸ Iz porodice Selmanović Sandžak-begovi bili su: Dželadin-paša, Ibrahim-beg, Mustafa-paša, Sulejman-paša, Bećir-

¹⁷⁶ Andrej Andrejević, *Pljevaljska džamija i njeno mjesto u islamskoj umjetnosti na našem tlu*, Almanah, 9-10, Podgorica, 2000, 19.

¹⁷⁷ Hamdija Kraševljaković, *Izabrana djela*, Sarajevo, 1991, 291, 292.

¹⁷⁸ Isto,

paša, Mustaj-paša i Mehmed-paša.¹⁷⁹ A kao muteselimi iz porodice Selmanović su Smail-beg, Mustafa-paša i Bećir-paša.¹⁸⁰

Kao sjedište Hercegovačkog sandžaka pored ekonomskog došlo je i do demografskog razvoja grada. Priliv većeg broja stanovnika prisutan je od kraja XVI vijeka. Ovdje je važno istaći da se pored običnog stanovništva u Pljevlja doseljavao i jedan broj učenih ljudi što je svakako doprinijelo razvoju grada. Krajem XIX vijeka demografska slika stanovništva Pljevalja izgledala je ovako: od ukupno 30 467 stanovnika na selu je živjelo 19 447 a u gradu 3 196 stanovnika. Srba ukupno 7 724, na selu 7 125, u gradu 599. Proporcionalno procentualno muslimanskog stanovništva 74,5%, na selu 73,2% i u gradu 84,6%.

Važno je dati sliku stanovništva prije i poslije balkanskih ratova zbog iseljavanja koja su uslijedila. Grad Pljevlja je 1910. godine pred Balkanske ratove imao 16.000 stanovnika, od toga 14.300 muslimana i 1.700 Srba. Poslije balkanskih ratova 1913. godine u gradu je bilo 7.470 stanovnika - 5.770 muslimana, 1.700 Srba. Ovaj trend se nastavio i u Kraljevini SHS tako da 31. marta 1921. godine srez je imao 22.662 stanovnika, od toga 17.306 Srba, 9.356 muslimana. Grad je imao 6.356 stanovnika 2.425 Srba i 3.933 muslimana.

Godine 1931. srez je imao 33 196 stanovnika, od toga 9 187 muslimana. Te godine u Pljevljima je živjelo 3 190 muslimana i 2 710 Srba.¹⁸¹

Kvalitetnije promjene u razvoju Pljevalja počele su drugoj polovini XVI vijeka. Već sredinom XVII vijeka u gradu se spominje 7 ulica (mahala): Rizvanija, Hamdija, Hadži-Hasanova, Ahmet-begova, Hadži-Zekerija, Husein-Pašina i Ciganska.¹⁸²

Društveno-politički faktori usloveli su stvaranje grada sa svim orijentalnim obilježjima: mahalama, dućanima, avlijama, zanatskim radnjama, čes-mama, musafirhanama, bezistanom, imaretima, mektebima, džamijama, med-resama, ruždijom, šedrvanima, sahat-kulom i karavan-sarajem. U Pljevljima je nekad postojalo 26 džamija, od čega 9 u gradu i 17 na seoskom području:

- HADŽI-HASANOVA na Jaliji srušena poslije Drugog svjetskog rata, od koje je i danas ostao minaret. Na temeljima džamije podignuta je zgrada Elektro distribucije.

¹⁷⁹ Isto,

¹⁸⁰ Isto,

¹⁸¹ Ilija Vuković, *Prilog u krvi*, Pljevlja, 39-42.

¹⁸² Agović Bajro, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, 258

- ODOBAŠA džamija u Arap mahali (između Doma kulture i starog sreskog prim.aut.) srušena 1936. godine.

- MISRI AHMED-BEG JUSUF KADI džamija na Musluku porušena 1959. godine.

- BUBICA džamija, srušena poslije Drugog svjetskog rata nalazila se na mjestu današnjeg solitera pored pijace.

- HAMDIIJA džamija u Ševarima kod Prkosa srušila se 1940. godine zbog ruiniranosti.

U gradu i danas postoje: Husein-Pašina, Hadži Rizvan-Čauševa, Hadži-Zekerija i Hadži Alijina džamija (Ćutkovac)

Džamija u Rosuljama je jedina ostala sačuvana na području seoskih džemata. Na seoskom području srušene su sljedeće džamije:

U Mijakovićima srušena 1935. godine.

Džamija u Planjskom sagrađena 1693. godine. Zapaljena 1943. godine. Na temeljima ove džamije 1967. godine podignuta je nova džamija koja je opet zapaljena 1993. godine.

Džamija u Jakupovom Grobu zapaljena 1943. godine.

Džamija u Buhurićima zapaljena 1943. godine.

Džamija u Strahovom Dolu zapaljena 1943. godine.

Džamija u Gradcu srušena 1912/13. godine za vrijeme Balkanskih ratova.

Džamija u Raščićima zapaljena 1913. godine.

Džamija u Pračici srušena 1943. godine.

Džamija u Krdžinoj Bari srušena 1913. godine.

Džamija u Petinama srušena 1913. godine.

Džamija u Lever Tari srušena prije 1935. godine.

Džamija u Đurđevića Tari srušena prije 1933. godine.

Džamija u Odžaku srušena u toku Balkanskih ratova.

Džamija u Hoćevini srušena prije više od 200 godina.

Džamija u Podborovima srušena poslije Balkanskih ratova.

Džamija u Borćanima srušena 1912. godine.¹⁸³

Značajan elemenat koji je pratio razvoj Pljevalja kao centra Hercegovačkog sandžaka bilo je i obrazovanje. Ovome je znatno doprinijelo i dolazak učenih ljudi na službu u Pljevlja. Čitav sistem osnovnog obrazovanja bio je zamišljen kao vid vjerskog vaspitanja. Mektebi su bili osnovni oblik obrazovanja i po programu i po sadržaju imali su prvenstveno vjersko obi-

¹⁸³ Isto,

lježje. Po pravilu formirani su uz svaku džamiju, mahalu ili naseljeno mjesto. Podaci o broju mekteba i učenika u njima ukazuju da je zastupljenost omladine u mektebima bila skromnih razmjera. U Pljevljima je 1887. godine bilo 199 polaznika u mektebima¹⁸⁴ što je zaista skromno ako se ima u vidu da je tada u Pljevljima živjelo oko 3 000 muslimana u samom gradu.

Medrese su u odnosu na mektebe predstavljale viši oblik obrazovanja, smatrane su srednjim školama. Do XIX vijeka na prostoru Hercegovačkog sandžaka jedina medresa se nalazila u Pljevljima, kasnije je otvorena još jedna. U Pljevljima je postojala i ruždija – škola koncipirana na programu evropskih zemalja u rangu niže gimnazije. Nastava se u ruždijama izvodila na turskom jeziku. Razvoj ovog kraja i kvalitetnije promjene u razvoju uslovile su i jedan broj značajnih ličnosti koje je iznjedrila ova sredina.

Najznačajnija ličnost iz ranijeg doba ovoga kraja je Jahija El Bosnevi – Jahija Taslidžali (?-1582) jedan od najpoznatijih pjesnika Osmanskog carstva iz druge polovine XVI vijeka. Pominje se i kao Jahija Efendi a poznata su mu djela "Namsa", "Targi i hand" i komentar "Divan pjesama".

Iz vremena Osmanskog carstva poznati pisci i prepisivači bili su: Ali, sin Salih Temima, pisao poeziju i bavio se prepisivanjem knjiga.

Zatim, Husein, sin Osmana Taslidžalija, on je 1617. godine prepisao "Komentar gramatike arapskog jezika" od Ahmeta Gunarura, koje posjeduje biblioteka u Sarajevu. Bio je književno obrazovan.

Mustafa, sin Omerov prepisao je "Komentar djela stilistike i retorike". U literaturi se kao prepisivač pominje Redžep, koji je prepisao Gramatiku od Izudina Abdulwahaaba iz XVI vijeka (1658.), zatim Abdulah sin Hadžimustafe, prepisao Kratko djelo o teoriji Padisa sa komentarom 1629. godine od Alid. Harag al Asgalanija...

Godine 1733. javlja se Husein Emin, sin Mula Zekerijaha, kao prepisivač, a potom Ahmed sin Mustafe, koji je prepisao djelo o nasljednom pravu. Jahija, sin Ibrahima iz Taslidže prepisao je djelo o šerijatskom pravu.

U XIX vijeku u Pljevljima je službovao kao kadija Salih Sadki Čehajić–Mahmudkadić. On je napisao poznati rad "Zbirka zvaničnih pisama i dokumenata 1805. godine" koji se nalazi u Sarajevu.

Iz novije istorije muftija Mehmed Nurudi Vehbi ef. Šemskikadić je najvažnija ličnost ne samo Pljevalja već možda cijelog Bošnjačkog nacionalnog korpusa. O njemu je već bilo riječi ranije.

¹⁸⁴ Mustafa Memić, *Muslimani-Bošnjaci Crne Gore*, Podgorica, 2003, 111.

Hamza Puzić, rođen 1845. godine u Pljevljima umro 1940. godine u Mostaru, istaknuti pjesnik kasida, hronograma i klasične poezije, posljednji je stvaralac koji je pisao na orijentalnim jezicima.

Fadil Kurtagić (XIX-XX vijek) bliži podaci o ovom pjesniku nisu poznati. Dvadesetih godina XX vijeka njegova zbirka poezije je visoko vrednovana od strane profesora književnosti u pljevaljskoj gimnaziji. Ostao je zapis da su njegovom zbirkom poezije nagrađivani najbolji učenici gimnazije.¹⁸⁵

Jedna od najistaknutijih ličnosti XX vijeka, koja je zauzimala važne položaje u bivšoj Jugoslaviji u IVZ, između dva svjetska rata bio je muftija Mehmed Zekerijah-Zeki Ćinara, rođen u Pljevljima 1909. godine, koji je završio teološke studije u Istanbulu. Od 1909. godine postavljen je za Niškog muftiju i za Niškog kadiju za cijelu Kraljevinu Srbiju. Od 1914. godine postavljen je za vršioca dužnosti Vrhovnog muftije u Beogradu a za Vrhovnog muftiju 1921. godine na kojoj se funkciji nalazio do 1929. godine, kada je postavljen za Vrhovnog šerijatskog muftiju sa sjedištem u Skoplju na kojoj dužnosti je ostao do rasformiranja ovoga suda 1946. godine.¹⁸⁶

Jedan od posljednjih dostojanstvenika IVZ XX vijeka bio je Mehmed ef. Coković (1877-1978) koji je 50 godina bio imam i hatib-muallim, vjeroučitelj u školama i Gimnaziji, imam-matičar, predsjednik udruženja ilmije za južne krajeve, član sabora IVZ CG, službeni tumač i prevodilac sa arapskog, turskog, persijskog, (govorio je francuski) jezika a objavljene su mu i tri knjige (četvrta je u pripremi) uglavnom namijenjene pripadnicima muslimanske vjeroispovjesti.

Značajan doprinos IVZ dali su u XX vijeku i pljevaljski hafizi: Mahmut Šehagić, Ramiz Šabanić, Ibrahim Mulović, Hakija Mulović, Bećir Mulović, Abdulah Hadža Sarvan, Derviš Sarvan...¹⁸⁷

Derviš Ruždi Šećerkadić rođen je u Pljevljima, dužnost muftije je obavljao od 1912-1930. godine. On je bio jedna od najvažnijih ličnosti u novijoj istoriji Pljevalja. Vodio je računa o muslimanskom stanovništvu, a zbog svojih stavova došao je i u sukob sa državom, pa je vlast tražila da se muftija ukloni iz Pljevalja.¹⁸⁸

(nastavak u sljedećem broju)

¹⁸⁵ Uzeir Bećović, *Kulturna panorama Pljevalja*, Pljevlja, 2001, 8-9.

¹⁸⁶ Uzeir Bećović, *Mehmed Zekerijah Zeki Ćinara*, Almanah, broj 21-22, 135-139.

¹⁸⁷ Uzeir Bećović, *Husein-pašina džamija u Pljevljima*, (u rukopisu)

¹⁸⁸ Šerbo Rastoder, *37 neobjavljenih dokumenata...*, n.d. 260.

**AKTUELNOSTI
(POPIS STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI)**

Hamdija ŠARKINović

**NACIONALNA, KONFESIONALNA I JEZIČKA
STRUKTURA STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI PO POPISU IZ
2003. GODINE**

Uvodne napomene

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova izvršen u Crnoj Gori 2003. godine sproveden je u periodu od 1. do 15. novembra 2003. godine, u skladu sa odredbama Zakona o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u 2001 godini¹⁸⁹, nakon što je dva puta odlagan. Popisom su bile obuhvaćene sljedeće jedinice popisa:

1) državljani Republike Crne Gore, državljani Republike Srbije, strani državljani i lica bez državljanstva, koja imaju prebivalište u Republici Crnoj Gori, bez obzira da li se u momentu popisa nalaze u Republici ili inostranstvu;

2) domaćinstva lica iz tačke 1 ovog stava;

3) stanovi i druge nastanjene prostorije.

Popisom su obuhvaćeni i državljani Republike Crne Gore i Srbije, strani državljani i lica bez državljanstva koja imaju prebivališta u inostranstvu, a koja u momentu popisa najmanje godinu dana borave u Crnoj Gori, kao i lica i njihova domaćinstva, koja su zbog ratnih sukoba na teritoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije izbjegla u Crnu Goru, a nemaju prebivališta u njoj, niti su stekla državljanstvo Republike

¹⁸⁹ "Službeni list RCG« br.59/00

Crne Gore.²

Članom 4. Zakona je propisano da se o licima koja su obuhvaćena popisom prikupe sljedeći podaci: prezime i ime, pol, datum rođenja i jedinstveni matični broj građanina, naziv mjesta, odnosno naselja i opštine ili strane države u kojoj stanuju ili borave, odnosno rade ili pohađaju školu, učestalost vraćanja u mjesto stalnog stanovanja, razlog odsutnosti iz mjesta stalnog stanovanja, odnosno prisutnosti u mjestu popisa, mjesto stalnog stanovanja na dan 31. marta 1991. godine, mjesto stalnog stanovanja majke u vrijeme kad je lice rođeno, mjesto, odnosno naselje i opština ili strana država iz koje su lica doseljena i godina doseljavanja, bračno stanje, broj živorođene djece, državljanstvo, nacionalna pripadnost, maternji jezik, školska sprema, pismenost, škola koju lice pohađa, aktivnost u nedjelji koja prethodi popisu, zanimanje, broj radnih časova u uobičajenoj radnoj nedjelji, djelatnost, sektoru kome lice radi, izdržavanost lica i svojstvo izdržavaoca.

Za lica koja rade u inostranstvu kod stranog poslodavca ili samostalno, kao i o članovima njihovih domaćinstava koja sa njima borave u inostranstvu, upisuju se i podaci o nazivu strane države i dužini rada-boravka u inostranstvu.

Pripremu i organizaciju popisa stanovništva je sproveo Republički zavod za statistiku, koji je bio zadužen za sve poslove vezane za popis, od donošenja podzakonskih akata, saglasno zakonu, imenovanju opštinskih popisnih komisija, pa do proglašenja privremenih i konačnih rezultata popisa.

Ukratko o dosadašnjim popisima stanovništva u Crnoj Gori /1946-1991/

Popisom stanovništva u Crnoj Gori sprovedenom 1948. godine objavljeni su podaci o nacionalnom sastavu stanovništva, dok nijesu objavljeni podaci o konfesionalnom sastavu stanovništva. Ovaj popis stanovništva je po mnogo čemu specifičan, jer su dati podaci po srezovima i to samo po NARODNOSTIMA, dok nije imalo podataka o VJEROISPOVIJESTI, tako da nije moguće na bilo koji način dobiti ni približno tačne podatke o broju Muslimana (u etničkom smislu) i muslimana (u vjerskom smislu) u ovom periodu. U vremenu kada je izvršen, popisom nije bilo dozvoljeno da se stanovnici izjašnjavaju u smislu nacionalnosti kao Muslimani, jer tada nijesu ni bili priznati, pa se ogromna većina izjasnila kao Crnogorci, a

² Član 2. Zakona

samo neznatan dio kao Muslimani i svrstavani su u posebnu rubriku-kolonu - NEOPRIJEDELJENI MUSLIMANI..

Prema podacima iz popisa 1948, ukupno je u Crnoj Gori bilo **377.189** stanovnika, od čega: Crnogoraca 342.007 ili 90,67%; Hrvata 6.848 ili 1,82%; Srba 6.707 ili 1,78%; Neopredijeljeni – Muslimani 387 ili 0,10%; Šiptara 19.427 ili 5,15% i ostalih 1813 ili 0,48%.

Prema navedenom popisu u opštini Plav (Andrijevački srez) bilo je popisano 6.127 stanovnika koji su se izjasnili kao Crnogorci, a 327 kao Šiptari od ukupno 6.461, a u opštini Gusinje 4.561 stanovnika je popisano kao Crnogorci, a 1.761 kao Šiptari, od ukupno 6.341 stanovnika. U Petnjici je bilo popisano 4.996 stanovnika kao Crnogorci, od ukupno 5.003, a u Loznoj (Srez Bijelo Polje) od ukupno popisanih 2.103 svi su popisani kao Crnogorci.

Prema popisu stanovništva iz 1953 god., Crna Gora je imala **419.873 stanovnika**, od čega: Srba 13.864 (3,30%); Hrvata 9.814 (2,34%); Crnogoraca 363.686 (86,62%); Jugoslovena-neopredijeljenih 6.424 (1,53%); Šiptara 23 460 (5,59%); ostalih neslovena 1 201 (0,29%) i ostalih Slovena i dr. 1.424 (0,33%).

Ovaj popis je interesantan sa više aspekata a posebno zbog tog što se prvi put u zvaničnim rezultatima popisa stanovništva pojavljuje nacionalnost »Jugosloven-neopredijeljen«, a gubi se nacionalnost »neopredijeljen-musliman« uz pojavu novih nacionalnosti kao što su »ostali nesloveni« i »ostali sloveni«. Kao i kod popisa 1948. godine i ovom prilikom najveći broj Muslimana se izjasnio kao Crnogorci dok se određeni broj izjasnio kao Jugosloveni.

Prema popisu iz 1961 god. u Crnoj Gori je živjelo **471.894** stanovnika. Potpuni podaci o nacionalnom sastavu stanovnika po ovom popisu nijesu poznati, izuzev podatka do kojeg se došlo da je na tom popisu u Crnoj Gori živjelo 30.655 ili 6,5% (ovaj podatak nije u potpunosti siguran i ne zna se dali se radi o zvaničnom podatku Zavoda za statistiku ili procjeni) stanovnika koji su bili Muslimani.

Po popisu iz 1971. god. u Crnoj Gori je živjelo **529.604** stanovnika od čega su se nacionalno izjasnili kao: Crnogorci 355.576 (67,14%), Hrvati 9.192 (1,74%), Srbi 39.514 (7,46%), Muslimani 70.236 (13,26%), Albanci 35.671 (6,74%), Makedonci 723 (0,14%), Slovenci 658 (0,12%), Jugoslo-

veni 10.943 (2,07%), ostali, nepoznato i nijesu se izjasnili 7.091 (1,33%).

Ovaj popis je značajan zbog toga što je Muslimanima prvi put u novoj SFR Jugoslaviji dozvoljeno da se prilikom vršenja popisa izjasne u etničkom-nacionalnom smislu kao Muslimani. Rezultat takvog odnosa vlasti prema ovom narodu manifestovao se izjašnjenjem 70.236 stanovnika kao Musliman, iako treba reći da su se i kod toga popisa određeni broj pripadnika ovoga naroda izjasnili kao Jugosloveni ili Crnogorci.

Po popisu iz 1981. god. u Crnoj Gori je živjelo **584.310** stanovnika od kojih: Crnogoraca 400.488 (68,54%), Hrvata 6.904, Makedonaca 875, Muslimana 78.080, Slovenaca 564, Srba 19.407, Albanaca 37.735, Roma 1.471, Jugoslovena 31.243, nepoznato i nije se izjasnilo 6.241, ostalih 1.302.

Po popisu iz 1991. god. u Crnoj Gori je bilo ukupno **615.035** stanovnika od kojih: Crnogoraca 380.467 ili 61,86 %; Hrvata 6.244 ili 1,02%; Makedonaca 1.072 ili 0,17%; Muslimana 89.614 ili 14,57%; Slovenaca 369 ili 0,069%; Srba 57.453 ili 9,34%; Albanaca 40.415 ili 6,57%; Roma 3.282 ili 0,53%, a »ostalih« popisano 1.943 (0,32%). Nacionalno se nije izjasnilo 943 ili 0,15%; kao Jugosloveni 26.159 ili 4,25%; u smislu regionalne pripadnosti 998 ili 0,16% , a nepoznato je 6.076 ili 0,99 %.

Popis stanovništva 1991. godine je po mnogo čemu specifičan ali posebno sa aspekta velikog broja JUGOSLOVENA (26.159), ostalih-regionalna pripadnost (998), nijesu se izjasnili (943) i nepoznato (6.076).

Prema vjeroispovjestima, po ovom popisu izjasnilo sa kao pripadnici pravoslavne vjere ukupno 425.133 ili 69,12%; islamske 118.016 ili 19,19%; katoličke 27.153 ili 4,41%; judističke 156 ili 0,03%; protestanske 853 ili 0,14%; proorijentalni kultovi 71 ili 0,01%; druge vjeroispovijesti 8.780 ili 1,43%; neopredijeljeni vjernici 180 ili 0,03%, nije vjernik 9.850 ili 1,6% i nepoznato 24.843 ili 4,04%.

Iz prezentovanih podataka kao i detaljnijih analiza rezultata popisa može se zaključiti da se određeni broj stanovnika izjašnjavao po etničkoj pripadnosti za jednu nacionalnost, dok se po vjerskoj pripadnosti opredjeljivao za neke opcije koje po logičnom razmišljanu nijesu kompatibilne sa njihovim izjašnjavanjem po etničkoj pripadnosti.

Tako u Tivtu od ukupnog broja pripadnika katoličke vjeroispovijesti 2.994, broj Hrvata u ovoj opštini iznosi 2.640, što znači da se 354 pripadnika katoličke vjeroispovijesti nijesu izjasnili kao Hrvati. U Rožajama je broj Muslimana, Albanaca i Jugoslovena i ostalih po etničkoj pripad-

nosti 21.232, dok je broj pripadnika islama 21.020, ali ima 377 stanovnika koji nijesu vjernici ili se nijesu izjasnili. Međutim, ukupan broj Crnogoraca i Srba u ovoj opštini je 2.428, a broj pripadnika pravoslavne vjere 1.528, što navodi na zaključak da se određeni broj stanovnika pripadnika islama pisao kao Crnogorci. U opštini Bar ukupni broj Muslimana 5.136 i Albanaca 4.619 (ukupno 9755), a broj pripadnika islama 9053 i drugih - nepoznatih, neopredijeljenih, nepoznatih i drugih vjeroispovijesti iznosi 6.742, a u opštini Plav broj Crnogoraca i Srba je 3.797, a broj pravoslavnih 3.671.

Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da izjašnjavanje relativno visokog procenta stanovnika kao Jugosloveni i sl. i stanovnika koji su se izjasnili da nijesu vjernici ne pružaju mogućnost za precizno utvrđivanje broja stanovnika koji su se pisali kao Crnogorci ili Srbi a nijesu pripadnici pravoslavne vjere.

Popis stanovništva 2003. godine

Prema podacima popisa stanovništva u 2003. godini ukupni broj stanovnika u Crnoj Gori je 672.656 i prema nacionalnom sastavu izgleda ovako: Crnogorci 273.366 ili 40,64%; Muslimani 28.714 ili 4,27%; Srbi 201.892 ili 30,01%; Albanci 47.682 ili 7,09%; Hrvati 7.062 ili 1,05%; Bošnjaci 63.272 ili 9,41%; Romi 2.875 ili 0,43%; ostali 8.376 ili 1,25%; nije se izjasnilo 28.885 ili 4,29%, a ne postoji podatak 10.532 ili 1,57 %.

Po ovom popisu, po prvi put se i zvanično kao narod u Crnoj Gori pojavljuju BOŠNJACI i to sa relativno velikim procentom učešća u ukupnom stanovništvu CG (9,41%) i na taj način vraćaju svoje tradicionalno ime ponovo u zvanične statistike.

Republika Crna Gora
REPUBLIČKI ZAVOD ZA STATISTIKU

PRVI REZULTATI POPISA 2003 - NACIONALNA ILI ETNIČKA PRIPADNOST

Naziv opštine	Svega iz Spiska 1 ¹⁾	Brojčana zastupljenost						Procentualna zastupljenost (%)													
		Crnogorci	Muslimani	Srbi	Albanci	Hrvati	Bošnjaci	Romi	Ostali	Nije se izjasnio	Ne postoji podatak	Crnogorci	Muslimani	Srbi	Albanci	Hrvati	Bošnjaci	Romi	Ostali	Nije se izjasnio	Ne postoji podatak
Andrijevica	6384	1475	8	4155	-	2	-	-	22	234	488	23,10	0,13	65,08	0,00	0,03	0,00	0,00	0,34	3,67	7,64
Bar	45223	19960	2852	11218	5450	268	1026	50	722	1771	1906	44,14	6,31	24,81	12,05	0,59	2,27	0,11	1,60	3,92	4,21
Bijelo Polje	57124	9214	9816	20743	35	49	14409	146	165	1033	1514	16,13	17,18	36,31	0,06	0,09	25,22	0,26	0,29	1,81	2,65
Budva	16095	7333	205	6510	60	177	22	37	460	1153	138	45,56	1,27	40,45	0,37	1,10	0,14	0,23	2,86	7,16	0,86
Danilovgrad	16400	11141	53	4177	8	42	-	11	127	428	413	67,93	0,32	25,47	0,05	0,26	0,00	0,07	0,77	2,61	2,52
Žabljak	4245	1819	1	2129	-	3	-	-	15	278	-	42,85	0,02	50,15	0,00	0,07	0,00	0,00	0,35	6,55	0,00
Berane	40885	9282	2994	16939	41	50	8994	133	222	1393	837	22,70	7,32	41,43	0,10	0,12	22,00	0,33	0,54	3,41	2,05
Kolašin	9975	5022	34	4449	1	11	1	-	74	337	46	50,35	0,34	44,60	0,01	0,11	0,01	0,00	0,74	3,38	0,46
Kotor	23481	11002	109	7197	63	1842	17	36	746	2255	214	46,85	0,46	30,65	0,27	7,84	0,07	0,15	3,18	9,60	0,91
Mojkovac	10274	5627	18	4200	1	3	9	-	53	332	31	54,77	0,18	40,88	0,01	0,03	0,09	0,00	0,52	3,23	0,30
Nikšić	76671	47923	733	20433	32	139	177	346	743	5483	662	62,50	0,96	26,65	0,04	0,18	0,23	0,45	0,97	7,15	0,86
Plav	21604	790	1249	2731	5673	4	10960	-	78	73	46	3,66	5,78	12,64	26,26	0,02	50,73	0,00	0,36	0,34	0,21
Plužine	4294	1400	1	2601	-	1	-	-	12	260	19	32,60	0,02	60,57	0,00	0,02	0,00	0,00	0,28	6,05	0,44
Pijevlja	36918	7750	3088	21972	11	17	2023	-	148	1705	204	20,99	8,36	59,52	0,03	0,05	5,48	0,00	0,40	4,62	0,55
Rožaje	27562	453	1670	916	1190	8	22512	15	405	73	320	1,64	6,06	3,32	4,32	0,03	81,68	0,05	1,47	0,26	1,16
Tivat	13991	4126	165	4911	144	2761	56	20	470	1122	216	29,49	1,18	35,10	1,03	19,73	0,40	0,14	3,36	8,02	1,54
Podgorica	179403	98562	4782	44992	14238	734	2672	1542	2184	7506	2191	54,94	2,67	25,08	7,94	0,41	1,49	0,86	1,22	4,18	1,22
Ulcinj	26435	2523	692	1520	20664	70	300	118	185	216	147	9,54	2,62	5,75	78,17	0,26	1,13	0,45	0,70	0,82	0,56
Herceg Novi	33971	9651	218	17818	25	831	89	290	1350	2800	899	28,41	0,64	52,45	0,07	2,45	0,26	0,85	3,97	8,24	2,65
Cetinje	18749	16927	21	865	46	47	5	131	170	303	234	90,28	0,11	4,61	0,25	0,25	0,03	0,70	0,91	1,62	1,25
Šavnik	2972	1386	5	1416	-	3	-	-	25	130	7	46,64	0,17	47,64	0,00	0,10	0,00	0,00	0,84	4,37	0,24
Crna Gora	672656	273366	28714	201892	47682	7062	63272	2875	8376	28885	10532	40,64	4,27	30,01	7,09	1,05	9,41	0,43	1,25	4,29	1,57

1) – stalni stanovnici opštine

Po ovom popisu, najveći broj stanovnika u Crnoj Gori se izjasnio da pripada pravoslavnoj vjeri 468238 ili 69,61 %, zatim islamu 141105 ili 20,98, pa katoličkoj 28176 ili 4,19%. U rubrici nije vjernik popisano je 6170 ili 0,92%, a u rubrici druge vjeroispovjesti 4369 ili 0,65 %, dok se nije izjasnilo 15103 ili 2,25%, a ne postoje podaci za 9495 ili 1,41%.

Republika Crna Gora
REPUBLIČKI ZAVOD ZA STATISTIKU

PRVI REZULTATI POPISA 2003 - VJEROISPOVIJEST

Naziv opštine	Svega iz Spiska 1 ¹⁾	Brojčana zastupljenost						Procentualna zastupljenost (%)								
		Pravoslavna	Islamska	Katolička	Nije vjernik	Druge vjeroispovijesti	Nije se izjasnio	Ne postoji podatak	Pravoslavna	Islamska	Katolička	Nije vjernik	Druge vjeroispovijesti	Nije se izjasnio	Ne postoji podatak	
Andrijevica	6384	5789	9	6	7	4	83	486	90,68	0,14	0,09	0,11	0,06	1,30	7,91	
Bar	45223	24269	14586	3337	426	159	910	1536	53,67	32,25	7,38	0,94	0,35	2,01	3,40	
Bijelo Polje	57124	29681	25153	107	99	37	599	1448	51,96	44,03	0,19	0,17	0,06	1,05	2,53	
Budva	16095	14244	351	414	271	107	563	145	88,50	2,18	2,57	1,68	0,66	3,50	0,90	
Danilovgrad	16400	15398	97	80	81	333	159	252	93,89	0,59	0,49	0,49	2,03	0,97	1,54	
Žabljak	4245	4036	1	6	42	1	141	18	95,08	0,02	0,14	0,99	0,02	3,32	0,42	
Berane	40885	25828	13181	86	119	190	705	776	63,17	32,24	0,21	0,29	0,46	1,72	1,90	
Kolašin	9975	9650	45	22	45	1	174	38	96,74	0,45	0,22	0,45	0,01	1,74	0,38	
Kotor	23481	18324	296	2953	443	56	1279	130	78,04	1,26	12,58	1,89	0,24	5,45	0,55	
Mojkovac	10274	9945	33	12	34	-	211	39	96,80	0,32	0,12	0,23	0,00	2,05	0,38	
Nikšić	76671	71402	1530	208	484	115	2360	572	93,13	2,00	0,27	0,63	0,15	3,08	0,75	
Plav	21604	3503	17724	218	3	37	45	74	16,21	82,04	1,01	0,01	0,17	0,21	0,34	
Plužine	4294	4168	-	1	19	-	93	13	97,07	0,00	0,02	0,44	0,00	2,17	0,30	
Pijevlja	36918	29422	6099	34	98	49	1016	200	79,70	16,52	0,09	0,27	0,13	2,75	0,54	
Rožaje	27562	1079	24737	17	2	1342	48	337	3,91	89,75	0,06	0,01	4,87	0,17	1,22	
Tivat	13991	9028	430	3243	254	51	786	199	64,53	3,07	23,18	1,82	0,36	5,62	1,42	
Podgorica	179403	140116	17241	11891	2716	1461	3926	2052	78,10	9,61	6,63	1,51	0,81	2,19	1,14	
Ulcinj	26435	3537	18728	3878	57	55	91	89	13,38	70,85	14,67	0,22	0,21	0,34	0,34	
Herceg Novi	33971	28399	637	1495	801	296	1569	774	83,60	1,88	4,40	2,36	0,87	4,62	2,28	
Cetinje	18749	17532	221	164	160	69	289	314	93,51	1,18	0,87	0,85	0,37	1,54	1,67	
Šavnik	2972	2888	6	4	9	6	56	3	97,17	0,20	0,13	0,30	0,20	1,88	0,10	
Crna Gora	672656	468238	141105	28176	6170	4369	15103	9495	69,61	20,98	4,19	0,92	0,65	2,25	1,41	

1) – stalni stanovnici opštine

I kod popisa 2003 godine nemamo preciznije podatke o broju građana koji su se po vjeroispovijesti izjasnili kao pripadnici islama ili katolici, a po etničkoj pripadnosti Crnogorci ili nešto drugo. Nije moguće sa sigurnošću izvesti tačan broj tih stanovnika sa razloga što postoji relativno veliki broj stanovnika koji se nijesu izjasnili 28.885 ili nema podataka o etničkoj pripadnosti 10.532, što je ukupno 39.417 ili 5.86%, kao i značajan broj onih koji se nijesu izjasnili ili nema podataka o vjeroispovijesti 24.598 ili 3,66%.

No, i pored toga može se na pojedinačnim primjerima /ukoliko se uzmu podaci po opštinama/ zaključiti da se određeni broj Muslimana, Hrvata, Albanaca pisalo kao Crnogorci. Tako npr. u opštini Bar broj Muslimana (2.852), Bošnjaka (1.026) i Albanaca (5.450) iznosi 9.328, dok je broj stanovnika koji su se izjasnili kao pripadnici islama 14.586, što znači da se najmanje 5.258 stanovnika pripadnika islama pisalo kao pripadnici drugih naroda, a ne Muslimani, Bošnjaci ili Albanci. U Bijelom Polju ukupan broj Muslimana, Bošnjaka i Albanaca je 24.260, a broj pripadnika islama 25.153, što znači da se 893 stanovnika islama pisalo kao pripadnik druge nacionalnosti. U Beranama je ova razlika 1.152. U Plavu je npr. ukupan broj stanovnika pravoslavaca 3.503 dok je zbir stanovnika koji su se izjasnili kao Srbi i Crnogorci 3.521, što znači da je broj Crnogoraca i Srba veći nego što je broj pravoslavaca. U Rožajama se 1.369 stanovnika izjasnilo da su Srbi ili Crnogorci dok je broj pravoslavnih stanovnika 1.079, što znači da se najmanje 290 stanovnika pisalo da su Crnogorci ili Srbi a pripadaju islamu kao religiji. U Pljevljima Muslimana, Bošnjaka i Albanaca ima 5.122 a pripadnika islama 6.099, što znači da se 977 pripadnika islama izjasnilo da nijesu Muslimani, Bošnjaci niti Albanci.

Najkarakterističniji primjer za ovu analizu je Podgorica, gdje ukupno živi Muslimana, Bošnjaka, Albanaca (islamske vjeroispovijesti-procjena) 9.801, pripadnika islama 17.241, što predstavlja razliku od 7.440.

Jezička struktura stanovništva

Pitanje maternjeg jezika u popisu stanovništva je sljedeće: srpski jezik 401.382 ili 59,67%; crnogorski 144.838 ili 21,53%; hrvatski 3.076 ili 0,46%; bošnjački 29.380 ili 4,37%; albanski 49.456 ili 7,35%; romski 2.857 ili 0,42% ostali jezici 21.934 ili 3,26, a ne postoji podatak 19.733 ili 2,93 %.

Ako pokušamo analizirati podatke koji govore o tome kako je bilo izjašnjavanje građana Crne Gore po pitanju jezika, lako je uočiti da se

veliki broj građana koji se kao narod nijesu izjasnili kao Crnogorci izjasnio da govori crnogorskim jezikom, dok se takođe veliki broj građana koji se izjasnio da je Crnogorac opredijelio da mu je maternji jezik srpski.

Npr. zbir onih koji govore bošnjački i ostali (bosanski jezik) iznosi 51.314 ili oko 7,6%, dok ukupan broj Bošnjaka i Muslimana iznosi 89.986 što znači da se veliki dio Bošnjaka, Muslimana opredijelio da mu maternji jezik bude crnogorski. Ukupan broj stanovnika koji su se izjasnili kao Srbi je 201.892 dok je broj onih koji govori srpski jezik 401.382.

Najveći procenat upotrebe srpskog jezika je u opštini Plužine 93,34%, Andrijevići 86,90%, Žabljaku 84,12%, dok je najmanji u Rožajama 7,87%. Crnogorski jezik je većinski jedino na Cetinju 70,69%, dok je bošnjački jezik najzastupljeniji u Plavu sa 48,26 %

Republika Crna Gora
REPUBLIČKI ZAVOD ZA STATISTIKU

PRVI REZULTATI POPISA 2003 - MATERJNI JEZIK

Naziv opštine	Svega iz Spiska 1 ¹⁾	Brojčana zastupljenost					Procentualna zastupljenost (%)											
		Srpski	Crnogorski	Hrvatski	Bosnjački	Albanski	Romski	Ostali jezici	Ne postoji	Srpski	Crnogorski	Hrvatski	Bosnjački	Albanski	Romski	Ostali jezici	Ne postoji	
Andrijevica	6384	5548	244	1	-	-	-	-	86	505	86,90	3,82	0,02	0,00	0,00	0,00	1,25	7,91
Bar	45223	24731	11070	176	305	6030	50	754	2107	54,69	24,48	0,39	0,67	13,33	0,11	1,67	4,66	
Bijelo Polje	57124	32323	14239	97	7827	25	132	193	2288	56,58	24,93	0,17	13,70	0,04	0,23	0,34	4,01	
Budva	16095	11831	3148	95	8	95	19	262	637	73,51	19,56	0,59	0,05	0,59	0,12	1,63	3,96	
Danilovgrad	16400	11279	4697	19	2	22	-	77	304	68,77	28,64	0,12	0,01	0,13	0,00	0,47	1,85	
Žabljak	4245	3571	631	2	-	-	-	7	34	84,12	14,86	0,05	0,00	0,00	0,00	0,16	0,80	
Berane	40885	27084	7595	19	3645	17	141	1050	1334	66,24	18,58	0,05	8,92	0,04	0,34	2,57	3,26	
Kolašin	9975	7976	1818	6	-	-	-	15	160	79,96	18,23	0,06	0,00	0,00	0,00	0,15	1,60	
Kotor	23481	15371	5824	588	8	138	13	356	1183	65,46	24,80	2,50	0,03	0,59	0,06	1,52	5,04	
Mojkovac	10274	8033	2028	3	6	-	-	81	123	78,19	19,74	0,03	0,06	0,00	0,00	0,79	1,20	
Nikšić	76671	55014	18134	52	45	196	308	254	2668	71,75	23,65	0,07	0,06	0,26	0,40	0,33	3,48	
Plav	21604	3713	1279	2	10427	5654	-	423	106	17,19	5,92	0,01	48,26	26,17	0,00	1,96	0,49	
Plužine	4294	4008	222	-	-	-	-	24	40	93,34	5,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,56	0,93	
Prijelja	36918	30043	4312	6	988	7	-	666	896	81,38	11,68	0,02	2,68	0,02	0,00	1,80	2,43	
Rožaje	27562	2170	4525	12	4795	1100	17	14478	465	7,87	16,42	0,04	17,40	3,99	0,06	52,53	1,69	
Tivat	13991	9130	2456	1211	17	166	21	577	413	65,26	17,55	8,66	0,12	1,19	0,15	4,12	2,95	
Podgorica	179403	111297	44379	325	1020	14844	1743	1291	4504	62,04	24,74	0,18	0,57	8,27	0,97	0,72	2,51	
Ulcinj	26435	3774	977	62	260	21075	51	148	88	14,28	3,70	0,23	0,98	79,72	0,19	0,56	0,33	
Herceg Novi	33971	27376	3516	361	25	54	256	1064	1319	80,59	10,35	1,06	0,07	0,16	0,75	3,13	3,88	
Cetinje	18749	4705	13254	37	2	33	106	123	489	25,09	70,69	0,20	0,01	0,18	0,57	0,66	2,61	
Šavnik	2972	2405	490	2	-	-	-	5	70	80,92	16,49	0,07	0,00	0,00	0,00	0,17	2,36	
Crna Gora	672656	401382	144838	3076	29380	49456	2857	21934	19733	59,67	21,53	0,46	4,37	7,35	0,42	3,26	2,93	

1) – stalni stanovnici opštine

Iz prikazane tabele se može zaključiti da se većina građana izjasnila da govori službeni jezik-srpski jezik.

Uporedna analiza podataka sa popisa 1991. i 2003. godine najbolje pokazuje da je u Crnoj Gori došlo do značajnih promjena u etničkoj strukturi stanovništva. Koji su razlozi za to i zbog čega su rezultati popisa takvi kakvi jesu, naučnici iz različitih oblasti koji se bave demografijom, u vremenu koje predstoji, daće svoje stručno mišljenje i analize.

Umjesto da se mi bavimo takvom analizom i komentarima rezultata popisa iz 2003. godine u poređenju sa 1991. godinom, smatrali smo da je najbolje dati taj uporedni pregled podataka rezultata popisa (1991. i 2003) po nacionalnoj strukturi, kako bi sami čitaoci mogli vršiti svoje analize i donositi zaključke.

Općina	Ukupno	Crnogorci	Muslimani	Srbi	Albanci	Hrvati	Bošnjaci	Romi	Ostali	Nije se izjasnilo	Nema podataka										
2003	67266	27386	4064	28714	427	20182	30.01%	4782	7.09%	702	1.05%	6372	9.41%	2875	4.25%	8376	1.25%	27715	41.2%	10522	15.7%
1991	61503	38067	18.86%	88614	14.57%	40415	9.34%	40415	6.57%	6244	1.02%	0	0.00%	3282	0.53%	0	0.00%	943	0.15%	8076	0.99%
Andrijevica	6384	1475	23.10%	8	0.13%	4155	65.08%	0	0.00%	2	0.03%	0	0.00%	0	0.00%	22	0.34%	234	3.67%	488	7.64%
	6968	5638	84.20%	31	0.46%	907	13.55%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	3	0.04%	35	0.52%
Bar	45223	19660	44.14%	2862	6.31%	11218	24.81%	5450	12.05%	268	0.59%	1026	2.27%	50	0.11%	722	1.60%	1771	3.92%	1906	4.21%
	37321	18898	50.90%	5138	13.76%	3654	9.79%	4619	12.38%	192	0.51%	0	0.00%	41	0.11%	0	0.00%	223	0.60%	1338	3.59%
Berane	40865	9282	22.70%	2994	7.32%	16939	41.43%	41	0.10%	50	0.12%	8994	22.00%	133	0.33%	0	0.00%	222	0.54%	837	2.05%
	38953	27204	69.87%	11769	30.21%	2842	7.30%	46	0.12%	44	0.11%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	8006	0.02%	442	1.13%
Bijelo Polje	57124	9214	16.13%	9816	17.18%	20743	36.31%	35	0.06%	49	0.08%	14409	25.22%	146	0.26%	165	0.29%	1033	1.81%	1514	2.65%
	55268	27204	49.22%	22977	41.57%	4184	7.57%	38	0.07%	55	0.10%	0	0.00%	68	0.12%	0	0.00%	22	0.04%	308	0.56%
Budva	16365	7333	45.46%	205	1.27%	6510	40.45%	60	0.37%	177	1.10%	22	0.14%	37	0.23%	460	2.86%	1163	7.16%	138	0.86%
	11717	7326	62.52%	175	1.49%	2633	22.47%	63	0.54%	142	1.21%	0	0.00%	6	0.05%	0	0.00%	29	0.25%	154	1.31%
Danilovgrad	16400	11141	67.93%	53	0.32%	4177	25.47%	8	0.05%	42	0.26%	0	0.00%	11	0.07%	127	0.77%	428	2.61%	413	2.52%
	14718	13228	89.88%	87	0.59%	888	5.99%	26	0.18%	37	0.25%	0	0.00%	58	0.39%	0	0.00%	5	0.03%	68	0.46%
Đabljak	4245	1819	42.85%	1	0.02%	2129	50.15%	0	0.00%	3	0.07%	0	0.00%	0	0.00%	15	0.35%	5	0.12%	0	0.00%
	4514	4475	99.07%	0	0.00%	360	7.33%	0	0.00%	1	0.02%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	278	6.55%	16	0.35%
Kolašin	9975	5022	50.35%	34	0.34%	4449	44.60%	1	0.01%	11	0.11%	1	0.01%	0	0.00%	74	0.74%	337	3.38%	46	0.46%
	11120	10352	93.16%	28	0.25%	483	4.34%	3	0.03%	15	0.13%	0	0.00%	3	0.03%	0	0.00%	8	0.07%	37	0.33%
Kotor	23481	11002	46.85%	109	0.46%	7197	30.65%	63	0.27%	1842	7.84%	17	0.07%	36	0.15%	746	3.18%	2255	9.60%	214	0.91%
	22510	12380	55.24%	200	0.89%	3152	14.07%	68	0.30%	1620	7.23%	0	0.00%	76	0.34%	0	0.00%	84	0.37%	358	1.59%
Mojkovac	10274	5627	54.77%	18	0.18%	4200	40.88%	1	0.01%	3	0.03%	9	0.09%	0	0.00%	53	0.52%	332	3.23%	31	0.30%
	10630	10018	92.50%	42	0.39%	560	5.17%	7	0.06%	8	0.07%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	6	0.06%	35	0.32%
Nikšić	76671	47923	62.50%	733	0.96%	20433	26.65%	32	0.04%	139	0.18%	177	0.23%	346	0.45%	743	0.97%	5483	7.15%	662	0.86%
	74705	65865	88.17%	1519	2.03%	4268	5.71%	74	0.10%	117	0.16%	0	0.00%	802	1.07%	0	0.00%	48	0.06%	311	0.42%
Plav	21604	790	3.66%	1249	5.78%	2731	12.64%	5673	26.26%	4	0.02%	10960	50.73%	0	0.00%	78	0.36%	73	0.34%	46	0.21%
	19305	3519	18.23%	11199	58.01%	278	1.44%	4032	20.89%	3	0.02%	0	0.00%	2	0.01%	0	0.00%	5	0.03%	86	0.45%
Pijevlja	36818	7750	20.99%	3088	8.36%	21972	59.52%	11	0.03%	17	0.05%	2023	5.48%	0	0.00%	148	0.40%	1705	4.62%	204	0.55%
	39393	21916	55.35%	3954	17.59%	9592	24.23%	11	0.03%	77	0.02%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	77	0.19%	120	0.30%
Plužine	4294	1400	32.60%	2601	60.57%	25	0.59%	0	0.00%	1	0.02%	0	0.00%	0	0.00%	12	0.28%	260	6.05%	19	0.44%
	5247	4807	91.61%	14	0.27%	348	6.63%	4	0.08%	5	0.10%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	2	0.04%	16	0.30%
Podgorica	179403	96562	54.94%	4782	2.67%	44982	25.08%	14238	7.94%	734	0.41%	2672	1.49%	1542	0.86%	2184	1.22%	7506	4.18%	2191	1.22%
	152029	109807	72.23%	7622	5.01%	11750	7.73%	12777	8.40%	608	0.40%	0	0.00%	1676	1.10%	0	0.00%	139	0.10%	1428	0.94%
Rošaje	27562	463	1.64%	1670	6.06%	916	3.32%	1190	4.32%	8	0.03%	22512	81.68%	15	0.05%	405	3.36%	1122	8.02%	320	1.16%
	22976	1328	6.65%	13983	86.97%	162	0.71%	900	3.92%	8	0.03%	0	0.00%	25	0.11%	0	0.00%	64	0.28%	188	0.82%
Tivat	13991	4123	29.49%	165	1.18%	4911	35.10%	144	1.03%	2761	19.73%	56	0.40%	20	0.14%	470	3.35%	1122	8.02%	216	1.54%
	11102	3629	33.50%	243	2.13%	1749	15.93%	154	1.35%	2640	23.10%	0	0.00%	23	0.20%	0	0.00%	64	0.56%	189	1.69%
Ulcinj	26435	2523	9.54%	692	2.62%	1520	5.75%	20684	78.17%	70	0.26%	300	1.13%	118	0.45%	165	0.70%	216	0.82%	147	0.56%
	24271	2395	12.37%	1171	4.84%	404	1.67%	17469	72.14%	51	0.21%	0	0.00%	137	0.57%	0	0.00%	27	0.11%	541	2.23%
Herceg Novi	33971	9651	28.41%	218	0.64%	17818	52.45%	25	0.07%	831	2.45%	89	0.26%	290	0.85%	1350	3.97%	2800	8.24%	899	2.65%
	27593	11257	40.80%	344	1.25%	8531	30.92%	89	0.32%	636	2.30%	0	0.00%	188	0.68%	0	0.00%	127	0.46%	345	1.25%
Četinje	18748	16927	90.28%	21	0.11%	865	4.61%	46	0.25%	47	0.25%	5	0.03%	131	0.70%	170	0.91%	303	1.62%	234	1.25%
	20307	18891	93.03%	106	0.52%	552	2.62%	35	0.23%	47	0.23%	0	0.00%	177	0.87%	0	0.00%	41	0.20%	49	0.24%
Savnik	2972	1386	46.64%	5	0.17%	1416	47.64%	0	0.00%	3	0.10%	0	0.00%	0	0.00%	25	0.94%	130	4.37%	7	0.24%
	3690	3432	93.01%	4	0.11%	490	13.28%	0	0.00%	6	0.16%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	15	0.41%

Umjesto zaključka

Iz prethodnog tabelarnog prikaza rezultata popisa stanovništva (2003), nedvosmisleno se da zaključiti da Bošnjaci u Crnoj Gori u ukupnom broju stanovnika predstavljaju izuzetno značajnu etničku zajednicu koja će u budućnosti, nadamo se, zauzeti svoje mjesto u državi Crnoj Gori koje joj i pripada.

Govoriti o tome da su Bošnjaci poslije postojanja i propadanja više Jugoslavija, malverzacija tadašnjih vlasti i statističkih organa, konačno dočekali da budu priznati i uvršteni u zvanične rezultate, ne znači da ni tada nijesu postojali, već znači da se konačno stvorila kritična svijest kod pripadnika ovoga naroda (posebno intelektualaca) o potrebi svoje samo-identifikacije.

Bošnjaci u Crnoj Gori očekuju da u budućem ustavnom preuređenju dobiju adekvatan status (shodno svom broju) jer ovaj narod, bilo pod kojim imenom i u bilo kojem periodu postojanja ove države nije bio niti će biti remetilački faktor i kočnica napretka.

Buduća rješenja iz Zakona o pravima manjinskih etničkih zajednica, koji bi trebao biti usvojen u tekućoj godini, u skladu sa evropskim standardima, omogućava Bošnjacima i drugim manjinskim narodima i zajednicama da ostvare punu nacionalnu i političku ravnopravnost.

Pred bošnjačkim intelektualcima je veliko breme odgovornosti da kanališu dalje procese u ovom pravcu i da zajedno sa drugim narodima koji žive u Crnoj Gori učine sve da se Crna Gora, konačno i stvarno, uključi u evropske integracije.

Šerbo RASTODER

BOŠNJACI/MUSLIMANI I POPIS STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI 2003.

Popis stanovništva u Crnoj Gori obavljen između 1-15. novembra 2003.godine umjesto da postane dio redovnog rutinskog posla državne administracije, postao je poprište borbi političkih i drugih elita oko procenata. Sveopšta kriza stavila je cjelokupno društvo u poziciju relativno dramatičnog propitivanja identiteta, iz kojeg je trebalo izvoditi sve ostale. Ova konstrukciona greška crnogorskog društva porađa i umnožava već postojeće stereotipe predpolitičkih društava u kojima se izjednačavaju kategorije međusobno protivurječnog sadržaja: vjera - jezik - nacija - država - politika. Problematičnost ovakvog obrasca je prevashodno u tome što se apsolutizacijom bilo od kojih navedenih pojedinačnih kategorija obesmišljavaju preostale. I to je karakteristika svih društava u kojima se međusobna isprepletenost različitih identiteta želi izvesti po zastarjelom biološkom obrascu, koji kao konačan iskaz treba da ima i brojčanu vrijednost. I upravo konačan statistički iskaz popisa stanovništva u Crnoj Gori je pokazao besmislenost navedenog pristupa problemu. Jer, niti kod jednog nacionalnog identiteta iskazanog popisom stanovništva se ne može apsolutizacijom samo jedne od navedenih kategorija potruditi njihovo postojanje. Odnosno, popis stanovništva posmatran tradicionalističkim balkanskim obrascem, po kojem su uvijek oni "drugi" nesvjesni da su ustvari "mi", pa im to neko treba i reći, doveli su do naizgled apsurdne pozicije u kojoj su se mnogi našli pozvani da narodu kažu da nijesu "oni". Tako se popis pretvorio u borbu protiv "njih" u ime nas, koji nijesmo "oni". Pri tome, sredstva nijesu birana. I vjerovatno će neka iscrpnija i sveobuhvatnija analiza pokazati cjelovitu besmislenost procesa pretpolitičkih društava u kojima se iza navodno moderne formule "građanskog društva i države", ipak krije ona krilatica iz Orvelove "Životinjske farme" u kojoj su "sve životinje ravnopravne, samo su neke malo ravnopravnije". A "ravnopravniji" smo ako nas ima više. To je pokazalo iskustvo raspada jugoslovenske zajednice, koja se raspala i zato što niko nije htio da bude manjina. Jer, manjina u balkanskoj podsvijesti znači – neravnopravnost. Odnosno, podsvjesni balkanski tribalizam, "drugog" prihvata za ravnopravnog samo ako mora. A mora, ako ga ima. A ima ga, samo ako slobodno iskaže da pripada nekoj zajednici. Pošto je svaka, pa i nacionalna zajednica "zamišljena zajednica" (Anderson), jer koliko god da živite ne možete upoznati baš svakog člana "svoje" nacionalne zajednice, utemeljena i u veličini, to je opsesija procentima postala važnija od svijesti o toj zajednici. Odnosno, nema etničke zajednice ukoliko nema svijesti o njoj. Ali upravo je atak na

svijest glavni oblik silovanja stvarnosti. Zato što ona ne postoji, ona se oblikuje da bi postojala. I tu je suština, gdje se polaže ispit iz demokratije. Pravo na izbor. Čak i u pripadanju etničkoj zajednici. Odnosno, prije svega u tome. Zašto? Zato što je to prvi iskaz slobode pojedinca i njegovog prava izbora pripadanja "zamišljenoj zajednici". U protivnom, popisi bi bili besmisleni. Nacionalna pripadnost bi se određivala po automatizmu, kao što se određuje krvna grupa. Zanimljivo je da zagovornici biologističke teorije automatizovanog nasljeđa svijesti o porijeklu i svijest o zajednici svode na nivo plemena. S tim što ne znaju da pleme nije zajednica krvno srodnih ljudi, već socijalna zajednica nastala po osnovu raspolaganja zajedničkim ekonomskim dobrima (voda, pašnjak, šuma, komunika). I da je solidarnost i svijest o pripadanju unutar takvih zajednica nastala iz potrebe odbrane zajedničkih dobara. Slično je i kod etničkih zajednica. Svijest o pripadništvu njima se prevashodno gradi na osnovu osjećaja i prepoznavanja nasljeđa koje baštini (kulturi). To mogu biti imaginarne kategorije, ali su one prepoznatljive. Od sentimenta (nacionalni osjećaj stanuje u pjesmi), do kategorija koje se u današnjim procesima globalizacije sve manje mogu nacionalno identifikovati. Npr. popularno italijansko jelo *pizza*, nekada je bilo jelo siromašnih Italijana sa juga, danas je ono obilježje modernog načina *fast food* hrane širom svijeta. I kao što je neosnovan strah od toga da se stalnim konzumiranjem *pizze* može postati Italijanom, tako se ne može reći da će onaj koji konzumira baklave, bureke, pite ili pilave, ili spava na krevetu sa mekim dušekom i jastukom pod glavom, postati "Turčin". Danas, kada granice među kulturama u Tojnbijevskom smislu postaju sve nevidljivije, postaje besmisleno različitost tražiti u apsolutnom smislu, kao što je besmisleno etničku pripadnost tražiti u biologističkom smislu. Iskustvo pak pokazuje, da ona postoji, prevashodno u svijesti o njoj. Posebno na Balkanu, gdje se ona najbolje prepoznavala kroz učinak njenih negatora. Uglavnom oni koji su negirali da postoje "drugi" i da su oni "mi", satirujući ih, nikada nijesu priznali da su satirali "sebe". Zato nikom normalnom ne pada na pamet da kaže da je Karadžić izvršio genocid nad "Srbima", iako njegova ideologija nije priznavala i ne priznaje postojanje Bošnjaka – Muslimana, već ih smatra "Srbima". Još niko nije objasnio, a najmanje se može tako nešto očekivati od nacionalšovinista, kako i zašto se može satirati neko ko "ne postoji". Dakle, postojati ne znači da li te neko priznaje ili ne priznaje, već da li imaš svijest o sebi. Zato smo i zagovarali teoriju po kojoj se pripadništvo naciji ne dokazuje, nego iskazuje. I zato postoje popisi da kvantifikuju svijest o iskazanom pripadništvu. Ne ulazeći u ana-

lizu cjelovitih rezultata popisa stanovništva u Crnoj Gori, koji će tek biti predmetom pažnje različitih analiza, od demografskih, političkih, politiko-loških, socioloških do istorijskih, zadržaćemo se samo na onom dijelu ove problematike koja se tiče pitanja Bošnjaka-Muslimana.

Ukupni rezultati popisa pokazuju očekivanu podijeljenost u načinu iskaza nacionalnog imena. Tezu po kojoj su Bošnjaci u Crnoj Gori, dio istog naroda sa prostora bivše SFRJ, koji su se u popisu 1991. godine nacionalno iskazali kao "Muslimani" prihvatilo je 63.272 ili 9,4% ukupne populacije u Crnoj Gori, ili 68,78% od ukupne bošnjačko/muslimanske populacije. Važno je naglasiti zbog prisutnih manipulacija da ne radi o nekakvom "novom" narodu, već o onom istom koji se do sada nacionalno iskazivao svojim konfesionalnim imenom "Musliman". Samo se radi o prihvatanju i povratku starog tradicionalnog nacionalnog imena, koje su prihvatili svi "bivši Muslimani", sa prostora bivše SFRJ. Matica tog naroda živi u Bosni (koja je država Bošnjaka, Srba i Hrvata), dok je Crna Gora matična država ovdašnjih Bošnjaka/Muslimana. S druge strane, konfesionalnu odrednicu "Musliman" kao svoje nacionalno ime je zadržalo 28.714 ili 4,27%, odnosno nešto manje od 1/3 ili 31,22% od ukupne bošnjačko/muslimanske populacije. Treba naglasiti da su svi oni koji su na popisu u nacionalnu rubriku upisali Muslimani-Bošnjaci u statistici su iskazani kao "Muslimani" i da takvih nije mali broj. Učešće Bošnjaka/Muslimana u stanovništvu Crne Gore u odnosu na 1991.godinu opalo je za 0,89%, odnosno sa 14,57% (1991) na 13,68% (2003). Ako se uzme rast ukupnog stanovništava na nivou Crne Gore od 9,4%, jasno se zaključuje da demografski pad Bošnjaka/Muslimana iznosi preko 10% u odnosu na 1991. godinu.

Mjesto	Boš-njaci	%	Musli mani	%	Ukupno			Godi na
					B/M	%	Rast%	
CRNA GORA	63272	9.41%	28714	4.27%	91.986	13,68	- 0,89	2003
	0	0.00%	89614	14.57%	89614	14,57		1991
Andrije vica	0	0.00%	8	0.13%	8	0,13	- 0,33	2003
	0	0.00%	31	0.46%	31	0,46		1991
Bar	1026	2.27%	2852	6.31%	3878	8,58	- 5,18	2003

	0	0.00%	5136	13.76%	5136	13,76		1991
Berane	8994	22.00%	2994	7.32%	11988	29,32	- 0,89	2003
	0	0.00%	11769	30.21%	11769	30,21		1991
Bijelo Polje	14409	25.22%	9816	17.18	24225	42,40	+ 0,83	2003
	0	0.00%	22977	41.57	22977	41,57		1991
Budva	22	0.14%	205	1.27%	227	1,41	- 0,8	2003
	0	0.00%	175	1.49%	175	1,49		1991
Danimovgrad	0	0.00%	53	0.32%	53	0,32	- 0,27	2003
	0	0.00%	87	0.59%	87	0,59		1991
Žabljak	0	0.00%	1	0.02%	1	0,02	+ 0,02	2003
	0	0.00%	0	0.00%	0	0,00		1991
Kolašin	1	0.01%	34	0.34%	35	0,35	+ 0,10	2003
	0	0.00%	28	0.25%	28	0,25		1991
Kotor	17	0.07%	109	0.46%	127	0,53	- 0,36	2003
	0	0.00%	200	0.89%	200	0,89		1991
Mojkovac	9	0.09%	18	0.18%	27	0,27	- 0,12	2003
	0	0.00%	42	0.39%	42	0,39		1991
Nikšić	177	0.23%	733	0.96%	910	1,19	- 0,84	2003
	0	0.00%	1519	2.03%	1519	2,03		1991
Plav	10960	50.73%	1249	5.78%	12209	56,51	- 1,50	2003
	0	0.00%	11199	58.01%	11199	58,01		1991
Pljevlja	2023	5.48%	3088	8.36%	5111	13,84	- 3,75	2003
	0	0.00%	3964	17.59%	3964	17,59		1991
Plužine	0	0.00%	1	0.02%	1	0,02	- 0,25	2003
	0	0.00%	14	0.27%	14	0,27		1991
Podgorica	2672	1.49%	4782	2.67%	7454	4,16	- 0,85	2003
	0	0.00%	7622	5.01%	7622	5,01		1991
Rožaje	22512	81.68%	1670	6.06%	24182	87,74	+ 0,77	2003
	0	0.00%	19983	86.97%	19983	86,97		1991
Tivat	56	0.40%	165	1.18%	221	1,58	- 0,55	2003
	0	0.00%	243	2.13%	243	2,13		1991
Ulcinj	300	1.13%	692	2.26%	992	3,39	- 1,45	2003
	0	0.00%	1171	4.84%	1171	4,84		1991
Herceg Novi	89	0.26%	218	0.64%	307	0,90	- 0,35	2003
	0	0.00%	344	1.25%	344	1,25		1991
Cetinje	5	0.03%	21	0.11%	26	0,14	- 0,38	2003
	0	0.00%	106	0.52%	106	0,52		1991
Šavnik	0	0.00%	5	0.17%	5	0,17	+ 0,6	2003

0	0.00%	4	0.11%	4	0,11	1991

Vjerovatno će tek dodatne analize pokazati razloge manjeg procentualnog udjela ove populacije u ukupnoj strukturi stanovništva, ali se već sada mogu naslutiti razlozi koji su vezani za dešavanja u posljednjoj deceniji u Crnoj Gori i okruženju. U tom smislu porast u apsolutnom broju od 2.382, odnosno sa 89.614 (1991) na 91.986 (2003) ili za 2,65% takođe je značajno ispod prosjeka porasta stanovništva u Crnoj Gori u periodu 1991-2003.godine, koji iznosi 9,4%.

Sveopšti trend demografskog pada učešća Bošnjaka/Muslimana zabilježen je u gotovo svim crnogorskim opštinama. Najveći je u Baru (- 5,18%) i on je uglavnom posljedica nacionalnog transfera ovoga dijela populacije izvršenog pod uticajem "pameti" nekih lokalnih domicilnih političara, koji su svojevremeno i postali "političari" kao jedini školovani ljudi iz sredina naseljenim muslimanskim življem. Tako se i desilo da se odreknu onoga, zahvaljujući čemu su i postali "politički uticajni ljudi". S druge strane, otpor promjeni imena koji je počivao na ljudima sa ovoga područja u ime Matice muslimanske (Jusuf Bibezić, Mustafa Mujo Kalamperović, Sabrija Vulić) pokazao se lažnim, jer se najveći dio populacije na koju su uticali umjesto nacionalnog imena "Musliman", koje su zagovarali, izjasnilo nacionalnim imenom "Crnogorac". Ne manja odgovornost s pravom se može adresirati i na potpisnika ovih redova, kao i nekih drugih članova i saradnika "Almanaha" zbog komocije i indolentnosti i načelnog stava da ljude ne treba ubjeđivati kako da se izjasne. Taj stav je u načelu ostao nepromjenljiv, ali da je bilo potrebe ljudima objasniti o čemu se radi, danas postaje više nego jasno. Tim prije što se radi o specifičnoj sredini, sa izgrađenom tolerancijom i nešto drugačijom istorijskom dinamikom od drugih krajeva Crne Gore. Iza Bara, odmah dolaze Pljevlja (- 3,75%) kao sredina najbliža bosanskom ratištu u kojoj je početkom devedesetih izvršeno više zločina nad ovim življem, kako u okolini (Bukovica), tako i u samom gradu (podmetanje eksplozija i slično), sve sa ciljem nasilne promjene etničke strukture stanovništva. Plav (-1,50) i Ulcinj sa (- 1,40) su takođe sredine gdje je pad učešća bošnjačko/muslimanskog stanovništva iznad prosjeka i najvećim dijelom su posljedica višegodišnjeg iseljavanja, dok je u Beranama taj trend jednak ukupnom prosjeku na nivou Crne Gore (-0,89%), a u Podgorici neznatno niži (0,85).

Jedine sredine gdje je zabilježen blagi rast bošnjačko/muslimanskog stanovništva u odnosu na ostalo stanovništvo, vrijedne pomena, ali takođe

veoma daleko od prosjeka ukupnog rasta stanovništva, su Bijelo Polje (+0,83) i Rožaje (+ 0,77), što u suštini potvrđuje opšti trend demografskog pada. Podaci za ostale opštine, zbog relativno niskog učešća u ukupnom broju stanovništva nijesu od bitnijeg značaja za izvođenje zaključka o primjetnim negativnim demografskim trendovima. Istina, oni se mogu uočiti i kod drugih etničkih zajednica, ali je zanimljivo da su jedino Albanci, ako se izuzme slučaj Srba, koji je ipak u najvećem dijelu u domenu unutrašnje preraspodjele i nacionalnog transfera, povećali procenat učešća u ukupnoj populaciji sa 6,57% (1991), na 7,09% (2003). Ovaj podatak može biti i iznenađujući zbog uvjerenja da je trend iseljavanja ovog dijela populacije tradicionalno bio veći, nego kod nekih drugih etničkih zajednica.

Bez obzira na sve, statistika koliko god bila problematična, protivurječna i kvantifikovan iskaz kategorija koje je teško izmjeriti, u velikom dijelu će opredjeljivati dinamiku budućih procesa razvoja crnogorskog društva, njegovu demokratizaciju, socijalne i nacionalne odnose. Zavisno od perspektive iz koje bude posmatrana, može biti pouzdan oslonac istinske izgradnje multietničkog društva građanskog tipa, kao što može biti i podloga različitim oblicima manipulacije podacima. U tom smislu, za Bošnjake/Muslimane se kao suštinsko pitanje nameće obaveza da spriječe daljnje podjele unutar iste etničke zajednice koja se nacionalno samoidentifikovala različitim imenima (Bošnjaci /Muslimani). Daljnja radikalizacija dileme oko imena samo bi štetila ovoj populaciji, a teško da bi bilo ko iz toga mogao dugoročno izvući korist, bez obzira koliko mu se to trenutno pričinjalo. Čak ni onima koji su logikom po kojoj se dvojica svađaju, a treći grabi, tajno ili javno podsticali dilemu kao sukob, a ne kao potrebu racionalne, sveobuhvatne i tolerantne rasprave. Kada je kod barskog muftije Karađuzovića pristigao jedan zahtjev od nekog katoličkog sveštenika da izda dozvolu o otpuštanju iz islama jednog svog podanika radi prelaska u katoličanstvo radi braka, ovaj je hitro odgovorio: "Niti mi šta gubimo, niti ste vi što dobili". Parafrazirajući navedenu anegdotu, želim istaći da na rezultate popisa ne treba gledati niti sa pozicije trijumfalizma, niti pesimistički. Jednostavno se radi o procesu koji će sam po sebi biti dovršen. Zato bi silovanje toga procesa moglo dovesti u pitanje njegov osnovni smisao. Pri tome, primjetan trend "pravljenja" dva naroda od jednog, može se izbjeći konsenzusom oko toga da se radi o jednom narodu koji se samoimenovao različitim imenima: Bošnjaci ili Muslimani. Oni koji bi od nacionalne pripadnosti da prave

zanimanje, a kojih ima i na jednoj i na drugoj strani i koji na one "druge" gledaju kao na "izdajnike, otpadnike ili prodate duše", treba da imaju na umu da takav pristup pitanju u suštini prevashodno može da ima negativan efekat po njih same. S druge strane, više je nego jasno da će sve političke strukture pokušati da kapitalizuju rezultate popisa saglasno svojim uskostranačkim interesima. To je na neki način i logično. Međutim, to ne znači, prevashodno zbog budućnosti, da ne treba reći, ko se zašta zalagao prije i u toku samog popisa. Prema raspoloživim informacijama i neposrednim saznanjima je teško konstatovati da je unutar bilo koje političke stranke postojao konsenzus oko ovoga pitanja. Dodatni problem ovom pitanju je i činjenica da su sve stranke koje su na prošlim parlamentarnim izborima uglavnom dobile glasove bošnjačko-muslimanske populacije, dio vlasti. Ali to ne znači da je vlast u bilo kom segmentu bila "za" ili "protiv" imena Bošnjak. Odnosno, apsolutno su netačne kvalifikacije unutar kojih su postojale podjele u smislu vlast "protiv", opozicija "za" ili obratno. Jednostavno zbog toga što oko ovog pitanja nije bilo saglasnosti među političkom elitom iz bošnjačko-muslimanske zajednice, koja participira u vlasti i preko koje se vlast pozicionira u ovom dijelu crnogorskog društva. Jer, svaka već površna analiza pokazuje da u gotovo niti jednoj stranci, a posebno ne u onim koje odnose najveći broj bošnjačko-muslimanskih glasova (DPS, SDP) nije postojao usaglašen partijski stav oko ovog pitanja. Tako su čelni ljudi iz DPS iz redova bošnjačko-muslimanskog naroda bili potpisnici Deklaracije, identifikovali se i opredijelili za ime Bošnjak (Asim Dizdarević, savezni poslanik, Fahrudin Hadrović, poslanik, Husnija Šabović, poslanik i drugi ugledni članovi čija imena stoje u potpisu Deklaracije), dok je značajan dio DPS aktivista zagovarao nacionalno ime Musliman ili Crnogorac, posebno u sredinama gdje su predstavljali manjinu. Moglo bi se reći da je najveća podvojenost po ovom pitanju postojala unutar ove partije, posebno kod kadrova u izvršnoj vlasti (policija, sudstvo, opštinske vlasti) koji su javno i tajno agitovali protiv imena Bošnjak, šireći dezinformacije i glasine od kojih se sigurno danas stide. Jedini republički poslanik, koji nije javno podržao Deklaraciju o imenu Bošnjak, bio je Mevludin Nuhodžić, član Predsjedništva DPS i visoko pozicioniran kadar za manjinska pitanja unutar ove stranke. Nuhodžić se više puta javno oglašavao sugerišući da se ne prihvati ime Bošnjak. Drugi poslanik DPS, koji su učestvovali u radu Okruglog stola marta 2003. godine, a koji nijesu potpisali Deklaraciju, Hajran Kalač, kao i njegov brat, predsjednik opštine Rožaje Nusret Kalač, bar prema

našim saznanjima nijesu bili eksponirani u ovom pitanju, vjerovatno procjenjujući politički neprofitabilnim i rizičnim potpisivanje Deklaracije i bilo kakav angažman u tom smislu. Dok se u Rožajama ovakva podijeljenost, ako je uopšte bilo, nije drastičnije odrazila na konačne rezultate popisa, u Bijelom Polju je ona bila evidentna. Tamo su se i unutar DPS prepoznavali različiti stavovi, uglavnom kroz personalitet dvojice najuticajnijih DPS kadrova iz redova bošnjačko/muslimanskog naroda: dr Asima Dizdrevića i Mevludina Nuhodžića. Slično je bilo u Pljevljima i u drugim mjestima u kojima je koncentracija bošnjačko/muslimanskog življa bila veća.

Što se tiče SDP-a, može se reći da su prvaci ove stranke i narodni poslanici iz redova bošnjačko/muslimanskog naroda svi potpisnici Deklaracije (Rifat Rastoder, Džavid Šabović i Ervin Spahić), da su Deklaraciju potpisali i Adem Jasavić, predsjednik opštine Plav, Sabahudin Delić, pomoćnik ministra za manjine, Amir Nurković, savezni ministar, Ramo Bračić i drugi ugledni članovi ove stranke. Međutim neki visoko pozicionirani funkcioneri ove stranke su zagovarali nacionalno ime Crnogorac i u tome je bio najrevnosniji potpredsjednik vlade zadužen za popis, Jusuf Kalamperović, kao i čitava struktura ove stranke u Baru i dijelom u Podgorici.

Bošnjačko demokratska alternativa (BDA) je nesumnjivo zagovarala ime Bošnjak. Ova stranka pokriva mjesto pomoćnika ministra u Ministarstvu za manjine (Orhan Šahmanović, potpisnik Deklaracije), dok je njen lider dr Sefer Mededović (nije potpisnik Deklaracije), inače član Republičkog Savjeta za manjine na skupu Foruma Muslimana/Bošnjaka održanom u restoranu "Ribnica" u Podgorici 11.X 2003. godine, na kojem se razmatrало i pitanje predstojećeg popisa, zagovarao bojkot popisa, što su ostali učesnici skupa energično odbacili. Na tom skupu je reafirmisan stav o pravu Bošnjaka na svoje nacionalno ime – Bošnjak, izrečene u Deklaraciji donesenoj na okruglom stolu u Podgorici 22. marta 2003. godine. Sve ovo ne navodimo da bi bilo koga naknadno prozivali na odgovornost, niti na to imamo pravo, a posebno ne s obzirom na opšteprihvaćen stav da je nacionalno izjašnjavanje osnovno pravo svakog pojedinca, već prevashodno iz uvjerenja da se radi o istorijskim procesima i potrebi da se za buduće generacije ostavi svjedočanstvo o ponašanju njihovih političkih i intelektualnih elita u egzistencijalno i životno važnim procesima. I, naravno, da ukažemo da se nijedna stranka ne može pohvaliti time da su njeni aktivisti radili isključivo "za" ili "protiv", već da je gotovo svaka imala one koji su manje ili više zagovarali "za" i "protiv" i, naravno, to se odrazilo na rezultate popisa. Zato bi bilo dobro da se podsjetimo još jednom teksta **Dekla-**

racije, koju je potpisalo 138 intelektualaca, bez ikakve malicioznosti i želje da se bilo ko povrijedi, najbolji dio ovoga naroda iz svih političkih struktura, nezavisnih i neopredijeljenih, kao i iz NVO-sektora. Naravno, tu ne mislim personalno, jer je mnogo značajnih ličnosti i pojedinaca objektivno bilo spriječeno da učestvuje na skupu ili pak nijesu bili pozvani iz razloga što svaki sličan skup ima ograničen broj učesnika, već na cjelinu unutar koje su bile zastupljene sve strukture elite. Dakle, tekst Deklaracije glasi:

Polazeći od činjenice da je Crna Gora multinacionalna i multikonfesionalna država;

Uvjereni da su tradicija, običajne i kulturne osobenosti koje su kroz istoriju nastajale i prožimale se na prostorima današnje Crne Gore, civilizacijske vrijednosti koje treba uvažavati i njegovati;

Imajući u vidu da samo demokratska društva i države punih građanskih i ljudskih sloboda imaju budućnost, te da je pravo na očuvanje nacionalnog, kulturnog i duhovnog identiteta, jedno od temeljnih ljudskih prava;

Svjesni da identitet mogu imati samo narodi koji se potvrđuju stvaralačkim iskazivanjem i demokratskom odbranom svojih prava;

Učesnici Radnog stola: "Muslimani/Bošnjaci - kako vam je ime?", održanog u Podgorici, 22. marta 2003. godine, u organizaciji Foruma Muslimana/Bošnjaka Crne Gore i Udruženja "Almanah"; utvrdili su

Deklaraciju

Muslimani iz svih država - bivših republika SFRJ, već su se opredijelili za vraćanje tradicionalnog narodnog imena - Bošnjak. Smatramo da je naziv Bošnjak istorijski utemeljeno i adekvatno ime i za dio ovog naroda koji živi u Crnoj Gori.

Nema ni jednog argumenta koji bi nas imenom odvojio od naroda kojem pripadamo i sa kojim smo vjekovima, pa i u svim bivšim zajedničkim državama, imali isto ime.

Vjerujemo da Crna Gora ima dovoljno demokratskog kapaciteta da razumije i uvaži opredjeljenje za reafirmaciju narodnog imena - Bošnjak. To podrazumijeva i obavezu stvaranja političkih i pravnih uslova za njegov adekvatan tretman pri predstojećem popisu stanovništva.

Očekujemo da i crnogorska politička, kulturna i naučna javnost, bez rezervi, prihvati upotrebu naziva Bošnjak. Tim prije što reafirmacija ovog imena, ni na koji način, neće i ne može dovesti u pitanje dokazanu privrženost Bošnjaka Crnoj Gori i njihovu opredijeljenost da, zajedno sa

svima sa kojima žive, doprinose prosperitetu države Crne Gore - naše zajedničke domovine.

Pomenuta Deklaracija je više puta tumačena na promocijama "Almanaha", posljednji put u Beranama 25. oktobra 2003. godine i time je završena naša potreba da javno iskažemo svoje mišljenje. Tim povodom je najčešće ponavljan stav: *"Nas 138 je iskazalo svoje mišljenje usvojenom Deklaracijom. Time smo ispunili svoju intelektualnu obavezu da narodu kažemo šta misli njegova intelektualna elita povodom dileme oko imena, ali nijesmo došli da tražimo 139-og. Kao slobodni pojedinci smatramo da to pravo pripada isključivo svakom od vas pojedinačno. Kako se god izjasnite ne možete pogriješiti..."*. Veličanstven skup i promocija u Beranama, organizovan od tamošnje podružnice "Almanaha" koju vode dr Osman Hadrović, Fahrudin Hadrović, Amer Ramusović, Braho Adrović i drugi, bio je i posljednji javni nastup u tom smislu. Za tajne skupove nijesmo znali i po prirodi posla nikada se njima nijesmo bavili. Za to nijesmo imali ni potrebe, jer se pokazalo da običan narod izuzetno dobro razumije ono što smo im govorili. A to što govorimo uglavnom i napišemo i to može svako da pročita. I, naravno, desila se (ne)očekivana pojava. Bolje su nas razumjeli, oni koji manje čitaju (na selu), nego oni koji bi trebali više da čitaju (u gradu). Naravno, da ovo nije tačno, već u gradu živi veći dio onih koji imaju potrebu da misle na način na koji misle da treba da misle, nego onih koji misle onako kako osjećaju. Zato je i najveći otpor svemu tome bio od ekonomski i politički od države zavisnih ljudi (državnih činovnika i pojedinih partijskih aktivista), zato što je značajan dio njih bio uvjeren da je "vlast" protiv. Treba biti odgovoran pa reći da javno od strane bilo koje vlasti takav stav nije nikada saopštavan. Ono što se radilo tajno, kao istoričar znam da će se jednoga dana saznati. I to za sada i nije važno. Uostalom i to je prošlost. Međutim, ako nije radila vlast jeste Matica muslimanska, koja se smatra produženom rukom vlasti. Uzdržaću se bilo kakvih kvalifikacija te djelatnosti, ali zbog budućnosti i čitalaca "Almanaha" objavljujemo dva letka koja je ova organizacija štampala i polutajno i javno rasturala. Prema našim saznanjima letci su štampani u Bijelom Polju, po nekim, istina neprovjerenim informacijama i u Baru, u tiražu od 4.500- 8.000 primjeraka. Ne želimo komentarisati sadržaje letaka, to ostavljamo čitaocima i budućim analitičarima, ali ne možemo apstrahovati potrebu da oni budu sačuvani za potomstvo kao ilustracija jedne problematične, nažalost "naše" svijesti.

MUSLIMANI CRNE GORE

Istrajmo na očuvanju autohtonog, osobnog i stvarnog nacionalnog identiteta i imena **Musliman**.

Gradani muslimanske nacionalnosti koji su odlučni da očuvaju nacionalni identitet na pitanja u popisnom listu za predstojeći popis stanovništva o nacionalnom identitetu, vjeroispovjesti i jeziku odgovaraju:

Na pitanje:	"etnička i nacionalna pripadnost"	upisati Musliman
Na pitanje:	"vjeroispovjest"	upisati Islamska
Na pitanje:	"maternji jezik"	upisati Crnogorski

Gradani muslimanske nacionalnosti koji na pitanje "etnička i nacionalna pripadnost" ne odgovore da su Muslimani gube svoj autohtoni osobeni i stvarni nacionalni identitet te prihvatanjem tuđeg nacionalnog identiteta utapaju se u njega prividno i formalno, ali ne i stvarno.

Gradani muslimanske nacionalnosti koji na pitanje "etničke i nacionalne pripadnosti" odgovore da su bošnjaci gube, pored osobnog i stvarnog identiteta i imena, autohtonost, maternji jezik, kulturni identitet, osobeni istorijski evolutivni proces narodnosnog oformljenja i matičnu državu Crnu Goru.

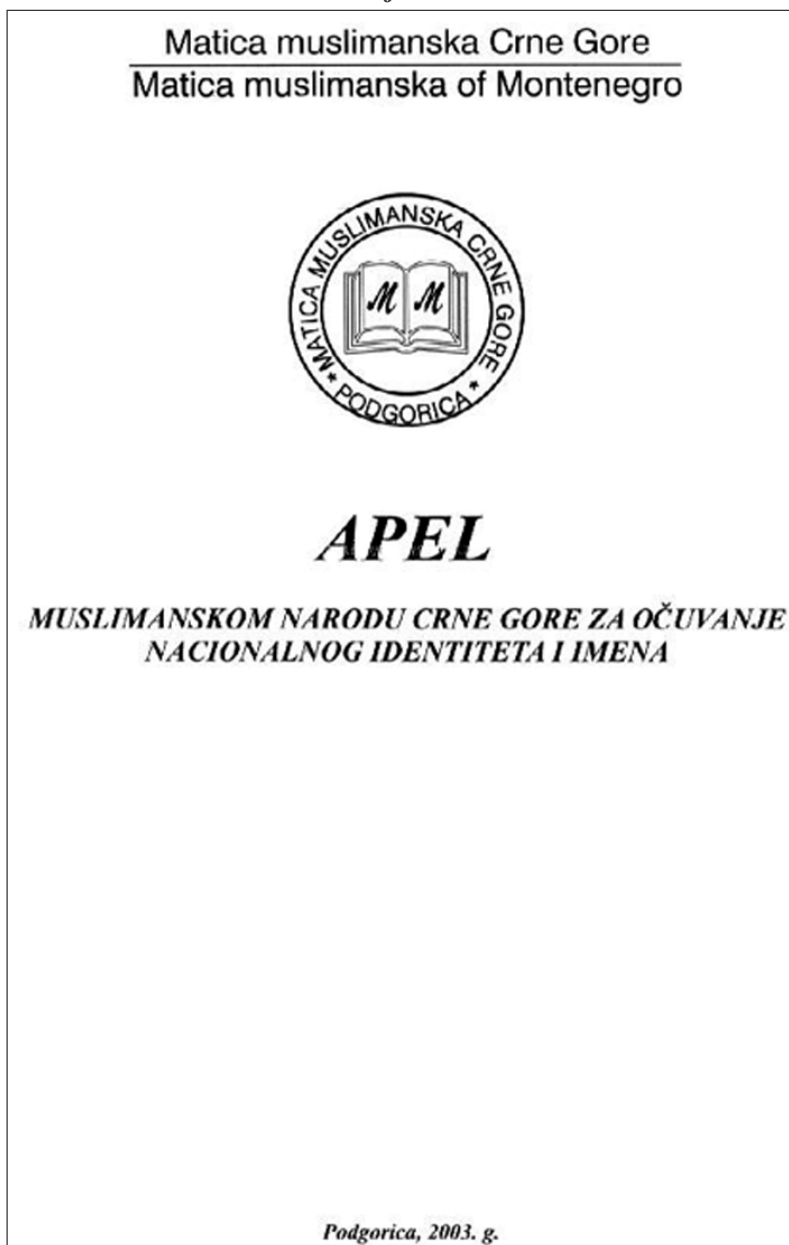
Muslimani Crne Gore sa preimenovanim Bošnjacima u Bosni nijesu isti narod, jer imaju zajedničku religiju Islam i niti jedan drugi pojmovni elemenat definisanja naroda i nacije.

Prihvatanjem bošnjačke asimilacije i time gubljenjem osobnog i stvarnog nacionalnog identiteta postajemo stranci u svojoj zemlji Crnog Gori.

Budućnost autohtonog muslimanskog naroda u Crnoj Gori je Crna Gora.

1. Letak koji je rasturala Matica muslimanska tokom popisa stanovništva u Crnoj Gori

2. "Apel" Matice muslimanske rasturan tokom popisa stanovništva u
Crnoj Gori

Polazeći od Ustava Republike Crne Gore, a procjenjujući stepen ugroženosti kulturne tradicije, nacionalnog identiteta i imena autohtonog muslimanskog naroda u Crnoj Gori od velikodržavnog nacionalističkog i asimilatorskog bošnjačkog projekta, te uzimajući u obzir stavove utvrđene Programom nacionalne afirmacije Muslimana u Crnoj Gori, kao i statutarne ciljeve i zadatke Matice, Skupština Matice Muslimanske Crne Gore jednoglasno

APEL

MUSLIMANIMA CRNE GORE ZA OČUVANJE NACIONALNOG IDENTITETA I IMENA

1. Nikada u istoriji nijesu bili tako ugroženi kulturni i nacionalni identitet i nacionalno ime autohtonog muslimanskog stanovništva u Crnoj Gori kao sada. Naime, na scenu je stupio velikodržavni, asimilatorski i nacionalistički bošnjački projekat sa više ciljeva. Prvi je širenje nacionalnih granica Bosne i Hercegovine na sve Muslimane sa prostora bivše SFRJ, zatim stvaranje Bošnjačkog entiteta sa istim statusom kakav ima Republika Srpska u Bosni, a sve to sa Sarajevom kao duhovnim, kulturnim, nacionalnim, političkim i državnim centrom svih Muslimana Balkana. Velikobošnjački asimilatorski projekat je antimuslimanski, jer predviđa asimilaciju svih Muslimana Crne Gore, a istovremeno je i anticrnogorski, jer se entitetom bošnjačkog Sandžaka zahvata više od trećine teritorije i stanovništva Crne Gore.

Iskustva iz nedavnih vremena nas uče do čega bi dovela jedna ovakva ideja.

2. Organizovanje i djelovanje snaga za ostvarivanje ciljeva velikobošnjačkog pokreta počelo je u Crnoj Gori još 1994. g. da bi svoj zenit doživio formiranjem časopisa *Almanah* i stvaranja *Foruma Bošnjaka* oko kojih su se sakupili zagovornici bošnjaštva u Crnoj Gori, a sve pod plaštom naučno istraživačkog rada. "Kruna" njihovog rada je Deklaracija donesena 22.03.2003. g. u Podgorici koja predstavlja školski primjer nelegitimnog i nelegalnog numetanja bošnjačke asimilacije muslimana u Crnoj Gori. Bez naučnih i bilo kakvih drugih stavova oni se pozivaju na tvrdnju da je Bošnjak "tradicionalno ime u Crnoj Gori". Takav dokument je beznačajan i neutemeljen na činjenicama, osim što krši član 67. Ustava Crne Gore kojim se jamči zaštita identiteta pripadnicima manjinskih naroda.

3. Neosnovanost ciljeva velikobošnjačkog projekta ogleda se u nedostatku etnoloških, etnografskih, teorijskih i pravnih saznanja. Autohtoni muslimanski narod u Crnoj Gori ima svoje izvorno i osobeno porijeklo koje izvodi iz islamiziranog domaćeg hrišćanskog stanovništva, a koje je primilo islam dolaskom Turaka na ove prostore kao i osoben istorijski proces narodnosnog oformljenja.

Nesporno je da sadašnji Muslimani u Crnoj Gori nijesu doselili iz Turske, Palestine ili Bosne već su osoben narod koji sa Bosancima nema mnogo zajedničkog osim islamske religije. Prema tome nesporno je na osnovu svih naučnih postulata da je muslimanski narod u Crnoj Gori posebna cjelina i istorijski činilac koji ispunjava sve atribute nacionalnog identiteta koji su predviđeni važećim međunarodnim propisima.

str. 2

4. Specifičnost muslimanske nacije je u tome što je jedinstvena pojava u evropskoj istoriji da jedan narod nastane u sumom punom etničkom i nacionalnom biću na osnovu tzv. religijske inicijacije, jer su tada svi drugi narodi u Evropi, pa time i Balkanu, prilikom vođenja oslobodilačkih ratova donosili i svoje oslobodilačke nacionalne programe, jer su imali svoju nacionalnu teritoriju na kojoj su formirali nacionalne države, dok Muslimani to nijesu uradili, jer nijesu imali jedinstvenu nacionalnu teritoriju na kojoj bi formirali nacionalnu državu na osnovu nacionalnog programa. Zato od završetka Prvog svjetskog rata pa sve do današnjih dana odrednica Musliman ima dva značenja. Jedna riječ označava pripadnika islama, islamske vjeroispovjesti, konfesije, sinonim je riječ muhamedanac i piše se malim početnim slovom te ima istu pravopisnu važnost kao i riječ hrišćanin, pravoslavac, katolik, jevrej itd. Druga riječ označava pripadnika južnoslovenskog naroda ove konfesije nastalog uglavnom od islamiziranog stanovništva. Muslimani su južnoslovenski narod etnički srodan Crnogorcima, Srbima, Hrvatima. Dakle označava etničku pripadnost, narod, narodnost, naciju, nacionalnost i tada se uvijek piše sa velikim slovom te time ima istu pravopisnu vrijednost i status kao i riječ Crnogorac, Srbin, Hrvat itd. Prema tome i ateisti, a ne samo vjernik islama može biti Musliman.
5. Raspadom SFRJ Muslimani nijesu prestali da postoje kao poseban narod već su podijeljeni u više novonastalih država, kakav je slučaj i sa drugim narodima. Do podjele nacionalnog bića Muslimana je došlo "preimenovanjem" bosanskih Muslimana u bošnjake što je presedan nepoznat u istoriji. Tako sada imamo dva naroda, novi narod bošnjake u Bosni i Muslimane kao već postojeći narod. Muslimani kao nacionalnost postoje u velikom broju država na svim kontinentima, a posebno od kada je OIK - Organizacija islamske konferencije članom IV Povelje utvrdila opredjeljenje o MUSLIMANIMA ČITAVOG SVIJETA KAO NACIJA U MODERNOM SMISLU TE RIJEČI. Postoji muslimanska civilizacija kao jedna od osam uvažanih u svijetu isto kao što postoji islamska religija.
6. Prevarantske i neistinite tvrdnje da se bošnjačkom asimilacijom neće ništa promijeniti (uostalom što bi je pravili, ako se ništa ne mijenja) za Muslimane i za Crnu Goru. Neminovno, prihvatanjem bošnjaštva prihvata se Bosna za maticu državu, a bošnjački jezik za matični kao i bosansko državljanstvo. U tom slučaju Muslimani u Crnoj Gori gube svoju autohtonost, matični narod iz koga vode porijeklo, sopstvenu kulturu, nacionalnost i nacionalno ime Musliman. Muslimani koji prihvate bošnjaštvo doći će u situaciju da fizički egzistiraju u Crnoj Gori, a duhovno su u Bosni kao nepoželjna nacionalna manjina koju će prije zvati sandžaklijama ili Crnogorcima nego bošnjacima.
7. Matica Muslimanska poziva narod, a posebno intelektualce da istraju na samoinicijativnom, svjesnom i slobodnom opredjeljenju da svoju sadašnjost ostvaruju i budućnost osmišljavaju davanjem doprinosa ostvarivanju reformskog evropskog projekta kojim se daje doprinos izgradnji Crne Gore kao civilizovane, demokratske, tržišne, multinacionalne i na vladavini prava zasnovane jedine nam države.
8. Skupština Matice Muslimanske Crne Gore poziva građane muslimanske nacionalnosti da nu narednom popisu stanovništva lično, tajno i slobodno nacionalno iskažu ono što stvarno jesu Muslimani islamske vjeroispovjesti. Muslimani u Crnoj Gori će i dalje ostvariti sadašnjost i graditi budućnost u suživotu sa crnogorskim i drugim narodima u jedinoj svojoj matičnoj državi Crnoj Gori. Matica Muslimanska Crne Gore apeluje na sve strukture da se na predstojećem popisu obzabhjedi

Letke je rasturao i "Nacionalni Savjet Bošnjaka Srbije i Crne Gore" i to uglavnom prilikom molitvi u džamijama na sjeveru Crne Gore. Što se nas iz "Almanaha" tiče smatramo i jedan i drugi način propagande prizemnim iz više razloga. Naravno ne stavljamo u istu ravan letke "Matice" koji su denuncijantski i usmjereni "protiv" i letke Savjeta Bošnjaka u kojima se samo sugerije "za". Ne zbog toga što su jedni zagovarali stav oko imena blizak nama, već zato što su se predstavnici MM borili za svoje stanovišta vrijeđanjem i denunciranjem oponentata i najvećeg dijela svoga naroda, pa čak i štampanjem ordinarnih laži sa ciljem da zaplaše već uveliko isprepadani narod. To što u tome nijesu uspjeli ne treba nikog da raduje. Mnogo je žalosnija činjenica što uopšte postoje takvi među nama, koji sa toliko mržnje i ostrašćenosti promovišu svoje stavove, i što, i da hoćemo, ne možemo ih se odreći.

3. Letak Nacionalnog Savjeta Bošnjaka Srbije i Crne Gore rasturan u vrijeme popisa stanovništva

Konačni rezultati popisa, bez obzira kako ih ko tumačio, ipak su samo jedna statistička činjenica. Ona sama po sebi, ako je ne budu pratili kvalitativni i kreativni sadržaji koji potvrđuju subjektivizaciju etničke zajednice u svakodnevnom životu, neće značiti ništa više od ogoljene cifre. Nekom se ona može učiniti velikom, nekom malom, neko je ne mora ni vidjeti, ali ipak cifre ne smiju postati mjerilo stvarnosti. Posebno ne unutar etničke zajednice koja se ipak u značajnom dijelu samoidentifikovala različitim imenima (Bošnjak/Musliman). I nije suština u tome kojih ima više, već, da li se dodatnim preobražavanjem obesmišljava sam proces samoidentifikacije. I gdje je granica? Zato nije suviše ponovo naglasiti. Radi se o jednom narodu koji se na popisu samoimenovao različitim imenima kroz proces nacionalne subjektivizacije i ovaj popis se u tom smislu ne razlikuje od mnogih prethodnih. Ukoliko se sve to shvati kao proces, onda samo frustrirani, samodovoljni i nedobronamjerni mogu u činjenici odbira različitog nacionalnog imena tražiti dvije etničke zajednice. Što se tiče "Almanaha" tu dilema nema. Radi se o jednoj etničkoj zajednici. Takav stav načelno podržavaju i istaknuti aktivisti Matice muslimanske ili bar dio onih koji stoje iza ove institucije. Istina, javno ga još nijesu saopštili. Prvo mislim na gospodina Mevludina Nuhodžića, Bajrama Bikića i Mustafu Kalamperovića. Ukoliko se ne slažu sa navedenim stavom "Almanah" će im objaviti demant. Naravno, ne zbog često imputiranih stupidarija o nekoj "velikobošnjačkoj asimilaciji", već zbog objektivne kulturološke činjenice jedinstvenog istorijskog, kulturnog i svakog drugog nasljeđa.

PORTRETI

Portreti

ERVIN ĆATOVIĆ

Rođen 12. septembra 1966. godine u Prištini. Fakultet likovnih umetnosti kao i postdiplomske studije završava na FLU u Prištini sa ocenom 10. Tokom studija boravi više puta u Italiji i Francuskoj. Član je ULUK-a i ULUS-a od 1991. godine. Radi kao v. profesor na FLU u Prištini.

Samostalne izložbe:

- 1994. Priština, Galerija PKC-a
- 1994. Kruševac, Galerija Narodnog pozorišta
- 1995. Kraljevo, Galerija Narodnog muzeja
- 1995. Niš, Galerija Savremene umetnosti
- 1995. Čačak, Galerija Centra za kulturu
- 1995. Herceg Novi, Galerija J. B. Benković
- 1995. Bar, Galerija B. A. Leković
- 1996. Podgorica, Galerija Republičkog kulturnog centra
- 1996. Petrovac, Galerija "Crvena komuna"
- 1997. Vranje, Galerija Radničkog univerziteta
- 1997. Novi Sad, Galerija Kulturnog centra
- 1998. Prokuplje, Galerija Narodnog muzeja
- 1999. Uroševac, Galerija Doma kulture
- 1999. K. Mitrovica, Galerija muzeja
- 1999. Priština, Galerija PKC-a
- 2000. Novi Pazar, Galerija Sopoćanska viđenja
- 2000. Rožaje, Galerija Centra za kulturu
- 2000. Leposavić, Galerija Centra za kulturu
- 2001. Zemun, Galerija "Stara Kapetanija"
- 2001. Bar, Galerija B. A. Leković
- 2001. Padova, Italija, San Martino di Lupari
- 2002. Kragujevac, Galerija Narodnog muzeja
- 2002. Smederevska Palanka
- 2003. Sarajevo (BiH) - Galerija Roman Petrović
 - Kolektivno izlagao na oko šezdeset izložbi širom zemlje
 - Dobitnik više nagrada za slikarstvo
 - Učesnik preko 20 likovnih kolonija
 - Autor je više multimedijalnih projekcija i performansa

"Iako Ćatović ne prepisuje svet, on ga tumači na najdosledniji način,

kako to i jedino mogu intelekt i duša, simulirajući na simboličan način odnose hladnog i toplog, belog i crnog. Metafizička staromodna leksika samo je postala još staromodnijom ali nikako i tromom. Na ovim slikama ima najviše sećanja, pokrenutih spolja, lirski prilagolenih duši koja je nekad imala sve, a sad lišena svega ponovo osvaja prostore po kojima se pogubila. Konsolidarovanje lirskog subjekta uvek teče dinamikom tragedije subjekta između sadašnjosti i sećanja. Iako vreme na Ćatovićevim slikama nema folklornu nosivost, ono, tj. vreme, jeste onaj proces lirskog rascvetavanja iz kojeg i iza kojeg stoji um."

Šaban Šarenkapić

"Ćatović je inače još jedan mlađi slikar iz škole lepog slikarstva, ako se tako mogu nazvati pojedini slikari koji su izlagali u Kragujevcu poslednjih meseci, pa i godina, koji je stigao sa studija u Prištini. Ovi slikari poseduju svojstvo koje se ne može drugačije shvatiti nego da je to bavljenje lepim, lepotom u stvari, i da ovakvom svojom orijentacijom zanemaruju sva ona uporna insistiranja postmodernista da se iz recentnog značenja isključi i ta osnovna vrednost klasičnog, tradicionalnog u umetničkom delu, onoga što je predstavljачko (kao lepo)."

Mihailo Kandić

Žrtvujući prenaplašenu motivsku likovnu paradigmatičnost literarnost i svaku narativnost, te uskraćujući nazive svojim ostvarenjima, Ćatović je svu pažnju prevashodno usmerio ka likovnim elementima djela, što je zasigurno bit svih vizuelnih umjetnosti. To je neminovno uslovilo da njegova ostavrenja iz ove faze odišu univerzalnošću, te višeznačenjskom širinom. Ukoliko se Ervin Ćatović i dalje bude sigurno kretao uzlaznom putanjom, neminovno će mu se otvarati sve noviji inspirativni putevi i ishodišta, a biće u prilici i da konkretno osjeti i eksplicitno doživi plodove svog predanog i serioznog stvaralačkog rada. Vjerovati je da će u tome uspješno istrajati, upravo kao i do sada, pred njim je ono čemu svaki umjetnik duboko istinski teži.

Slobodan Slović

Uzeir BEĆOVIĆ

HAMZA PUZIĆ (1845-1940)

Pljevlja su od vjkada bila na vjetrometini istorijskih, kulturnih i svih drugih zbivanja koja prate čovječanstvo. Stoga je i migracija stanovništva, sve do današnjih dana, stalna. Rađale su se u Pljevljima znamenite ličnosti, bilo da su porijeklom starosjedioci, ili došljaci, koji su službovali u ovom gradu, kao činovnici, vojna lica, profesori, svještenici, trgovci, bankari, zanatlije itd.

Mnogi od njih, bez obzira da li su starosjedioci, došljaci, ili odseljenici, bavili su se različitim vrstama stvaralaštva: naukom, kulturom, prosvjetnom djelatnošću i slično. Mnogi su pali u potpuni zaborav svoga zavičaja, pljevaljskog ili nekog drugog, naročito oni iz ranijeg perioda. Razlozi su višestruki. Dužnost mlađih generacija je da istražuju takve slučajeve i prezentiraju ih javnosti. Jedna od takvih ličnosti, koja je u rodnom mjestu potpuno nepoznata je i Hamza Puzić.

Hamza ef. Puzić rođen je 1845. godine u Pljevljima, gdje je, sa svojom užom porodicom, proveo i djetinjstvo. Njegov otac Ahmed ef. bio je visoki funkcioner u vrijeme Osmanske imperije: beglerbegov ili sandžakbegov zamjenik - musellim, što znači da je bio civilni i vojni zapovjednik. U zapisima je ostalo da je bio poznat i priznat, pravedan i cijenjen od ukupnog stanovništva pljevaljskog sandžakata.

Nauke je učio u Mostaru, odakle i potiče porodica Puzića, pred Ahmet ef. Dizdarom. Kada je Ahmet ef. Dizdar postavljen za člana Uleme - medžlisa u Sarajevu, Hamza nastavlja da se sam školuje i usavršava u nauci. Cio život proveo je baveći se naukom. Posebno su ga interesovali turski i persijski jezik i njihova sveukupna književnost. Usavršio je oba jezika i spoznao ih do savršenstva, služeći se njima podjednako, kao maternjim jezikom.

Bio je poznat i u kaligrafiji tursko-arapskog pisma.

Potiče iz porodice koja je dala znatan broj vjerskih dostojanstvenika - uglednih članova Ilmije i znatan broj hafiza. Bio je predavač, kao muderis na Čejvenbegovoj, a kasnije i na Raznamedžijinoj medresi u Mostaru. Isticao se u prosvjećivanju seoskog stanovništva. Njegovi đaci,

koji su bili sa sela, nastavljali su sa prosvjetnom djelatnošću, uglavnom na seoskom području. Bio je veliki pobornik na opismenjavanju seoskog stanovništva, u čemu je prednjačio u odnosu na ostale predavače.

"Sudjelovao je u svim muslimanskim akcijama, napose u pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosanskohercegovačkih muslimana pod vođstvom Ali Fehmi-efendije Džabića. U ovom pravcu nastavio je rad cijelog svog života, sve do smrti. Nije rijetkost bila vidjeti kod Hamza-efendije pored muslimana i nemuslimane mještane koji su se u svojim političkim radovima obraćali na njega, jer su u tom pravcu cijenili njegovo mišljenje", ističe Mehmed Handžić u svojim djelima.¹⁹⁰

Kao *književnik* Puzić se isticao kao vješt pjesnik na turskom jeziku, posebno u vremenu kada je došlo do opadanja u spoznavanju islamske književnosti i jezika.

Handžić ističe da književni radovi Hamza ef. nijesu prelazili krug prigodnih kasida, raznih hronograma i još neke vrste poezije na turskom jeziku. Vrijeme je učinilo svoje, pa je teško doći do validnih saznanja o Pužićevom sveukupnom spisateljstvu. No, neka djela zaslužuju pažnju, tim prije što su stvarana u periodu kada nije bilo mnogo pjesnika porijeklom iz ovoga kraja.

Od Pužićevih radova, koje je pisao na turskom, a potom ih preveo i na maternji jezik, Handžić ističe tri stvari:

1. Kasida¹⁹¹ na turskom jeziku u 54 bejta - distiha o mostarskom muftiji Mustafa Sidki-efendiji Karabegu, ocu mostarskih alima Ahmed ef. i Ali-Riza ef. Karabega, koji je tragično poginuo od neobuzdane mase pred dolazak austrougarskih jedinica u Mostar 1878. godine. Mustafa je bio znamenita ličnost iz doba okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske monarhije. U ovoj pjesmi Hamza ef. ističe zasluge i vrijednost Mustafa Sidki-efendije i govori, na njemu svojstven način, o njegovoj tragičnoj smrti:

...

Poglavica učenih, čovjek čista vjerovanja

Jedinstven u svome vijeku i vremenu, besprimjerne

¹⁹⁰ Mehmed Handžić: *Teme iz književne istorije*, izabrana djela, knjiga I, Izdavačka kuća "Ogledalo", Sarajevo 1999, str. 726-729.

¹⁹¹ Kasida: orijentalna lirska pjesma (sa manje od petnaest distiha) nekome u pohvalu, u spomen i sl.

Kasida - elegija o tragičnoj smrti Karabega, nalazi se u Arhivu Hercegovine, u Mostaru (ruk. 29 IVN br. 375) Čas. "Hercegovina" 11-12/2000.

riznice znanja,
Po prirodi savršene pameti, na glasu učenjak
Mustafa Sidkija časni
Dvadeset godina je u svojoj domovini fetve izdavao.
Njegova domovina zbog njegova savršenstva postala je
centar nauke.
Njim je Stvoritelj učinio svijetlom ovu hercegovačku pokrajinu
Isto kao što je pomoću sunca na nebu dao svjetlo mjesecu.
Savršenstvo ovog vrlog i savršenog učitelja je jedini Božji dar
S njim se ponose svi njegovi vršnjaci i njemu ravni.
Volio je prijatelje, a ni neprijateljima nije bio dušman.
Nije bio njegov običaj osvećivati se ma kome.
Iskrenost mu je u duši bila, u srcu nije imao nikakve zle namjere
U pravima nije odlikovao niti pretpostavljao ni svoju
rođenu braću.
Bivši sa ovakvim vrlinama
Sada slušaj u kakvo je stanje zapao i kakve su ga
muke poklopile¹⁹²...

2. Kasida u kojoj je pozdravio izbor i imenovanje H. Hemed Džemaludin-efendije Čauševića reis-ulemom. Ova kasida ima sedamnaest distiha.

3. Interesantan je i hronogram¹⁹³ smrti poznavaooca muslimanske prošlosti posebno u Bosni i Hercegovini Mehmed Enveri ef. Kadića. Ovaj hronogram je uklesan na nadgrobni nišanima Kadića i ima svega trinaest distiha. U ovom hronogramu spomenuo je svoj pseudonim "Hilmi", a u drugim pjesmama potpisivao se "Sulejman Hamza" i imenom Hamza.

Od radova na maternjem jeziku Mehmed Handžić posebno ističe njegov rad pod nazivom "Ibrahim terzija"¹⁹⁴. To je didaktična poezija u 265 stihova. Handžić ističe da je u ovoj pjesmi oponašao način pjevanja

¹⁹² Mehmed Handžić, *Teme iz opće kulture i historije*, knjiga II, Ogledalo, Sarajevo 1999.

¹⁹³ Jedan Pužićev hronogram uklesan je na kamenoj ploči Šejh Jujine kuće na Mejdanu u Mostaru ("Hercegovina" br. 11-12, Mostar 2000).

Kod nas je poznat hronogram na turskom jeziku, koji stoji na ćupriji Mehmed-paše Sokolovića, na Drini kod Višegrada.

¹⁹⁴ Ovaj rad Hamza Pužić je spjevao u četvrtom razredu ruždije 1871-1872. godine, a štampan je 1927. zahvaljujući priređivaču Aliji Nametku.

starih pjesnika, pa je spjevana po uzoru poeme "Avdija", autora Jusuf-bega Čengića, zvanog Pašić, rodom iz Foče. Razlika je u tome, što u "Avdiji" imaju strofe, a u "Ibrahimu terziji" ih nema. Oba djela su spjevana u sedmercu.

Osim "Ibrahima terzije" Pužić je objavio znatan broj drugih pjesama na maternjem jeziku, od kojih su mnoge vremenom nestale.

Sve radove na našem jeziku, Hamza Pužić je pisao arapskim pismom, tzv. "arebicom", kojom su se služili mnogi stanovnici ovih krajeva, sve do Prvog svjetskog rata. Do nedavno je bilo nekoliko živih Pljevljaka koji su pisali arebicom.

Hamza ef. Pužić umro je u dubokoj starosti, u 95. godini života, 1940. godine, u Mostaru, gdje je i sahranjen. Ostao je u sjećanjima i malobrojnim zapisima kao vrstan naučnik, izvanredan pjesnik, koji je cio životni vijek i svoj nauk darivao svome narodu i svojim opredjeljenjima.

Hamza Pužić u analima istorije književnosti je posljednji veliki epigrafičar i pjesnik na orijentalnim jezicima u nas.

O Hamzi ef. Pužiću pisao je Hasan ef. Nametak, u Kalendaru Narodne uzdanice za 1941. godinu, u tekstu "Mostarska ulema zadnjih sto godina", zatim prof. Alija Nametak, što je štampano u devetom broju Glasnika IVZ god. IX i već pomenuti Mehmed Handžić.

KNJIŽEVNOST

Književnost

Milika PAVLOVIĆ

NEZAŠTIĆENI SVJEDOK

POVLAŠĆENA NARACIJA

Jedina ti je dužnost
pjesmo
da pjesmom proklinješ
što u pjesmu ne može,

da dušu udahneš
u bezdušje,
i svakoj suzi
duguješ dlan,

proljeće da susrijećeš
na po puta,
neka prije no što je moglo
pod svakom trešnjom
bude gost,

mislim da se tako i pjeva
o zagrljaju i poljubcu,
tvome izvoru i ušću,
o rođendanu tvom.

ANAMNEZA

U našoj božanstvenoj istoriji,
koju i dvorske lude
u prste poznaju,
nijesu harale
nepoznate bolesti,

od prije tri dana
dospio je odnekud
atipičan virus
genocida,

predpostavlja se
donijela ga roda
avionom iz Firerhonga,
neke naše ptičice
tamo su letjele u sezoni,

zdravstvena služba javlja -
eksperti istorijskih nauka
budno motre kretanje
zagonetne zaraze,

od vladike do vladike,
od Danila do Rada,
i dublje još u naš koš -
od Hrista do Rista,
nijednoj našoj duši
nije oči sklopila
niti grob otvorila
nepoznata smrt,

mnogopoštovani građani,
nema mjesta nemiru,
preporučujemo
ne odlazite u društvo,
što duže ostanite
u vazduhu.

TUMAČENJE OKOVA

*Aldemaru Ibrahimoviću
slikaru*

Njihovi lanci
na našim rukama
na dva jezika govore,
govore bez laži,

nama kažu -
vi ste divovi,
njima u snu mumlaju -
bojte se divova,

kovači nijesu dočekali
ono iščekivano -
da nam u njihovome kavezu
izrastu pasji očnjaci,

kao iz bajke repu
čupali su nam glasne žice,
da nam grlo oslijepi
za himnu,

zaludu su osluškivali
kad će naše ime prestati
da zvuči gordo,
kao u ruskom stihu,

ni sami nijesmo znali
kakve smo tvrđave od suza,
nepodložne opsadi,
nezadržive okovima,

zglobove - gdje su blistali
ukrasi ljubavi i rođendana -
zagrlile su udlage
od ljske i gaze,

potvrde da smo bili ljudi
na mjestima
gdje ljudi
bilo nije.

(Ručak, 7. jula 1998. u šumi
na Vrelu Ibra)

DAROVI RODNE ZEMLJE

Sjenima nevinih žrtava
iz voza "Lovćen"
u stanici Štrpci

Dolje rat -
mili *mimohod ćutanja*,

dolje smo i mi,
ne pada rat
s neba,

dolje rat - transparent
u nježnoj ženskoj ruci,

dolje je i njen sin,
ispao iz naručja
u rupetinu,

gluvonijem uplakan čovjek
dolje,
na ulici,
čeka zaklanog brata,

prilazi pjesnik rata,
pljuje kukavici u lice -
neka ti Alija kupi maramicu-
govori metaforično,

hita potom do pisaće mašine
da mu ne propadne stih
usput negdje
dolje,

dolje
u tami
Bjelopoljac Risto Ratković
kuka -
poezijo sram te bilo,

šta će mu maramica
dolje
u blatu,

dolje smo i mi,
ništa ne pada
s neba.

BRODOLOM I OKOLINA

Koliko toplih poljubaca
po nadgrobnome kamenju,
koliko nježnih izliva
na međi pustinje i palme,
koliko uzvišene neutješnosti,

srce i nije tu da razmišlja
o tvrdoći i starosti činjenica,
o dinamama i stijenju, o suši,
niti o sjenovitome zelenilu
što odijeva nesebične kladence,

kamen rastinje i pržina
stranice su ukletoga trougla,
na njegovome dnu, u potonjoj luci -
jarboli jedra brodovi,

bestidne gladi na palubama,
odajama kapetana plovidbe
njuškaju morski psi,
za pultom navigatora
oktopodi sa Lerna -

vječno nijem i budan *overboard*,

koliko god se promišljeno čudimo
čemu toliki jad, ipak je suza
dublja od okeana,
pravo je pohvaliti žalosno srce
što u srcu pustinje napaja
samotnu stabljiku.

PODZEMNI OBLACI

Kao iz kasarne regruti
na dizanje zastave,
u buljucima izlaze oni
iz kolektivnih grobnica,

postrojavaju se za smotru
na obilića poljanama,

horovi mrtvih dozivaju
hej Sloveni,
još smo živi
na dnu
klisurina,

trese se duh
dubrava puca
zemlja se lama,

zalud prijeti
ponor
pakao
vatra
i grom.

NEZAŠTIĆENI SVJEDOK

Službujući lažovi
nijesu stoka,
stoka ne laže,

službujući generali
nijesu dreseri,
dreseri vaspitavaju pse,

službujući lopovi
nijesu provalnici,
provalnici nemaju ključ,

službujući policajci
ne nose pendreke,
pendreke im nose građani,

službujući popovi
ne siluju djevojčice,
dječaci ne mogu zatrudnjeti,

službujući akademici
nijesu klovnovi,
klovnovi se rugaju snobovima,

službujuće sekretarice
nijesu kurve,
kurve nemaju kancelarija,

službujući guslari
nijesu ptice,
ptice kljuju što pjevači ostave,

službujući učitelji
nijesu lude,
lude nemaju diplomu,

službujući političari
nijesu đubre,
đubre oplemenjuje vrtove,

službujući bijeli mantili
nijesu prljavi,
prljavština je u jami,

službujući svijet
nije cirkus,
cirkus je zabava i odmor.

službujuće novine
nijesu smeće,
smeće se odlaže van naselja,

službujući aferaši
nijesu sirotinja,
sirotinja nema sigurnu kuću,

OBRAZLOŽENJE

Ponizno kao prosjak
zamolio sam da me prime
u savez slijepih sugrađana,

plaćaću uredno,
bez žaljenja,
dažbine,

ne treba mi
tuđa njega,

neću kršiti pravila,
ni štap
koji mi se dodijeli,

rastužio sam se,

uprava je moju molbu
odbila
podrugnuvši se što sam
na uočljivome mjestu
ispisao svoju adresu,
šta će njima uočljivost,

oči su ovdje potrebne
samo za plakanje,
članarinu ne ubiramo,
živimo bez blagajnika,
pritki nam i onako nedostaje,
vi ne umijete ni gledati
toljagom,

zadržite gospodine
status nezavisnog
slobodnoga slijepca,
nije to malo -

piše u obrazloženju.

MUZIČKA MOLBA

Gospode gdje si,
zatisni mi uveta
da ne slušam guslare,
trubače
i marševe
na Drinu.

POSMRTNI OGLAS

al nigdje nigdje
spomenik pismošiš,

Trudnicu -
naćve pune tijesta,
bijesni psi pojeli su
kao
somun sa mesom,

još vi jedini
dajete svakom svoje,
samo vaše jato
ne odijeva
maskirno perje.

i dalje selom jurcaju
džukele,
oblizuju se
i njuškaju,

u stvari tako
usput provjeravaju
razloge radovanju,
proglašavaju -
umro je mjesni šinter,

i svečano se onerede
na verige i sačmu.

PORUKA MARATONCIMA

Dobri poštari,
gradske gugutke
s vrećicama o grlu,
otjerajte kućama
policajce
ministre
i vojnike,
vidjeh toliko bronzne,
toliko spomen tuća,
pritišću
trgove svijeta,

Mursel PELIN

CRVENO I CRNO

1. Odbrana

Kad uhvati jaka studen i roblje se zgomila u kuću, Tafil opet počeo zaticati strinu Delvu opruženu na sred sobe, «ni mrtvu, ni živu.» Već od ranog jutra, midžo Mehmed, natomrđen i nijem kao stijena, hvatao je za kosu, bacao poda se i prštio sve dok mu ne bi obamrle ruke. A ona se rabno, kao kokoš, njegovome bijesu prepuštala. I tek kad bi Mehmed, zadihan il zacehnjen kašljom, ispanuo u avliju da uhvati zrake, Delva bi se obrnula nasatice i gledala pozadugo u dlanove svojih šaka kao da o njima duboko razmišlja, a zatim bi namještala šamiju na glavi, otirala krajevima te šamije krv sa lica i dizala s poda zarozane čerge i čilime.

Ukućani je nisu smjeli braniti. Isprva su je saborili i žalili, a onda su svikli jadu i pro njenog opruženog tijela preskakali, omašice, kao preko drugih sobnih stvari. Samo bi joj prišla stara Nurka i, ređajući trave na uboje, klela i kudila:

- O Mehmede, o pogani, damla mi te, sine, ukočila. Neka poda, snaho, ja ću! Dela, dig se i okvasi usta. Eno ima mlijeka u karlici, te povrni dušu i pohrani uzgred i Tafila...

I Delva je drobila okrajke mumuruze u varniku, uzimala Tafila u krilo i dugo ga hranila. Tako bi se zamajala i smetnula s uma uboj i rotluke.

Tafil je tu strinu posebno volio i črvsto je odlučio da se, čim uzmogne, amidži osveti. Nasjekao je naramak drenovoga pruća i ponio ga na tavan hambara da se suhne. Sakrio je gore i lomatak stare djedove kamdžije. Nju je sprva htio da zavuče ispod slamarice kako bi mu bila na pofati kad se amidža zaleti na strinu. Ali, bojao se, ako mu je midžo otme i ako je o njegova i strinina leđa pruži? I stoga je nastavio da otima i da brani strinu sa golim rukama. To mu nije uspijevalo, prem se junački zalijetao, čupao

amidžu za brkove i kosu, ujedao ga za ruke i noge, a jednom mu je polovinu uha odgrizao. Amidža ga je u srdžbi obrnuo oko glave i o duvar trehnuo. Tafil se sručio na pod, bez svijesti. Šiknula mu je krv i na nos i na usta i strina je na glas zakukala. Prije toga nije glasa od sebe puštala ni pod najgorim batinama. Amidža se silno uplašio.

Izveo je strinu u mutvak, lomio je i prijetio kako će je u rod napuditi, ako mu se «ta makanja još jedaman na oči pomoli». Strina se dugo mučila da ubijedi Tafilu u to i kada je opazila da on vrti glavom i šapuće: «a jok, ima da te branim, pa nek pukne!» zaklela se da će, ako ne poslušaj, sići obnoć na močila i baciti se u bumbake. I Tafil se, uz plač, amidžinoj volji pokorio.

Mehmedu se ta pokornost veoma svidjela. Primicao je Tafilu uz mangal, zgrtao mu i pekao krompir u pepelu, dopuštao da mu mašicama prinosi žišku i cigaru pripaljuje ili bi mu, od mekane haptovine, pravio svirale. Ako bi se grah trijebio i mumuruz komišao, bacao ga je u gomile zrnja i priče mu pričao.

- Ne laž dijete, dalavero! - korio je djed ljutito, - prihvati se šišaraka. Uhvati nas sabah nad pola rešeta!

2. Priče

Amidžine priče mogle bi se podijeliti u dvije skupine. U prvu su ulazile crne, godijevuše, koje su imale za junake strašne četnike Pavla Đurišića i bihorsku sirotinju, a u drugu bijele, carske i vezirske, kojima je Tafil bio glavni junak i njegove hanumice iz Stambola i Igbal čaršije. Kad bi midžo bio dobre volje, Tafil bi kroz priče jezdio na krilatom konju, sjekao glave aždahama, zatirao duridane, bijesove i hale, otimajući iz njihovih ruku zatočene šćeri sultana i vezira, bogatih aga i begova. Oni su ga, jašta, primali na dvore, darivali svakojakim blagom i svoje mu šćeri nudili za žene. Tafil je pamtio njihova imena, smišljao im lica (koja su uvijek na strinino lice podsjećala) i strepio da će mu se, prije no poraste, sve udati ili ostarati, te će mu za derdek preostati hadaljuše iz Šavaca, lažljive i ružne ko gurbetke.

Često bi ih i sanjao. Igrale su i pjevale oko voda i močila, mameći i njega da zađe onamo. On se znojio i patio na obali, pritežući butine, jer ga je krvnički nagonilo na mokrenje. Osvrtao se oko sebe, kako bi se negdje olakšao, ali je obala bila pusta, bez trstike i grmušja i, sem toga, golokrake rospijice nisu oči sa njega skidale. Pomišljao je da uđe u plicak i tu se namiri, nadnosio se nad pjenastu, modru vodu i stravljen se izmicao. Činilo

se da je bez dna, da je živa i da samo čeka da Tafil zagaca kako bi ga helać učinila. Pri tome je klokotala i hučala i mučki se podizala. U istom su trenu kupačice, kao svici u mrklini, potanjale u valove, dizao se silan vjetar i oblaci, slinasti i teški, nalijegali na obalu i čitav se prizor sakupljao u golemo crno klube koje se k Tafilu kotrljalo. Približavalo mu se užasnom brzinom i bivalo sve veće i veće. Tafil je pokušavao da vrisne, da potrči nazad, ali bi ga smeo i kočio strah. Sklapao je oči i čekao da ga klube smrvi. Ono, međutim, nije udaralo. Kad bi Tafil prikupio hrabrost i ponovo oči otvorio, vidjeo bi prvo zanjihanu krošnju nekakvog drveta. Hvata akšam i krošnja se mračí, trepću liske i topću kapljice, vonja zraka na brabonjke i jagnječú vunu, prolijeću šišmši i gundelji. Iza krošnje, u tav-nini, bijeli se puteljak. Tafil ga lako prepoznaje. Vodi ka musali, a on ovo stoji na ornici kod kotara, ispod krošnje mekušca oraha. I on, s olakšanjem, i u hitnji, driješi gatnjik, vadi relju i počinje žuborno mokriti. Šara mlazom po ćubama trave, mjeri snagu i dužinu lûka. Čini mu se, ipak, da mokri predugo. Mlaz se, briži, nikako ne tanji, niti mu se lûk skraćuje. Pokušava da prekine, priteže se i navlači pro glavića kožuricu. Uzaludno. Samo što je ruke iskvasio i zalio nogavice. A mračí se naglo i huje jeíne i neko ga, čuje, zove iz mrkline. «Aj, Tafil, aj katile!» Prepoznaje glas Saitov i u istom trenu dok mu odgovara: stan da pišam, midžo, dosjeća se da je u snu, da se, opet, pomokrio i (već budan) pipa rukom ispod sebe da provjeri je li lokva prešla i na dio slamarice na kojem je amidža spavao.

Ukućani su ga zadijevali i posprdno pjevušili: *Ajih, Tale, puce naše, što ti gaće prokapaše*, a strina ga krila iza naćvi, prala mu mošnice da se ne potprište i spremala suhu preobuku. Dok je mijesila i pekla hljebove, učila ga je kako da se sjeti da je u snu i šta da rekne «tri puta, izduška kako bi se rashavizo i na pravu stranu *relju* okrenuo». Tafil se trudio da se sjeti toga u snu, ali bi ga kupačice smandijale i on bi se upišao i izjutra, još drijemovan i moka, nove savjete slušao. Strina bi se tako zanjela, zaboravivši na Mehmeda i prije no što bi se novog lijeka dosjetila, lijećila je sebe i kokošnjim krilom kaplje krvi s ruha otirala.

- Zmijo, zmijo prisojkinjo - tersio je Mehmed, - mrčiš li mu pamet od sabaha, sabah te ubio!

3. *Ptica*

Tafil se nije mogao načuditi kako to da strinino lice, poslije svih uboja, čuva svoju ljepotu i blagost. Činilo se da ona, ta ljepota, poslije toga, biva žešća i sjajnija. Doćuli su, tako, kako kida i razjeda duše pazarskih

bećara i kako joj ime, po akšamu, puni pjesme dočaršijskih i čaršijskih hanova i krčmi. A s jeseni, kad bi zaredile svadbe pa nevjeste zadvorele i Delva ih, opet, zasramila, ukućani bi rasli od ponosa, samo bi se Mehmed smanjivao.

- Lijepo ti je strava, čumino bešare! - huktala je nana u budžaku. - Lijepo vuče sa božijeg puta i mami te na pute šejtanske. Jadni onaj koji na te pute svrne; taj se beli s dunjaluka zauvijek skrho.

Dok su po vršidbi spavali na guvnu i čuvali žito, nana se djedu požalila:

- Išla sam i kod Pembe Ćirametke i kod ovih naših šavačkih gabeljki i kod mula Mahita u Žirču i zaludu. Mahit mi se kune, s desnom rukom na musafu: 'Nije ti do snahe, ove mi knjige, no ti je do sina. Njemu se život zaklopio'. Tako zbori mula Mahit. A Mehmed je osuši. I ene je, ka melek se šćaji! Ka sve pred smrt. Čim se mlad insan onako izljepša, kopaj mu mezar, ja ti velim...

Tafil je ležao u slami i gradio se da spava, ali kad je čuo da će strina umrijeti, nije se mogao suzdržati, pa se zaplakao.

- O, kamen mi usta! - kajala se nana, - klapim svašta ka gabeljka, a eno ga ono budno!

Svaku večer iza toga, Tafil je kriomice motrio na strinu. Čehre joj se ugasilo, oči iskrupnjale i sivim se kadom zaprašile. Blijeda i nesmirna, dizala je glavu s veza, krivila je čas na jednu čas na drugu stranu i njirila u tavninu, kao da je otud nešto primamilo. Gotovo je, strašio se Tafil, to je došla ona bijela ptica iz dženeta. Ta se ptica javlja prije smrti. Doleti, zapjeva i mami dušu iz insana. I ako je smami, insan umre. Tako je zapisano u musafu. Tafil je prvi put čuo za nju, zimus, na mevludu. Učio ga je neki hodža iz Crniša i kada je pticu pomenuo, ljudi su se šutke na noge podigli. Lica su im bila ukočena, oči prazne i Tafil je zaključio da su se prepali. I nije se prevario. Odmah po mevludu, zarediše priče o toj strašnoj ptici. Čuješ li je - šaptalo se - spremaj ćefin, medeta ti drugog nema.

I Tafil se plahog straha nakupio. Počeo je da se boji svake ptice i ptičjeg javljanja. Kad je huknulo proljeće i ptice se u vrisku nadale, on nije smio izaći upolje.

- Ovako ćeš ti, bakulje - učio ga je amidža Sait, dok se on ježio od zaglušna čagrtanja čavki pri lijeganju, - što je čuješ, ti zaviči: O sokole iz gore, o sokole iz gore, pohara ti lejlek dvore!, pa će soko doletjeti i perišan pticu učiniti. Ču l me?

Danima je Tafil tog sokola prizivao. I iz gore, liše kiša i pušćane pozne jeke, ništa drugo nije ka Šavcima silazilo.

Kad se bijela ptica na strininu dušu opizmila, Tafil je zaboravio na sokola i strah koji mu je lubinu sušio. Zamišljajući da je junak iz jedne od ljućih amidžinih priči, ispleo je pračku od oglavka vunjene čarape, izašao u avliju, riješen da dohaka svakoj ptici koja mu se na jar poprimakne.

Dohakao je, međutim, samo jednoj kućarici sovi i nana ga je išibala. Ona je bila nalegla kokošku i bojala se da će sada nagrnuti svrake na pojatu, podignuti kvočku s gnijezda i polog joj je razvaliti.

Strina ga je uz sebe privila i prenijela mu slamaricu u hambar, gdje je ona odskora spavala. Tu je bilo tijesno, nije imalo prozora ni lampe te su lijegali po prvom akšamu. Gledali bi, zatim, kroza rupe u pletaru, kako se na nebu pomaljaju zvijezde.

- Baš ko pilad - šaptao je ushićeno Tafil, a strina je šutjela. Ona nije u nebo gledala. Nju je ptica zabavila, vajkao se Tafil, pokušavajući da odredi drvo u koje se strina zagledala. Mora da se ptica javka sa medunka kod bunara. Njegova je krošnja prostrana i gusta i onde je niko neće opaziti. Ali, dosjeti se sa radošću, medunak je podaleko i odavde se ne može vidjeti. Mora da se ptica stani na jabuci ječmenci. Činilo se kako strina tamo gleda. To je bilo mlado drvo, sa žitkim i niskim granama. Tafil se peo do samoga vrha i, ako je ptica onde, lasno će je uhvatiti. Pa ja, mislio je, popeću se - što sabah zabijeli - i glavu joj prekinuti. I mačka ću ponijeti, pa nek ptica vidi šta će i kuda će. Ali ako strina umre obnoć i ako sutra bude dockan? Pogledao je u strinu. Osijana mjesecinom, ličila je na prikazu.

- Strina - šapnuo je, - o strina.
- Šta je, zlato?
- Hajmo kući da uzmemo mačka.
- Jesi li miša opazio? Ih, junaka, ja mislila...
- Hoću pticu da uhvatim.
- Koju pticu?
- Onu.
- Koju onu?
- Onu *bijelu*...

Strina ga je uspravila, pipala mu dlanovima čelo i obraze, a zatim je širom otvorila vrata.

- Eno, nema ništa.
- Nema, tamo. Ima na jabuci.
- Kuku meni, klapi! - prepala se strina, uzela ga u naručje i ponijela

prema kući. Pendžeri na kući rumeno su plaminjali. Strina nije smjela ući, pa je stala s praga nanu dozivati. Mjesto nane otuda je Mehmed pomolio glavu.

- Šta je, huto? A šta dižes piskom kuću na rogove?

- Tafil - šapnula je strina. - Stravilo ga nešto, klapi. I ima nesvesu.

Amidža je polagano, kao da se dvoji, ka njemu krenuo.

- Rekni midžu šta te prepanulo? Je l ova gabeljka? Sa l mi rekni je li ona, da joj presudim jedaman za dovijek.

- Nije ona nego ptica.

- Ptica? E, za božji hatar? Dina mi sam i ja jednu onomad snivao. Nije manja, no je ovolika. Krilima bi avliju pokrila. A ta tvoja kaka bješe?

- Ne znam. Nisam je ja vidio.

Amidža se okrenuo k strini. Ona je na prsa glavu oborila. Sad će je klepiti, dosjeti se Tafil i zabrza:

- Bijela! Bijela, midžo, iz dženeta. Eno je, gore, na jabuci.

Mehmed je pogledao za njegovom rukom.

- Na jabuci? Šta će na jabuci.

- Hoće njenu dušu da primami.

- Ih, jazuka! Pa nek je primami. Ništa tvojoj strini ta duša ne treba.

Tafil se zaplakao. I strina mu se pridružila. Amidža se grohotom smijao:

- Sabor, jadan, ne topi se. De, hajd sa mnom.

4. Ječmenka

Zauvijek će Tafil upamtiti tu noć i tu nesrećnu ječmenku jabuku.

Amidža je prvo dograbio njeno stabaoce i snažno ga zatresao. Plodovi su se osuli ko graduške, bubotajuć o njegova leđa. Iza toga počeo je savijati i kršiti grane koje su pištale ko kurban pred klanje.

- Ima l ptice, o Tafil – vikao je Mehmed pri tom, - vidiš li je? Vidiš li je, o Tafil?

Tafil se krio u strinine tumajlije i otuda, prestravljen, virio. Mehmed se smijao, urlikao i psovao, vitlajući, ko krilima, polomljenim granjem i odjećom koja mu se o grane kačila. Tafil se od straha pomokrio a strina se savijala naprijed-nazad, podižući ruke iznad glave i učeći, bez prekida, jednu istu dovu. Isprva je to bila fatiha, prisjeća se Tafil, a onda je strina, u brzini i velikom zortu, sa drugim dovama smiješala.

Kad se Mehmed primirio, jabuke ječmenke nije bilo. Samo je iz zemlje patrljak virio. Mehmed ga je pokušao iščupati, teglio je i trmsio, ali mu se drvo otimalo.

- E jebem ti noć noćasnj - dahtao je i puhao. - Šta me gledaš, kurvo! Miči mi se sa očiju, dok i tebi kosti nijesam izlomio.

Ušli su tiho u hambar. Legli. Pokrili se sijenom. Sijeno je blago mirisalo. Dok je Tafil izdvajao trave po mirisu, vrata su se otvorila i Mehmed je upao u tamu:

- Jesi li, diko, budan?

Tafil je nije glasa od sebe puštao.

- Dela, spavaj i ne briži. Vidio si, ne bi ptice. Kaka ptica, kaki jadi. Laprdaju blese u dosadi...

Amidža se, ipak, prevario.

Tafil će je čuti već narednog dana kako pišti tanko i prozuklo s duda koji sjenči pendžer musafirske sobe u koju niko nije ulazio.

Ovoga je puta izabrala jednu drugu i slabiju dušu. Pripadala je Tafilovom ocu koji je, doduše, bio podaleko; čilio je u spuškom zatvoru. Ali, ptičji glas se nadaleko čuje, a i duša, tvrdila je nana, pređe za čas ono što insan ne pređe za svog vijeka.

O ocu se u kući govorilo malo, i to krišom i šaretom, učile se dove ko za mrtvim, a njegova rijetka pisma, nečitana, zatinjala za šašovce. Tafil ga se nije ni sjećao. Kada je imao godinu i po, otac mu je dopao robije. Napio se jedne noći sa nekakvim putarima, dole, pred zadrugom. Jedan među putarima, po imenu Miraš Mrdalj, upao je, po gluhome dobu, u mezarje i stao nišane kršiti. Pri tom je vikao i psovao « turskoj pisaniji, sve u grobu i sve u kolijevci!» sve dok ga Tafilov otac nije sustigao i stukao s jednim od tih skršenih turbana. A kada je Tafil napunio tri godine, ostao je i bez majke. Došle su dajidže, vratile je u rod i potom je za drugog udali.

- Na to ih nije Udba načerala - grdio je Mehmed, - no gladna guzica. Dali su je Džibu Karaliću, komunisti i ćafiru. I dohvatili se državnih jasala, država ih jebala!

Malo iza bijele ptice, pred kućom se pojavila i pazarska milicija. Pratilo je horno urlikanje pasa, lupanje vratnica i prštanje sušaraka pod prijekim čizmama. Bilo ih je šestorica i Tafilu je upalo u oči kako su svi, kao kace, zdepasti i niski i kako imaju zlatne zube i crne brkove. Izveli su djeda i amidže u avliju. Tafil je posmatrao kako amidže hvataju volove i kako ih priježu pod svjetlošću lampe, dok se milicajci gomilaju oko djeda i viču mu kako mora poći s njima u čarsiju da prepozna sinovljevo tijelo i da ga preuzme.

- A vi drugi - prijetili su amidžama - ne lajite niz ledine, no držite

jezik za zubima.

5. Put za Stambol

Dok su pod kruškom gasalili njegovoga oca, Tafil su držali u mutvaku. Nisu mu dopuštali da ga vidi, prije no što ga hodža spremi za gledanje. Uz njega su bili samo djed, amidže, dva čovjeka iz sela i taj hodža duge, bijele brade kojeg je Mehmed iz Pazara na sedlanom konju doveo.

Tafil se igrao sa dunjama koje je strina vadila iz bijelih krpa i peškira, spremajući ih za čefine. Jednu od tih dunja, krupnu misiraču, strina mu je ogulila i on je pokušao da nacijedi nekoliko kapi u peškire, kako bi ocu za puta pristale. Tafil se sjećao kako je jednom progonio duridana od Soluna do Stambola i kako mu je ovaj naposljetku dopanuo ruku u nekoj pustinji, jer ga je žeđ skrhalo. Tafil se žeđi sačuvao tako što je nosio u njedrima jednu dunju misiraču i čim bi je zagrizao žeđi bi nestalo. A sad njegov otac kreće na duže puteve i tih će mu kapi pritrebati. Stoga on zagriža iz sve snage i ugrizak, opor i suh, dugo valja u ustima. Zatim se nagine i posmatra kako kapi topću i prljaju bjelinu peškira.

U poslu ga prekida amidža. Podiže ga u naručje i primiče do očiju.

- Ti si moj ponos. Ti si moj gazija. Jesi li, reci midžu?

- Jesam - mrmlja Tafil bojažljivo, jer zna da se iza takvih riječi krije nešto teško i nagrdno.

- Sada ću te, silo moja, odnijeti onamo. Nemo' da se straviš, sine. Nemo' da zaplačeš. Gledaće te ljudi. A međ njima ima onih koje Udba drži na učkuru. Pa nek opričaju kakvoga je Tala iza sebe Mahmut ostavio.

Onda mu je dugo o nečemu drugom govorio. Tafil nije ništa razumio i jedino čeg se sjeća jest drhtanje amidžinog tijela. I kad god se sjeti tog drhtanja, sjeti se i očevog samrtnoga lica.

Kada ga je Mehmed prinio uz mejta, Tafilu se svijest smrknula. Prvo ga je zagušio neizdrživ strah, ucaklila zraka pred očima i jeknula huka u ušima. Njihan blagom nesvjesticom, u nekakav prazan i srebrnast prostor je tonuo. Ja sam u snu, mislio je, i sada ću lica hanumica ugledati. Ona su se pojavila i u istom trenu trunila se i kopnela. Tek se jedno lice tami otimalo. Bilo je to strašno ljudsko lice. S obje strane nosa imalo je mrko-crvene zakrpe, prošivene tankim koncem. Jedan pramen kose širio se preko čela i pri tom se, mokar, uvijao. I nečim je na Mehmedovo lice podsjećalo. Tafil nije znao čime, prem je, poslije, u mutvaku, osviješćen i smiren, zaključio da se tajna krije u načinu na koji se damari i bore, na oba ta lica,

gomilaju oko usana i očiju.

- Božijeg davanja! - dersio je djed ljudima, - tolišna makanja, a toliko srce! Prinio ga Meša uz mejt i ono uprlo očima i s oca ih ne skida. Pa spušći ručicu, pa mu obraze miluje. Te ja, valha, tu prepukoh, zaplakah se ka kiša.

Tafil se pozadugo šepurio i bečio, gonetajući što mu Mehmed ne prilazi. Buljio je zatim u testiju iznad glave, iz čijeg je kljuna, mjesto mlaza vode, izbijala gusta paučina. Sobne sjenke stale su se komešati i prsla je vika u avliji. Tafil je izašao i vidjeo kako ljudi dižu tabut sa mjetaša i kreću polako niz padinu.

Strina mu je rastrla postelju, pokrila ga i počela priču šaputati. Pričala mu je o babu i njegovoj duši koja je sišla u dženetsku bašču. Ta je bašča puna behara i cvijeća, lijepe vode i lijepoga hlada, jedre trave i jedrih jagnjadi.

- Tu joj onda neće biti loše - javkao se Tafil iz prve drijemeži, - sa l ako joj jagnjad budu mirna. Ako budu kao naša, vala je propala. Juče su se razbježala sa pojila, noge sam za njima polomio.

- Ču li ti? - prekide ga strina, - neko nam je ušlo u avliju.

Tafil se hitro izvukao iz postelje i prišao do pendžera.

- Vraća se dženaza. Spustili su tabut kod bunara i nešto se pregone i srde. I eve ga Feriz k nama.

- Aman, snaho - čuli su ga kako viče, - iznesi mi kaplju mlijeka, prepo sam se, usta su mi se osušila.

Strina mu je iznijela karlicu sa mlijekom.

- Što vrnuste mejta?

- E, što. Ne da milicija da ga ukopamo. Doplahali u dva džipa, ogradili groblje žicom, iza žice mine poturili. Pa ti uđi ako ti je život mio. Među njima i nekakv major, ovaliki nagan drži u rukama. U Mehmeda ga upravio. Ne bi, srećom, pogibije...

- Bože spasi i zakloni. Kud će mrtvi, no u groblje?

- Jes, u groblje. Al u koje groblje? U ono, njihovo.

- O krasni Allahu, ti sve vidiš i sve čuješ i sve znaš! Ti namiri srca dušmanima! - molila je strina, dok se starac žurno udaljio.

6. N.N.

Tafilovog oca nisu odnijeli u to novo groblje. Ono se nalazi iza

rječnog ušća, pod jednim golim, vlažnim liticama. Naziva se Haram Guvno, jer ga je država na haram gradila. Selo je imalo dva groblja. Jedno je bilo muslimansko, drugo pravoslavno. Udba je u njima ukop zabranila i proglasila ih ugašenim.

- Nema više muslimana niti pravoslavnih. Svi smo jedan narod, koji je stvorila naša borba, drug Tito i drug Mošo i Komunistička partija! - vikao je pjani učitelj Rajko Jekić na seoskom zboru podno kotareva. - Nema više podijeljenih sela, podijeljene zemlje i grobova. Odvojena groblja su ugašena! Ponoviću - ugašena! Rađaćemo se zajedno, mret ćemo zajedno. Ne slušajte šta vam zbore odže i popovi! Religija je opijum za narod, a revolucija je put u svijetlu budućnost. Jeste li me razumjeli, drugarice i drugovi.

Ljudi su ga slušali i poslije svoje mrtve na stara mjesta odnosili.

Novo je groblje bilo prazno sve dok se nije obesio Sergej, «hajvanhećim», jedan stari Rus koji je radio u seoskoj zadruzi. Njega su pvog u Guvno unijeli. Malo iza toga, unijeli su nekoliko ljudi koje su Udbaši s Rogozne dognali. Niko ne zna ko su bili i kako su se nazivali. Obnoć su ih zatrpali i izjutra su na humkama osamnuli istovjetni daščani biljezi sa crnim slovima N.N. na uzglavnoj strani.

Onamo su ukopali još dva starca, samotinju iz Vareva, a zatim su učitelja Rajka proglasili odbornikom i seoska groblja petostrukom žicom ogradili. Seljani su se stali dovijati na sto ruku. Uzimali su učitelja na lijepo i kad god bi on u nečijoj bašči zasjeo sa družbom uz pečeno prase i bardak rakije, znalo bi se da je neko umro i znalo se gdje će se kopati.

- Ko ne plati, robe, prasetinom - pričao je Sreto amidži Mehmedu - plati glavom. Palo rđu pa se sveti... Jesi l brda uvatio? Će ćeš, danas, na njih burukati?

S muslimanske strane pozadugo nije umirao niko. A uoči Đurđevdana, prevari se i preseli na ahiret džambas Pajaz Lađar. Prije no se išta čulo, sinovi su ga ukopali negdje na imanju i po selu opričali kako im je babo otišao na Kosovo da obiđe šćerku, pa se negdje «garib, uz pute stopio».

I sad će mog oca, brižio je Tafil, u to Guvno ukopati.

Ljudi su ga iz avlije prenijeli u mutvak jer je onde bilo hladno, posijedali ispred, saborili djeda malo i onda se stali rasturati.

Posljednji je krenuo onaj hodža bijele brade.

- Sabor braćo - mrmljao je, idući ka konju kojeg mu je Mehmed kod bunara sedlao. - Allah je najveći, uzdajmo se u njegovu volju i njegovu snagu.

- Hoćemo, hodža, hoćemo - odvrćali su ukućani, premda su se uzdavalu u Mehmedovu volju i snagu i još više od njih zazirali.

- Slušaj, stari - reče Mehmed djedu, - ja otpratih hodžu do čaršije, a vi mejta ne dirajte dok se ja ne vratim. Ako stane odisiti, cecelom ga polivajte.

I potom su on i hodža u šumu zamakli.

Zadugo ga otud nije bilo. Jednog dana svrnu Nail šumar i ispriča djedu kako je vidio Mehmeda u nekakvoj krčmi. Zapio se onde s gurbetkama i dizao lesu na rogove.

- Krmak, da bi l krmak! - mrsio je djed ljutito. - Ostavio kosti bratovljeve na pripeci i rospija se dohvatio! Da Bog da mu lubinu izjele! A Delvo, a nesrećo, a trči po selu i pozovi ljude. Da kopamo mejta, raspade se.

Čekali su na te ljude do večeri. Ali oni nisu dolazili.

Caklio se mjesec, pištale jeine, bjelasali puti ko igle pletilje.

- Bjež u kuću, o Tafi! - molila je strina. - Mjesečina mami šejtane u polje.

- Je l de? O, eno ih, dole, kod močila. Ih što će pokrasti ženama konopolju!

Strina je pogledala niz strminu.

- Babo, eno Meše! Eno ide Mehmed od močila!

7. Knjiga

Mehmed se vratio sa komšijom Sretom i sa tri gurbetke. Bile su obučene u duge, šarene haljine koje su zvečale. Ta je zveka dolazila od silnih halki i pucadi ušivenih u košulje, upletenih u kurjucke, naređanih u nizove oko jedrih, otkrivenih ruku. Smijale su se bez prestanka i gledale kao mačke, pa se Tafil odmakao od pendžera da ga ne bi opazile i urekle. Jedna je počela lupati u def, druga je bošče razgrtala i biskala, a treća je obalila Sreta na naviljak slame i uz smijeh ga šašoljila.

- O, guzice, leb ti jebem! - vikao je Sreto. - Ne daj, Meša, udavi me!

Tafila su podsjećale na kokoške pirge kada bučno zarakolje, dignute sa lijevla. Htio je da izađe i pogleda ih iz blizine, ali mu je nana pute pripriječila. Ona je iznosila tablju sa pršutom i sirom, a amidža Sait srče ljute i tanjire s lukom i jajima, pa se Tafil dosjetio da se tamo pije i o nečem tajnom duma i tabiri. Ali oca možda ne pominju, vajako se, opazivši kako Mehmed svakog časa zamiče ka trapu i otud se vraća zacijehnjen od smijeha.

- Što se ono midžo smije? – pitao je nanu.

- Šut, kopile! Da bog da mu zadnje bilo. Čuješ, krmka?! Malo mi je krmaka u kuću...

Htio je da upita strinu, koja je sjedela uz vrežice graha udno sobe i

krunila zrnje u tepsiju. Kad se primakao, vidjeo je da se ona guši plačem, te se i on snevoljčio i vrežica šutke prihvatio.

Začuo se kašalj pred vratima. I za kašljem glas Mehmedov:

- Je li budan Tafil? Gdje je midžov binjoš?

- Evo, ovdje. Grah trijebimo.

Prvo će strinu ošinuti, brižio je Tafil, pa će sjesti do tagara i čekati da se skupi i isplače i da mu, zatim, skuha kahvu. Amidža je, međutim, primakao tronošku uz pendžer, blehnuo u tamu i pušio. Čulo se samo kako strina diše i kako disanje kida uzdasima. Baš je našla vakat za leckanje, korio je Tafil, zar ne vidi, blesa, kako se midžo srogušio.

- Gdje si bio, midžo? - upita ga, kako bi ga nečim zabavio.

- Jaki me znali ako znam. Jesi li brinuo? Je li mi te ko dirao?

- Nije niko. Čuvala me strina.

- Il ti strinu? Kako bi bilo da je malo išibamo? Bi l se ti ljutio?

Tafil je klimnuo glavom. I čekao.

- Ti si, sada, golem junak. I tvoja se prima. E, nosim ti nešto...Znaš li šta je ovo?

To je bila knjiga. Amidža mu je spustio u krilo i Tafil je otvorio. Knjiga je bila puna slika krupnih mrava i njihovih mravinjaka. Bilo je i teksta ispod slika, ali Tafil još nije umio čitati.

- Šta li ovo, midžo, piše?

- Ne znam jare. Eto ti te hute, ona je pismena.

Zatim se mirno podigao i nestao u tavnini.

- Vide l? - okrenu se Tafil k strini, - ne šinu te, ni jedaman.

9. *Šehid sa zelenom bradom*

Izjutra se Mehmed opet izgubio. Po držanju ukućana Tafil je lasno zaključio da se obnoć nešto dogodilo. Svi su bili pospani i blijedi i išli su na prstima, nijemi.

- Jeste l gluhi! – ljutio se Tafil. - Gdje je Meša? Gdje je knjiga koju mi je donio?

Amidže su ga gurale od sebe, nana šaputala dove i zijevala, a strina se zabavila oko naćvi i nikako nije k njemu lice okretala. A Tafil je vikao i vikao.

- O, za božji hatar snaho - molio je djed, - neka tih hljebova, uzmi ovo dijete i ćeraj ga nekud s jagnjadima!

Potjerali su jagnjad u ravni do rijeke. Strina je išla ispred i grdila jagnjad iz sveg glasa. Grdila ih je cijelim putem. Kad su sišli u vrtače, dala

se na pletivo, parala ga i kidala, i kad više nije mogla izdržati Tafilova zapitkivanja, pokrila je lice dlanovima. Tafil se primakao do vode, kako bi je uplašio. Zanimajući se svjetlucanjem sitnih, prozračnih ribica u plicaku, smetnuo je s uma i strinu i ljutnju.

Sjetiće se toga negdje po podnevu, kad je Sait k njima doplahao.

- Zovu te, snaho, da umijesiš pitu. Stigli su nam neki musafiri. Ja ću te odmijeniti.

Opružio se u hladu jabuke i drijemao. Tafil ga je golicao i budio.

- Pusti me belaju, cijelu noć nijesam oka sklopio.

- A što nijesi? Kud si halijedao?

Sait se pokrivao paltom preko glave.

- Čuješ šta te pitam? – srdio se Tafil. - Ako zaspeš pustiću jagnjad u rasadnik i državnu travu, pa nek pocrkaju. Dig se, ušljo!

- Vijeka mi ću skinut kaiš, pa ću ti našarati guzicu, gušće no što ti je ona knjiga našarana!

- Ti si mi je, znači, uzeo!

- Čuš hajvana! Koji će mi matrak knjiga?

- Ti si! Ti, lopove. I ti znaš da čitaš.

- Pusti me da spavam, vrijeme te ubilo! Knjigu ti je Mehmed svu noć vadio po avliji. More bit je onde među lozicama, more bit je u Pazar ponio.

Tafil se, na zor, zaplakao. Plakao je, na zor, i plakao. Sve dok amidžu nije omekšao.

- De, hodi ovamo. Zakuni se tri puta u vodu, tri puta u goru da ćeš čuvat tajnu, pa ću ti kazati šta je jučer bilo. Ali prvo da proučimo fatihu.

I kada su dovu proučili, Sait mu je tajnu ispričao.

Oca su obnoć ukopali. Otišli su prvo do Sretove kuće, tu zaklali «ono krme što je kod nas konačilo», natočili pun bardak rakije, pa se svukli na utrinu pred Zadrugom. Podigli su onde vatru, namešćili krme na kočinu, a one su gurbetarke udarile u defove i u pjesmu, sve dok nisu Rajka i njegovu družbu primamile. Dok su one s njima zijane pravili, Mehmed se povrnuo kući, probudio strinu i s njom mejta do groblja teglio. Oca su ukopali uz gornju ivicu, s desne strane od mezara sa čitavim nišanima.

- Jesi l upamtio? Dvades i pet stopa od mezara s nišanima.

- Jesam - šaptao je Tafil dok mu je pod kopcima izbijala slika tih nišana sa ogromnim, surim turbanima. - Znam i ko je onamo ukopan.

- Ene? A ko?

- Jedan šehid sa zelenom bradom. Strina mi je pričala.

- Jadna žena, odrala se. Pronijet mjeta pro Paljeva. Da je vila, pa bi

posrnula. I opet joj Mehmed za hak ne zna.

- Gdje je Meša?

- U Pazar je utekao.

Tamo će se kriti sve dok Udba ne obiđe kuću i dok se njen bijes ne umiri.

10. *Mrlje*

Djed je drijemao u musafir-sobi, nana ispod kruške u avliji, a strina je mela mlijeko u mutvaku. Tafil je sjedeo na terasi i gledao mrave u knjizi i mrave koji su hmileli po ponjavi i prsima Saitovim koji je uz njega spavao. Mravi na slikama bili su krupni, plavi i purpurni i vukli su bijele i crne bobbe grožđa, a mravi na ponjavi bili su sitni i crni i vukli su mrve suhog hljeba kojim ih je Tafil darivao. Bilo mu ih je žao i bilo ga je sram što nema ničeg drugog i šaptao im je da će, čim nauči slova, pročitati gdje se može naći ono groždje i kada to dozna, smjesta će ga nabaviti i onda će izbrojati zrna i podijeli ih na dvije jednake skupine. Jednu će pokloniti strini, drugu njima. Za to vrijeme mravi su hmileli po Saitovoj koži, peckali ga i on s obje ruke češao.

I baš dok se Tafil zabavljao redajući nove mrave po njegovom golom, znojavom hrbatu, jedna se sjenka nadvila nad njim i kada je podigao glavu, ugledao je amidžu Mehmeda.

- Zapeli su kako treba - reče uz smijeh, - i poješće ga, ja mnim, prije Aliđuna.

Onda se strina pojavila na vratima. Amidža je pogledao u nju blago, bez bijesa. Čak joj se, pri tom, nasmiješio. To je bio zadnji osmijeh na njegovom licu. Nekoliko trenutaka iza njega, jeknuli su hici iz šumarka više kuće. Kao da ih nije dobro čuo, amidža se prvo ka pucnjima okrenuo. A onda je pao i zadugo posmatrao kako se sitne mrlje krvi, kojima je knjigu isprskao, sakupljaju u jednu crnu i krupnu kapljicu.

Faiz SOFTIĆ

DŽEKINA MAZGA

Vraćajući se iz Gloga, Džeka na Ravništima, pod kućom, ugleda mazgu koja je pobjegla od talijanskih šatora i pasla otavu u zabranu, halapljivo kao da je rođena u Godočelju. Preko potoka, na Ledincima, iz talijanskog logora, gdje su vojnici pisali pisma kući, i mezteli žabe iz bihorskih bara, jedan vojnik je dozivao:

- Sinjora Minguela, sinjora Minguela.

Mazga se nije odazivala. Talijanska vojska bješe u rasulu. Bližio se dan kapitulacije - vojnici su to znali, ili bar osjećali, i unaprijed se radovali. Bilo ih je koji su prodavali puške i bježali u Sansavino ili Forli, gdje su ih čekale djevojke. Oficiri su ispijene boce bacali u potok.

Džeka spusti bisag na kladu pred kućom, uđe u hambar, stavi dvije-tri šake ovsu u rešeto, i mirno, sve korak po korak, zastajkujući i treskajući žitom u rešetu - pokušavala da obaška životinju. Kad joj se primakla na svega dva ukopa, mazga zastade, mahnu repom, s visoko podignutom glavom krenu njoj, a onda skoči u stranu i okrenu ka potoku. Džeka stade s obje noge na kraj konopca, i kad se on zateže, mazga previ vrat, i tako osta za časak, mašući repom iznad otave koja odavno ne bješe tako rodila, bili su to široki dušeci u kojima, kao u snijegu, ostaju tragovi. Zategnuti konopac podrhtavao je kao struna. Džeka se uokolo osvrtala - vidi li je ko, a kad se sve primirilo, i onaj vojnik prestao dozivati sinjoru Minguelu, priuze konopac i krenu k štali. Za njoj poslušno pođe talijanska mazga.

Mudra je Džeka. Od kako je ostala udovica iza, nadaleko čuvenog, Kuja Kočana, koji umrije na prekočas - izoštrila joj se čula. Jer ona podiže siročad, i ne smije pogriješiti. Kod nje nema popravnog.

Uvede mazgu u štalu i priveza je u sam ćošak. Dobro joj skрати konopac. Napuni jaslje otavom, a vrata ostavi otvorena da niko, ko tuda prođe, ne posumnja da je unutra mazga.

Džeki je mazga značila što i život: približavali su se nemili gosti, vjetar je nanosio miris paljevine, valjalo je što prije put pod noge. Cijeli

Bihor, bježeći ispred Đurišićevih kama, gledao je prema Rožajama i Peći. Tamo su čekali kazani vrućeg graha. No, bili su beskrajno daleko.

Kraj Džekine kuće ubrzo su stala da cijuču pretovarena kola. Narod je bježao i niko se ni na koga nije obazirao. Svijet, pun strave, grabio je što dalje. Na goduškom Vijencu, sahat hoda dalekom, zadimiše se Šabotski katuni. Nekolike puške glasnuše se iznad Goljovih krša. To stogodnji Salko Škrijelj, sa družinom, ne da Bihor. Džeka izvede mazgu, priveza za samar dvoje sepadi a u svako po dvoje djece. U atriešalj je, uz nešto brašna, stavila, zavezanu u crveni ihram, posteljinku koju bi rahmetli Kujo mogao ponijeti u naručju. Sa cijelim imetkom krenula je uskim puteljkom prema Musinoj Stopi za koju se Srbi, naravno, kunu da je Markova a ne Musina. Zanjihase se sepad. Mazga je isпустиła čudan glas, kao da pita: kuda?

Ne bjehu odmakli ni dva konopca od kuće, kad Salkan Žvalo, u bezanim gaćama, sa crnim prigrnutim kaputom i kapom spuštenom do obrva, preskočivši plot, izađe pred njih. Priđe i uhvati mazgu za jular, malo iznad Džekine ruke. Mazga stade. Stade i Džeka, zablenuła u Salkana. Bila je posljednja u raštrkanoj koloni koja bježi.

- Će si, Džekna, ukrala ovu mazgu? Nije treptao. Čaklile su mu oči, zelene kao u mačka. Donju vilicu skrio ispod gornje i ušiljio bradu.

- Tvoja nije. I mići mi se s puta! - Džeka ga snažno odgurnu ispred sebe. Salkan se zatetura, ali osta na nogama, ne puštajući jular, pa se i mazga pomjeri kao da i nju Džeka gurnula. Salkan se okrenu u mjestu prebacujući jular iz ruke u ruku. Hitro pridiže kaput, jer mu jedna strana bijaše skliznula niz rame.

- Ovu, čini mi se, Talijani traže. A ti se, bogomi, učutala ko mačka. I istrže joj jular i krenu nazad.

U to je iza okuke iskočio Kadrija. U onoj bezglavici, među prvima je krenuo da bježi, ali se u neka doba sjetio sestre, i povrnuo se kao da mu je nešto reklo da će joj nevolja izaći na put.

- Jesi li ti, Žvalo, zadužen da čuvaš mal Benita Musolinija i Trećega rajha?! Uhvatio ga s leđa za vrat, šakama za koje se pričalo da su vlačegę kidale. Škrgutao je zubima pritom. Ruke Salkanove, kojim je pokušao da se ne da, brzo su malaksale.

Djeca su, u četvoroglasu, vrištala iz sepadi. Bijel ko duvar, Salkan prevrnu očima i pade na plot kao da je bez kostiju.

- Hija! - Kadrija ošinu mazgu i pohitaše uz put.

Salkan je bio čudan čovjek. Prije rata, treba li kome pomoći - tu je. Sakatom Amiru je dvaput drva spremio za zimu, siroti Petruni nosio jaja na

pijacu u Berane. Starom Raifu je orao. Ali često su mu dolazili žandari, i on odlazio njima: pričalo se da je s njima po tri dana lokao i ljubio se kao nevjesta. Dva puta su ga vidjeli kako čuči ispod Sehratove i Mušanove strehe, a jednom ga je Hajrija Kasumova zapljusnula splačinama iz leđena, i to one noći kad joj je kuća bila puna musafira od Pešteri.

Znalo se da je plašljiv; ako mu jače podvikneš, požuti kao med. A kad mu je Barut priprijetio da će mu lijevo oko izvaditi, da će mu vilice rasčevrljiti, da će mu jebat sve što mu se za kvaku fata, zato što mu Salkan noću pušta jagnjad u otavu - mjesec dana nije izlazio na bijel dan.

U ratu, bio je onoga čije je carstvo. Čim osjeti vojsku u selu, poleti tamo kao leptirica ka svijeci - svaka mu je bila po meraku. Ničeg mu nije falilo. Ni pšeničnog hljeba. Ni njemačke soli i šećera. Niti talijanskih makarona. Pušio je gospodski duhan, od kojeg je mirisalo od Rijeke do Strništa. Imao je, kažu, punu kuću šinjela i opasača. Ona rupica na kapi, kroz koju je provlačio držače znački, proširila se kao da kroz nju bješe kuršum proletio. Hvalio se, kako će, poslije rata, da kupi krave simentalke.

- A možda se Salkan jopet i oženi. Jes', jes', ništa se vi ne smijte - da se jopet oženi, jakako oženi... - govorio je, zadivljujući kapu i visoko podižući kažiprst desne ruke, kao da se nije obraćao ratom isprepadanim Bihorcima, već nekom na nebesima. Jes', jes', oženi... - promicalo je Džeki kroz glavu dok je grabila putem. Okrećući se ponekad, gledala je Ravništa i trag kroz otavu, kuda je provela mazgu. Činilo joj se da još iznad Salkana, koji se hladio iza plota, vidi visoko podignutu desnu ruku, čak i na njoj kažiprst koji joj je prijeteći mahao.

Radoš JELIĆ

RAMA ĐOMBALAJ

Kad su oslobođeni Plav i Gusinje 1912. godine učinjeno je zvjerstvo nečuveno na ovim našim prostorima tokom 20. vijeka! Avro Cemović i Tomaš Pešić su nasilno pokrstili cijelo stanovništvo! Ko nije htio da promijeni vjeru slali su ga na Cetinje, navodno da ih ubjeđuje kralj Nikola. Na Cetinje nijesu stizali, niti su se natrag vratili...

Saznala je za to Evropa, nabrusila kralja Nikolu i on je naredio da - ko hoće može da se vrati svojoj vjeri, a Avro i Tomaš su popili kukutu u kavi u jednoj birtiji, nijesu stizali do nedoma. Dakle, Evropa nama od poodavno kroji kapu! Tako nam i treba, kad ne umijemo da se uljudimo, dogovorimo o suživotu među konfesijama.

Kad je stigla poruka od kralja Nikole nastala je muka i trka. Sve živo i mlado i staro, i muško i žensko pojurilo je na rijeke Grnčar i Vruju, a koji tamo nijesu dobili mjesto vadili su vodu iz bunara, prali se, umivali, one djelove tijela na koje je kapnula kap tečnosti za miropomazanja trljali pijeskom sve dok je krv potočela. Svi su se vratili svojoj vjeri sem jedan Lončarević. ON JE ZAČETNIK REKETA NA NAŠIM PROSTORIMA! U Gusinju je tada bilo više trgovinskih i zanatskih radnji i on bi svakoga džumaha (petak, pazarni dan u Gusinju) od svakoga vlasnika uzimao po određenu paru, ali svima jednako. Trajalo je to dok je došlo do ušiju vlastima, i, kad se saznalo prebili su ga žandari na ulici na očigled čaršije dok se "uneredio". Odmah se odselio za Plav...

Kraj je devetstoosamnaeste. Svaka nova vlast donosi novine i hoće svoje. Plašeći se novog Avra, Rama sa ono malo čeljadi i tešom na leđima nađe se u Malesiji i pokačaći se. No, prva posljednju nikada ne stiže i Rama mora da drži ono što je uhvatio. Najviše mu smeta podozrivost. Svi u njega sumnjaju.

Oni su u pravu, - zaključuje Rama. Što je meni trebalo da napuštam prađedovo ognjište? Onaj ko ne voli i cijeni svoje nema cijene ni u tudini... Ni vrag se ne može pojahati po Malesiji da makar repom ne zakači Ramu. Traže se šverceri duvana i oružja - oni obavezno njuškaju oko Ramine kuće. Pojedu vuci kozu - oni, opet, traže strv oko Ramine kuće. I tako za svaki sat u mukotrpnom životu treba mu alibi. Našao se Rama u nevolji. Nema mu ostanka niti povratka. Sve što se desilo po Gusinju da ne valja urađeno je na njegov račun. Na imanje mu vlasti dovele Iliće. I šta da sada radi. Sve mu je crno bez bijela. Crno mu je nebo, i voda, i gora, i put, i ognjište. Pocrnio je i on i crna mu familija.

Da pobijem sve koji su me učerali u ovu nevolju nijesam kadar. Ali, mogu što mogu. Ubiću bar Vuksana što mi vršlja i širi se po babovini! Tada će mi ovamo vjerovati i primiti me za svoga, i skinuću s vrata familiju, da ne vapi za Gusinjem i Izvorima.

U sitne sate Rama se smjestio u jednom omutku iznad Izvora i gleda babovinu kao na dlanu. Posalidžao malo sjedišta i tu se šćućurio da iščeka zoru. U cik zore ga san prevario i tek što je malo zatljajao probudila ga je škripa drvene ključanice.

Evo ga! Alah ga je obejanio da izgubi glavu,- uzvrpoljio se Rama kao vuk u zasjedi. Vuksan uzeo motiku i bos se uputio brazdom pravo prema Rami da dopraši jednu postatu. Kad ga Rama bliže osmotri shvati da ni Vuksan ne beguje. Vuksan je sav odrpan i ono tranjaka košulje ne zna se koje je boje bilo. Nabrekle vene po rukama vide se na puškomet a isturio ključne kosti kao da je juče umro. Odrasla brada stapa se sa maljama na grudima pa mu se ne razaznaje lice. Da je moje boje ništa se ne bi razlikovali. Kačaćki je i njihov život - misli Rama dok odkočuje pušku.

Vuksan mu u poslu okrenuo leđa. Pognuo se uz postatu i ne patiše kao da grabi od života da bi se naradio za cio vijek. Uzeo ga Rama na nišan i svezao pravo u potiljak. Spustio je omicanik na prvu nogu i samo što nije pusnica ciknula. Rama stavi pušku preko krila.

Ne! Ne mogu ga ubiti u glavu da ga majka ne može mrtva poljubiti. Hoću da ga pronuzim kroz lijevu lopaticu da mu srce rascvjeta i groma ne čuje. A, ne! Ni to ne mogu. Rama, iako je kačak, ne ubija s leđa. Čekaću da se okrene prema meni, ili ću istrčati ispred njega. Ne smijem ni to. Može da zapomaga, a ja, ako mu zavirim u gladne oči, ne mogu mu ih izvaditi. Čekaću da mi se sam namjesti pa šta bude. Nego, daj da nešto turim u usta da lakše šmugnem kroz ove avrike. Moraću imati posla sa poćerom - zaključti Rama.

Počeo Rama da krcka prepečenu ržanicu i žvaće skorelo meso, ali neće mu niz grlo. Otvorio je bikolicu da s vodom proćera, bar dva zalogaja, a Vuksan se okrenuo prema njemu i upro očima u omatak. Sigurno je osjetio miris zalogaja i prihvatio se puške da mu Vuksan ne strugne niz njivu. Vuksan se pobode na motiku i počeo da zamotava kotroban. Rami se usta skupila. Izazvao ga miris duvana da bi dao fišek za samo jedan dim, ali nema pušenja. Vuksan bi čuo zvuk ukrese. Tek što je prezalogajio, zamotao ono malo crkavice i odredio šta treba da baci iza sebe, da lakše bježi kad okonča sa Vuksanom, čuo je četurnu se kamićak iza njega. Rama po hajdučkom instinktu džasnu.

Ene, Riza! Će ga đavo jutros nanese u devet zora. Uh - jadan li sam kad mu ne smijem potrčati u zagrljaj...

- Puna mar, komšija Vuksane!

- ...rpač, Rizo - odvrati mu Vuksan.

- Kako ti čeljad?

- Dobro, kako tvoja? Svrati da zapalimo.

- Ne mogu ti gaziti po to malo crkavice. Vidiš kako je užegla munja nećemo ni šuljka u dom unositi.

- E, pa evo ti sam zamotaj, - baci mu Vuksan kutiju.

Dok Rizo istrli parče novine, savi cigaru, oliza je, ukrasom zapali i iskašlja se iz petnih žila, Rami se učini vječnost, ali ne smeta mu, bar se strica raželio. U to i Vuksan istjera postatu i ruči se sa Rizom.

- O Vuksane-e-e-e! - viknu Rizo kao da ga doziva preko Vruje. Ti si, bogami, lud čovjek.

- Šta ti to šće, Rizo, da me jutros tako nasabajile "počastiš" - snuždeno mu odvrati Vuksan osjećajući da mu predstoji težak razgovor.

- Znaš li ti, Vuksane, čija je ovo imovina? Znaš li da je Rama još u životu? Nije ti pošteno da ga izazivaš u devet zora i da mu činiš namulicu. Može čovjeku, koji se potuca po tuđini, da pane mrak na oči i da te ubije. Rama ustreperi kao list jasike na lahoru i prožmaše ga muri kroz svaki damar i samo što nije skočio na Vuksana da ga golim rukama raščereči. Na sreću oglasi se i Vuksan.

- A, zašto da me ubije? Ja njemu nijesam ništa dužan niti je mojim sevepom poskitan. Mene su drugi ovđe doveli. Da ja nijesam tu bio bi neki drugi Vuksan ili Rizo. I ja neću da se krijem od Rame, pa ako smatra da sam mu kriv neka me ubije mirne duše. A, da znaš, primio bih ga rado u kuću kao najrođenijeg brata... Ja, Rizo, moram da ranim. Vidiš li da dvije motike njive prašim neđelju dana. Sve poranim te malo poradim ovđe i idem na nadnicu. Jutros idem da radim Paljoku. Dao mi je zimus 15 dinara da platim ljekove za dijete kod Koberize na Andrijevicu. Spasio mi je dijete i nije htio da mi traži pare nego da mu nagrćem kolomboć danas - izjada se Vuksan.

- A, ac, Rama junače! Pusta ti dabogda ostala, šta si jutros imao uraditi. Ubio bi ni kriva ni dužna čovjeka i ostavio mu sirotinju da skaplje na uref od gladi. Alah mi nije dao jutros da to uradim... Poslao mi je Riza ispred mene. Ah, Rizo, Rizo, koliko me jada bije od kako te nemam pored mene. Što me pusti da se najcrnjim zanatom bavim - zemlja ti kosti isturala... Noćas idem pravo kod Vuksana u kuću da ga primim za brata.

Ovu muku Rami prekide Vuksanovo dijete. Uzelo kozu za vezu sa dvojice bliznadi i vrzma se vrhom njive ispred Rame, Rama se sjeti svoje nejači koja čuva tuđe kože i orosiše mu se oči. Stočeše mu se puste pravo po zatvaraču puške i on je odbaci od sebe kao poganu rabotu. Neću više da je timarim. Ovo je najgadnija stvar koju su ljudi izmislili. Nije istina da je pušku nužda stvorila, kad su ljudske riječi jače od svakog oružja. Vala je više moja deca neće uzimati u ruke. Tvi! Pogane rabote. Pogana posla i galati čovjeka koji te izmisli... Što ti oči ne izbi dok si je gradio!

Kad sunce nadbi visove Maja Karanfila dođe i Vuksanovica, stavi prijesolac na lijesku, zaveza kozu i posla dijete u školu.

Ene! Posla ga bez ručka. Će joj je srce, puklo joj da bogda. Nije mu ni užinu stavila. Nema mu u džakljici ništa sem dvije teke... Što se sičijaš, Rama? Tvoja nemaju ni užine, ni predručka i ni škole. To im je Rama kriv - pripastao mu padišah za pupak više no ostalima. Drži sad Rama, šta si uhvatio i strecaj od guštarije i neka se svak tebe sklanja. Kačakuj i gore ti bilo. Vala ću tražiti "buruntiju" pa makar visio na čengele.

U suton se Rama poslije punih deset godina prvi put dohvati svojih vrata. Vidi ona ista drvena reza na vratima. Pala mu muka u lubinu i osjeća neku prazninu kao da se istopio. Lebeće mu utroba kao obješena. Podrhtavaju mu noge. Sve se ispod njega ceba i hoće da se surva u ambise. Ne poznaje sebe. Nema više onog ijeda u sebi. Ne zna koliko je ovo trajalo dok je dva puta nečujno lupio u rezu. Čuje unutra neko komešanje. Ogłosi se muški glas: "Ko je to?" - Rama, otvori - procijedi Rama glasom koji ni sam nije poznao.

- Koji Rama?

- Rama Đombalaj. Čuo si ti za mene, Vuksane. Otvori, ne boj se, dajem ti besu - sada Rama govori svojim glasom.

- Jesi li ti, Rama, moj gazda?

- Ne! Nijesam ti gazda nego je ovo bila moja kuća.

- Otvaram, božja ti vjera, samo pričekaj da uždim svitak.

Rama se ne sklanja sa vrata. Raširio se na sredini njih. Uzbučilo mu srce, hoće da iskoči iz grudi. Nadimaju mu se grudi. Sva mu je odjeća postala tijesna. Mlati mu bilo na sljepoočnici kao maljevima. I vid mu slabi. U to se ukaza slaba svjetlost kroz pukotine vrata. Čuju se bosa noge po patosu kako fucaju, draganuše ključanice i Vuksan se isprsi na vratima. Trenutak su stajali i Rama prvi pruži ruku. Obojici vlažni dlanovi. Čutke su ušli u gostinsku sobu. Rama po navici sjede gdje je sjedio kada je primao goste. Počeo je kao nekada da se baškari. Nestalo

mu je svih nedaća i razgališe mu se grudi. Ustali su i ostali ukućani. Golišava djeca se načičkaše oko Vuksana. Poslala ih baba da smekšaju oporo Ramino srce. Uđoše i ostala čeljad. Rama miluje pogledom Vuksanovu familiju. Čutke je otpio prvi gutljaj rakije, upro je pogled u Vuksanove oči i zavireli su jedan drugom do u dno duše. Dobro su se pročitali i vidjeli dobre namjere. Rama dade detetu da objesi pušku baš na onaj klin gdje mu je vaktile visila ta ista "mauzerka". Ispio je još jedan gutljaj i smireno počeo: "Vuksane, od noćas sam ja vaš, a vi svi moji..." Malo je spustio pogled ispred sebe, protrljao čelo i nastavio: "Da ti ništa ne krijem. Ja sam bio došao da te ubijem... Slušao sam tvoj razgovor sa Rizom. Pošten si čovjek i pravo zboriš. Ubijedio si me da nijesi kriv i poklonio sam ti život..."

Vuksan se osjećao kao nikada. Ne zna šta da kaže i odakle da počne. Promucio je: "Rama, da si mi dobro došao noćas i uvijek. Ovo je tvoj dom bio i ostao... Nije brat koga ti je majka rodila, već onaj koji bratski postupa. Znao sam ja sve o vašoj kući. Ti drugačije nijesi mogao postupiti, tvoj fis drugačije ne radi. Hvala ti kao bratu!"

Ustali su kao po komandi i počeli da se grle. Prvo su se poljubili alaturko, malo zastali i nastavili poljubac alafranko da bude iskrenije i suzama ovlažili lica. Tako se Rama i Vuksan uzeše za bratske ruke.

Kad dođe Rama "poslom" iz Malesije krije se kod Vuksana. Kad donese kotroban, Vuksan ga rasturi po nuri i ljepota božja žive. Ramu svuda traže sem kod Vuksana. Svako računa da mu tamo nema mjesta, a njemu baš tu najsigurnije. Dunula sreća i napredak u obje familije. Vuksan se počeo kinduriti. Kupio je i izlazno odijelo. Batalio je nadničenje. Ulazi i u kafane. Kad se vraća iz čaršije деца mu traže simite u torbi. Vjeruju mu i trgovci. Svaki bi mu dao svu doganju veresije. Zove prolaznike da mu svrate u kuću. Goste čašćava pravom kafom i skadarskim duvanom. Kod Rame ista situacija. Kupio je imanje u Vuklje. Djeca mu čuvaju njegov mâl. Kad dođe u Gusinje, uvijek ponese nešto sa babovine makar šaku šljiva da mu se familija nazoblje, ili šišaraka da ispeku, pa čak i bokolicu vode sa Izvora da mu majku prođe želja. Prenio je i presadu od svog voćnjaka.

Vrijeme se promijeni. Dođe druga Švaba. Vuksan pobježe od kuda je i došao, a Rama se vrati iz Malesije na svoje ognjište. Grdio je komšije što nijesu Vuksana ostavili. Maja 1945. godine dođe Vuksan u Gusinje da obiđe stari vatan.

Šinga nešto Rama oko vrzina i vidi da neko ide prema njegovoj

kući. Odnekuda mu poznat čovjek. Videla ga i Ramina majka.

- Vidiš li onoga čovjeka, Rama? Iskrivio je glavu, ne gleda kuda gazi već posmatra našu imovinu... Ovo dobru ne sluti, ja sam se preledila od straha.

- Ništa se ne plaši! Ovo je dobro da bolje ne može biti. Ono je naš Vuksan.

Vuksan i Rama se uputiše jedan prema drugom i baciše se u zagrljaj baš kao one večeri prije deset godina.

- Jesi li živ, Vuksane brate? Jeste li svi živi?

- Jesmo. Preživjeli smo, a kako je bilo neka ga. Vidim, Rama, da si se vratio na svoj dom. Neka ti je alal i sa srećom po sto puta!

- Došao sam da vidim šta se ovamo radi i danas sam naj srećniji čovjek na svijetu. Rama, kad baciš dobro u vodu idi uz vodu ono će te stići. Ljudski si radio i vratilo ti se...

Rama podvrsnu nogu ispod grmljavine, kao da je maškunom kresnuo u nebesa: "Ah-ih-hi"? Eho cika mu se rascijepi na Vezirovoj bradi i jedan krak ode prema Grebenu a drugi prema Maja Karanfilu i opet sudeše. Skočiš komšije i rođaci. Svi se sa Vuksanom ljube. Rama zaturio fes na potiljak i požuruje familiju da služe goste. Pošto su proslavili dobrodošlicu Vuksanovu, Rama se obratio Vuksanu i svima prisutnima: "Vuksane, brate! Došao si u pravi čas. Ovo su ovde moji i tvoji najbliži. Hoću da se bratski podijelimo. Radio si ljudski ovu zemlju dvadeset godina i ni žibuta nijesi otuđio. Da si radio u napolicu stekao bi pravo na nju... Dajem ti pola kuće i babovine da bratski proživimo još ovo malo života što nam je ostalo. Ima ovdje mjesta za nas obojicu. Vidiš da je došlo srećno vrijeme za sve nas i najradiji sam da si mi tu pored mene.

- Ne, Rama, kunem te najsvetijem što imaš! To ne mogu da prihvatim - brani se Vuksan, a svi prisutni ustali na noge i u glas govore: "Aferim, Rama, ljudski i junački sine! Aferim! To samo možeš ti da uradiš!" Rama ne traga Vuksanove molbe već svoju teše. Obrati se bratu Ibrahimu: "Mere tapakop e bisme katar gurišejt! (Uzmi trnokop i daj četiri kamena... da postavimo međaše). Ja ću da dijelim, a ti, Vuksane, biraj, mlađi si." I bi tako. Rama i Vuksan se podijeliše kao rođena braća. Život ih je zbratimio. I danas zajedno žive kao braća.

Epilog

Bio sam gost u obje porodice. Kod Rame kao i stari svat. Susjedi vjeruju da su Vuksan i Rama začetnici Nove vjere, kada će se ljudi dijeliti na ljude i neljude! Božidar Keljanović, načelnik Štaba opštenarodne odbrane u opštini Plav, na vježbama ONO-a, umjesto da pričaju o "bratstvu i jedinstvu", o suživotu među konfesijama, kojima je opština Plav "dupke" puna - tu su Srbi, Muslimani, katolici, Albanci i Crnogorci, svi svoje praznike i znamenitosti u potpunosti upražnjavaju, čitali su ovu priču. Baš tako! - dva puta...

Elem, pri kraju šezdesetih godina Vuksanu pristasala djeca i planirao da se primiče razvijenijim sredinama, ada gdje bi - nego za Titograd. Mučno je napustiti sredinu gdje se živjelo četrdeset godina, ostaviti komšije i prijatelje i početi nanovo sve stvarati, ali mora se, život tako diktira - konta u sebi Vuksan. Uveče, razmišljajući, donese takvu odluku, ali sutradan, kad se sretne sa Ramom, odagna te nečastive misli. I sve tako dan za danom. Kad mu sin ode za KAT bi mu ga rabota, mora se seliti. Sad iskrsnuo novi problem - kako to saopštiti Rami, pa šta će reći Rama, pa kako će zapomagati, pa kako riješiti imovinske odnose, vazdan problem do problema, muke nikada ne idu same, uvijek se udruže po nekoliko njih, štene se, kote muke ni da su zečjeg roda...

Poranio Vuksan u devet zora i vrzma se nešto ispred kuće Ramine, čeka ga da ustane i da mu ne pođe nekuda da se ne vide.

- Počeo si da stariš, Vuksane, vidim u zorosvitanju si na imanju, oladi malo, biće poslova i poslije nas - broji mu Rama.

- Bogati, Rama, zovni rođake, komšije i prijatelje da večeras popijemo kavu kod mene... Sve se okupljamo kod Rame, kao da se mi ne ranimo hlebom, a ja pođoh u opštinu da izvadim neka dokumenta za dijete u Titogradu...

Stočeli se komšije i rođaci kod Vuksana. Toči se rakija i kava, mezi se, spremila Vuksanovica za svakoga. U sitne sate Vuksan se obraća Rami:

- Rama, šta misliš, koliko ova moja kuća vrijedi? Sam znaš, gradio si je koliko i ja. Rama ofrlje ćepi cifru i pripuni - brat bratu je ne bi mogao niže dati.

- A koliko vrijede ove pomoćne zgrade: staja, košara, kačara i koševi, a? Rama opet lupi cijenu... Vuksan se malo počeska po sljepoočnici i uprije pogled u Ramu: toliko ćeš mi spremiti za Đurđev dan, sam si odredio cijenu... Ja moram da se selim za Titograd za djecom.

Rama preplavlje u licu i grcajući progovori: "Nećeš, valjda, da me ostaviš sada pod starost, Vuksane?"

- Rama, i meni se cijepa srce, ali se mora, djeca su pristasala, mora se o njima brinuti na vrijeme...

- Dobro, Vuksane, a šta ćemo sa ostalom imovinom, a?

- To je tvoja babovina, nećeš je valjda kupovati. Ama, Vuksane, ti je držiš 40 godina i da si je držao kao napolicu po svim zakonima si stekao pravo na nju!

- Rama, brate, jači su prirodni zakoni od pisanih zakona, i o tome dalje nećemo debetiti, to je moja konačna odluka, i moje porodice i mojih Ilića...

Prisutni ustadoše da čestitaju i Rami i Vuksanu ističući da je to Rama davno zaslužio. Nego, obraćaju se Vuksanu: Tamo ti nećeš naći Ramu i ne možeš čekati Đurđev dan. Mi ćemo večeras da se porefenišemo da ti stvorimo Ramin dug, a mi ćemo Ramu čekati do Đurđeva dana...

Kemal MUSIĆ

UKOPNIK

Kad bi god ko u Trnavi i okolini umro, Fajčan bi zaramio onaj bap-njasti kramp što mu ga Izo Rašitov donese iz nikšićke «Željezare» i lopatu koju ga je častio Daut s Vardišta ono kad mu je pomagao kanal da kopa, i uputio se pravo na groblje. Zavrnuo bi rukave kockaste košulje, pa bi mu se ukazale vene. Debele i plave. Čvrsto bi stisnuo dršku krampa rukama što su podsjećale na nekakav suharak, čvornovat i žilav, i bapao tvrdu zemlju. Kopao je Fajčan grobove za pare, ali nije tražio dnevnicu. Nije se pogađao pošto će iskopat raku. Uzimao je kol'ko mu ko da. Kol'ko je kome od srca slatko. I nije birao - kopao je Srbima i Muslimanima. Činilo mu se da su ljudi duga vijeka. Da se rijetko umire i dugo živi. A što je bio meraklija da

popije i zapjeva, to nadaleko nije imalo. Više je volio da mu doneseš šljivovu žućku, n'o babo iz groba da mu se digne. I, bogami, zatnuo bi Fajčo po jednu šišu za pojas, kad na posao krene. Jer, znao je on da kod Muslimana na groblju neće biti rakije. Nije im običaj da na groblju rakiju donose. Psovao je Fajčan taj običaj u sebi. Psovao, uzgred navodeći iz pljoske što bi je od kuće ponio. A kod Srbova je drugo. Oni donesu, ali kažu «nemoj vala, Fajčo, da se napiješ, pa da nam poslije tu pjevaš». I Fajčo je obećavao da neće, pružajući ruku da uzme punu bocu, pa čim bi ostao sam, razvidao bi kapak i navrnuo. Pio je rakiju kao što poneko vodu pije. Ponekad bi se od meraka zaboravio, smetnuo da kopa grob, sve češće otpijao iz boce i pjevao. Jedanput se neki prolaznik čudio ko li to u groblju pjeva «Kralj Nikola na umoru», i poslije pričao kako bihorska groblja pjevaju. Fajčo za to ni pet para nije davao. Njemu je bilo svejedno. Njegovo je samo da iskopa grob i osjećao se kao nekome temelj za kuću da kopa. Bogme su ga oni što su ožalošćeni i zaticali kako pjeva, ali mu nijesu zamjerali. Nijesu mu uzimali za zlo. Jer, to što se Fajčanu otrgne pjesma iz grla, ne treba niko da se ljuti. Kad bi on puštao suze za onima što im kopa grob, obraza sušio ne bi. I, bogami, njega ne zaboje te smrti. On svoje pošteno obavi, a plakat' ima ko i bez njega.

Jedanput ga komšija Tile pita je li plak'o kad mu je strina umrla, a Fajčan odgovori:

«Ano. Nijesam mahnit da plačem za mrtvom ženom.»

Od tada ga više nijesu pitali takve stvari.

I, tako, za Fajča se nadaleko znalo. Bio je glavni kopač grobova od Trnave, do srbijanske granice. Znali su za njega čak do Prijepolja i Priboja. Do tamo je Fajčan stizao, a poslije je pričao kakvi su običaji po dunjaluku. Kako se će prati mejt i kako se žali rahmetlija. Još je pričao kako ga kod Srba kad ode dočekaju kao njihnog. Sve bi to pričao, kvaseći grlo žućkom, a ljudi su ga slušali i potpihivali se. Govorili su, kako on samo zna da hendeka krampom zemlju, da navodi iz boce, te da ga za drugo bog nije stvorio. Ali, Fajčo je tjerao po svome. Jer, svako priča ono što mu se na poslu dogodi, pa vjerovao ko ili ne. Tako i Fajčo. Priča mu je bila ozbiljna. Kao da priča kako je kupo'vo kravu ponedjeljkom na koritskoj stočnoj pijaci. Poslovna je bila ta njegova priča. Zanimljiva i strašna u isto vrijeme.

A svašta mu se dešavalo, grdniku, kopajući te grobove. Svašta. Da čovjek poludi! Ali, Fajčan je to pričao kao da priča o vašaru na Gusarama. Kao da priča kako je na putu novčić našao. Zavio bi podebelu cigaru, utaknuo je u muštiklu i počeo. Lagano. Kao one noći kad dođe sa Tilom

kod Meda na posjedak. Bos uđe u kuću. Kaže, vruće mu, jer po čitav dan ne skida one kondre sa nogu, pa sad hoće malo da ih odmori, da promrda prstima. I mrdao je, pričajući kako mu je dobar kramp, kako mu je pofatna lopata i nije ga brigalo sluša li ga ko, pričao je i pričao. Krljiještio oči, naprezao vratne zile i mahao rukama, kao da komanduje artiljerijskom baterijom.

"Bahnem ja krampom i izvadim jednu busenčinu, eto toliku", raširio ruke kol'ko su mu duge. "A meko, junače, ka' u pepeo da kopam. He, jedna majko, mislim se ja, što mi je pala sjekira u med. Te bupa i bupa - navali na kopanje, da bi' što prije završio. Kad, da viš, moj brate... Lobanja. Ljucka lobanja! Te se ja pomjeri' jedno pola metra, da l' u lijevo, il' u desno, tu ću te slagat' i nastavi' da kopam. Udri ja, udri - ka' čitav kostur. Komplet!"

Tile se smješkao, a Fajčo utaknu još jednu cigaru u muštiklu. Fršnu upaljačem i pripali je. Miris jakog duhana se razli prostorijim.

"Zovni hodžu. Tak'a i tak'a stvar. Šta ćemo? Ništa. Zatrpava!"

Fajčo kao da je pričao najobičniju priču seosku. A Tile se krišom smijao. Smijao se Fajču što priča kako je kopao grobove po dunjaluku. A da nije znao za golotinju i bosotinju Fajčove familije, ni po' jada, n'o je znao za njihov težak život i za one Fajčove, na vrih probijene, kondre i na laktovima izlizan džemper. Ali, Tile je baraba. Trnavski mangup što se ne savija kod kuće, n'o hoka nekud i po čitavu ga noć nema. Azgin, ne zna šta će, n'o ubio dusu kao konj za tuđim kobilama. Da njemu zakvrči kod kuće, zaramio bi i on kramp i lopatu, bog i božja duša. N'o još tjera vjetar kapom.

Ali Fajčo nije obraćao pažnju na Tila, nego je pričao i zabrzao bi zabrzao, pa malo stao da se odmori. To je valjda naučio kopajući. Kaže da bi mu se često dešavalo da okači onaj iskulučeni sako na neki nišan, dok bapa krampom. Hendekajući zemlju razmišljao je o lijepom životu na ovom dunjaluku. Razmišljao kako je dobro kad mu donesu punu bocu rakije i nagingao iz pljoske, osjećajući kako mu se poslije svakog gutljaja lubina žari. Imao je osjećaj da se negdje dolje u stomaku ti gutljaji naslažu kao listovi kupusa iz Umkinog vrta.

Kad bi se vraćao s posla, kod kuće ga je dočekivalo četvoro djece i žena. Djeca su gledala šta će Fajčan izvaditi iz džepova, pripijala se uz njegova tvrda ramena i voljela kad ih pomiluje hrapavom rukom po glavi, dok se žena ljutila zbog one pljoske, što mu je uvijek iz džepa virila. Fajčanove radničke ruke su bile bez jednog prsta. Sa devet prstiju je familiji obezbjeđivao vruću pogaču, u koju je i sam volio da napuni sira,

kad ujutru krene na posao, zaramivši kramp i lopatu.

Jednoga jutra, ču se, umro Fajčov rođak Hrula, pa Fajčo sa komatom vruće pogače u koji mu žena napuni mladog sira, krenu niz bašču. Ode da iskopa Hrulu grob! Da mu ga uredi, kako je to samo on znao i umio. Išao je između šljiva, a svo vrijeme mu se kroz glavu protinjala pjesma "Na put se spremam, put mi je dalek". Htio ju je odagnati od sebe, jer danas mu je umro rođak, a kad rođak umre, ne valja da se pjeva. Ali, pjesma nije htjela iz Fajčove glave, pa bog. Šta bi god drugo krenuo da razmišlja, vraćalo mu se ono "na put se spremam". Sa pjesmom u glavi stiže do groblja. Spusti kramp i lopatu na zemlju, okači sako na rahmetli Husov nišan, i sjede na coklo groba da dojede onaj komat pogače i sira. Od Hrulove kuće se čuo plač, a kroz Fajčovu glavu se i dalje protinjala pjesma "Mozda se nećemo mi vidjet za navjek".

Ustade sa cokla i zavrnu rukave šarene košulje, opljuvanči dlanove i prihvatiti se krampa. Šinu oštrom alatom i izvali povelik busen. Crnica ga popraska po nogama.

Od Hrulove kuće su dopirali jecaji.

"Možda se nećemo mi vidjet zanaovjek", vrzmalo se Fajčanu po glavi, dok je lopatom izbacivao zemlju koja mu je sve više upadala u kondre, pa je osjećao kako ga kamenčići ubadaju, bockaju po tabanima. Sazu kondre i istrese ih. Ponovo sjede na coklo rahmetli Husovog groba i zapali cigaru. Klobuci sivkastog dima su se gubili u vazduhu i samo je ostajao miris jakog duhana. Fajčana nešto probode kroz prsi. Žignu ga nekakva tanka iglica. Prošika ga kroz čitavo tijelo. Fajčan zgazi opušak povelikom nogom i prionu da dovrši grob.

"Još jedan zakop i biće dobro", mislio je.

Uskoči u raku. Poče visoko zamahivati, a ispolja se čulo kako se kramp zariva u zemlju mrtvicu. Čuo se i Fajčanov glas.

"Ha!"

A onda sve brže i učestalije:

"Ha! Ha! Ha!"

Kramp se primiri. Nije se više pomaljao iz rake. Nije se više ni Fajčanov glas čuo.

Uzalud su mu tog dana ručak donijeli.

Najeo se Fajčan one vruće pogače i mlada sira.

I posao završio!

Hrulu su morali kopati drugi grob.

On i Fajčan, bili su iste veličine.

Omer TURKOVIĆ

TAMNO BEŠARE
(Ciklus iz neobjavljene zbirke *Lire*)

O STRPLJIVOSTI

Suočih se s onim
sto bijaše uvjeren,
da i sunce drži
u kalu pod nogama;

stegoh zube,
zaškrgutah omoćom
bijesa, ali...
uzaptih riječ
sa sječivom sablje,
i ona mi sagore
navrh jezika.

taj ožiljak,
često me sad sjeća,
na biserje i pogan,
u ustama ljudi.

ŠEHIDSKA ODA

... U ledenoj pustari
na kraju pameti;
oslonjeni jedni na druge,
kao suhe slamke,
čekamo vatrene kuršume;
jer će oni prije stići
do nas, no krici mržnje
iz poganih usta dželata;
što stoje ispred nas
u tami zaborava,
ustravljeni...
nurom u našim očima,
i rahmetom uznesenja,
na svijet onaj, tamo,
da prostiš, vječni.

OTRJEŽNJENJE
(Proljeće u džennetu)

otriježnjen, boli me duša!
iz strijepnje, boli me tuga,
pitah se gdje sam? boliš me ti, bože.

koji je ovo vijek, boli me čovjek!
koji je ovo svjet? ljubav kuršuma
oganj noževa.

što se ne vidi
zemlja od mezara. bole me, pjesme
ne vidi se nebo vatre iskonske,
od nur tica. um ledenice.

zar nestaje bole me
svijet veseli; hijene, pijavice!
seli se na ahiret, mržnje i pizme,
allah rahmet i ti ljubavi -
srebrenice! S r e b r e n i c e !

OKANI SE PAMETI

Ne kidaj nježne latice
tek procvale djece,
munjama baruta -
ti smrtniče bez smrti.

Zadavićeš sebe bre,
preteškim umom svojim,
vrpcom pupčanom.

Nećeš se, da prostiš
okotiti, kao biljka
smrdljiva, otrovna.

Otrovne biljke ne vole
tice svjetlokrile,
ni mirisni đulistani.

ELEGIJA

Izbi još jedan rat,
nahrupiše vojske;
sve što gori zapališe,
sve muško poubijaše,
sve žensko silovaše.

Kad se kopilad rodiše,
silovaše ih mržnjom,
i pupčanom vrpcom očaja
podaviše.

Ona se preobraziše
u ogrke tice i prnuše
u zemlju, jer je nebo
za njih bilo izgubljeno.

RASKORAK SJENKI

Otvori oči još jednom
o sine smrti;
ne laćaj se stambeda,
od svojeg ćeš kopita
lijepo biti zgažen.

Ne isukuj munju iza pasa,
munja će te rasporiti,
drob će ti prosuti.

Otvori oči još jednom,
tiho hodi po vodi,
možda ćeš negdje sebe
izgubljenog naći.

DOVA

O svjetlosti,
proputi sad u sjaju
došlo je proljeće;
krunice otvori vidne,
dolaze ti musafiri dragi.

Donose ti rosu ljubavi,
da osvježiš rane i ruže,
crvene od domovine.

A kad iskre zlaćane
dunjalukom raspjeniš,
i s minara prizoveš ezane,
procvaće ljiljani.

Cvijet će svaki znati
imena Bošnjana šehida,
dok je vremena,
i na zemlji đulistan.

Meho BARAKOVIĆ

GÖTEBORG - POPODNEVNA KAFA SA ILIJOM VIDOVIĆEM

Ja nisam izgledao ovako kada sam bio Sretan
i tada sam volio More
i onu ljubičastu izmaglicu koja je moj Život iznutra
činila Nestvarnim i Nježnijim
Samo koliko sam tada mogao imati Godina
koliko je Simetrija mogla doprinijeti mome Raspeću
još u tim mladim Vremenima
kada je Vatra bila Nešto drugo
i Strah bio još podnošljiv

Krug je takav da ne možemo izaći iz Sebe
pijemo Kafu i zabadamo Riječi u nestvarni Prostor
Može li Čovjeku biti dobro u ovoj Hladnoći
samo koliko Osame i Crnine na jednom Mjestu
u čeljustima Vremena
i pod Zvijezdom koja gasne

Oslobodili su me Svega

OKRUŽEN HLADNOĆOM PAS LAJE NA ZVIJEZDE
IZNAD ŠVEDSKE

Okružen hladnoćom
Pas iz Mene laje na zvijezde iznad Švedske
i tako se Slika obrušava
i tako iščezava mlada Vatra i mlada Voda
i Vid se ulijeva u Beskraj
a Sluh pretražuje šume Nepregledne
Naći
Naći ili ne naći gutljaj Kiseonika
i Ružu osipanja
dok Pas iz Mene laje na zvijezde iznad Švedske

U Bollnäsasu sam
jos uvijek sam Čovjek
i Smrtnik i Izbjeglica sam
ali i Pas onaj Ukleti koji okružen
Hladnoćom laje na zvijezde iznad Švedske

KOJU GODINU

Još samo Koju Godinu
ni Sekunde više nemoj Živjeti na sjeveru Evrope
kao Pas usamljen kome je još jedino Ostalo
da laje na nepomične Zvijezde
gore visoko na Nebesima
jer i On se Boji
da njegov Lavež niko ne razumije
a Ljudi se sve više boje one sićušne Biljčice
koja se Neizvjesnost zove
i koja ulazi bez potrebe da se najavi
bilo kome da se kao crna Smrt najavi

(Zapisano u gradu Bollnäsasu, Švedska, januar - mart,
2003. godine)

DESET GODINA

za Huseina Bašića

Vec Deset godina nisam u svome
Jeziku
nekim Drugim jezikom treba da
opišem svoju Bolest
i Ravnotežu koja je davno još
prije Deset godina napustila moje
Tijelo
i kazala Simetriji
ovaj Čovjek
ovaj Pjesnik već Deset godina
nije u svome Jeziku

Vrijeme je Sipljivo
u svemu Tama poprima oblik
domaće Radosti
već Deset godina Tako
Smrt je prostor u koji smo zagledani
daleko od Zavičaja
i bosanskih Mirisa i Kretnji

Pada snijeg
u Švedskoj Pada snijeg
Ja već Deset godina nisam u svome
Jeziku
i ne mogu Ništa da razumijem
niti mene iko Razumije
Već Deset godina
Nisam u svome Jeziku
niti u svome Oklopu

Mehmed – Medo KANJIŽA

BIĆEMO TU

Ne plači majko
obriši suze
bijelom mahramom
i molim te
ćuti
Stisni promrzle usne
čuješ
opet zore mirišu
našim rastancima
Mi smo uvijek bili ti
koji su odlazili
s' parčetom zavičaja
i smrznutom suzom
u dnu oka
I nikad pitali nisu
bole li nas sutoni
naših rasanaka
čijoj to boli
ostavljamo
otiske naših koraka

Ne plači majko
lažu te ove
truhle noći
da nećemo doći
bićemo uvijek tu
na polomljenim granama
detinjih snova
na opustošenim livadama
naše mladosti
U praznim kolijevkama

naših odlazaka
Bićemo tu
dogod cvetaju trešnje
i miris behara
se širi našim mahalama
Mi smo uvijek tu
i kad služimo Njujorške boeme
u prljavim birtijama
i dok govorimo tuđi jezik
i izgovaramo neznana imena

Ne plači majko
lažu te ove
prokletijske kiše
da nas neće biti više
laže i ova zora
možda mora
Bićemo tu
ni glad što laje
iz naših rebara
ni meci
ni prazni peroni
ni ovi lažni leci
neće nam uzeti
IME
ni ove hladne zime
Ni ove psine
što gledahu
umiranje
naše domovine
bićemo uvijek tu

POVRATAK

Vraćam se zavičaju

sa očima stranca
Na asfaltu nepoznati ljudi
gutaju svoje sjenke
Na mostu ruka prosjaka
i nečije djetinjstvo
poderanih koljena
prazninu sluti
Na Prokletijama
munje se mire
i traže srce u stijeni
a ja posljednju snagu
čupam za pjesmu
jer ništa drugo
i nema u meni

SAMOĆE

Ne bole me više samoće

dok noć truli
u mojim venama
sklizne poneko ime

sa mojih usana
procvjeta stih
umre poneka bol

Ne bole me više samoće
ni krv na ivici slomljene čaše
nema trgovine
sa samim sobom
svjedok je vrijeme
i srušene avlije

Ne bole me viš samoće
samo ne tražite
da vam pjevam
moju su dušu uhapsili
i snage više nemam

Enver MURATOVIĆ – ENISIN

UZALUDNI KAO SUNCE

1.

Dani što na noći liče

Ostalo nam iza tebe
Nešto zemlje - dva-tri ara
I vojničko trulo ćebe
Na ognjištu šaka žara

Ostalo nam skoro ništa
A i to je makar priča.
Oko međa crna pišta

Ostale nam o precima
O poštenju čudne priče
Hladno inje na licima

Oko sofre gladna usta;
Ostala nam dva goniča
I šuma im davno pusta.

2.

Dok nam sunce davi rosu.

Noć je, oče, majka jutra:
Budno vrebam perom rimu...
Noć je topla, al' već sjutra
Spremiće nam nebo zimu!

Noć je, opet ispočetka.
Jastuk prazan i postelja.
Ti bar sanjaš ispod trava,

Rekoh: vrebam sa dna neba
Onu tvoju riječ posnu,
U mrak, mrtvi, drobim hljeba

Meni čelo lêglo metka!
Svaka ti je bila želja
Da mi luda živi glava.

3.

Je li meni kazna Boga
Da ni u snu tebe nije,
Da se jutro tupo smije
Kao zmija ispod stoga

Je li, oče, možda, tvoja
Želja da se ne sretnemo,
Da u grkom moru znoja
Kao vaške istruhnemo?

Je li, oče, zbilja Tamo
Crno nebo sve do Boga ,
I još crnije ljudsko srce ;

Da li ovdje tumaramo
Obliveni pjenom smoga
Uzaludni kao sunce ?

5.

Ni zavičaj više nije
Kao prije. Tamo sada
Nema lica da se mije
Jabuka i prašnih džada

Ali, oče ima nečeg
Što me vuče izdaleka
Dok smrznuto pada veče
Valjda konop sa direkta!

6.

Još se, oče sleglo nije
Lišće ispod kože neba
Nit' je sunce da upije
Stiglo rosu sa mog hljeba

Još titraju u očima
Slike mrtvih, krv na nožu
Odavno je stegla zima
Odrala nam toplu kožu

Još nam gore ispod nogu
Kosti dječje k'o igračke
Okrenuli leđa Bogu
K'o miševi ispred mačke

DOKUMENTI

*Dokumenti***Slavko BURZANOVIĆ****NEKOLIKO NEOBJAVLJENIH DOKUMENATA IZ LIČNE ARHIVE
JOVANA S. PLAMENCA O NASILJIMA, ZLOČINIMA I
POKRTŠTAVANJU MUSLIMANA 1912-1913. GODINE**

O radu crnogorskog političara i državnika Jovana Simonova Plamenca, sačuvano je mnoštvo građe u raznim fondovima Državnog arhiva, Državnog muzeja i Istorijskog instituta Crne Gore. Pored ove građe, nastale radom pojedinih državnih institucija, sačuvana je i lična Plamenčeva arhiva ali ne kao jedinstven arhivistički fond. Ona se dijelom nalazi u Podgorici u Istorijskom institutu a dijelom u Beogradu u posjedu njegovog unuka Rastislava Plamenca. Iz ove zanimljive arhive objavljujemo nekoliko dokumenata nastalih tokom 1912 i 1913 godine u vrijeme kad je Plamenac u kabinetu generala Mitra Martinovića /6.VI 1912–25.IV 1913/ bio ministar unutrašnjih djela i zastupnik ministra prosvjete i crkvenih djela¹⁹⁵.

Rad ovog, čisto pravaškog, kabineta snažno su obilježili Balkanski ratovi. Jedan od najborbenijih poklonika stvaranja Balkanskog saveza i ulaska Crne Gore u rat bio je upravo Jovan Plamenac. Između ostalog bio je i protagonista sklapanja političke i vojne konvencije Crne Gore i Srbije¹⁹⁶. Kao ministar unutrašnjih djela uoči rata organizovao je propagandu i obavještajnu agenturu u graničnom području sa Turskom. Pripremajući politič-

¹⁹⁵ *Glas Crnogorca* br 24, 6 VI 1912.

¹⁹⁶ Novica Rakočević, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije*, str 289-291.

ku i vojnu akciju Crne Gore u Donjim Vasojevićima i Metohiji, i lično se sastajao sa donjovasojevičkim prvacima¹⁹⁷. Kad je tokom oktobra i početkom novembra 1912, Istočni odred crnogorske vojske, pod komandom serdara Janka Vukotića, zauzeo Mojkovac, Bijelo Polje, Plav, Gusinje, Peć, Đakovicu, na ovim i drugim novooslobođenim teritorijama Plamenac organizuje civilnu vlast. U poznu jesen i zimu 1912/1913. godine novouspostavljene vlasti ne samo da nijesu uspjele da zavedu poredak mira, i opšte lične i imovinske bezbjednosti, već su svojim činjenjem i nečinjenjem direktno doprinijele da se sve do proljeća 1913. održi stanje faktičke diskriminisanosti muslimanskog stanovništva. Izloženo pljačkanju, nasiljima, ubistvima, ono često bježi sa svojih ognjišta ili u masama, na podstrek predstavnika lokalnih vlasti, prelazi u pravoslavlje.¹⁹⁸ Jovan Plamenac, jedan od eksponenata centralne vlasti, i kao ministar unutrašnjih djela i kao zastupnik ministra vjera, htio to ili ne, dvostruko je morao biti involviran u ova dešavanja. Nema indicija da je Plamenac ili neko iz njegove okoline inicirao pokršćavanja ali takođe nema sumnje da ih je on, u određenim okolnostima odobravao. Informisan o prvim zahtjevima za pokršćavanja on se krajem decembra 1912. obraća crkvenim vlastima – Mitropoliji da izda uputstva za pokršćavanje Muslimana. Sebi potčinjene upravne vlasti u novooslobođenim krajevima poziva da one koji žele da pređu *u prađedovsku vjeru* upute na lokalno sveštenstvo *koje će obaviti svoju dužnost*.¹⁹⁹ Između stavova ministra i mitropolita postojala je izvjesna kolizija. Ovaj posljednji, ne odbacujući u principu pokršćavanje ipak od sveštenstva traži sprovođene kanonske procedure koja je podrazumijevala pripremanje budućih pokršćenika, odnosno njihovu vjersku edukaciju. Što je posebno važno, on predviđa da od trenutka zahtjeva za pokršćavanje do samog pokršćavanja prođe 6 mjeseci.²⁰⁰ Podržan od strane vlasti, ovakav mitropolitov stav

¹⁹⁷ Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore, f 176 J. Plamenac, *Uloga g Andrije Radovića*, str 9.

¹⁹⁸ Pokršćavanje Muslimana u novooslobođenim krajevima Crne Gore. najpotpunije je istoriografski obradio Živko M Andrijašević u uvodnoj studiji zbornika dokumenata koji je priredio zajedno sa Zoranom Stanojevićem, *Pokršćavanje muslimana 1913*, Podgorica 2003.

¹⁹⁹ Cetinje 21. 12. 1912, Uputstvo ministra unutrašnjih djela Jovana S Plamenca upravnim vlastima u novooslobođenim krajevima, Ž. M. Andrijašević, Z. Stanojević, *Pokršćavanje muslimana 1913*, str 89..

²⁰⁰ Cetinje 6 03 1919, Naredba Mitropolita Mitrofana igumanu Dečanskom Varsonoviju, Ž. Andrijašević, Z. Stanojević, *Pokršćavanje muslimana 1913*, str 92.

mogao je značajno uticati na eliminisanje nasilja kao uzroka pokršćavanja. Pomenutim uputstvom ministar Plamenac prenebregao je stanovište mitropolita Mitrofana.

Između ministra Plamenca i njegove odgovornosti za stanje na terenu stajali su zvanični izvještaji koje je dobijao od podređenih mu lokalnih vlasti, koji su uglavnom govorili o dobrovoljnom pokršćavanju. Međutim, nezavisno od toga, ministar je morao znati da pokršćavanje muslimana istog dana kad bi se za to obratili vlastima, ne može biti regularno. Zahvaljujući povjerljivim informatorima Plamenac, odlično upoznat sa stvarnim stanjem, ipak nije sankcionisao genocidne planove i praksu nekih svojih činovnika, poput patološkim "patriotizmom" ponesenog Dušana Jovovića ili surovog egzekutora Sava Lazarevića²⁰¹. Nema dokaza ni da je Plamenac podsticao ili odobravao ovakav njihov rad. Izvještaji koji su mogli kompromitovati Plamenca kao nekog ko zna za zločin a ne reaguje na njega, završavali su u njegovoj ličnoj arhivi. Sačuvani dokumenti iz ove arhive omogućavaju nam uvid u samo jedan smjer komunikacije, od lokalnih činovnika ka ministru. Kako je Plamenac reagovao u ovim i sličnim slučajevima, možemo da zaključimo samo posredno. Činovnik Jevrem Čukić je 18. I 1913. stavljen u tamnicu jer ga je Uprava carinarnice tužila Velikom sudu zbog neovlašćenog naplaćivanja desetka u novooslobođenim krajevima i prisvajanja državnog novca. U istrazi on je optužio brigadiru Radomira Vešovića za saučesništvo, ucjenu, ubistva i niz drugih teških krivičnih djela. Civilne vlasti povele su istragu i zatražile hapšenje Vešovića.²⁰² Oblasna uprava iz Peći početkom marta naredila je razrješenje od dužnosti i pritvor za ozloglašene šefove policije Milana Vešovića i Vukšana Dragovića.²⁰³ Teško je zamisliti da ovakve mjere lokalne vlasti preduzimaju bez prethodnog odobrenja ministra Plamenca. Njegova hipotetička saglasnost sa ovim mjerama mogla je biti motivisana željom da prestanu nasilja i pljačke razuzdanih pojedinaca i grupa od kojih nije stradalo samo lokalno muslimansko stanovništvo već i državna dobra i interesi. Usljed nečije moćne protekcije, brigadir Vešović nije pretrpio nikakve sankcije za posvjedočene zločine i pljačke. Tri godine kasnije postaće čak i ministar vojni! Zbog plemenske /Vasojevičke/ i bratstveničke solidarnosti,

²⁰¹ Vidjeti naprijed, Peć 5. III 1913, Dušan Jovović, ministru unutrašnjih djela Jovanu S. Plamencu.

²⁰² Rješenje velikog suda po krivici Jevrema Čukića. Cetinje 22. VII 1913.

²⁰³ Vidjeti naprijed Plav 8. III 1913, Aleksa Milutinović, ministru unutrašnjih djela J. S. Plamencu.

pojedini predstavnici vojnih vlasti onemogućili su hapšenje M. Vešovića i V. Dragovića, optuženih između ostalog da su strijeljali 11 Muslimana koji su se žalili Cetinju na njihove zloupotrebe. Štaviše, Vešović i Dragović postavljeni su za sudije prijekog suda! Najblaže rečeno, vojne i civilne vlasti nijesu dobro sarađivale. Tome je dao doprinos i ministar Jovan S. Plamenac nalažući svom rođaku Jovanu N. Plamencu, oblasnom upravitelju Pečke oblasti i komandantu mjesta da se njemu obraća za sve što se tiče građanske i vojne vlasti.²⁰⁴ Na lošu koordinaciju, ponekad i protivurječno djelovanje vojnih i civilnih vlasti u novooslobođenim krajevima, uticali su pored vanrednih, ratnih okolnosti i materijalni interesi, plemenska i politička pripadnost pojedinaca²⁰⁵. Djelovanje samog ministra Plamenca bilo je značajno uslovljeno njegovim stavom da su problemi uprave u novoosvojenim oblastima drugorazredni u odnosu na Skadarsko pitanje koje posebno od februara do aprila 1913 preokupira njegovu pažnju²⁰⁶. To je vrijeme Plamenčevog tvrdokornog stava da, uz ogromne žrtve osvojeni Skadar, treba zadržati po svaku cijenu. Ako je za odlučnu podršku Srbije na ovom pitanju bio spreman i na prihvatanje realne unije Crne Gore i Srbije, onda je u tim okolnostima zbog efikasnog razoružavanja i pacificiranja muslimanskog stanovništva bio spreman da ignoriše nezakonita i surova sredstva kojima je taj cilj ostvarivan.²⁰⁷ Ovo mu vjerovatno i nije jako teško padalo jer, ne prizemljujući Plamenčeve poglede do primitivnog šovinizma, ipak ne treba zaboraviti da on u svojim spisima o zbivanjima iz 1912-1913. piše kao o kosovskoj osveti²⁰⁸.

Zbog popuštanja kralja Nikole pred ultimatumom velikih sila i napuštanja Skadra, Plamenac i njegove kolege Martinović, Vučković i Drljević

²⁰⁴ Dio referata isljedne komisije za ispitivanje zloupotreba organa vlasti na prostoru Peći, Rožaja i Đakovice koji se odnose na nasilno pokrštavanje Cetinje 19. 09. 1913, Ž. Andrijašević, Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, str. 185.

²⁰⁵ Vidi naprijed pisma J.N.Plamenca, D. Jovovića, N. Popovića, A. Milutinovića.

²⁰⁶ Raznim povodima, u više napisa J. Plamenac je pravio rekapitulaciju svog političkog rada i života ne propuštajući da pomene Skadarsko pitanje. Vidi Deklaracija Jovana Plamenca kralju Aleksandru od 31. I 1925. u Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica 2000, 131-219; Nije nam poznat ni jedan Plamenčev naknadni iskaz o zločinima i zloupotrebama u novooslobođenim krajevima.

²⁰⁷ M.Vojvodić, *Skadarska kriza 1913*, 122.

²⁰⁸ Deklaracija J. Plamenca kralju Aleksandru u Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije*, 172, 143.

demisioniraju 25. IV 1913.²⁰⁹ Povjerljivi izvještaji iz tzv. novooslobođenih krajeva prestaju da stižu na Plamenčevu adresu. U njegovoj ličnoj arhivi, pronašli smo samo jedan dokument koji se odnosi na zloupotrebe vlasti i nasilja nad Muslimanima, sa datumom kasnijim od 25. IV 1913, Radi se o prepisu rješenja Velikog suda od 23. VII 1913 po krivici Jevrema Čukića i u vezi sa njim i brigadira Vešovića. Prepis ovog dokumenta napravljen je krajem septembra, moguće u vezi sa eventualnim utvrđivanjem ministarske odgovornosti Jovana Plamenca. Nasilno pokrštavanje dobilo je svoj zvanični epilog u islednom postupku koji je od kraja maja do početka septembra 1913 obavila specijalna komisija u sastavu Savo Vuletić, Gavriilo Cerović. Među optuženima i saslušavanim činovnicima našli su se i Plamenčevi saradnici Jovan N. Plamenac, Dušan Jovović, Novica Popović. Komisija je našla da je aktivnost ministra Plamenca bila svrsishodna i zakonita i nije ga dovela u vezu sa zloupotrebama lokalnih vlasti²¹⁰

Dokumenta koja u nastavku objavljujemo opora su svjedočanstva o nasilju, ličnoj i imovinskoj nesigurnosti, vjerskoj i nacionalnoj netolerantnosti koji su tokom 1912 i 1913 /i ne samo ovih godina/ bili stalna životna okolnost za veliki dio stanovništva na turskocrnogorskom graničnom području. Talas nasilja pokrenut albanskim pobunama 1910-1912. pogoršao je i onako teške prilike hrišćana u Turskoj. Zbog ubistava, pljačke, otimanja i islamizacije djevojaka i mladih žena, zbog raznih zloupotrebe vlasti narod je prilično klonuo duhom i mračno prognozira vlastiti nestanak. Nakon zauzimanja ovih krajeva od strane crnogorske vojske tokom prvih mjeseci nove uprave stanje stvari izmijenilo se samo u toliko što je klatno nasilja promijenilo pravac. Na njegovom udaru našli su se Albanci i muslimani.

1.

*Učitelj iz Velike, Novica Popović izvještava oblasnog upravitelja Vasojevićke nahije Jovana N. Plamenca o svojoj obavještajnoj misiji u Staroj Srbiji*²¹¹

²⁰⁹ Glas Crnogorca, 25 IV 1913.

²¹⁰ Dio referata isljedne komisije za ispitivanje zloupotreba organa vlasti na prostoru Peći, Rožaja i Đakovice koji se odnose na nasilno pokrštavanje Cetinje 19. 09. 1913, Ž. Andrijašević, Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, str 185.

²¹¹ Jovan N. Plamenac proslijedio je 15. septembra 1912. ovo pismo zajedno sa dva priloga ministru Unutrašnjih djela Jovanu S. Plamencu.

Velika, 13. septembra 1912.

Oblasnom upravitelju

Gospodinu Komd. Jovanu Plamencu

Andrijevića

Ljubeći žarko svoju domovinu, pošao sam po povjerenoj misiji u Staroj Srbiji i trudio sam se da saznam pravo stanje uskomešanih krajeva. Bez obzira na sve opasnosti uspio sam, da dođem do pravog znanja današnjeg stanja u Staroj Srbiji. Ono je takvo, da se ne da riječima opisati. Nastupilo je anarhističko stanje, koje je očajno, žalosno i tužno. Srpski elemenat pišti i jedva mu se piska čuje. Iznemogao je.

U sljedećim tačkama iznosim važnije stvari:

1.) Pokret arnauta i njihova borba s mlado-turskom srtrankom stišao se je. Njihovi prvaci još su u Skoplju. Između njih Mehmed-paša Derala naznačen je za mutesarifa u Prizren, a Jahja efendija za kajmakana u Đakovici. Na redu su Riza-beg i Bajral Cur, Hasan-beg i Halil sin Ise Boljetinca. Oni će dobiti mutesarifluke, a posljednji za kajmakana u Mitrovici. Sve će ovo biti ako se ne posvađaju, jer su podijeljeni na dvije partije isključivo tursku slobodoumniju Prištevci, Vučitrnci, Mitrovica, Tetovo, Prizren i dio Skopljanaca i drugu takozvanu crkveno-nacionalnu, no ipak zajednički pokret onemogućen je, jer se ne mogu pogoditi. Riza-beg i družina ne misle vraćati oteto oružje, već traže još drugo. Telal svakoga dana razglašuje po varošima, da se vraća oteto oružje, stvari i sve što je opljačkano. Taj glas primaju arnauti sa podsmijehom, a oteto oružje nose po varošima.

2.) 6. i 7. septembra nalazio sam se kod Ise Boljetinca. Primio me je dobro. Poduže se vodio razgovor o njihovim namjerama protiv mladoturske stranke. Tom prilikom izrazio se je Iso – da se jako naljutio na Crnu Goru zbog pohoda na Beranama, jer ga s tim spriječila, da ne dotuče mladotursku stranku. Izjasnio se je, da je sam htio doći u Beranama da se uvjeri, da li to radi Crna Gora ili raja. Takođe rekao je, da su ga nudile vojne vlasti da se krene protiv Crne Gore; ali me u tome spriječi so i hljeb, koji sam ijo za godinu dana u Crnu Goru. Izjasnio se je, da se raduje što se afera Beranska stišala. Između ostaloga reče, da su namjerni stišati se sa mladoturskom strankom onda, kada će se njima – poglavarima – dati položaji i velika zvanja, a arnautima da se da oružje. Napomenuo je, da su učinili besu, da ne diraju ni Srbe. Pohvali se, kako je naredio, da se ubije jedan njegov rođak koji je otpočeo da čini nasilja nad Srbima.

Izjasnio se je, da će poslati svoje ljude u Crnu Goru onda, ako ponova

dode u sukob s mladoturskom strankom. On građaše porušene kule, no ne bijaše siguran da će vladati mir. S toga, redovno ide na noćište u Boljotin, a danju slazi sa svojom gardom u Mitrovici. Pričaše, kako te doći naročiti islanici da procijene oštete koje su počinjene arnautima.

Među arnautima vlada rastrojstvo. Iso nije popularan ispred arnautluka. Ozlojeđeni su zbog pušaka koje je dobio iz Srbije te ih je prodavao arnautima po četiri lire. Drugi su ozlojeđeni zašto nijesu dobili puške kako im je obećano od strane Isa.

3.) 29. avgusta o.g. bili su tri srpska oficira sa Bogdanom Radenkovićem kod Ise Boljetinca. Pred njima se je Iso obavezao da će predati Srbiji u slučaju ako bude potisnut od strane mladoturske stranke. Ne bude li potisnut da će braniti svoju Domovinu, u slučaju ako bi Tursku ko napao. Ti oficiri putovali su kroz Staru Srbiju sa arnautima. Preobučeni su bili u arnautske haljine. Vodio ih je Sadik Rama iz sela Đurđevika. Njemu je Srbija dala 140 brzometnih pušaka, koje je puške Sadik prodavao Srbima i arnautima za po 4 lire. I ovom prilikom dato mu je u novcu oko 80 napoleona. Tim sredstvima namjerna je Srbija da pridobije arnautluk uz sebe. Ti oficiri izjasnili su se da silni novac prosuti po arnautluku s ciljem da ih podvoje i prisvoje. U Manastiru Deviču boravili su srpski oficiri jedan dan. Tu se vodio razgovor i o Crnoj Gori. Oficiri su se izražavali pohvalno o Crnoj Gori, osuđujući sve intrige koje postoje između ove dvije srpske zemlje. Izjasnili su se, da srpski narod želi rat, a da se od rata ustežu Kralj i Vlada. Govorili su, da žele Crnoj Gori svaku sreću i napredovanje. Namjerni su da stvore deboy oružja u Kolašinu blizu Mitrovice, gdje bi Srbi iz Stare Srbije dolazili i primali oružje, a odatle polazili u borbu. Ovom prilikom srpski oficiri posmatrali su zemljišta za ratne operacije;

4.) Za Berane je došlo 15.000 lira, da se razdijele postradalim Srbima. Ko da će i doći jer arnauti glavari traže da se njima novac uruči, pa da ga oni dijele po svojim krajevima;

5.) Opšte je stanje neopisivo: nasilno turčenje djevojaka, krađe, paljevine, ubistva prevršili su svaku mjeru. Vlasti nemaju nikakve sile. Arnauti su naoružani. Golotrba raja ne smije oružja nositi. Ako ovako poduže potraje, ostaće nam samo uspomena, da je u tim krajevima bilo nekad Srba, jer što se ne iseli u susjedne zemlje, ili ne isturči moraće izginuti;

6.) Komitet arnautski osobito katolici čine nasilja nad Srbima. Ta se nasilja vrše najviše u Podgor. Tamo su Srbi na propast.

7.) Policija iz Peći jednako vrši pretrese po kućama u Bijelo Polje. Traži po kućama oružja i oduzima ga. Istoga dana, kad sam danio u Bijelo

Polje, bilo je 10. zaptija u kuću nekog Daka. Tom prilikom oduzeta je jedna sistema. Bijelo Polje stavljeno je sada u opsadni lanac zbog prenošenja oružja i dolaska naših ljudi. Dva bataliona vojske poslato je bilo od Peći do Drima za hvatanje onih koji idu za oružje. Namjerni su da udare na Bijelo Polje i Dobrodolje na kuću Staniše Bogićevića, što drži naše ljude.

9. septembra oteto je Srbima više Bijelog Polja 12 pušaka.

10. septembra ranili su se kod Bistrice dva Srbina iz Graždevca, koji su ubili jednog komitliju, koji je htio da im oduzima oružje. Istog dana iznad Bijelog Polja ubili su jednog arnautina varošanina, koji su bili u busiju.

U Novo Selo takođe poginuo je 9. septembra jedan komitlija, a četvorica njegove družine uhvaćeni su od strane Srba, kojima su htjeli arnauti oteti oružje. Ovakvih slučajeva ima bezbroj, te se neminovno mora ubojna vatra rasplamtjeti, jer će Komitet i dalje produžiti svoj rad, a otuda će se izroditi boj. 22. avgusta u selo Dren napao je Selim Bajgorac na kuću Simona Raškovića i odveo mu je snahu. Taj isti Selim jest gardista Isov.

29. avgusta iz sela Ukče Feriz Milanac napao je sa 50 druga na Kostu Šljanića i odveo mu je kćer, pa je s njome pobjegao u selo Istok. Odatle su je braća izvadila za 30 lira pomoću arnautina Alita Selimovića, koji je zbog toga poginuo;

8.) Srbi u Metohiji jako su odani Crnoj Gori. Kako sam izviješten, svi su voljni da im dođe Mitropolit G. Dožić.

U Mitrovici je bila u Crkvi tuča između pristalica G. Dožića i njegovih protivnika, zbog toga, što je jedan od sveštenika prilikom leturđije pomenuo ime Mitropolitovo.

9.) Arnauti takođe simpatišu Crnu Goru. Kad bi se ikome htjeli predati, predali bi se Crnoj Gori. Među njima nema zajednica. Radi svaki po svojoj inicijativi. Razuzdanost je među njima. Ima ih vrlo karakternih, kao što je Zef-mali Đakovac, koji je za Srbe vrlo dobar;

10.) 6. septembra Čerim-beg iz Peći izmakao je iz Peći u Drenik. Nije smio stajati u Peć. Svi su izgledi da mora ponova doći do sukoba između njih i mladoturske stranke, i u tom bi slučaju arnautluk bio gotov na predaju.

Uz ovo prilažemo izvještaj o turskoj vojsci²¹². Vojska, koju sam posmatrao, bijaše obučena. Hrana im je vrlo slaba.

S poštovanjem,

Velika,
13. septembra 1912. g.

Novica Popović,
učitelj

²¹² Priređivač je izostavio ovaj izvještaj zbog njegove čisto vojne prirode.

PRILOG 1:

*Novica Popović dostavlja Jovanu N. Plamencu prepis pisma komandira Radomira Vešovića Isu Boljetincu. Vešović se interesuje za stav Isovih ljudi prema mogućem ustanku Srba i o eventualnoj saradnji protiv mladoturskog režima*²¹³

27. avgusta

27. avgusta²¹⁴

Dragi Isa Beže
budi zdravo

Može biti da će te ovo moje pismo iznenaditi, ali se ja tebe kao čovjeku i junaku povjeravam i javljam uzdajući se u tebe i tvoj čvrsti karakter, poštenje i čovječku narav, da će ovo ostati u tajnosti što ti pišem i da ćeš mi odgovoriti da se i ja znam upravljati (vladati). Ovamo su se ovih dana odigravale izvjesne stvari i bilo je pograničnih nereda bunila se raja protivu nasilja mladoturaka režima (uprave) bilo je, bilo je pograničnih nereda. Pa Vas Isa Beže sa ovim pitam ka čovjeka i junaka da mi odgovorite pismeno je li Vama protivno da se srpski narod buni protivu mladoturske vladavine jer ako Vi nije protivno i ne biše vaši ljudi bili protivu srpskog narod u turskoj, ja bih se stavio na čelo sviju Srba u Turskoj koji me biše rado poslušali i zajedno sa vama i vašom vojskom bismo se borili protivu mladoturskog nasilja. Razumije se ono što se dobije za tvoje ljude, da se dobije i za moje, a ja ću biti složen sa tobom. Za sve i svake prilike moji vojnici Srbi neće i nebi ni protivu Vas obrnuli puške što ne bi bila volja tvoja.

Reza Begova (*nečitko, prim. prir.*) i Asan Bega Vučetrnca i drugih vođa, čekam po donosiocu ovoga pisma tvoj odgovor ali da na pismo bude tvoj mahur, a ja bih Vi bio od velike koristi kao i Vi mene.

Mene će svi Srbi iz Turske rado poslušati, a sobito iz Beranske Nahije đe je masa od plemena vasojevića.

Vas i sve vođe iskreno pozdravlja i čekam što skoriji odgovor da se znam vladati.

Komandat vasojevičke Brigade
Kom. R. Vešović

²¹³ Na poledini dokumenta stoji primjedba: da se da na pregledanje i min. vojnom Martinoviću.

²¹⁴ 1912. godina

I ovo sam pismo prepisao i vjerno je oreginalu pisca. Našao sam ga kod nekog seljaka iz Goraždevca kojemu je naređeno od strane Gospodina pisca da ga uruči Adresantu i po istome da mu se vrati odgovorom to vrlo povjerljivo.

Novica M. Popović

PRILOG 2:

Iguman Teofan, starješina manastira Devič izvještava oblasnog upravitelja Vasojevičke nahije Jovana N. Plamenca o prilikama na Kosovu i Metohiji, kao i o mogućnostima za oslobodilačku akciju Crne Gore u ovim krajevima

manastir. Devič 8/ IX 1912

8. IX 1912. g.

Oblasnom Upravitelju nahije Vasojevičke
Gospodinu Jovanu Plamencu

Andrijevića

Gospodin Novica Popović iz Velike došao je u ove krajeve za poznatu stvar, i radi togaj spravom kao Srbin može vi se prebacivati, što nijeste od mnogo ranije upoznali se sa ovamošnjim prilikama t.j. arnautskim osobinama, možda ste Vi od skora na tom položaju to kažem Vašim predhodnicima, kao i vladi, kako nije više pažnju obratila na životno pitanje Srbinove nacije koja mora da se koncetriše u ovim krajevima, jer Kosovo i istorična Metohija po samom geografskom položaju kao i njihovo prirodno bogastvo, kao što gore rekoh kad ne bi bilo srpsko u tom slučaju, srbinova nacija bila bi u pitanje.

I prema tome smatram za svoju srpsku dužnost obratiti Vi pažnju za ovo što sleduje, stim više što se mi ovamo nadamo da će skoro Srpstvo učiniti svoje, i pesnikov carski dvor za brda potražiti davnjašnji idejali pokazati samu svoju stvarnost.

I radi togaj neće biti zgorega da Vas upoznam sa stvarnosti u ovim krajevima, kako našeg i rimokatoličkog i turskog arnautskog naroda bez ikakvog predomišljaja možete se sa pouzdanošću nadati kako u naš tako u rimokatolički narod. Što se arnautskog turskog naroda to je iluzorno nadanje i varljiva pretpostavka, a osobito sad od kad su postali gospodari u svojoj domovini od pada mladoturskog režima, jer koliko su zanešenjaci i budale, oni sami sebe predstavljaju da su sposobni da u ovakoj situaciji mogu sebe osigurati opstanak, a da je za njih Crna Gora i Srbija malenkost.

Živeći među arnautima četiri godine, u koliko sam ih upoznao, a čini mi se da sam ih upoznao dobro, to je narod koji nije sposoban za svoj opstanak, a osobito u današnjim stadijumu svoje kulture i civilizacije; uz to, to nije nikakvi junak da brani svoju nacionalnost jer u njega ta osobina i nepostoji, neutvrđeni u njega turkizam odvratili su mu osobine nacionalizma i prema tome protiv njega se sa sigurnošću može se pretpostaviti da je pobjeda sigurna stima da u početku konflikta upotrebi se najjača žestina i pregnuće i arnautizam sa sigurnošću može se pretpostaviti da će se odmah bez razlike svi predati, a druga svaka pretpostavka ne sigurna je, a osobito kad bi po našoj nesreći u prvom početku imali arnauti ma i najmanje kakvi svoj uspjeh protiv crnogorske i srbijanske vojske: arnauti su mnogo brojni u ovim krajevima; a i sami znate da su vešti i okretniji na pušku, a za nacionalnost i junaštvo kao što sam pre rekao.

Broj arnauta sa sigurno se može kazati u najnižem broju u ovim krajevima od Kačanika do Rogoze kao i od granice Srpske do granice vilajeta skadarskog i Crnogorske prvog poziva na 100.000 koji će okrenuti pušku na Srbiju i Crnu goru.

I. kaza pecke nahije broj Srba po selima ima 900. kuća, kuće su srpske većinom u velikoj zadruzi i može se računati na 3.000 vojnika;

II. kaza u Kolašinu mitrovačkom samije Srba ima 500. kuća na 1500. vojnika; III. u Ibru i Rogozni mitrovačkoj 600. kuća na 1500 vojnika;

IV. kaza vučitrnska 300. kuća 1.000 vojnika;

V. kaza prištinska 1.000 kuća 2000. vojnika;

VI. -II- prizren. sa Sirinićom i gorom 1.500 kuća 3.000. vojnika;

VII. -II- gilanska 3.000 kuća 6.000. vojnika. Ovo je naš narod koji živi među arnautima i u neposrednoj blizini njih, sigurno se možemo pouzdati i u rimokatoličku narodnost u peckoj nahiji koje ima na 2.000. pušaka.

Srba po varošima: Peć, Đakovica, Prizren, Priština, Vučitrn i Mitrovica ima srpskih kuća 2500.

Doživimo mi taj davnašnji srpski čas da pođe Crnogorska vojska u Staru Srbiju najveću svoju silu da upotrebi na central t.j. na središte arnauta da je upute na Peć, jedan manji deo Dečanima kao osigurajuća pomoćnoj operaciji drugi manji dio površinom Rugova i planiskim vencem pecke nahije između Kolašina i pecke nahije kako i jedna i druga strana nebi mogla dolaziti u pomoć opsadnutom Peću da u isto vreme napadati dečansku reku kao i podgorje koje se podgorje nalazi severoistočno od Peći.

Crna gora ni u kom slučaju netreba se bojati da će arnautima doći u pomoć turska vojska izuzimajući vojske one vojske koje se nađe po gra-

dovima, jer tur. vojske u tom slučaju okrenuće se na Srbiju jer ona na Crnu goru ne sme iz razloga toga što joj nije osigurana pozadina od srpske vojske, ali u tom slučaju ni Srpska ni Crnogorska vojska ne treba se bojati turske vojske do Kačanika, jer će tu srp. vojska presći prelaz turskoj vojsci u Staroj Srbiji na Kosovu. U srećnom slučaju okupacije st. Srbije napominjem da sa arnautima treba najstrožije postupati, a u isto vreme pravično nediti im u osećaje njihovog obraza (namučće) i radi toga oni arnuti najviše cene Crnogoru. jednom rečiju budeli avanziva što brže i uspešnije arnauti će svi položiti oružje, jer su uvidali što su njihovi sunarodnici muhadžiri ...

(*nečitko, prim. prir.*) koje su došli u ove krajeve iz Srbije i Crne Gore.

Ratiti s turskom brez bratskog sporazuma Srbije kao i drugih balkanskih hrišćanskih naroda bila bi iluzija.

8/ IX 1912 god.

I. Teofan man. Devič
Star. M. Devič

2.

***Oblasni upravitelj Peći, Jovan N. Plamenac izvještava ministra
unutrašnjih djela Jovana S. Plamenca o uspostavljanju crnogorske
vlasti u novosvojenim krajevima***

Peć 4/ 12 – 1912

4. XII 1912 g.

Dragi Jovane!

Iza po odavnog ćutanja jevome da ti se javim, iz ovoga lijepoga mjesta, samo akoga zli i pakosni ljudi ne pokvare, ja sam ovde ušao u prve sa vojskom, i održavni imovina, Kuće zaključao, kako se ne bi činila kakva zloupotreba, Serdar Janko odredio bijaše V. Lakića za oblasnog upravitelja i komandanta Peći i nahije, tako je to stalo 3-4 dana, i od jednom zove me i postavlja me za oblasnog upravitelja i komandanta vojnog sve Pećske nahije i žandarmerije, pravo da ti rečem teško mi se primiti u one dane, jerbo je bila vojska srbijanska i naša, više je bilo no 20.000 kojema je trebalo način, jer srbijanska vojska nije imala taina no smo im mi morali davati, varoš koja broji do 20000 duša a drugi kačaka koji su bili dobježali ovdje bilo je u najmanju ruku od 10-15 hiljada duša, suviše održanje reda u varoš da se nebi kome kuća razbila ili dogana, bogami je to težak posao bio učiniti da kod tolikog svijeta ostane sve netaknuto, te sam mlogo o ovoj mojoj stvari razmišljao zašto da mene serdar postavi ovde, a već pošto je bio postavljen Vojvoda Lakić; i mislim da je ovo, jedno da V. Lakić vidio je kakav je ogroman rad i da mu ne može ništa, i zamolio Serdara da ga ukloni; ili je sasvijem drugo mislio, pošto je vidio ovoliki rad da ja neću moć ništa učiniti kako za vojsku što jo treba, tako ni reda dati tolikome bijelu svijetu, pa nebihli se osramotio i da se dokaže kako mi ne basta ništa učinjeti, Bogami ako je ovo potonje jako se prevario jer me čisto nije još poznavao, i ako me često gledao, ja nijesam od oni ljudi da se falim i štice petama lomim, no sam čovek na svome mjestu, i bastami učinjeti koliko drugome pa to bilo što mu drago; Ja se mogu pohvaliti i ponositi da je ova nahija i varoš ostali čist i zdravi, da se nije nijedan dućan razbio, kuća; ili se u kuću nasilno ušlo, da se nijesu činile nikakve pljačke, blagodareći mome i moih podčinjenih zauzimanju i energiji; A čujem na druge strane u ove novo-dobivene krajeve da je to jedan veliki kaos i pjačka i čisto ništa ne ostaviše; Te su se Jovane postarali da i ovo mjesto tako učine a jevo kako: Kad je Serdar Janko odavljen sa vojskom krenuo za Đakovicu, poveo je i Voj. Lakića, i u Đakovicu (po naredbi Vešovića) prmijenio plan; vraće V

Lakića u Peć s tim da on bude Zast. Koman. Istočnog odreda nad Đakovičkom Pećskom i Rožajskom nahijom, kako u vojnoj struci tako i u administrativnom; Vešovića Komandanta mjesta i posade u Đakovicu; Mene Komand. posade i mjesta u Peći i isto oblasni upravitelj; A šilje Uroša Đukića za Komandan. pećske brigade, da on bude brigadir kako ga Vešović naziva, i u početku postavio bijaše Serd. Janko 14 oficira rovačko moračke nahije, da se postave na četama u ovoj nahiji; ali Đakovički kongres i to obrnu, postaviše se pola oficira vasojevića, a ovi ostaše ovako; Dakle moj Jovane ovde igraju dvije stvari vrlo važne koje će se kositi sa današnjim režimom, a to je: prvo oće da čine pjačku koja se bogu fala i do sad pojavila sa strane njine, i da dokažu kako i ovo mjesto nije uteklo ne opjačkano, i sa tijem mene da ponize pred moijem dobrijem Gospodarom, i suviše da se reče kakav je ovo vladin čovek kojemu se ovako čini, i kojemu nebasta uspostaviti red, ali Jovane zadajem ti Božu vjeru ako će me to Koštati glave, neće postići ono što su naumili, no ćemo se paziti dobro, a molim tebe i visoku vladu da mi pomozete, a već sam ti o ovome telegrafirao; drugo je i čisto istinito, oće Vešović da sve ovo novo dobivene krajeve obrati na svoju ruku i protivu današnje vlade dovede, po čijoj to naredbi čini to pogodi ti, Ovamo se radi na tome da se stvori jedno društvo koje ne odgovara tvoim i tvoje družine interesima, no da se što je bolje moguće omrznete u narodu, koji još ... (*nečitko, prim. prir.*) ne zna što je to, ali će se vjeruj to brzo zaraziti. Pa neznam da li vi imate na to pogleda, jer i ako ste vi pametni, po mome mišljenju trebalo je da u istočnom odredu imate svojih ljudi koji su vi hćeli sve pravo kaževati, i krajem kojih nije se moglo svašta činjeti, no pustiti sve jednomišljenjake, pa mogu danas pjevati kako oće, te su tako svu ovu bandu obratili za sebe; Ti treba da znaš da nemate svojih ljudi na ove bande, osim mene, Jovovića, učit. Čukića, Marka Kusovca i učitelj. Popovića, a neznam za Milana Cemovića da se nije dao kupiti, no su svi činovnici koji su postavljeni na ove bande pravi Klubaši i ljudi koji nijesu vaši ni odgovaraju za vaše interese; Pomisli ko je u Berane, u Rožaje, Gusinje, Plav i Đakovicu, a i ovdje, no ne smiju se čuti od mene, vjeruj Jovane da sam vasojevićima više trn u oko no iko, jer oni znadu da ja njihovo sve dobro znam, pa se boje daću to sve kazati Kralju Gospodaru,

Jovane, ako misli Vlada red i dobrotu u ovim novodobivenim krajevima i da se poslanici biraju kako Vi oćete neka odma smjesta ukloni iz sviju ovi krajeva ovo činovništvo koje je Serdar Janko ovamo postavio, a kojemu se postavljanju svako čudi; no ako im se ti položaji moraju dati, mišljenja sam da ih bi trebalo premjestiti u unutrašnjost Crne Gore, kako bi im se one-

mogućio rad koji je u izgledu da su ga već udesili; Od današnji činovnika koji su na ove strane, bih bio mišljenja da ostanu ovamo, Dušan Jovović, Marko Kusovac, Ivan Čukić šef. pulicije u Berane i Novica Popović učitelj kojega sam ja uzeo za sekretara ove uprave, na kojega se mogu osloniti kao na Dušana, koji mi je od kad sam došao na Andrijevicu vazda služio za razne stvari kako treba, te ga je to i preporučilo kod mene da ga uzmem, a nadam se da i ti nećeš odbiti, no daćeš ga potvrditi ukazom. Držim za Marka Kusovca da si ga sa onim telegrafom ovđe potvrdio, vjeruj Jovane miritao je i što više, jer radi neumorno, a uzdam se da niči rad poštenu neće propasti, no daće biti nagrađen. Što se tiče Dušana Jovovića, nemogu propustiti da i o njemu ne rečem pravi sud, neću da ti ga opisujem kakav je bio u Baru, to i sam znaš, samo mogu reći i smijem svakom reći u brk, da je to jedan vrijedni, marljivi radiša i da svoju dužnost vrlo odlično svaća, da je taj čovek vazda na svome mjestu ne pokolebim, kao što znaš da nećera Nika Tatara, iz Bara, kad se birao poslanik Pavićević koi je vama bio povoljan, takvi ti je ukoliko ga ja poznajem i sada, i ostaće vazda uz vas, jednom riječi pun energije u radu koju je i ovom prilikom pokaza te iz svijeta navoda stoim dobar reći, da je bolje miritao i zaslužnije no svi oblasni upravitelji u ove krajeve, da ga postavite u koje od ovi mjesta za obl. upravitelja, a možeš ima mjesta dovoljno samo akoćeš, a mišljenja bih bio da ga stavite u vasojeviće kao njima dobra poznanca, ako ga nebi ovđe stavili za upravitelja.

Što se tiče mene, mojega rada ovđe, neću da vi opisujem, to je pokazalo, a i pokazaće buduće vrijeme, a mislim da će pokazati i izaslanik Nj. V. Kralja G. Kap. Pavle Vuisić; no on kako mi se čini iz jednog pisma Filipa Protića, koje ti pismo šaljem, izgleda da štiti Jankovce, ali protivu mene i moga rada, nema što reći nako pošteno, što je ovđe svakom poznato, pa i srbijanskoj vojsci koja je ovđen dolazila, no izgleda mi da me svi moji radovi nepomažu, t.j. kad se proizvedoše za brigadira oni koje je trebalo posle mene proizvesti, dakle vidim da sam konačno zapostavljen, kao što mi je i rekao Brigadir Janko kad bijaše Ministar, daću ostati vječiti ...

(nečitko, prim. prir.)

Vasojeviće, iz ove oblasti, i to kako građanske tako i vojničke vlasti postavite odaklen očete iz Crne Gore, jer ako se to ne učini, molim da me odavlen premjestite, jer će doći do toga da i vi imadnete pune ruke posla, pošto će oni po onoj svojoj vazdakadnjoj praksi ; i onda će se stvoriti veliki neredi, i narod ovamošnji izgubiti svako povjerenje u našu Crnu Goru, što na ovi kraj nebi smjelo da bude. Ovamo po mome mišljenju treba birati ljude poštene, karakterne koji nijesu oderiše i ljude od ugleda, pa da ovi

narod vidi i osjeti blagoslov i da uru blagosilja kad je Kralj Gospodar ovo zauzeo, kako se bi dala prilika i onijema koji će biti preko granice; da žele biti pod Vladom Kralja Gospodara, a ako se ovo ovako održi kao do sad Bogami će biti na protiv; ja da nijesam i do sad držao na silu sve bi đavo ponio, ali neće na svako mjesto stići, njih je viši broj i čisto stvorena lupeška zadruga, a dala im se prilika da to mogu činjeti postavljanjem vojeni vlasti u Pečkoj nahiji. Jovane, ti dobro znaš da mene nije urođeno u krv niti mi to karakter moj dozvoljava, da o ikome pišem što ovako, ali mi je domoglo i čisto nijesam se mogao više držati na ovoj poziciji, a da ti ne predočim ovu živu istinu.

Bogami Jovane ja sam ovđe boži mučenik radim dnevi i noći, nije šala ovoliki svijet držati u redu, a jedan narod koji nije nikog slušao, koi je bio bez suca, činio je sve po svojoj volji, ubijao je, pljačkao je otimao je i t.d. pa sad kao da su u sred Crna Gore mirni; Bogami nije to lak posao bio učinjeti, ti treba da znaš da sam ja svaki dan ovđe na ratnoj nogi; De se ure na uru može sve dogoditi, pa još ovi te mi stvaraju neprilike, to je mlogo. Ovđen je ustanovljena oblasna uprava, Opšt. Sud, Kapeta... (*nečitko, prim. prir.*) sudovi u nahiji, i podijelio varoš na 6 kvartova, označio starešine i podijelio žandarmeriju, i Bogami se uspostavio red, ali kako više rekoh ne stojim dobar odgovarati za buduće događaje.

Jovane, ja kvartovima nijesam htio dati imena, no sam samo označio 1, 2, 3, 4, 5, 6 kvart, a to naimenovanje ostaje Kralju Gospodaru, pa kako zapovijeda.

Htio sam poslati Nj. V. Kraljici jedan tovar lijepi pećski jabuka, iz ovog novo-dobivenog kraja, ali pošto se ukazaše ovamo kraste, nijesam htio nipošto, a bio sam ih priredio.

Pozdravi mi strica i reci mu nemoj da se boji daćemu ovi sinovac nešto učinjeti što bi mu došlo teško, no daće raditi sve časno i pošteno, kako Bog i Gospodar oće. Jovane, ovđe ću nać jedan dobar imetak državni, o kojemu ću sastaviti jedan tačan inventar, o čega ću vama u Ministarstvo jedan primjerak poslati, ali to nemogu u brzo učinjeti.

Više za sad nema nako te pozdraviti kako tebe tako i familiju ti.

Tvoj St. J. Plamenac

Peć 4/ 12 – 1912

P.P. Nehće mi niko pisati od tija našija strana što se tamo učinilo, i koje poginuo no sam isto ovamo kao u tikvu.

Isti

PRILOG 1 :

*Pismo Filipa M. Protića upravitelju Jovanu N. Plamencu, o dolasku
Pavla Vujisića, naročitog kraljevog izaslanika, koji je smijenio neke
činovnike u Gusinju i uputio se u Dukađin /Đakovicu/*

Andrijeвица, 24.-XI-1912

Andrijeвица, 24.-XI-1912

Gospodine Upravitelju,

Ne mogu propustiti ovu priliku a da se Vam ne javim kao svom
odličnom prijatelju, ma da ću kratak biti u pisanju, jer vremena mi, budite
uvjereni, nedostaje da budem opširniji.

Mogu Vam reći, da sada stvar ide posva dobro, pa kad je tako, onda
ne žalim truda, niti volje da se što bolje uradi I opravdam povjerenje puno
časti. Ovo tim više činim, jer znam i uvjeren sam da me okružavaju nep-
rijatelji, oni isti, gospodine upravitelju, koji su bili neprijateljski spram Vas
raspoloženi.

Samo neka se dovrši sveti rat, pa bi razlog bilo rasčistiti sa ličnostima,
koje se samo ovuda baškare kroz kafane. Vaš će se glas u ovome čuti ona-
mo gdje treba, te se u Vas i nadam.

Pavle Vuisić putuje kao naročiti izaslanik Kraljev, o čemu sam Vam
stavio do znanja kad je riječ bila o zadržanim konjima u L. Rijeci od taoca,
koji se vamo vratiše. Sa Pavlom idu: Sava Dragović, Đuro Vučinić, Vuka-
šin Božović, Boško Bošković sa 25 perjanika i žandarma. Bili su ovdje na
konaku, pa su pošli u Gusinje. Otuda su se danas vratili. Rezultat im je bio
ovaj: uklonili su iz Gusinja šefa Šćepana Jovanovića i njegovog pomoćnika
Tura Vojvodića. A gle čuda, ostavili su poznate: Miletu Garančića i Milana

Vešovića i ako sam im unaprijed sve predočio šta je činio taj ljubimac
Radomira Vešovića. Milutin Radonjić ih je pravdao i eto opravdao, a kako
me izvjesni izvještavaju, kojima moram vjerovati, bacao je drvlje i kame-
nje na Vas lično, te sam smatrao za dužnost Vas o ovome izvjestiti prije no
stigne ova komisija, koja obilazi vlasti u novoosvojenim krajevima. Rado-
njić je zaštićavao sve one, koje Radomir voli, pa mu eto ide dobro rabota i
njegova se vjeruje.

Recite i Vi i ja sam Pavlu govorio, da je stid i sramota da ostanu u
Plavu dalje Garančić i Vešović – poznati de...danti (*nečitko, prim. prir.*).

Pavle sjutra putuje za Berane, pa će u Rožaje, a iz Rožaja eto ga k
Vama u ravnom Dukađinu. Milo mi je što će se Vama biti prilika da mu
kažete šta je mu je trebalo i šta mu treba učiniti prilikom sadanje revizije.

Molim recite g. D. Jovoviću da sam ispitao koga treba o onom brašnu.
Njemu, molim izručite topli podrav, a tako i Marku.
Vi i ovom prilikom primite uvjerenje mog osobitog poštovanja.

Vaš
Filip M. Protić

3.

*Jovan N. Plamenac izvještava ministra unutrašnjih djela Jovana S.
Plamenca o mjerama koje preduzima na prikupljanju oružja od
albanskog stanovništva u oblasti Đakovice. Izvještava i o pokrštanju
katolika, ubistvu jednog katoličkog sveštenika te o dolasku nadbiskupa*

Повјерљиво

Ђаковица 4/3 1913 год.

**Министру Унутр. Дјела
Господину Јовану С. Пламенцу**

Цетиње

Овђен сам стигао 14. прошлог мјесеца, и предузео најенергичније мјере о сакупу оружја, но се са великом муком наводи, закопали га у земљу, пренијели у арбанију, залуду се бију убијају ипак неће дага кажу, тоје чисто један ужас, што ти људи подносе, и опет неће да подлегне но све издржаје, Богами Јоване, многе смо поубијали како овђе тако и у пећ, готово сваког дана по неколицину смакнемо, али без тога не ваља ништа, јер они кад такве муке подносе, а неће да кажу оружје, чисто смјерају њекакав њихов војни устанак. Радићу да их уколикоје могуће обезглавим; пак ће онда много мирни бити.

Као што сам ви телеграфирао да ћемо у заједници са Србијанцима поћ да се потуку њеки Качаци и обезоружају Крастенић баш цуран, албан. и. т. д. Србијанци у почетку обеташе па после рекоше да немогу без наређења главне

команде. Ја сам хтио да ми то сами учинимо но нам недају на њихову територију, а нашом границом због великог снијега немогуће је поћ, и тако морали смо застати, овђе у равнину по села и вароши ради се непрестано.

Прве власти које су биле овђе, нијесу чисто ништа радиле само су лежали и пјачкали, и ово дивно мјесто упропастили, да Богда их Леб Господарев на губу излазио.

Бога ми, ако се тај њихов поступак узме у поступак, чисто би био грозан, јер је велико имаће упропашћено; Сиромах Кап Чукић мучи се сваки мука да би што више користи учинио, али је Богами тешко то учинети јер је од више замршено, те би требало једна озбиљна Комисија која би све од почетка уласка овђе претресла, али таква комисија која неће бити пристрасна, но која ће радити поштено.

Ја сам као што више рекох овђе дошао са шефом полиције Кусовцем и учинио доста за општу ствар, главна улица се насипје, ће раде они, те нијесу никога познавали?! - такође и у другоме преуредио, на чему браћа србијанци завиђају, те Ђаковица ова наша страна није она обрљана која је и била, народ је постао озбиљан и послушан, јер види да нема шале, и да се није овдје дошло само за вријеме као што су то готово мислили до доласка Чукића и мога; ја бих имао о овоме дати много што шта напишем али знам даћеш из овога све закључити, те да пријеђем на долазак Арцибускупа, покрштење католика и погибије Попа Католичког, ови поп је још у турско вријеме био као Мисионар Аустрински, бунио народ противу турака, давао помоћ која је аустрија шиљала; Дакле из старе праксе почео је опет стару пјесму да буни народ противу нас, даим

докажује да оружје никако не дају, јер ће у брзо доћи аустрија, а ове Ђауре ће мо потаманити, ова Вијест дошла је до ушију г Кап Чукића те га је преко обласне управе позвао у Ђаковицу да га испита о тој његовој пропаганди, исти се поп овђе узео на ислеђење, ђе је и сам у неколико признао, и као таквог г. Кап Чукић са још њеколико Мухамеданаца спроведе стражарно за пећ, и у путовању између пећи и Ђаковице поп стане да бјежи ђега је стража позивала на ред да не бјежи, пуцали су преко њега дага уставе, стража држећи се свог правила убије га, о чему се учинило тачно ислеђење. Ја сам ви био јавио да су се неколико фамилија из неколико села католика из ове капетаније пријавило даће да пријеђу у православје, говорећи оћемо дасмо срби као што су наши стари били, ја сам им говорио, чинели то од своје добре воље, или даих није ко наморао, и на њих чинио какав притисак, они су рекли није нас нико наговорио, нити притисак чинио, но нам је од своје добре воље, и сами зажељели да се покрсте у прошлу неђељу, Ја сам ту њихову одлуку примио; Но први овог мјесеца долази арцибискуп католички из призрена са једнијем својим Ађутантом Попом, и кавазом аустринским, сјутри дан дошао је те нам је у канцеларију учинио визиту, и одмах је послие кратког сјеђења учинио питање о погибији Попа, Ја сам се учинио као дами та ствар није позната, но тује г. кап Чукић одговорио, да о томе још нема чистих података, нити дага је обласна управа обавијестила која је водила ислеђење над војницима иза овога одмах је упитао за католике кои оће да прелазе у православје, ја сам њему њихову жељу казао, и да је свак поднио писмену молбу за прелазак, онај поп те бјеше са њим

бијаше велики што се каже алчак, рече, нијесу они добровољно пристали, носу мучени због давања оружја којега нијесу имали а тражило им се дага дају, а они га нијесу имали нако дага купују, такви је притисак на њих био и сувише су им се паре давале.

Ја сам му на то одговорио да над Католицима није било никаква притиска поправ као на Хришћане, но чак био сам наредио старјешинама који су вршили купјење оружја, да кажу свима Католицима, да оружје које имају код себи предају, а даће им се дати оружје Краљево, да ће се наредит Војним властима да их уреде у чете, баталионе, и даће им се поставити старјешине командири, официри, барјактари водници и десечари, ђему ове ријечи небише миле; Они су овђе у смислу тога још говорили, али мисмо се сасвијем учтиво и лијепо опходили са Арцибискупом; Он зажели да би тај народ видио, и пита, можели, ја сам рекао му можете слободно, али само на нашу територију, јер је поповска њихова куће у Србијанску страну, на које би пристахан, још је замолио дали се могу њихови попови слободно кретати у наш предио, ђе сам му рекао слободно, и још да вам дајемо своје наше људе ради сваке сигурности.

Посље овога пошао је Арцибискуп у своју парохијалну кућу. Посље подне пошао сам код арцибискупа и вратио му посјету, ђе опет продужио говор о покрштавању, и тај је говор вођен готово као што сам више напоменуо, са додатком, зажелио је да у Неђељу тај народ види и говори са њима, ја сам му рекао даје мени мило да се и сам увјери о томе, а даћу му и ја помоћи, да неби остављали своју вјеру.

Дакле, у Неђељу 3. овог мјесеца прикупило се

онолико народа, ја сам позвао њега да дође, а он приђе овога послао је био свога Ађутанта (попа) да пред народ изиде и даму говори да се поврате и да не преврћу вјером, они су га тако грдили и рекли "Доста сте нас варали, више нећете, но иди од нас а за твој труд те си долазио даће мо ти 2-3 метелика да купиш јабука". Поп пошто је видио даму не помаже његов говор одмах се повратио. Пошто се народ прикупио пред капетански Суд, дошао је и Арцибискуп ђе се врло дивно предусрио, ушли смо у канцеларију кап суда, он је поново замолио мени, говорећи даму помогнем да народ не прелази у православље, ја сам му се обећао даћу говорно у колико се не коси наших интереса, и при овом разговору рече ми, јели слободно Католицима да пријеђу из Црногорског територија у другу државу, ја сам му рекао слободно је, не само католицима но србима мухамеданцима и. т. д. Само са путном исправом и одобрењем наших Власти, а иначе ко пође без овога сматраће се као качак.

Пошто је цио народ био окупљен изашао је Арцибискуп код истог, ја сам држао говор наводећи, што ће своју вјеру да остављају јер Краљ Господар штити свачију вјеру, и да случајно немају од кога каквог притиска да вјеру мијењају, они су једнодушно одговорили, да немају од никога никаква притиска, но да то оће да учине од своје добре воље да се поврате у своју прађедовску вјеру, пошто се ово изговорило онда је арцибискуп држао говор подуже, али му они окренуше леђа и повикаше Живио Краљ, пођоше сви пут цркве осим шестина који се привољеше да остају како су и били, пошто то виђе бискуп, тешкому би, али се морао увјерити да народ то чини од добре воље и да нема никаква притиска,

на овоје Арцибискуп пошао, ови шестина те се привољеше да опет остану у католичку вјеру они су њека својта пресвијетлога, и баш сад добих од њега писмо оћули им дати разрешницу да се могу иселити, ђе сам им дао.

Позвао је Попа из Пећи, бајаги као у вељу Неђељу и сјутра га води за њеко кратко вријеме у призрен, мислим да га води да прича сам аустринском консулу што зна за погибију онога Попа.

Дакле из свега његовог понашања види се, дамује главна циљ била његова доласка прелаз католика у православје, но пошто ово није успио радиће на исељење ових католика, и уз то смрт Попову, а може бити и то, даих припреми за какве бунтовнике, али тоће будуће вријеме показати.

Јаћу се може бит задржат овђе још 2-3 дана, но сам видио да си кап Чукића овђе поставио на велико искушење, нема са киме да ради, а рад огроман као поправ ђе се није ништа радило, те бих био мишљења ако мислиш за њега и да се до икакве ствари и истине дође, и да рад иде као што требају даму се додијели још један ваљани писар и тек онда моћи ће се повјереној му дужности доћи до циља, Пребјежава пође који арнаутин у качака, његово се имање одма секвестира, живо и друго одузме и прода у корист државне касе и ако се не утамане качаци у србијанској страни свеће виши број прелазити наравно на наш уштрб, који ће чинити нереде.

Јоване, како ја тако и Марко Кусовац желимо знати о нашијема положајима и платама, јер Јоване, ја на ону плату коју сам има на Андријевицу немогуће ми је остати, а може бити и нећу пошто ће доћ бољи да ме заступи, али било како било рад бих био знати што прије, а вјеруј

нећу никога мога застићи досадашњим мојим
радом.

Поздрављам

Твој С. Јован Н. Пламенац

4.

Dušan Jovović ministru unutrašnjih djela Jovanu Plamencu. Izvještava o mučenjima i ubistvima koja primjenjuje radi razoružavanja lokalnog stanovništva, o pokrštavanju koje je uslijedilo nakon ovih mjera, o potrebi «rastrebljivanja» stanovništva. Ističe da djeluje na vlastiti rizik i da se nada da će ga u slučaju žalbi na njegov rad ministar zaštititi.

Peć, 5/ III- 1913

Kr. Obl. Uprava – Peć

povjerljivo

preporučeno

lično

Gospodinu Jov. Plamencu

Ministru Unut. Djela -

Cetinje

Sticajem okolnosti pobuđen sam da Vam se ovim pismom javim,
moleći da mu pažnju poklonite.

Svojim službovanjem u ovom mjestu psihološki sam ispitivao karakter i običaje ovog naroda i svojski se starao da se ovdje uvede dobar red i mir. Poslje redovnog ispitivanja došao sam do ubjeđenja, da je cio ovaj narod u nevaljalstvima potopljen. On nema ničeg svetog i samo zna da poštuje onog od koga se boji. U početku sa narodom ove varoši postupano je dosta blago. Zajemčena mu je bila sloboda, jer se držalo da je oružje predao. Prozrevši da nije potpuno obezoružan, naredio sam, te su se učinile nekolike premetačine sumnjivim osobama. Tim premetačinama našlo se u njihovim kućama zazidano oružje i u zemlji zakopano, tako vješto da se čovjek mora diviti njihovoj prepredenosti.

Uočivši njihove drske i grube namjere, bio sam čisto van sebe i nijesam se dao dalje zavarati. Odmah sam se dao na posao. Milosti nijesam imao ni za koga. Nad svije koji su mi bili i malo sumljivi primjenjivao sam

sve vrste tjelesnih kazna. – Tukao sam ih, držao sam ih po zimi noćno u vodi i na svaki način mučio. Ovim načinom počelo se još više zakopano oružje nalaziti. Ovako se pronašlo oko 50 pušaka ali se dalje nije moglo. Po 5-6 kod jednog nalazilo se. Sve biće i muke bile su dalje uzaludne. Ja sam onda naredio, da se strijeljaju svi oni koji su sumljivi i ako nijesam kompetentan da izričem smrtne kazne, a komandata žandarmerije Kom. Lazarevića poslao sa 150 vojnika i jednim topom po sela, da ubija sve one kod kojih oružje pronađe, kao i one za koje se dokaže da ovo imaju, pa i ako se ne nađe, jer sam držao da istog više ima kod seljaka nego kod trgovaca. Ovako isto izdao sam naređenje i kapetanima gusinjskom i pećskom.

Odmah ih je ubijanje ovih kod kojih se naišlo oružje preplašilo, jer su držali, pogledom na dobru prikrivenost, da se ovo neće naći, te da te skapulati, a ovako su uvideli da skapulavanja nema. Ovu njihovu duhovnu malaksalost u samom početku uočio sam, te sam upotrijebio taj zgodni momenat na iskorišćavanje. Ubrzao sam strijeljanja, a neke naredio da poubijaju po putova pod izgovorom bjegstva.

Ovo ih je tako strašno preplašilo, da su noću pobacali po varoškim ulicama: oružje, veliku municiju (200,000. fišeka) bakrene askerske karane, sahanе, šatore, sablje, kubure, noževe i jednu bombu sa ambrelom.

Za ovim mahom počeli su se prijavljivati za pokršćavanje, tako da sad broj pokršćenih iznosi skoro na 400. Neće mnogo trajati da ovo, ako se ovako produži, učinit će da 1/3 ubrzo prijeđe u pravoslavnu vjeru od ovdašnjih mješćana kao i iz okoline. Ima ih i koje je ... (*nečitko, prim. prir.*) na jela, ali nije ni jedan ubijen, koji to pogledom na prošlost nije zasluživao.

Sve je ovo jaki dokaz, da se sa njima ne smije blago postupati. U slučaju blagog postupanja oni drže, da se mi od njih bojimo ili pak da nam se tako od strane Austrije diktira. Ovo je nepobitni fakt ovime utvrđen.

Represivne mjere moraju i dalje trajati. Ja sam ovaj po sve korisni akt izvršio na svoj risk, bez obzira da li ću uspjeti i bez obzira da li ću biti odgovoran.

Uspjeh je sjajan kakav se nije mogao očekivati, te prema tome, ako bude protivu mene tužba, držim, da će te me po mogućnosti zaštićivati. Njima više neće doći do pameti da o pušci misle, niti da se žale, jer drže, da ja to nijesam samovlasno učinio, - ali, kako ima ovdje naših kojijema nije iz ambicioznosti prijalо što sam ovaj razuzdani narod ovako doveo u redu, bojim se da te pojedini nagovarati da se Kralju žale, ali fala Bogu i da budem žrtva, pošto sam ovo izveo. Patriotizam nije mi dozvoljavao druk-

čije. Svak se ovome ovdje divi i čudi.

Strašno su se preplašili, ma da ovdje naše vojske sasvim malo postoji – upravo reći – ništa. Pokorni su preko mjere. Od Kosova ovaki još nikad nijesu bili. Nemojte meni vjerovati, već se, molim Vas, od drugih izvjestite. Još po mom mišljenju nužno je ovdje jedan priličan broj zlikovaca ubiti čija imena u notesu imam. Način treba vješto udesiti. One za koje sam bio utvrdio krivice potpuno predao sam sudu. Jedva i živa uspio sam, te je do ispred one naredbe Min. Pravde, koja mi je dosta štete učinila, jer sam bio ubistva telalom objavio, presudio nekolicinu na smrt u isto vrijeme kad i ja moje. Nagnao sam ih prijetnjom i izrično im rekao da su nemoćni i da ću javiti Ministarstvu. Ima i još jedno 10-20 što sam im predao, a docnije sam se kajao.

U ovom pismu jako me pomogao Komandat žandarmerije Lazarević. On je čovjek jako razborit, iskren, junak i vrlo vješt. On je prijeko potreban za ovo mjesto. Mnogo je potrebitiji od šefa policije, jer je mnogo vještiji. Ovo sam ovoga puta dobro uočio zato Vam i dostavljam. On nije čovjek da priča, nego da radi.

On je vrlo podesan za rastrebljivanje turskog elementa, a to je mislim za ove krajeve najglavnija stvar.

Ovo rastrebljivanje mislim da je nužno da se otpočne što prije i uostalom novoosl. krajevima. Radosno bih se primio toga posla kad bi Vi,

Gospodine Ministre, našli za potrebno i kad bi me odredili da u ovom pravcu produžim rad u drugim mjestima. U ovom slučaju potrebno bi mi bilo vremena i dovoljan broj vojske. Najmanje bi mi potrebno bilo da se u jednom mjestu zadržim 15-20 dana samo radi raznih ispitivanja, pa poslje da otpočnem premetačine i drugo. Mogu Vam garantovati, da bih sve razoružao i prorijedio što je nasušna potreba. Sve bih tako bio kadar izvesti, da oni prime kao kaznu.

Stavljaajući Vam se na usluzi jesam

odan Vaš
D. Jovović

Peć, 5/ III- 1913.

P-S

Kao Lazarević bio mi je na službi tačan i energičan i žandar. oficir poručik Vojin Cerović. Jutros ponovo javljaju se za pokrštavanja.

5.

Činovnik Aleksa Milutinović izvještava ministra unutrašnjih djela Jovana S. Plamenca o zloupotrebama Milana Vešovića, šefa policije u Plavu. Oblasna uprava razriješila ga je i odredila mu pritvor ali su ga vojne vlasti postavile za sudiju prijekog suda. Vešović naredio strijeljanje lica koja su se žalila na njega

Plav 8/3 1913

Ministru Unutrašnjih Djela
Gospodinu Jovanu S. Plamencu

Cetinje

3. ovog M. oblasna uprava razriješila je od dužnosti šefa policije Milana Vešovića i Vuksana Dragovića, istoga dana, ovđe je stigao Kom. Vukota Pantović S batalionom da čera i fata kačake, u selo Čerene odavde daleko 4 ure, pošto su ga dobro napili, nagnali su istog, te je molio Ministra Vojnog, da mu oba prikomanduje, govoreći da su poznali duh ovog naroda, kojemu je G. Min. Vojni i odobrio, Vešović pošto se razriješio dužnosti svakoga je sramotio, osim generala Vešovića govoreći u zdravlje njegovo nemislim ni zakoga, Vešović je držao jednu kuću u kojoj je bila kancelarija policije, nije je htio ustupiti ovamošnjim Vlastima, no je dao Vasu Čulafiću i njegovoj kupaniji, ma dasu ovamošnje vlasti zaludu tražile od sreskog kapetana da im tu kuću za kancelariju ustupi njima, a ne Vasu Čulafiću i njihovoj kumpaniji, sreski Kapetan kao da je naruku išao Čulafiću i Vešoviću odobrava postupak Vešovića, iza toga, došla je naredba dase postavi ratni sud, Pantović je za sudije postavio Vešovića...²¹⁵ i odmah su sjutri dan mušketali sve one koji su se žalili Kralju Gospodaru Vama i Milivoju Dragoviću, kojemu su potonjem izložili na jednoj listi sve one kojima je Vešović uzeo nasilno u Plavu po 2-3-4-5- i 8 lira kojih je takvih bilo više od 2000 perpera, i za veliko je čudo, ovim istim te je mušketao, do skorog vremena Vešović se nije od njih micao, nego je gotovo svaki čas u njih ručao i večerao, pošto su rečene mušketane osobe videle šta Vešović radi, uzima nasilno novac, stavlja u tamnicu, puštaje ih iz iste na odkup, tada su protestirali Kralju Gospodaru i Vama, dočepavši se ratnog suda odmah ih

²¹⁵ Ovaj dio dokumenta je oštećen

je mušketa Vešović bez ispita!

Oblasna Uprava iz Peći, naredila da se oba šefa po 15 dana stave u zatvor; koje je Pantović sve štitio do 6 ovog i nije ih davao povest u tamnicu, i pošto su ih povelili u Gusinje Vukota Pantović opet je urgira na brig. Cemovića, a ovi na ministra Vojnog dase rečeni dvoica ne meću u tamnicu već neznam jeli im Min. Vojni odobrio, ovo je solidarnost Vasojevića, kako mogu oni na silu nešto neizvršiti...²¹⁶ i naređuju, (nered bi...²¹⁷ krajeve kad nebi iz unutrašnjosti Crne gore bilo činovnika u ove krajeve, no sve vasojevići jer su to sve partizani i povodljivci) ovđe se veliki broj muslimana prijavilo za krštenje, a za kape crnogorske svak no ih nema!

Uostalom dobro biste učinili da iz Crne gore pošljete sreskog kaptana u Gusinje (a ne vaojevića) A već eto oblasni Upravitelj iz Crne gore i uvjerite se Gospodine Ministre da će ovi narod prezadovoljan bit, samo kad je crnogorac ma i grđe sudio, jer vasojevići su vasojevići – za čašu sve učine –

Izvinite molim Vašu Preuzvišenost što ovđe istinu dostavljam samo da znate ovi narod.

Ponizni Aleksa Milutinović

Pošt Tel. Činovnik
Plav 8/3 1913

6.

Serdar Janko Vukotić od ministra Jovana S. Plamenca traži da smijeni šefove žandarmerije u Peći i Đakovici

Cetinje, 17/ III 913
Gosp. Ministre

Molim mijenjajte bar šefove žandarmerije u Peć i Đakovicu jer, uvjereni budete kajaćemo se od njihovih postupaka.

Brig. serd. J. Vukotić

Cet.
17/ III 913.

²¹⁶ ovaj dio dokumenta je oštećen

²¹⁷ ovaj dio dokumenta je oštećen

7.

Novica Popović izvyještava ministra unutrašnjih djela Jovana Plamenca da u Đakovici, Plavu, Peći i njihovoj okolini djeluje “moderno lupeško udruženje” predvođeno brigadirom Radomirom Vešovićem

Peć, 20. III. 913

Povjerljivo

Gospodine Ministre,

I ako sam bio uvjeren, da je u Đakovici ekzistiralo, kao vlast, jedno moderno lupeško udruženje, koje je podrivalo opšti napredak, ipak ga u pravoj boji nijesam poznavao, s toga, što je to lupeško udruženje svoje gadne radove izvodilo u najvećoj tajnosti od mene, budući ubijeđeni da ću ih, kao nevaljalce, publikovati, čim bi im saznao ništavna djela.

Sadanjim peto-dnevnim boravljenjem u Đakovici, tek sam saznao aktivnost tih “prefinjenih heroja” i njihovu modernu ustanovu što je za mene aksiomalna istina, Organizator te, po domovinu korisne ustanove, jeste Radomir Vešović – Brigadir. Njegov personal jesu: Jevrem Bakić, Miloš Bakić, Radoje Popović – učitelji i Stevan Đukić – ađutant brigadni i Jevrem Čukić – pravnik. To je centralni odbor bio koji je imao pododbore u mjestima: Plavu, Gusinju, Đakovici i okolinama. U ove mjesne odbore morala su ući lica, koja su u krvnom srostvu sa “centralnim odborom”. Prema ovome, otpočeli su svoj plodonosni rad po varošima i okolinama, budući čvrsto vezani tim niskim pobudama da te jedan drugog čuvati i svi zajedno biti jedna budna straža, koja će svakom trećemu spriječiti, da ulazi u ispitivanje tih nečuvenih krađa, koja je dostigla svoj vrhunac u Đakovici. Đakovica je bila bestidna pozornica na kojoj su se odigravali svakim danom lupeški činovi budući obvijeni koprenom. Na srezu onamošnjih ondašnjih vlasti svi su se ideali sveli na to, da se dobro napune novaca, s toga su smjelo i hrabro trgovali s držvnim interesima prodajući ih za jeftini novac.

Teško bi bilo potrefiti difiniciju, kojom bi se okarakterisao truli kadar tih neobuzdanih ljudi. Jednom riječi u pomenutim zauzetim mjestima izmjenila se samo firma vlasti, te mjesto bivših turskih vlasti došla je nazovi – Crnogorska.

Priznajem, da sam potpuno nespreman, da dam bar blijedu sliku onog čudnog kompleksa lupeština, ali u koliko budem kadar učiniću i u sledećim tačkama iznosim rad tih grubih ličnosti:

1.) Brigadiru Vešoviću, prva je briga bila, da uđe u trag novcima. Zato je našao pomoćnika Jevrema Čukića, koji je srećom znao turski, te je mogao pronaći računске knjige. Po tim računskim knjigama, silom vlasti, energično je otpočeo naplaćivati državne dugove. Jedne je dugove naplaćivao Jevrem Čukić, a druge, preko čibuka, Vuksan Raičević. Sve prikupljene dugove predavali su centralnom odboru, a ovaj ih je dijelio po zaslugama, te je taj cio prikupljeni novac postao svojina pojedinaca. Toj velikoj krađi ušla je u trag carinarnica u Đakovici i sve spise po toj stvari predala je sudu na suđenje. Jednog protokola od starih zadužbina nema. On je uništen, kao i mnoge druge računске knjige. Od tog protokola postoje neke priznanice, koje je namicao Stevan Đukić ovaj protokol uništen onda, kada su otputovali za Skadar;

2.) Brigadir Vešović, krao je i pomoću trebovanja. Priznanica pod broj. 18. u kasi Komande Posade, u Đakovici, glasi, da je isti dao 2142 Perpera Redž- Bektemu iz Vusanja na račun potrošnje, koju je, tobože, učinila vojska polaskom u Čerene. To je sušta neistina, jer se tamo vojska bavila samo jedan dan i hranla se od plijena, šta više, tada je poklonio Milanu Vešoviću 60 koza, a pored ovoga, vojska se plijenom snadbila u mesu za tri dana putovanja do Dečana. I za vrijeme ovog putovanja vojske od Plava do Dečana postoji falsifikovana priznanica, da je izdato hiljada pod imenom izdržavanja vojske. Poput ovoga činio je i u Krstinić, Đakovačkoj okolini; tamo je bio poveo vojsku radi obezoružavanja arnauta, koja se isključivo izdržavala pljačkom i grabežom onamošnjeg stanovništva, pa je ipak napisao, da je i tamo rashodovano oko 11000 perpera, međutim zna se, da nije rashodovano ni jednog helera. Posljednje dvije priznanice ne postoje u Kasi Komande Posade, vjerovatno, da ih je Vešović sobom odnio, a još vjerovatnije, da ih je uništio kad je čuo šta je bilo sa Jevremom Čukićem pravnikom.

3.) U rekvizicijama činjene su također velike zloupotrebe. Tamo su vođene prave trgovine o čemu će koliko toliko novo-postavljena Komisija tragati. Da je i tamo bilo zloupotreba vidi se po tome, što su oni za glavnog itendanta postavili Mikosava Ćulafića, zeta Jevrema Čukića, koji će biti vjerni čuvar njihovog prljavog rada. Potom, da je glavni itendant Mikosav Ćulafić činio procjenu žita. Žito koje je procjenjivao i isplaćivao je sam, dok mnogima nije htio procjenjivati žito. Sigurno, da nije nikad plaćao žito po procjeni, a to mu je donosilo velike prihode;

4.) Svaku plačku otpočinjao je prvo "centralni odbor". On je prvi zauzeo kuću Riza begovu, koja je imala u pokretnim stvarima oko 2.000

lira. Sve te stvari odnešene su. Tamo su bili Persijski ćilimi od vrijednosti po 150 lira. Takva četiri ćilima odnio je brat Radomira Vešovića. Bogatih kuća bilo je oko 15. Sve su stvari iz njih razgrabljene. I nadležstva bila su puna ukrašenog mobilja u kojima danas nema ni stolice, izuzev polupanih državnih Kasa, koje liče na polupane idole. I, Kase su razbivene od strane Brigadira Vešovića i Miloša Bakića bez ikakve druge komisije. Ovo je Brigadir Vešović činio i u ostalim mjestima isto onako, kako je to činio Mileta Gorančić i Milan Vešović. Ko je, od ovih bio aktivniji, ne bi se mogao donijeti pravilni sud, jer su svi bili svojski prionuli na rad. Brigadir Vešović uzeo je bio stvari kajmekana Gusinjskog i smjestio ih je kod popa Đorđa u Gusinje. Te je stvari uzeo sa Milošem i Jevremom Bakićima. Uz ove stvari uzeli su i stvari Komandanta Turske vojske i smjestili ih kod Kalinovića u Gusinje. Pored ovoga oduzeli su jednu kasu ženi levorečkoj i razbili je u kući kapetana Vukmana Labana, gdje se našlo novaca, ali koliko ne zna se. U istoj se kasi našla jedna tabakera novčana od dobre vrijednosti. Drugu je kasu razbio Radomir Vešović u kojoj je bio smješten novac od soli i svih prihoda ostalih. Kad je ovu kasu razbio u Gusinje bio je s njime samo Miloš Bakić.

5.) Trgovina s državnim interesima bila su jako rasprostrta. Da je ova-ko svjedoči to, što ondašnje vlasti nijesu htjele poslati taoce, što nijesu vodili računa o razoružavanju arnauta. Naprotiv, davali su čitavim selima pismena uvjerenja, kako su oružje predala i čak prijetili, da se niko ne smije usuditi, da traži u tim selima oružje, jer bi svaki bio uzet na najstrožiju zakonsku odgovornost. To su činili: Radomir Vešović, Jevrem Bakić i Gavro Protić. U svima pak selima, koja su imala njihovo uvjerenje našlo se bezbroj mnogo oružja. Sve zlikovce i njihove ispade ravnodušno su posmatrali. Tamnica je bila prazna. Državne imovine pokretne propadale su na sve strane. Pored svih izobiljnih bogastava u Đakovici inventarisane su dvije slomljene stolice i tri zavjese. Ovo je očigledno ignorisanje državne službe! Jevrem Bakić, nije znao da pronađe, sačuva i inventariše nijedno državno dobro, a znao je, odredi svoga sina za kasijera (ne zna se čijeg) i da mu izdaje platu od 150 perpera mjesečno i ako njegov sin nije obavljao nikakvu dužnost. Ovo je djelo vješte krađe;

6.) O državnom oružju izlišno je govoriti. O prikupljanju istog malo se ko starao. I ono što je bilo prikupljeno sve je razgrabljeno. Čak se govorilo, da je bilo takvih osoba, da su ovo prodavali opet arnautima;

7.) Brigadir Vešović poklanjao je pojedincima od rekvizijone stoke. To je isto činio i Gavro Protić – “Komandant Dečanskog garnizona”!

Oblasna Uprava u Đakovici bila je puna raznih skupocjenih opljačkanih stvari. Tih stvari danas nema. Njih je odnijela “ala i vrana” i za to je Jevrem Bakić bio i slijep i gluv. Ovakvih stvari bilo je i u Dečanima, koje su oduzimali od vojnika, koji su tuda prolazili. Ni njih danas ne postoji u Dečanima;

8.) Kod ondašnjih vlasti mita su igrala glavnu ulogu. To su bili zakonski članci po kojima se izvodio sudski proces, te smo se u očima ovog divljeg naroda spustili na nivo njihovog kulturnog stupnja. Neki Petar Marjanović, vodnik znavaše, da je Jevremu Bakiću dao Turčin 11 lira, da mu se ne sječe šuma. Ovih je slučajeva bilo bezbroj. I pored ovoga, g. Jevrem Bakić kupovao je za državni novac: šećer, kafu i dr. Kako vojnici kažu ostavljeno je bilo 100 lira, da se popravi vojni stan, koji ni do danas nije popravljen. Danas se mnoge državne imovine pronalaze. Za sve te imovine tvrde pojedinci da su ih prijavljivali ondašnjim vlastima i da su od istih bile poklonjene, kao brašno i dr. stvari.

Iz ovoga, jasno se vidi, Gospodine Ministre, da su u Gusinju, Plavu i Đakovici funkcionisale vlasti, koje su u porocima potopljene. Ući u trag ovim nedjelima samo je moguće onda, kada bi se počela istraga od njihova izvora t.j. kada bi se svi spisi, računski, koji se danas nalaze kod Brigadira Vešovića odmah oduzeli. Moguće je, da ih je uništio, kad je saznao, da ga je Jevrem Čukić otkrio, ali svakojako mislim, da bi se kod njega našlo još dragocjenih stvari. Uz ove spise, koji bi se našli kod Vešovića treba pridružiti i one, koje je carinarnica ispitivala i predala sudu na suđenje, jer su ti spisi konac bez kojega bi bilo nemoguće ući u ispitivanje te stvari. Poslije ovoga, trebalo bi za ovu stvar obrazovati naročitu komisiju u koju bi trebali da uđu ljudi, spremni i karakterni, koji bi umjeli i htjeli stvar dokončati. Na ovaj način svi bi ondašnji činovnici potpali pod išljedenje, a za tim i pod sud. Bez ovoga bilo bi nemoguće pronaći ugrabljene hiljade i otkriti ništavna djela mizernih intriganata, već bi sve ostalo pod koprenom vječite tajne. U tom slučaju trebalo bi spise, koje je carinarnica predala sudu na suđenje predati takvom sudu, koji bi stvar uzeo u najači zakonski pretres, po kojoj bi stvari Vešović morao pasti pod sud, kao i mnogi drugi. Ostane li, da ovu stvar raščisti današnji vojni ovdašnji sud, onda te i svi vinovnici ove stvari biti potpuno nevini. Moje je skromno mišljenje, da treba u ovamošnji sud postaviti Jevta Popovića u čijusam aktivnost potpuno ubijeden, da bi istinski ušao u ispitivanje ove stvari i krivce markirao kainovim znakom.

Ovo je, Gospodine Ministre, pismo, koje sam Vam obećao poslati.

Vama na vazda odani,
 Peć, 20. III. 913. g. Novica Popović

8.

*Kapetan policije Milivoje Dragović izvještava ministra unutrašnjih djela
 Jovana Plamenca da muhamedanci bez pritiska i nasilja prelaze na
 pravoslavlje, da u narodu vlada veliko zadovoljstvo, da se u džamijama u
 gusinjskoj kapetaniji ne obavljaju vjerski obredi jer su se njihovi
 vjeroučitelji svi pokrstili*

Gusinje, 21/ III 1913

Min. Un. Djela
 Gospodinu Jovanu Plamencu

Cetinje

Gospodine Ministre, dostavljam Vama što se tiče Kapetanije gusinske, da je u Gusinju i Plavu i okolnim selima mir i red dobar. Srbi muhamedanci, bez ikakvog nasilja i pritiska prešli u pravoslavlje. Prema naređenju Min. Vojnog, od novo-pokršćenih organizuju se čete i bataljoni, kojim se imaju staviti činovnici vojni od novo-pokrštenih, naređenje Min. Vojnog ima izvršiti Brigadir Cemović, koji je o istom i dobio naređenje, jednom riječi izvještavam Vas, da je u narodu veliko zadovoljstvo i u gusinjskoj kapetaniji sve džamije, sa vjerskim njihovim obredima nazad pet-najest dana prestale su; jer su se i njihovi bivši vjero-učitelji svi pokrstili. Molim Vas Gosp. Ministre, da stavite za predsjednika opštine ovdje, koga drugog, a Milić Savić, da se ukloni, jer isti slabo okreće pažnju na čistoću i uređenje varoši i što je isti iz društva Milutina Radonjića, koji se češće dopisuje sa Ivanom Čukićem, Šefom policije Andrijevice, jer Ivan Čukić, to je rođak i ljubimac Radomira Vešovića, koji je molio Brigadira Cemovića, da moli Vas da mu ga stavite na raspoloženje, što je Kralj. Min. Un. Djela i stavio ga Cemoviću prema njegovoj molbi na raspoloženju, ali sva ta usluga učinjena je: što je s nekim pokvarenim njemu sličnim društvom došao ovdje, bavio se po ulicama gusinjinskim skitajući sa više pomenutim društvom tri do četiri dana, pa se sa istim društvom vratio k Andrijevi, i to je sva usluga što ju je učinio –

Vaš vazda blagodarni i zahvalni:

Gusinje,
 21/ III 1913 god.

Kapetan Policijski
 Milivoje Dragović

9.

Povjerljivi izvještaj komandira Mata Vujisića serdaru Janku Vukotiću o prebjegavanju Arnauta sa crnogorske na srpsku teritoriju zbog nasilja Sava Memedovića, koji ih batina i nagoni na pokrštavanje. Memedović radi mimo znanja kapetana Ivana Čukića

Cetinje 25. III. 1913.

Kr. Cr. Ministarstvo Unutrašnjih Djela
- Poštansko telegrafsko Odjeljenje -
TELEGRAM

25. III. 1913. Cet.

Urgent. Strogo povjerljivo
Šefu Vrh. Štaba G. Brig. Serdaru Janku Vukotiću

Gruda Cet.

Đakovica N-o 219

Izviješćen sam od strane poručika Dragiše Marijanovića koji se nalazi u selu Juniku, a tako isto od predsjednika opštine Juničke Milije Nedovića da iz sela Novokoza prebjeglo je od dvadeset i pet kuća dvadeset i tri kuće u reon srbijanski, iz sela "Dobroša" od 25 kuća prebjegle su dvanajest kuća iz sela Pucaja od 7 kuća prebjeglo je pet kuća iz sela Šeremeta od 7 kuća prebjeglo je tri kuće i svi su prebjegli s familijama. Ima ih koji se danas na primjer pokrštaju a sutra prebježuju imenovani poručik i predsjednik izviještavaju me da su ispitali zašto bježe arnauti odgovorili su da bježe od zuluma Save Memedovića da on nije na svaki način i da nagoni da se pokrštaju a mi smo najradi biti pod vladom Kralja Gospodara, oružje smo predali kačaci nijesmo no od zuluma bježimo da živote spasimo. Ne samo što je ovo dosad prebjeglo no se sve naredilo da bježi. Savi Memedoviću ovo nije naredio kapetan Ivan Čukić da tako radi no mu je protivno.

Odakle on te naredbe prima nama nije poznato –

Kom. Mato Vuisić

10.

**Činovnik Aleksa Milutinović izvještava ministra unutrašnjih djela
Jovana S. Plamenca o zloupotrebama predstavnika vojnih vlasti
Vešovića, Dragovića i Pantovića. Niko ne smije da se na njih žali zbog
straha da ne bude ubijen.**

Plav 29/ 3 1913

Ministru Unutrašnjih Djela
Gospodinu Jovanu S. Plamencu

Cetinje

Za svaku je osudu bilo držanje ovde Milana Vešovića, koji oglobi nasilno ovi narod; Koji se žalio lično Njegovom Veličanstvu Kralju Gospodaru i Vama, isti podpisnici na depešu; uputli su spisak oduzetih novaca od pojedinih, sproveli su Sreskom Kapetanu u Gusinje, sjutra dan dolazi Kom. Vukota Pantović s vojskom, Vešović i Dragović šefovi Policije, razrešavaju se dužnosti Kom. Pantović, uspostavlja ih kod sebe, stavlja ih za Sudije Prijekog Suda, i ta Prijeki Sud donosi odluku (Milan Vešović) presudu da se isti podpisnici koji su njega protestirali, da se svi mušketaju, i mušketaše se, narod se uzruja, u 4-5 dana pokrstiše se svi, no i pored svega krštenja od njine strane bilo je još otimačine, kao naprimjer tri Ferovića ubiše, červrtog ostaviše u tamnicu, u večer šilje, Mula Ajro presjednik priekog Suda s Vešovićem kod njega u tamnicu, da im dade 20 lira inače će se mušketaš, on izjavljuje: Ja oću da se krstim, nemam para u zdravlje Kraljevo nesmižete me ubiti, naiposlje mu ištu mokur, pošto mu ni to nemogaše uzet, dolazi njegov kum, i vodiga tese krsti, docnije pošto se osili prijeki sud, Mula Airo Vešović i Dragović povrh svega te se pokrstiše pobjegoše put Curana i k srpskoj granici više od stotine i pedeset, zašto bježite, odgovorim je dok je god u Plavu i Gusinju Vešović i Dragović, svaki te dan bježat, jer i ako se pokrstismo, oni te ne pobiti ni krive ni dužne, kao god te ubiše one jedanaest te se Kralju žališ, jer je među poginulim bilo poštenih ljudi, i koji su više bili proz Crnu goru no u Plav, i u Plav se vazda zborilo, da su vjerni Crnoj gori no Turskoj. I tako svaku gotovo večer pobježe po 10-15 i 20 druga dosle, govore da bježu čak u srpsku granicu, pronose se glasovi da ih i uzima u zaštitu, ovo sve Vasojevičke vlasti učiniše u novodobivene krajeve – Demo Marković je kako kažu i Srbi i turci Vazda bijo ispravan nikoga nije uvrijedio, živio u Crnu Goru više no u Tursku, zašto je u podpisnike na protest bijo upisan, Prieki sud uzimamu iz kuće konja, 2 postelje i cijelu pjačku mu učinili, a kako čujem sahat, Kom. Pantović, Sad pokršteni mu brat Ivan,

oficir traži opjačkane stvari i konja, dosad nedaše ništa. Tako se postupilo sa Osmanom Šeovićem isto kao s Markovićem, a kažu da je u istoga Osmana Vazda Srbin ima utočište; oblasni upravitelj iz Peći naređuje da se Vešović i Dragović udalje iz ovih krajeva a brig. Cemović moli ministra Vojng da mu ih ostavi kao članove prijekog suda, a već narod i pošto se pokrstio bježi od njihovog straha. Ovih dana dolazi ovdje Arso Dedović, valjda čuo za ovu pjačku, i nasred mosta plavskog fata jednog pokrštenog Redžepagića oduzima mu sahat, govoreći mu, tvoj je otac ubio moga oca dužan si mi krv, što ti god zaištem moraš mi dat i nikome nesmiješ kazat (a već se zna da mu je otac Miro Dedović umro od prirodne smrti).

Vojnici Vukote Pantovića ištu novac đe koga stignu; stanovnici govore i da dođe komisija mi se ne smijemo žalit no te ne vasojevići ubiti da smo se hiljadu puta pokrstili, ovakvih tugaljivih stvari što učiniše vasojevići u ova mjesta ima ih na hiljade – stoga Svijet i bježi. Ovoliko radi

Vašeg znanja da znate kakve su vlasti dosle bile u ove krajeve.

Vaš Ponizni

Aleksa Milutinović

Plav 29/ 3 1913

Telegrafist

11.

Aleksa Milutinović, izvyještava ministra unutrašnjih djela Jovana Plamenca o zloupotrebama Milana Vešovića i Vukote Pantovića, tvrdi da se Vasojevići bolje vesele Srbiji nego Crnoj Gori te da u novooslobođene krajeve treba dovesti činovnike iz Crne Gore

Плав 7/4 1913

ПОВЈЕРЉИВО

Министру Унутрашњих Дјела
Господину Јовану С. Пламенцу
Цетиње

Наивиша тиранства и зулуми који се игђе чине у свијету, то чине полицијоти Плавски који и још слушају Милана Вешовића и Вукоту Пантовића оба пјана чиновника, Вукотини војници из полице отимају жито сиротинско, поноћи млате и носе дома, Зато бриг. Цемовић позива Пантовића на одговорност, а он одговара да неслуша сваког, сјутри дан воде по 20 угусиње свезана врћу жито из полимја, уплав,

Ком. Пантовић то одобрио па послѣ нијесам знао - таје командир без икаква картара, особито кад се напије штоје овдје познато да исвакоме зулум чини, од чијег зулума и синоћ 20 друга побјегоше у цурам, јер исти нагони џандаре (Васојевиће) којису с Миланом Вешовићем све ово опљачкали и насилно од сиротиње одузели преко 5000 круна, ако се испита увјерићесе јавност, ипак пошто су се покрестили једнако та та несретња котерија васојевичка ћера та замат и над покрштеним, отима, цревље, антерије сијено жито, и све друго, н. пр. пошљу једног џандара да реквизира вола, они га замоле да га сумину, паће дат нешто (џандар иште бијелу 4 кр.) онига дан суминује сјутри дан, долази други џандар води вола у итеданцу и ону мецидију теје опјачка дијели с јучерањим, овоје навика доксу с Миланом Вешовићем били - и ови јадни народ којисе покрсти залуду даје жалбе овамошњим властима - никоме ништа невраћа суд, и народ бјежи немилице, и од истих Васојевића чује, и бог зна тамо бјеже, какав је ови Васојевички народ боље се весели Србији но Црној Гори, Васо Ћулафић издајник, јавно данас 6. апр. објавио да је Србија напустила Скадар због команде над Скадар, и пошто сам рекао неким разофицирима даје то лаж, Скадар је Црногорски нека не слушају Васа Бимбаша - хтјелисуга бити, алига недаше једномишљењаци, овдје је све покрштено - код Васојевића невреди ништа Закон Краља Господара сви вичу, уздравље Краљево равнисмо, ови џандари једнако пљачкају несмију никако давијат од како мушкеташе оне 11 тесе жалише Краљу и Вама противу Милана Вешовића и његове пјачке (извините наредите обл. управитељу Пећ да макне ове џандаре јер се народ разбјежа иакосе покрстио) сви бјеже преко цурана у Србију, добро би било дасе и Вукота Пантовић уклони одавде јер та човјек једино за чашу правду гледа, и што му рече Милан Вешовић та проби свијет који је познат и из колашинске давије - за овакве примједбе које сам ја и још неки давали Вукота пјан с Миланом Вешовићем купили купанију да пишу Вама противу мене - но они незнају доцније да ће контрола све ово испитат и све ће се моје обистинит, и млозина се предат ратном суду - али вршећи законито своју дужност, небојимсе полувјераца васојевичких, јер иданас зборе, здраво Србија немислимо ми ништа - овдје би требало да Црна Гора и њени чиновници суде па даје правица које желе новопокрштени Срби - и ово ради знања Ваше преузвишености штосе ради у ове крајеве.

Ваш понизни Алекса Милутиновић
Плав 7/4 1913.

PRIKAZI

*Prikazi**Hasnija MURATAGIĆ-TUNA*

SNAŽNO UMJETNIČKO DJELO
(Zuvdija Hodžić: *Neko zove*, ALMANAH, 2003)

U izdanju ALMANAHA nedavno je objavljena zbirka pripovijedaka Zuvdije Hodžića pod naslovom *Neko zove*. Privukla nas je ljepotom naslova, slikovitim, snenim, i prozračnim. Ovakvi naslovi plijene dubinom značenja, oni su ukras i izazov čitaocu, jer predstavljaju naročit umjetnički kvalitet.

Zuvdija Hodžić je čitalačkoj publici poznat kao pjesnik, romansijer, slikar, ali i pripovijedač, odnosno kao kreator veoma uspješnih književnih portreta (o njegovim slikarskim kvalitetima da i ne govorimo), koji izražavaju dubinu narodnog bića i duha jednoga kraja i svih ostalih u kojima su na cijeni etički i estetički kvaliteti. Gotovo sva Hodžićeva djela, pa i ovo, imaju idejno-tematski fon njegovog zavičaja. Zbirka sadrži dvadeset jednu pripovijetku, nekoliko ranije objavljenih, ali i neke nove. Naslovljena je po jednoj koja po svojim idejno-poetskim karakteristikama predstavlja isti imenitelj za sve ostale priče i likove u njoj. Zajedničko im je to što svakom od njih Hodžić zaustavlja tok vremena, izvlači iz njega ono što ima vrijednost u vječnosti, rijetke trenutke i postupke zbog kojih je valjalo živjeti ili umrijeti. Hodžić priča o raznim događajima, najčešće o onim koji se neočekivano zbivaju, i ličnostima koje prelaze granice uobičajenog ponašanja. One su sublimacija raznolikih životnih činjenica oblikovanih kao nova – umjetnička stvarnost. Sve su podjednako interesantne, podjednako važne i dostojne pažnje čitalačke publike različitog ukusa.

Ovo književno djelo Zuvdije Hodžića može se najbolje shvatiti u kontekstu širih historijskih i društvenih okolnosti, ali i u svjetlu njegovih

drugih književnih tvorevina, pjesama i romana, pa i slikarskog stvaralaštva. Karakteriše ih izvanredna postojanost tema. Svaka politička i društvena promjena u širem okruženju morala se odraziti i na sredinu kojoj i u ovim pričama posvećuje svoju pažnju (jedan mali dio Crne Gore, tačnije, Gusi-nje), naročito onda kada je dolazilo do velikih potresa i uspostavljanja novih odnosa moći i vlasti. Ali bez obzira na sve, radi se o sredini koja govori o dobru i razmišlja o vrlinama, svojim i tuđim. Na stamenom prostoru njegovih priča realiziraju se dubine ljudskih egzistencija. Hodžić se pojavljuje u ulozi povjesničara ljudskih sudbina, okreće se događaju, a ne društvenim tokovima, ne prikazuje društvena stanja, priče kreira iz impulsa psiholoških stanja svojih likova, na jednoj posebnoj psihološkoj ravni. Likove izvlači izvan tokova ustaljenih zakonitosti i stvara autohtone ličnosti u kojima je potencirana njihova etička komponenta, uvijek normirana u duhu Hodžićeve humanističke vizije svijeta.

I ovom zbirkom Hodžić se pokazuje kao apsolutni kritičar istinitodruštvenih, nacionalnih, klasnih i kulturnih protivurječnosti, kao i tragičnih lomova i duhovne degeneracije, iako u njima ima i elemenata fantastičnog i fikcionalnog. Njegovi junaci sanjaju i priželjkuju, čak i ono što je alogično i apsurdno. Ima u ovoj zbirci onih čudesnih priča koje se zbivaju samo u čudesnim zemljama, onih bajkovitih, poput *Ploče*, kojima se grije duša sirotinje. A u umjetnosti je sve istinito, jer je ona iskreni izraz umjetnikove unutrašnjosti. Ali, ovo su priče u kojima nalazimo svjedočanstvo i o sadašnjosti. Doživljavaju se kao svojevrsno tretiranje stvarnosti, one koja ostavlja naročite tragove na duše i živote osjetljivih i osjećajnih.

Priče kreću od neke situacije koja remeti ustaljeni ritam života pojedinaca ili zajednice, a onda Hodžić traga za ravnotežom odnosa, koja će se uspostaviti na različite načine; kažnjavanjem ili praštanjem.

Sugestivnim stoicizmom i revoltom protiv uobičajenog načina ponašanja sredine u kojoj žive i okolnosti u kojima se radnja događa, Hodžićevi likovi prelaze u drugo semantičko polje, postaju istinski simboli. Mnoge scene po simboličkoj snazi I dramatici zbivanja predstavljaju izuzetan estetički doživljaj, a likovi kao njihovi nosioci ostat će da traju kao idealni predstavnici ljudskog roda. Dovoljno je pomenuti Nur-Doku, strpljivog čovjeka, paćenika i gubitnika najteže vrste, koji svjesno žrtvuje svoje dijete da bi spasio tuđe, da ne bi pomutio vrhunsko dobro, zaštitu susjeda bez obzira kakav on bio, jer se očekuje da je bliži od brata, no često u Gusinju tako bivalo nije. Ovdje inače svojom ljudskošću pobjeđuju oni koji nisu

klonulu duhom, kao mnogi prije njih u sličnim situacijama i na drugim mjestima. Oni su anticipacija nekih idealnih vrijednosti, kojima gusinjska sredina pridaje posebnu važnost.

Svakom Hodžićevom junaku bilo je važno da pokaže i dokaže sebi i drugima da život ima svrhu i smisao. Ali ne postoji jedna određena pojava koja bi bila svrha i smisao života svakog Hodžićevog junaka. Međutim, zajednička crta im je ta što se sve svrhe i smislovi kreću u granicama visokih moralnih zahtjeva, koji su proizvod nataloženog kolektivnog iskustva i emocija. Njihov jedini cilj jeste posvećenje života realizacijama moralnih zadataka i vrijednosti. Oni uživaju u bogatstvu unutrašnjeg mira. Otuda se osjeća da se pisac maksimalno angažovao da bi prikazao to emotivno stanje ovih specifičnih likova. Svaka priča je snažno emotivno obojena.

Hodžićevi junaci uživaju u bogatom unurašnjem životu, u kojem se prizivaju sjećanja. Vremenska razdaljina događaja, odnosno svjesnost da sve ima kraj, pa i život, čine da se praštaju i prevare onima kojima se nikada praštalo ne bi, u trenucima kada se više ništa ne da popraviti. Borhesovska svjesnost da je kraj blizu samo uzdrmava staračka tijela supružnika koji na kraju puta priznaju svoje ljubavne grijehe iz mladosti, ali nema burnih reakcija, kao u priči *Doksat*. Imamo utisak da je pisac želio da na međi doživljaja i prolaznosti ostvari trajanje, pronikne njegove vrijednosti u jednoj nesvakidašnjoj situaciji, gdje je prioritetna misao o smrti, jer ona je jedino pravo silaženje u stvarnost, korelat bivšeg i završnog. Ali, praštanja nema kada se udari na nečiji obraz, kako je to lijepo opisano u poetsko naslovljenoj priči *Trag*, u kojoj sin traga za onima koji su mu silovali majku, nalazi ih i naplaćuje dug, lišava ih života.

Ovo su priče o ljudima koji su duboko i snažno vezani za svoj zavičaj, on im je mjera svih vrijednosti, u njemu se jedino čuvaju istinski tragovi sopstvene prošlosti. Eho kolektivnog sjećanja na nekakvu veliku prošlost i poznate pretke čini ih hrabrijim, uzvišenijim, zato uvijek nastoje da sačuvaju vezu sa tom prošlošću. To je način da prevaziđu usamljenost i otuđenost (*Medalja*). Mogli su Gusinjani ostati u toj zabiti, *šturoj divljini*, obrasloj koprivama i mrkom trnjinom, pokrivenoj ledenjacima, kao otuđena jedinka, međutim, otuđenje se ovdje prevazilazi time što svi Hodžićevi junaci pripadaju narodu koji ima svoju historiju i svoje ljude koji su bili utjecajni tamo negdje u bijelome svijetu.

Više je nego izlišno govoriti o visokim etičkim vrijednostima Hodžićevog stvaralaštva uopće. Biti čovjek, čovječan i čovječanski

najbitniji su životni principi svakog Hodžićevog junaka. U postupcima tih ljudi prisutna je ljudsko i ljudska toplina. Život je ogoljen, ali ga duhovne vrijednosti čine lakšim i ljepšim. Oni su dostojanstveni i časni. Riječ je o ljudima koji nisu za konflikte. Više vole nagodbu nego satiranje onoga koga smatraju protivnikom (*Potjera*). Oni se, ma gdje bili, međusobno pomažu, vole biti zaštitnici. U priči *Pobuna*, zatočeni pobunjenik, mlado momče koje bi da promijeni svijet, nailazi slučajno na dobročinitelja Elmaza, hrabrog carskog suvariju, pouzdanog sejmena, glavnog i vjernog ključara velikog zindana, uslužnog ali suzdržanog, koji dobivši znak raspoznavanja (saznaje da imaju isti zavičaja), krši određene norme društva kojem služi i postupa po srcu i savjesti, svjesno se lišava života, ali se osjeća pobjednikom, jer je dorastao vještini praštanja. Žrtvovanje sopstvenog života ima smisla, ono otvara novu mogućnost mladom čovjeku iz rodnog kraja, ne dolazi iz sraha i nemoći, već iz apsolutne moći praštanja, spreman da otrpi kaznu i odgovornost.

Mnoge Hodžićeve likove nosi i pokreće na aktivnost dobro ili istina, ali i ljepota. Zapravo radi se o raznovrsnoj ljepoti, najčešće onoj koja je čulna ili vizuelna. Igra kao estetski akt, igra rad igre, ona koja je produkt slobodne volje i apsolutnog zadovoljstva izuzetno je lijepo dočarana kada čovjek kojem je snažna eksplozija uništila sluh po pokretu violiniste prepoznaje muziku koju je nekad, dok je bio zdrav, volio slušati, pa ponesen davno upamćenim ritmom igra igru života, zanosno i lahko kao leptir. Zanosnom igrom vratio se u svijet čulnosti i igrao igru bola i radosti. Igrom je opčinio i violinistu koji je osjetio da je to igra za koju je vrijedilo živjeti, svirao je ustreptalo i poletno, bolje nego ikad u svom životu. Međutim, ima i priča o neostvarenoj ljubavi, gdje se maštanja, čežnje i nemiri krvi pokrenuti raskošnom ljepotom snažno guše. Iznosi se samo lirsko treperenje čovjekove čežnje za ljepotom (*Djever*). A nesretne velike ljubavi uvjetuju stvaranje djela visokih umjetničkih kvaliteta, kao što je most koji je izgradio Kara u znak sjećanja na Fatmu koju je volio više od svega, na mjestu gdje ga niko izgradio ne bi; na visini i bezdanu od kojih su i ptice strecale, ali ne i Kara. Stvorivši ljepotu po svojoj mjeri, ovjekovječivši ljepotu kosih Fatminih očiju u lukovima mosta, i Kara igra svoju posljednju igru, baca se u ponor, raširivši ruke kao ptica kad hoće da poleti (*Neimar*). Neimar se rastaje od svog djela, ono se osamostaljuje od svoga tvorca. Most ostaje kao simbol trajnosti, odnosno vječnosti, rječiti svjedok djela koje je čovjek stvorio. Takva djela sama sobom najpouzdanije govore o sebi i svome tvorcu. Lijepo i korisno djelo

obezbjeduje svome tvorcu duhovnu besmrtnost, ili bolje reći odbranu od smrti.

Svijet o kojem piše Hodžić veoma je osjetljiv, lahko se vrijeđa, a svoje zamjerke dugo pohranjuje.

Hodžić se prvenstveno bavi mentalitetom, stanjem svijesti i reakcijama u važnim, najčešće presudnim životnim trenucima. U svim pričama je dominantno emocionalno ispoljavanje ličnosti. Hodžić ih slika psihološki uvjerljivo, poetski nadahnuto, osmišljavajući njihovu unutrašnju dimenziju. Zato su opisi izuzetno rijetki, a ukoliko ih ima, onda služe da upotpune i bolje dočaraju emocionalno i psihološko stanje likova.

Kao i svugdje, i u sredini o kojoj Hodžić piše važan je problem odnosa među svim članovima ove specifične zajednice (gusinjske), posebno prema onima kojima se duguju izrazi pokornosti, zato što imaju nekakav viši ili uopće drugačiji status od ostalih. Hodžić ne slika idealne obrasce tih odnosa. Naprotiv, oni su ovdje poremećeni. Umjesto pokornosti ovdje iskuljava stid zbog toga što oni kojima bi se trebalo klanjati i diviti nisu skrojeni po mjeri, odnosno iščekivanju običnog gusinjskog čovjeka. Gusinjani imaju svoj fizički model čuvenog i uspješnog čovjeka (to može biti samo negdje drugdje, daleko od rodnog Gusinja), misle da uspješani i poznati moraju biti i stasom uzvišeni, naočiti, visoki i veliki istovremeno. Ako nisu takvi, u gusinjskom čovjeku se javlja bijes, on se buni. A po pravilu, Hodžić uvijek uvodi u radnju baš likove koji su prava suprotnost onima koje Gusinjani stvaraju o svojim velikim ljudima u svojoj uobrazilji, kao naprimjer Džafer-pašu u priči *Povratak*. Zbog iznevjerenog očekivanja oni su veoma razočarani. Voljeli bi da ga i nijesu vidjeli. Nevjerujući da je ovakav čovjek, sitan i neugledan, upravljao carskom ordijom i silom “u ime dobra i poštovanja carevine” odlučuju da ga smaknu, nerazumjevši sreću isluženog ratnika koji se vratio u svoj zavičaj u kojem mu je sve lijepo, pa čak i smrt na rodnoj grudi ljepša je od života u tuđini, rad nje je Džafere-paša i došao u Gusinje, oni za to nisu htjeli da znaju.

Opisi eksterijera, enterijera i pejzaža, mada rijetki, uvijek imaju određenu funkciju. Njima se dočarava atmosfera i ambijent.

Očito je Hodžićev talent iznikao pod snažnim utjecajem narodnih priča, anegdota, legendi i mitova, ali i savremene literature. Zato svoj poetski svijet prikazuje lahkim, upečatljivim, sugestivnim istinskim i samouvjerenim stilom. Likovi i događaji djeluju veoma uvjerljivo zbog specifičnog izraza primjerenog likovima i elastičnoj njihovoj komunikaciji. Upečatljivi

su njegovi likovi koji reže i razbijaju planinsku samoću.

Hodžićeve pripovijetke su lakonski kratke, sve je svedeno i usmjereno ka jezgrovitosti događanja. On ne želi da nadugačko opisuje radnje, situacije događaje, zato nepotrebnim komentaram ne opterećuje čak ni dijalog, a ipak sve se da za tren razumjeti, jer je pisano izvanrednim jezikom i stilom, onim jednostavnim, svojstvenim samo rijetkima. Jednostavnim sredstvima vrlo efikasno konkretizuje likove i prostor. Ljepota Zuvdijinog pisanja još i više dolazi do izražaja kada se njegovo pričanje usporedi sa djelima nekih danas novih produkatora riječi, one čudne, nerazumljive, tobože moderne, one koju ne razumiju ni sami njeni kreatori.

Hodžićevo pripovijedanje je zanimljivo, radnje se nižu sukcesivno, sve su kauzalno povezane. Svaku priču karakteriše kompoziciona skladnost, vješto smišljen zaplet, dramatičan tok pripovijedanja, sjajno dočaravanje atmosfere i psiholoških stanja junaka. Njihovo stanje svijesti dočarano je verbalnim iskazima, jezikom primjerenim njihovom obrazovnom nivou i društvenim položajem.

Narator se služi različitim tačkama gledišta, ali se čini da je najdominantnija spoljašnja. Hodžić se gotovo uvijek služi spoljašnjim manifestacijama likova i konkretnim predstavama uzrokovanim snažnim unutarnjim preživljavanjima i sukobima. Pripovijeda se u prvom, drugom i trećem licu. Tačnije, prisutno je njihovo stalno smjenjivanje. Priča uvijek teče ka dramatičnom vrhuncu i efektnom završetku. Objedinjuje se subjektivna i objektivna realnost.

Pouka se nikada eksplicitno ne navodi, zato što ovo nisu priče u kojima se prepričavaju sitni svakodnevni događaji.

Hodžić najprije određuje društveni ili socijalni status likova, zatim se ističe kakva fizička osobina ili karakterna crta. Kada govori o fizičkim karakteristikama svojih junaka, onda to čini iz određenih razloga: da degradira, omalovaži ili uzdigne.

Jezik ima i normativni i kolokvijalni karakter, uvijek u skladu sa likom, odnosno ulogom koju mu je pisac namijenio. Služi se i ekspresivnom idiomatikom koju je preuzeo iz kolokvijalnog govora. Ipak, u njemu se uvijek prepoznaje Hodžić kao odličan poznavalac jezika i odličan stilista. Osobenost priče nastaje u domenu jezika kojem prilazi kao pjesnik. Riječi rasprskava u zvučne i vizuelne slike, s namjerom da traju, a potom ih grupiše u poetske uzročnosti kojima stvara svoj pripovjedački prostor, životnošću nabijen, osjetljiv i uporan, suptilan i simboličan, u kojem živim

slikama otkriva dimenzije egzistencije smrti, one prisilne.

Proza iz zbirke *Neko zove* potvrđuje Hodžičeve pripovjedačke kvalitete i punoću njegovog kreativnog čina: dobru organizovanost fabule, poetsku elastičnost, smisao za detalj, iznijansiranošć rečenice I zato će, vjerujemo, ostati vidljiv biljeg naše književne produkcije.

Tvrđi se da je u nas manje dobro komponovanih pripovijedaka nego dobro komponovanih romana, uz to se dodaje da se rijetko mogu sresti pisci koji podjednako dobro umiju napisati i dobar roman i dobru pripovijetku. Zuvdija Hodžić je upravo jedan od tih rijetko dobrih, dodala buh odličnih pisaca i romana i pripovijedaka.

Jednostavno rečeno, ovo su priče za ugled, iz njih zrače osjećanja za uzvišenu ljepotu. One su najprije umjetnina, gdje je primarna briga pisca bila da lijepim kazivanjem ispriča kakav događaj koji zasluđu da se pamti. Takav spoj umiju da nam predodče samo odlični pripovjedači kao što je - Zuvdija Hodžić, o čemu besumnje govori i njegova nova zbirka *Neko zove*, koja se čita u jednom dahu i sa uživanjem.

Milika PAVLOVIĆ

DECENIJA SVAKODNEVNOG GENOCIDA

Rifat Rastoder, *Usud imena*, Almanah, 2003.

Naslov ove knjige ima i svoju sinonimsku alternaciju. *Usud imena*, iliti *zločin genocida*, ovdje su sinonimi. Označavaju istu sadržinu.

Autor se opredijelio za prividno blađe, ali ne manje gorko ime predmeta. Ne bi se reklo da je takvim naslovom htio ublažiti žestinu prošlih zbivanja. Kod čitaoca ostaje dojam da pisac time izražava svoj otklon od bilo kojeg vida naknadne, dopunske dramatizacije ionako pretjerano dramatičnih i tragičnih događaja.

Ova knjiga je, uglavnom, zbornik svjedočanstava o nečovječnoj proš-

losti. Sa osjećanjem neskrivljene postićenosti, i s bolom, moram reći: prošlosti koja nije prošla.

Dlanovima svojih korica Rastoderova knjiga zahvata tek pregršt iz avetinjske realnosti, tek nekoliko fragmenata iz sveopšte ludnice koja je orgijala izvan njenih korica, u vremenu o kojemu knjiga svjedoči.

Štrbačko-bukovička decenija Crne Gore, na žalost, nastavlja se i širi se kao istorijska mrlja i nacionalna sramota, koja će postidivati i one još nerođene crnogorske generacije. Nerasvijetljeni zločin genocida, nekažnjeni organizatori, izvršioci i saučesnici - predstavlja tešku optužnicu na adresu ukupne javnosti i svih institucija crnogorskog društva i države. Rastoderova knjiga je knjiga mrtvih, koji govore, i živih - koji čute. Čitavu deceniju mrtvi govore - sve glasnije, a živi čute - sve mrtvije. Ko je ovdje više živ, ko je tu više mrtav - neka na to pitanje svako sam sebi odgovori.

Ćutanje o zločinu, opstruiranje istine, improvizacije i imitiranje pravno-političkih činidbi nadležnih institucija države, razlozi su što ovaj genocidni zločin još nije postao naša prošlost. Nije postao prošlost u onoj mjeri u kojoj - za javnost i za istoriju - može biti *prošlost*, može biti adaktiran u ladicu istorijskih nesreća. Za rodbinu nevino stradalih to i ne može postati prošlost. U tekstu *Svakodnevice prošlosti* (Monitor, 28. februar 2003.) dr Srđa Pavlović sa Alberta univerziteta u Edmontonu, uz razumljivu mjeru emotivnosti, ali istinito, konstatuje: "Ovaj zločin čini sastavni dio svakodnevica mnogih crnogorskih građana, bez obzira na činjenicu da se dogodio prije više godina. Članovi porodica i rodbina nestalih putnika svaki novi dan započinju uz škripu kočnica lokomotive i viku naoružanih "vitezova" nacionalističkog mraka, koji odvođe njihove mile i drage u nepovrat. Za njih Štrpci nijesu prošlost." Ovim ljudima moglo bi se u tragediji olakšati namirivanjem maksimuma zakonske pravde, što je dug aktuelne vlasti, pa njihovo uzdanje i povjerenje u otadžbinu ne bi posrnulo u skepsu i ne bi prezrelo u gnjev. Bez potpunog rasvjetljavanja nedjela, sa epilogom zakonske pravde i sankcije, nema pomirenja među zavađenim i izranjavljenim narodima. Možda su moguće prećutne ili kakve druge, ali neizbježno formalne i formalno transparentne, nagodbe i pomirenja među štabovima koji su projektovali, predvodili i provodili sve naše zavade, ali to se ne može smatrati i pomirenjem zavađenih.

Opozicija legitimno atakuje na legitimnu vlast. Optužuje je za sve i svašta, samo ne za njeno ćutanje i vrludanje o štrbačko-bukovičkome genocidu. Vrijeme je potvrdilo da je u toj grupaciji samo jedna stranka *crno-*

gorska opozicija. One ostale su *opozicija Crnoj Gori*, ekspoziture velikosrpskoga nacionalizma. One su inaugurisale svoj revolveraško-aferaški stil političkih obračuna i opstrukcija. Ispoljile su u tome izuzetnu kondiciju, svaki put u igrama protiv Crne Gore, na štetu njenih građana. Nikako da se izvuku iz tamne sjenke slogana "Saberimo se" (protiv Crne Gore), i da ga zamijene novim - i pravim - *razaberimo se*, u interesu građanske, demokratske i samostalne crnogorske države. I dalje ostaju koalicija bez crnogorskog lica, tako često rušenoga lica. Iz tih, i drugih, razloga ove stranke i ne mogu u crnogorskome parlamentu inicirati debatu o štrbačko-bukovičkoj deceniji u crnogorskoj stvarnosti.

Samo politički nadrealisti, gdje spada i potpisnik ovih redaka, mogu sebi predočiti sliku odgovornog, savjesnog, pravno-političkog parlamentarnog baraža - po krivcima, po odgovornostima i saučesnicima u pogubljenju nevinih crnogorskih građana.

Zločini u Štrpcima i pljevaljskoj Bukovici, zna se, nijesu opsega onih počinjenih u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, na Kosovu. Ali, ponovo ću se poslužiti preciznom ocjenom dr Srđe Pavlovića: "Ovo ubistvo je pokazatelj *modela djelovanja* ekspanzionističkog nacionalizma." (podvukao M.P.)

Da i neomiljeni, nuždom nametnuti, prinuđeni poslovi mogu biti uspješno obavljeni, potvrđuje ovaj primjer Rifata Rastodera. Pred čitaocima je knjiga čije sadržaje nije moguće hvaliti, ali njenome autoru pripada zahvalnost najvišega stepena - zato što je ovu knjigu sačinio. Rezultat bi bio još veći da je ona mogla biti prevedena na engleski i objavljena dvojezično. To, međutim, zahtijeva drugačiji ritam rada na knjizi, sigurniju materijalno-finansijsku podlogu njenoga publikovanja i slično.

U crnogorskoj javnosti Rifat Rastoder se legitimisao kao smion, dosljedan i istrajan humanista i poslanik objektivne istine. Njegova smionost ne spada u revolveraško-jatagansko junaštvo, u hrabrost kafanske tuče ili u zaskok iz mraka i sokaka, već u onu stamenost mirnoga, tihoga toka, koja odronjava stijenu. Od početka našega rasula njegov je glas bio artikulisan, dovoljno glasan i dovoljno jasan za svako otvoreno uvo. Taj glas je ostao otporan i nepodložan metamorfozama kojima se koriste politički negocijanti, karijeristi i profiteri. I u najzloćudnijim etapama protekle decenije istupao je kao savjestan i slobodan čovjek. Sloboda suštinski i pripada smjelima i poštenima. Strašljivci i varalice nikad nijesu ni bili njeni stubovi. Takvi u slobodi drugih ljudi ne vide zaštitu i za sebe, kao što ni pravda i sloboda ne polažu osobitu nadu u njih.

Tema genocidnih zločina, koji su se dogodili, zahtijeva mnogo obimniji i višetomni spis. Na njegovoj izradi morao bi se angažovati multidisciplinarni tim istraživača i analitičara. Crna Gora ima dovoljno naučnoistraživačkog kadra - na Univerzitetu i u dvjema akademijama nauka - da jedan tako delikatan projekat bude ostvaren. Iz takvoga spisa ne bi smjelo izostati nijedno ime žrtava, nijedno ime stradalnika koji pate za svojima i, pogotovo - nijedno ime planera, organizatora, izvršilaca i saučesnika u genocidu. Na ovaj način postigla bi se dva važna učinka.

Prvi od ta dva učinka je - moralna satisfakcija žrtvama i njihovim bližnjima, a drugi - moralna satisfakcija crnogorskome društvu i državi. To bi bio *sud javnosti* i javna osuda genocida. Ukoliko, pored sudskog, izostane i ovakav tretman događaja o kojima svjedoči knjiga Rifata Rastodera, a oba tretmana izostaju već cijelu jednu deceniju, teško može biti istinskog mira i među mrtvima, kamoli među živima. Sve dok bude izostajala istina i dok bude izostajalo namirenje maksimalno moguće pravde, na željezničkim stanicama, duž šina odavde do Evrope, i dalje, našim putnicima javljaće se *duh Hamletovog oca*, duh nevinih žrtava, čak i u vagonima kojima vikendom odlazimo do primorskoga kupališta.

Više puta javno sam osuđivao ove zločine. To evidentira i Rastoderova knjiga. Nije potrebno da ih i ovdje ponavljam. Nije izronio nijedan kontraargument koji bi potkopao njihovu istinitost. Dodaću tek toliko - ni danas ne odustajem ni od jednoga slova svojih ranijih mišljenja. Ne tražim ni status zaštićenoga svjedoka, kao što ga ne traži ni ova knjiga Rifata Rastodera, kad je riječ o objektivnoj istini i temeljnoj pravednosti za ljude. Dijelim sa autorom ubjeđenje da je istina vrhovni zaštićenik i vrhovni pravobranilac nevinosti, časti i dostojanstva. Bez takvoga zaštitnika i branitelja, obraz i čast Crne Gore bili bi popljuvani. To su motivi Rastoderove borbe za istinu.

A kako se zovu oni koji odustaju, koji odbijaju ili nemaju snage da mu se u tome poslu pridruže, mislim da nije teško odgovoriti.

PREISPITIVANJE SAVJESTI

Radifonsko djelo »Preispitivanje savjesti« autora Mirsada Rastodera u produkciji Radija Crne Gore možemo »čitati« na više načina i u više medija. Djelo je nastalo i namijenjeno svom matičnom mediju - mediju radija, ali je izašlo iz njega i ozvučilo javni prostor grada, kao dio projekta »Čekajući fatihu«, kojim je obilježena desetogodišnjica zločina u Štrpcima.

Javni prostor grada i ono što označavamo kao javna umjetnost na crnogorskoj kulturnoj sceni rijetko je označavala i javnu angažovanu umjetnost. Radiofonski scenski performans »Čekajući fatihu« upravo je bio primjer osvajanja prostora grada i jedne institucije kulture (Kulturno informativnog centra »Budo Tomović«), koja je te večeri (26. februar) postala arena umjetničke akcije i koja je prostor publike nesvjesno arhitekturom samog događaja, pretvorila u arhitekturu antičkog teatra, u kojoj je ona sama bila hor, koji je govorio upravo ono što je samo radiofonsko djelo emitovalo napustivši medij radija. Javna angažovana umjetnost nužno ima svoj politički diskurs koga smo upravo svih ovih godina bili gladni, gladni kroz umjetnost. U konkretnom događaju pojavio se i diskurs noći, a znamo da je noć opasna i znamo za zapažanje da se umjetnost u javnom prostoru ne može kupiti. Otuda možda manjak umjetnosti koja je svih ovih godina mogla biti angažovana i kao takva nepotkupljiva. Intenziteti događaja bili su očigledno više prostor dokumentarnog i arhivskog, bez upliva umjetničkog.

Događaj na otvorenom i slušanje djela »Preispitivanje savjesti« kao dijela projekta »Čekajući fatihu«, kao njegovog izlaska iz masovnog medija (radija) u javni medij (ulicu) imalo je i dodatni efekat brisanja osobina masovne publike kakva jeste publika radija kao masovnog medija, dakle one publike koja kao takva ima osobine da je anonimna i »šutljiva«. Njihova nužna kolektivnost po Dubravku Škiljanu »pretvara medije u izuzetno prikladno sredstvo intencionalnog usmjeravanja javnosti i njezina mnijenja u određenom pravcu« (Javni jezik, 1998), što može značiti samo dodatno čitanje radiofonskog djela kroz sam njegov naslov i uvođenje situacije tišine, koja je osnovni predmet analize samog djela. Konačno događaj na otvorenom prostoru, te noći stvorio je novu i autentičnu socijalnu vezu u samoj publici.

Radio pravi slike - jedna je od njegovih osobina. Slike koje se prave

jesu slike naše nemoći. Čekanje molitve (fatihe) traje i dalje, čekanje u tišini koju radiofonsko djelo »Preispitivanje savjesti« remeti. Jedan od elemenata literarnog predloška bio je i tekst Esada Kočana iz koga slušamo: »Najteža je bila tišina – kazivali su kasnije svjedoci... Niko nije vrisnuo – nebo da čuje. U moralnoj pustinji jecala je tišina. Samo, njih 19 nijesu brojke.« Upravo taj element tišine, kao dokument stanja i vremena nemoći, sadržan je u radiofonskom djelu koje kombinuje izražajna sredstva radija: govor, muziku, šumove, bez upotrebe tišine, ali sa tišinom od koje je i nastalo. Slušanje djela upravo priziva tišinu, iz koje najviše crpimo snagu samog naslova i namjere preispitivanja savjesti, tako da bi naslov ovog čitanja poetsko-dokumentarnog radiofonskog djela mogao glasiti »Emitovanje tišine«. Tu tišinu kao da prizivamo u završnom dijelu kada slušamo dokumentarne isječke i izjave tadašnjih političkih i ideoloških kreatora buke iz koje su upravo nastajale sve grozne i zastrašujuće tišine.

Djelo gradi umjetnost zvuka i poput drugih umjetnosti oslobađa zvuk iz pisanog teksta. Poetski dio bazira se na pisanom tekstu većeg broja autora: Mustafe Hamze, Milike Pavlovića, Čedomile Vujošević-Đurđić, Selmana Ljačevića, Safeta Hadrovića Vrbičkog, Mladena Lompara, Ferida Muhića i Esada Kočana.

Taj poetski osnov potvrdio je Klerovu definiciju pisanja scenarija kao pisanja u slikama. Suštinu "pisanja u slikama" za radiofonsko djelo najjednostavnije objašnjava Bernard Šo kada kaže da "postoji pedeset načina da se kaže DA i pet stotina načina da se kaže NE, ali samo jedan način da se to i napiše". Na razlikama u tonalitetu, intenzitetu, "boji", izražajnosti, akustici, dubini i visini (i u nizu drugih karakteristika zvučnog okruženja), radiofonija gradi svoj izraz uz aktivno učestvovanje slušaocevog asocijativnog iskustva, kako to ističe Sava Ristović u eseju *Kreativni zvuk: osma umjetnost*.

Taj pisani tekst u govoru radija oživjeli su glasovi Branislava Vukovića, Jasmine Rastoder, Miodraga Bubreška, Džeka Kožara, Bobana Žunića, Milorada Filipovića i Dragana Janjića, koji su kako smo pročitali iz programa projekta i doživjeli tokom slušanja govorili kroz "osoben muzički efekat" Edine Bulić. Slušanje djela kao konačnog autorskog oblika određuje prostor slušaoca i pretvara ga/prenosi u prostor i vrijeme radiofonskog djela, u spoljašnji i unutrašnji prostor događaja označen kao događaj zločina od koga polazi čekanje molitve (fatihe).

Estetska komunikacija uslovljena je informacijom koja sadrži zakonitost niza pitanja-odgovora: ko – gdje – kada – šta. Mjera stvaralačkog u odgovorima na ova pitanja uspostaviće, ili neće, kvalitet i oblik kvaliteta

komunikacije sa slušaocem. Djelo upravo doseže i prevazilazi komunikaciju za koju “domaći” slušaoci mogu komunicirati sa pitanjima postavljenim u djelu. Ali djelo upravo u širenju svoje publike može biti smješteno u svim drugim prostorima, jer je univerzalno, jer svoju estetiku gradi na etici i daje odgovor na pitanje: Ime? – Čovjek!

Imena onih koji čekaju molitvu su: Ismet, Esad, Iljaz, Fehim, Šećo, Rifat, Jusuf, Senad, Halil, Zvezdan, Rasim, Fikret, Fevzija, Nijazim, Muhedin, Safet, Džafer, Tomo, Adem.

»Preispitivanje savjesti« je teško smjestiti u žanr i to je njegova vrijednost, vrijednost izbora autora da upravo izbjegne zamku žanra. Dodatnu potvrdu iznesenom stavu možemo dobiti iz citata Dubravke Ugrešić: »Moja sarajevska znanica je umjetnica. Priprema video-igru o okupaciji Sarajeva. Uvjerena je da će tako ljudi moći razumjeti što se u Sarajevu zaista događalo, samo kroz kompatibilan medij, kaže, kroz video-game. Moja sarajevska znanica je u krivu. Tragedija postaje tragedijom tek kada je transponirana u žanr. To što izaziva suze nije sam događaj, nego ritam i pravila žanra, reprezentacija zbilje, a ne sama zbilja, sprovod, dakle, a ne pokojnik.« (Kultura laži, 1998)

Imena su ponovljena u novom prostoru slušanja radiofonskog djela, u prostoru virtuelnog studija u mediju televizije (Kulturne priče, TV IN, 10. mart). Ističem virtuelni studio zbog svoje specifične scenografije otvorenog prostora, zemlje – brisanog prostora i neba koje je bilo opet ispunjeno zvukom u zvučnoj kreaciji Mirsada Rastodera. Samo nebo predstavlja stvarni i virtuelni prostor molitve, njen pogled.

U radiofonskom djelu slušamo stihove Selmana Ljačevića:

“Oblaci zamagliše besane noći,
ostaše vatani pusti u samoći.
Zovu grobovi, svetinje zavičajne:
Ko će utješiti dušu, zacijeliti rane.
Sledene usne mijenjaju boju.
Uzalud vodom ispiraju oči.
Ko može pokrenuti mrtve slike kad se tama toči.”

Situacija u kojoj su gledaoci dovedeni u poziciju slušaoca, možda onih koji nisu vidjeli, ali su čuli, i opet ozvučena tišina, za one koji nisu ni čuli. Opet se možemo vratiti na priču o vrsti i vrstama publike: intimne, javne ili masovne. Možemo se opet vratiti medijima i njihovim porukama. Slušanje djela u gledanju televizije trebalo je biti provokativno gledanje, u

kome se poništava problem mišljenja i vremena, u kome slika traje taman onoliko koliko treba zvuku da završi svoj tok. Možemo se opet vratiti i pitanju arhitekture prostora, ovog puta privatnoj arhitekturu dnevne sobe koja je opet imala ili ima problem tišine.

Ovaj televizijski eksperiment pokazuje ispravnost novih teorija medija po kojima ona više ne traži *feedback*, već *feedforward*. Upravo taj *feedforward* je uspješno realizovan zahvaljujući samom radiofonskom djelu koji je pokazao svu moguću multimedijalnost i interakciju sa drugim medijima.

Konačno vratimo se prvobitnom mediju, mediju nastanka samog djela – radiju.

“Preispitivanje savjesti” otvara i čitanje prisutnosti umjetničkih sadržaja u programima radija, koji su teorijski gledano uslovljeni s jedne strane opštekulturnim, društvenim i estetskim potrebama, ali i organizacionim, tehničko-tehnološkim i materijalnim aspektima medija. Produkcija sadržaja na radiju koja bi u hijerahiji produkcijske uslovnosti trebala biti i jeste najmanje zahtjevna otvara pitanje nije li svih ovih godina naša opštekulturna, društvena i estetska potreba svedena upravo na tišinu. Trebamo li otvoriti pitanje etičkih potreba. Koliko ih je samo bilo ovih godina, a koliko se možemo pohvaliti evidencijom medijske arhive i produkcije dokumentovanja snage i intenziteta događaja od kojih neki još traju, jer još čekamo fatihu.

Šerbo RASTODER

ŽIVKO M. ANDRIJAŠEVIĆ, ZORAN STANOJEVIĆ,
POKRŠTAVANJE MUSLIMANA 1913,
 ALMANAH, Podgorica, 2003, 208

Da se u crnogorskoj historiografiji u posljednjoj deceniji dešavaju značajni tematski, metodološki i sadržajni prevrati više nikome nije pot-

rebno dokazivati. Dovoljno je imati na umu da se stereotip o tome da "*istoriju pišu pobjednici*" počeo urušavati onda kada je "*pobjednik*" počeo da gubi politički legitimitet, što je istovremeno bio pouzdan indikator o dominaciji politike nad istorijom. U tom kontekstu, proces preispitivanja etabliranih "*istina*" i rušenja predstave o istoriji kao "*korisnoj laži*", kojom se pribavlja istorijski legitimitet vladajućim elitama, u političkom, socijalnom ili nacionalnom smislu, unutar dominantne percepcije istorije kao patriotske didaktike, komplementaran je procesu sveopšte demokratizacije društva. Crna Gora u tom smislu nije izuzetak u odnosu na ostala društva u kojima je došlo do raspada ideološke paradigme i samim tim sveopšteg preispitivanja različitih slojeva istorijske svijesti. Zato je sadržajno i tematsko preispitivanje brojnih istorijskih kontraverzi nešto što proističe iz sadašnjosti koja je neizvjesna onoliko koliko je izvjesna njena predstava o prošlom. Englezi imaju izreku da "*Djeca nikada ne gledaju na istoriju očima svojih očeva*", imajući na umu upravo činjenicu prisutnog dinamizma unutar istorijske nauke, vidljivog od antičkih vremena, i shvatajući da se istorija ne može napisati, ona se piše, i da ne postoji "*apsolutna istina*", već samo stalno traganje za njom. Naravno, u crnogorskom istorijskom kontekstu čitava ova priča ima svoj smisao, samo u mjeri u kojoj se prave postepeni pomaci ka onome što činjenično i metodološki utemeljno predstavlja konkretan doprinos stalnom procesu preispitivanja prošlosti. I tu se ne radi ni o kakvoj "promjeni" istorije, kako to vole naglasiti tradicionalisti školovani na najboljoj tradiciji romantičarske historiografije, već o stalnom traganju za novim saznanjima. Jer, ne može se promijeniti ono što je bilo. Mijenja se samo saznanje i predstava o tome. U tom smislu, knjiga autora Živka M. Andrijaševića i Zorana Stanojevića, usudio bih se reći, predstavlja najbolji primjer kritičkog preispitivanja "*istina*" etabliranih unutar shvatanja istorije kao patriotske didaktike, odnosno istorijskih događanja unutar kojeg postoje "Mi" i "Oni", kao suprotstavljena emanacija dobra i zla. Tematski okvir knjige, koncentrisan na događaj nasilnog pokršćavanja 1913. godine, na prostoru novooslobođenih krajeva, uglavnom u plavsko-gusinjskoj i metohijskoj oblasti, kada je, prema podacima autora, nasilno pokršćeno između 10 i 13.000 muslimana, dovoljan je izazov sam po sebi. Za očekivati bi bilo da je jedan takav događaj iscrpno analiziran u postojećim historiografskim radovima i naučno apsolviran. Iz *Predgovora*, čiji je autor Živko M. Andrijašević, istoričar najmlađe generacije, čija shvatanja istorije u aktuelnom crnogorskom miljeu neodoljivo u nekim

segmentima podsjećaju na misiju Ilariona Ruvarca u procesu utemeljivanja srpske kritičke historiografske škole, saznajemo da su ovu temu historičari starije generacije tretirali tek periferno i fragmentarno i da ono što je zaista zabrinjavajuće, među arhivskim dokumentima više nema čak ni onih, koji se spominju u istraživanjima nekih od njih. Uz to, u preciznoj analizi historiografskog doprinosa, počev od istraživanja Branka Babića, objavljenog 1984. godine, Mustafe Memića (1989), pa do savremenih historiografskih radova, Andrijašević s pravom uočava *"da istorijska priča o ovom događaju obiluje nepoznanicama, nedorečenostima i kontraverznim tumačenjima"*. Polazeći od toga da je *"posebno ostala neistražena politička pozadina pokršćavanja"*, odnosno odgovor na ključno pitanje: *"Da li je pokršćavanje muslimana 1913. godine samo jedna incidentna situacija ili dio osmišljene državne strategije Crne Gore, čiji je cilj bio da iskorijeni muslimansko stanovništvo ovih oblasti"*, Andrijašević je u analizi počao od dvije bitne premise. Prve, da je na prostoru novooslobođenih krajeva koji su pripali Crnoj Gori bilo *"oko 160.000 muslimana, a pravoslavaca ne više od 60.000"* i druge, analize crnogorsko-turskih odnosa, odnosno predstave Crnogoraca o muslimanima i konkretne državne politike prema njima u periodu 1878-1912. godine, kada su se oni prvi put pojavili kao podanici crnogorske države. Sintetizujući svoju izvorno utemeljenu analizu, Andrijašević zaključuje: da su prva pokršćavanja počela januara 1913, da je ova pojava bila najmasovnija u pečkoj i plavsko-gusinjskoj oblasti (preko 3.000 u plavsko-gusinjskoj i preko 7.000, a možda i cijelih 10.000 u pečkoj), gdje je bio i najjači odmetnički pokret, da je *"neosporno da pokršćavanje u ovim krajevima nije bilo dobrovoljno, osim u svega nekoliko slučajeva"*, da su izvještaji o masovnom *"dobrovoljnom"* pokršćavanju koji su stizali na Cetinje bili lažni, i da sam čin pokršćavanja nije bio dio zvanične crnogorske politike i kralja Nikole, niti je bio dio osmišljene državne strategije Crne Gore. Nasilno pokršćavanje izvele su upravne i vojno-policijske vlasti, sastavljene uglavnom od domicilnog pravoslavnog stanovništva, koje su svoj novi položaj shvatali kao priliku za izmirivanje *"nekih starih računa"*, uvjereni da je zvanično Cetinje saglasno sa takvim načinom ponašanja. Stav države Crne Gore prema nasilnom pokršćavanju proizlazio je iz njene vjerske politike. *"Tolerantan odnos koji je ova država imala prema "svojim muslimanima" od 1878- do 1912. godine najuverljiviji je dokaz o karakteru te politike"*, tvrdi Andrijašević, dodajući da se država ne može amnestirati od ovoga zločina, bar u onom dijelu, što nije imala snage da

ga spriječi. Pri tome naglašava da *"ne treba zaboraviti da se sva ova nasilja nad muslimanima čine u vrijeme rata s Turskom, i posebno u vrijeme operacije oko Skadra"*.

Osim Predgovora, čiji je autor dr Andrijašević, saglasno metodološkom načelu savremene istoriografije, *"istinito je samo ono što je provjerljivo"*, odnosno za istorijsku nauku samo ono što je zasnovano na dokazu (istorijskom izvoru), Andrijašević i Stanojević su objavili i 111 dokumenata iz različitih fondova crnogorskih arhiva i time ih učinili dostupnim svakom zainteresovanom, i dali konkretan doprinos stvaranju najšire heurističke osnove za izučavanje ovoga pitanja.

Prigovor, koji se s pravom može smatrati kao najveći nedostatak ove studije, metodološkog je karaktera. A to je: da li se o jednom događaju (pokrštavanje) može pisati a da prethodno nije iscrpno analiziran ambijent unutar kojeg je ono izvedeno.

I u tom smislu i autori i izdavači su znali, i prije nego je objavljena ova studija, da je to njen najveći nedostatak. Ali su takođe i znali da je ovoj studiji trebalo da prethodi studija o nasiljima i zločinima koja je pripremljena. To što je promijenjen redoslijed u njihovom objavljivanju, prevashodno je posljedica razloga vezanih za neobjašnjiv *"nestanak"* nekih važnih izvora, a ne iz ambicije i potrebe fragmentarnog ili doziranog prikazivanja ovih događaja.

I na kraju, s puno osnova možemo zaključiti da je knjigom o *"pokrštavanju"* još jedna kontraverzna tema crnogorske novije istorije *"vraćena"* u tokove naučnog i legitimnog nasljeđa crnogorske i istoriografije uopšte. Naravno, samo priučeni istoričari imaju ambiciju da jednom knjigom apsolviraju neko istoriografsko pitanje. Oni drugi znaju da je za istoriografiju najvažnije učiniti ga istraživački frekventnim i nezaobilaznim u svim budućim naučnim interpretacijama. U tom smislu, s puno osnova može se utvrditi da se *"poštenija"* i naučno utemeljenija studija odavno nije pojavila u crnogorskoj istoriografiji.

Sait Š. ŠABOTIĆ

SVJEDOČANSTVO O KONTINUITETU TRAJANJA

Mustafa Memić, *Bošnjaci (muslimani) Crne Gore*,

Podgorica-Sarajevo 2003, 331 str.

Memić dr Mustafa već nekoliko decenija predano obogaćuje istoriografiju svojim značajnim radovima. On je jedan od rijetkih istoričara rođenih na području Crne Gore, koji danas živi izvan nje, što mu ne predstavlja prepreku da svoj dugogodišnji istraživački rad usredsredi na proučavanje složenih pitanja rađanja, razvoja pa i aktuelnog istorijskog trenutka bošnjačko-muslimanskog naroda sa prostora Crne Gore i šire.

Naučna studija dr Mustafe Memića, *Bošnjaci (muslimani) Crne Gore*, predstavlja pionirski pokušaj pravljenja istorijske sinteze nastanka jednog naroda na konkretnom geografskom području. Ovakvi radovi i radovi sličnog naslova i navedene tematike rijetkost su u našoj historiografiji, zbog čega predstavljaju temeljne radove u apsolviranju ove, itekako složene problematike. Upravo ta činjenica autora stavlja pred izuzetnu naučnu odgovornost i predstavlja poseban naučni izazov, iz razloga što slična djela nužno treba da postanu glavni intelektualni kostur daljnjih istorijskih istraživanja. U tom smislu autor navedenog djela zaslužuje pohvale za iskazani napor i entuzijazam u kojem bi svoj imponozantan historiografski opus obogatio još jednom značajnom studijom. Njegova ranije objavljena knjiga *Bošnjaci-muslimani Sandžaka i Crne Gore*, izazvala je zapažen interes kod naučne javnosti i već danas predstavlja dio uvažavane literature o navedenoj tematici. Opšti utisak o studiji *Bošnjaci (muslimani) Crne Gore* moguće je prepoznati u uočljivom autorovom naporu da jedan dio stanovništva današnje Crne Gore istorijski identifikuje u vrlo složenom i protivrječnom istorijskom trajanju od pojave islama na ovim prostorima do naših dana.

Postepena i dugotrajna osvajanja Balkana od strane Osmanlija, a time i prostora Crne Gore, osmanski prodor prema srednjoj Evropi, prilike u osvojenim zemljama sa posebnim osvrtom na migracije i položaj gradova i gradskog stanovništva, te osvrt na proces islamizacije, predmet su kraćeg istorijata na koji se autor podrobno i dokumentovano osvrnuo na samom početku svoje knjige, dajući tako čitaocima potrebna objašnjenja o ovim, još uvijek, interesantnim fenomenima koji plijene pažnju istoričara i laika.

Sa konačnim dolaskom Osmanlija na prostor današnje Crne Gore, a u pojedinim slučajevima i nešto ranije, započeo je proces islamizacije doma-

ćeg pravoslavnog i katoličkog stanovništva, a time i njegov ulazak u jedan, za njega do tada nepoznat, kulturno-religijski i društveno-politički sistem.

Potomci islamiziranog stanovništva ostali su do današnjih dana u islamskom religijskom sistemu koji je, naravno, u mnogome prilagođen duhu i mentalitetu južnoslovenskih prostora. Poznata je činjenica da je u srednjem vijeku religijski plašt prekrrio etničku svijest, te da su se ljudi uglavnom dijelili prema pripadnosti nekoj od religija. Proces širenja islama među balkanskim narodima je vrlo kompleksno pitanje kojim se istorijska nauka još uvijek zanima u priličnoj mjeri. Hrišćani koji su primili islam, po prije navedenom srednjovjekovnom kriterijumu, *"mijenjali su time i etničku pripadnost i napuštali naciju"*. Na jednom mjestu Vuk Stefanović Karadžić piše: *"U carstvu turskome ko god vjeruje u sveca Muhameda on se zove i jest Turčin"*. Onima koji su napuštali hrišćanstvo i prihvatili islam, nadijevana su različita imena: "poturice", "poturi", "poturčenjaci", "Turci", "domaći Turci", "agarjanski kot", "islami", "islamije", "muhamedanci", "muhamedani", "muslomani" itd., pa ih pod tim imenima možemo naći i u istorijskim dokumentima. Neislamizirani dio stanovništva nametnuo im je zbog tog čina "izdajstvo vjere prađedovske" i teret "vječite istorijske krivice". Međutim, aktom primanja islama niko nije postajao Osmanlija (Turčin, Azijatin), već samo musliman, odnosno pripadnik islamske religije. Bili bismo s toga u potpunoj zabludi kada bi cjelokupno muslimansko stanovništvo Balkanskog poluostrva nacionalno identifikovali sa Turcima.

Predano istražujući razne istorijske arhive i njihove fondove kroz višegodišnji rad, Mustafa Memić je svoju istraživačku i misaonu preokupaciju usmjerio na sagledavanje bošnjačko-muslimanskog stanovništva u sklopu krupnih, sudbonosnih, najčešće tragičnih zbivanja koja su oduvijek pogađala balkanske prostore. Vješto je kroz naraciju, obogaćenu statističkim pokazateljima, uspio odslikati razvoj bošnjačko-muslimanskog stanovništva i svu dramatiku koja je taj proces pratila. Njegova studija je sintetičko djelo koje prate brojne analize i komentari koji su rezultat širokog i pažljivog istraživanja istorijske građe i literature iz kojih su izvučeni načelni zaključci iznijeti u knjizi, praćeni i potkrijepljeni činjenicama i primjerima. Oslobođen ustaljenih stereotipa, navika i predrasuda, kojih se inače teško svi oslobađamo, uz to nezavisan od uticaja mišljenja starije historiografske literature, Mustafa Memić se opredijelio za mišljenje koje kaže da je stanovništvo koje živi na prostoru današnje Crne Gore veoma heterogenog sastava, zbog čega nijesu prihvatljive teze o homogenosti. Upravo zbog toga bošnjaštvo je u Crnoj Gori kao nacionalnu identifikaciju,

teško istorijski identifikovati istovremeno i ujednačeno na cijelom njenom prostoru, odnosno prostoru na kojem su živjeli Bošnjaci-Muslimani. Takođe je veoma poznato da se nacionalna svijest kod ovoga dijela stanovništva javlja dosta kasno u odnosu na druge južnoslovenske narode, te bi svaka "nasilna" istorijska projekcija u tom smislu bila lako osporena. Upravo tim problemima i njihovim objašnjavanjem, pozabavio se dr Mustafa Memić u studiji o kojoj govorimo. Bošnjaci se u Crnoj Gori najčešće pominju u srpskim i crnogorskim izvorima kao "poturice", "Agarjani", "muhamedanci", "muhamedovci", "muslimani", "muslomani", "Muslimani", "Srbi", "Srbi-muhamedanci", "Crnogorci", "crnogorski muhamedanci" i "Bošnjaci". Autor naglašava da se u ovom trenutku u Crnoj Gori jedan dio bošnjačkog korpusa izjašnjava i kao Muslimani, a radi se samo o poistovjećivanju vjerske i nacionalne pripadnosti, što je opet posljedica svijesti koja se formirala posljednjih tridesetak godina i raznih spoljnih uticaja i nedosljednosti (str. 8). Prema mišljenju autora *"u svakom slučaju radi se o istom narodu, sa istovjetnim narodnosnim karakteristikama, pretpostavljajući da će se te razlike vremenom prevazilaziti"* (str. 8). Vrlo je karakteristično istaći da *"...danas u Turskoj živi oko 4.500.000 potomaka Bošnjaka koji su se iselili iz Bosne i Sandžaka u periodu od 1878. do 1921. godine, pa i kasnije. Oni nikada sebe ne zovu muslimanima, već Bošnjacima..."*.

U kompleksu pitanja koja prati, autor je kroz XI poglavlja različite veličine, hronološkim i dijalektičkim postupcima razmatrao važna pitanja vezana za "Porijeklo stanovništva u današnjim granicama Crne Gore"; "Crna Gora – osnovne spoznaje o njenom nastanku i širenju do 1912. godine"; "Prve pojave islama i njegovo širenje na prostorima današnje Crne Gore"; "Ostali faktori od uticaja na formiranje nacionalne svijesti Bošnjaka"; "Nasilja, stradanja i demografski pokreti stanovništva kao element formiranja svijesti o zajedničkoj sudbini"; "Buđenje nacionalne svijesti i učešće Bošnjaka u sadašnjim granicama Crne Gore u borbama za svoje nacionalno oslobođenje"; "Bošnjaci Crne Gore u pripremama za odbranu od fašizma"; "Bošnjaci Crne Gore u Drugom svjetskom ratu", "Poslije Drugog svjetskog rata"; "Dinamika i struktura stanovništva u Crnoj Gori i problemi kod iskazivanja Muslimana, odnosno Bošnjaka". Polazeći od činjenice da Bošnjaci (muslimani) imaju svijest o svom postojanju, autor nije pristupio razlaganju pitanja nacionalne identifikacije, već sintetizovanju istorijskih činjenica vezanih za narod o kome piše.

U II poglavlju svoje studije (str. 17-24), autor se pozabavio istorijatom stanovništva u današnjim granicama Crne Gore, iznoseći obilje poda-

taka koji jasno ukazuju na činjenicu da su ove prostore od najstarijih vremena do danas naseljavali ljudi različitih etničkih i konfesionalnih pripadnosti, usljed čega se kontinuitet stanovništva nije prekidao ni na jednom dijelu crnogorskog prostora. Dolazak svakog novog naroda na prostor današnje Crne Gore, bio je praktično praćen raznim asimilacijama i simbiozama sa zatečenim stanovništvom, tako da danas ne možemo govoriti o idealnim čistotama pojedinih naroda. Posebnu pažnju u ovom poglavlju autor je posvetio starom ilirsko-romanskom stanovništvu i njegovim potomcima.

Tema III poglavlja koje nosi naziv *"Crna Gora – osnovne spoznaje o njenom nastanku i širenju do 1912. godine"* (str. 26-38), jeste kao što i sam naslov kaže, geneza nastanka današnjih granica Crne Gore. Prateći teritorijalno širenje crnogorske države, Memić zapravo govori o uključivanju u sastav Crne Gore i onih djelova teritorije koji to nijesu bili u onom smislu kojim u istoriji označavamo "Staru Crnu Goru". Nadalje, autor nas, statistički vrlo slikovito, obavještava o demografskom razvoju Crne Gore, stavljajući poseban akcenat na procentualno učešće muslimanskog stanovništva u ukupnom broju stanovništva Crne Gore. U okviru ovog poglavlja obrađen je i početak osmanskih osvajanja teritorije Crne Gore koje je bilo praćeno i prvim popisima stanovništva, koji daju dosta dobru sliku prihvatanja islama od strane zatečenog stanovništva. U okviru istog daju se i podaci o odnosu osmanskih vlasti prema zatečenim institucijama.

Tematski okvir IV poglavlja (*"Prve pojave islama i njegovo širenje na prostorima današnje Crne Gore"*, str. 39-95), usredsređen je na praćenje pojave novog osvajača – Osmanlija i prihvatanje od strane zatečenog stanovništva, njihove vjere – islama. Sa osmanskim osvajanjem prostora Crne Gore, nastao je jedan novi period u razvoju društvenih, kulturnih, ekonomskih, religijskih i drugih odnosa i načina življenja. Prihvatanje islama od strane zatečenog pravoslavnog i katoličkog stanovništva bio je postepen proces koji je trajao u svom kontinuitetu oko 350 godina, zbog čega, prema Memićevom mišljenju to i nije bila kratkoročna pojava i nije mogla nastati nikakvim dekretom. Širenje islama je u okviru ovog poglavlja posebno objašnjeno za sve gradove i regije današnje Crne Gore. Prvi islamski centri bili su u nahiji Kukanj, na desnoj obali Drine i u slivu Čehotine, djelimično srednjeg toka Tare itd. Prelazak na islam bio je pojačan sa nastankom gradova početkom XVII vijeka, koje su uglavnom naselili, kako ih autor označava, "stari muslimani", što će reći oni koji su ranije primili islam. Tragove življenja muslimanskog stanovništva u pojedinim

krajevima, autor je dao i kroz nabrojanje velikog broja toponima (65-66).

U okviru V poglavlja (*"Ostali faktori od uticaja na formiranje nacionalne svijesti Bošnjaka"*, str. 95-121), autor nas je upoznao sa svim bitnijim elementima koji su znatnije uticali na formiranje nacionalne svijesti Bošnjaka. Pored izgradnje gradova u kojima je većinom i živjelo muslimansko stanovništvo u doba osmanske dominacije, bitni elementi za formiranje zajedničke nacionalne svijesti bili su gradski sadržaji među kojima posebno treba spomenuti: džamije, tekije, turbeta, sahat-kule, hamame, karavan-saraje, musafirhane, imarete, bezistane itd. Naročitu ulogu u procesu o kome govorimo imalo je obrazovanje na koje se autor takođe osvrnuo (110-112). Za formiranje nacionalnog identiteta vrlo važnu ulogu imale su i kulturne prilike u okviru kojih je dr Mustafa Memić izdvojio književno, epsko i lirsko stvaralaštvo (112-119), naglašavajući da je njegova naučna želja da se ovi faktori što više naučno objektiviziraju.

"Nasilja, stradanja i demografski pokreti stanovništva kao element formiranja svijesti o zajedničkoj sudbini" (str. 121-148), je VI poglavlje studije "Bošnjaci (muslimani) Crne Gore". Za razliku od prethodnih, ovo poglavlje je autor motivski znatno više razgranao izdijelivši ga u više manjih poglavlja u okviru kojih je objašnjavao događajnu istoriju Bošnjaka-Muslimana, uglavnom one događaje koji su imali negativne posljedice po njih. Prvi u tom nizu bili su događaji vezani za osvajanje Herceg Novog i drugih mjesta u Boki Kotorskoj od strane Mlečana 1687. godine, nakon čega su započela obimnija raseljavanja bošnjačko-muslimanskog stanovništva i njegovo raseljavanje u više pravaca. Samo godinu dana kasnije uslijedilo je obimno raseljavanje islamiziranog stanovništva iz plemenske zajednice Kuča, dakle 1688. godine i rasipanje prema nekim, za njega, sigurnijim krajevima. U okviru ovog poglavlja vrlo je karakteristično viđenje kontraverznog događaja poznatog u crnogorskoj istoriji kao "Istraga poturica". Naime, autor je mišljenja da se taj događaj desio 1711. godine, da nije djelo koje su osmislili pravoslavci nastanjeni na području Stare Crne Gore i njihovi duhovni predvodnici, već da je to djelo inspirisano spolja, od strane ruskog dvora, čiji je namjera bila da se Osmansko Carstvo oslabi iznutra, upravo u onim mjestima gdje je praktično suživot muslimana i pravoslavaca tekao tokovima koji nijesu odgovarali spoljnoj politici i interesima carske Rusije. "Istraga" je izvršena pod nadzorom pukovnika Mihaila Miloradovića, a na osnovu gramate ruskog cara Petra Velikog. Naravno, ovaj, kako smo naglasili, vrlo kontroverzni događaj, zbog oskudice prvorazrednih istorijskih izvora, još uvijek pruža mogućnosti za

različita tumačenja. U ovom nešto obimnijem poglavlju, autor se dalje hronološko-analitičkim postupcima pozabavio i "istragom" bošnjačkog stanovništva u Vasojevićima u vremenu od 1852. do 1858. godine, zatim stradanjem Bošnjaka Kolašina 1858. godine, protjerivanjem bošnjačkog i drugog stanovništva iz Srbije, stradanjem Bošnjaka i Albanaca u plavsko-gusinskom kraju, pokoljem bošnjačkog stanovništva u Šahovićima 1924. godine i stradanjem Bošnjaka u toku Drugog svjetskog rata. Koliko su autorove iznijete tvrdnje ispravne, najbolje će pokazati vrijeme, kao i interesovanje istoričara za ovu objavljenu studiju.

Kroz VII poglavlje svoje knjige (*"Buđenje nacionalne svijesti i učešće Bošnjaka u sadašnjim granicama Crne Gore u borbama za svoje nacionalno oslobođenje"*, str. 149-188), koje je takođe tematski dosta raznovrsno, Mustafa Memić je iznio obilje podataka vezanih za događajnu istoriju Bošnjaka-Muslimana, prateći kroz hronološki slijed proces formiranja i buđenja bošnjačke nacionalne svijesti i proces ispoljavanja zajedničkog djelovanja, sve do tridesetih godina XX vijeka.

U ratu Austrije i Rusije protiv Osmanskog carstva vođenom od 1736. do 1739. godine, energični bosanski namjesnik beglerbeg Ali-paša Hekimoglu (Hećimzade, Hećimović), uspio je da u bici kod Banjaluke, 24. jula (4. avgusta) 1737. godine, potuče austrijske snage princa Saske, Jozefa Hildburghauzena i pobjedonosno se vrati u Sarajevo. Uz pohvale Porte Ali-paši, brzo je reagovala i Dubrovačka vlada šaljući bosanskom namjesniku bogate poklone i pismo u kome ga uvjeravaju da će im *"ljubit od naše strane plemenite skute"* zbog njihovih *"slavnih diela"* i *"visokoga razuma i nedohitnog hrabrenstva"*. Vojska bosanskog namjesnika je i pri samom kraju rata u bici kod Grocke 1739. godine uspjela da pobijedi austrijsku vojsku generala Valisa. Ovim pobjedama Ali-paša je spasio od austrijskog osvajanja ne samo Bosnu već faktički i cijeli evropski dio osmanske imperije. Po prvi put tada je snažno i jasno zaživio duh bošnjačkog zajedništva i osjećaj jedinstvenosti islamiziranog stanovništva nastanjenog u Bosanskom ejaletu i izvan njega, koga su osmanske vlasti u svojoj zvaničnoj i službenoj administraciji označavale imenima u raznim oblicima kao Bosnaklar, Bosnak taifesi, Bosnalukavm, Bosnak kavmi, Bosnak milleti, a sve u značenju "bosanski narod". Upravo za 1737. godinu i dr Mustafa Memić u studiji o kojoj govorimo, konstatuje da ona predstavlja međaš u iskazivanju nacionalnog identiteta Bošnjaka-Muslimana sa prostora ex Jugoslavije (str. 152-153). Skoro stotinu godina kasnije, reformskim nastojanjima sultana Mah-

muta II, energično su se na prostoru Balkana 1831/1832. godine suprotstavili skadarski Mustafa-paša Bušatlija (Škodra-paša) i Husein-kapetan Gradašćević (Zmaj od Bosne), ali njihov pokret nije uspio. Njih je muslimansko stanovništvo sa prostora današnje sjeverne Crne Gore zdušno podržalo, naročito u gusinjskoj i kolašinskoj kapetaniji, Pljevljima i Bijelom Polju, i neposredno učestvovalo u tom pokretu, čime je sazrijevala njegova nacionalna svijest. Nakon svog poraza Husein-kapetan se sklonio u Austriju i njenim posredovanjem dobio pomilovanje sultana i Porte, pod uslovom da ode u Carigrad. Međutim, iako je tamo otišao, Husein-kapetan nije htio primiti ponuđeni položaj u nizamskoj vojsci. U čuvenom razgovoru sa jednim osmanskim beglerbegom, kada mu je beglerbeg rekao: *"Nema više Bosne, a neće biti ni Bošnjaka, Huseine... Gineš za državu koja nikad nije postojala niti će"*, Husein-kapetan Gradašćević mu je odgovorio riječima: *"Ima Bosne, beglerbeže i Bošnjaka u njoj! Bili su prije vas i ako Bog da, biti će i poslije vas"*. Usljed neprihvatanja Portinih uslova, Husein-kapetan je kažnjen progonstvom u Trapezunt. Međutim, tamo nije stigao jer je ubrzo umro. Sahranjen je na Ejjubu u Istanbulu. Ipak, prethodno navedeni događaji i cjelokupan pokret Husein-kapetana i njegovih pristalica, bili su jasna diferencijacija Bošnjaka naspram osmanske centralne vlasti.

Razvoj političkih i kulturnih prilika u XIX i XX vijeku (Berlinski kongres, okupacija, a potom i aneksija Bosne i Hercegovine, Balkanski ratovi, Prvi svjetski rat) doveo je do toga da je bošnjastvo splasnulo uglavnom na muslimanski dio stanovništva istorijske Bosne.

Prezentiranje zanimljivih sadržaja iz bogate istorije Bošnjaka-Muslimana, Mustafa Memić nastavlja i u VIII poglavlju koje nosi naslov *"Bošnjaci Crne Gore u pripremama za odbranu od fašizma"*, str. 189-198. Odmah se primjećuje da je poglavlje posvećeno naznačenom pitanju nešto kraće u odnosu na prethodna, no iako takvo i ono pruža dosta činjeničnog materijala, dovoljnog za sagledavanje i evolutivni put nacionalnog formiranja Bošnjaka. Autor ove studije ukazuje na činjenicu da su upravo u vrijeme pripremanja za odbranu od fašizma stasavali i značajni intelektualci iz redova bošnjačkog naroda sa prostora Crne Gore koji su zajedno sa Crnogorcima, Srbima, Albancima i drugima, ukazivali na zajedničku opasnost koja im svima prijete. Tadašnji bošnjački studenti iz Sandžaka su se prvi put javno obratili svojim sunarodnicima što je, prema autorovom mišljenju, bilo i njihovo prvo priznavanje kao jednog od nacionalnih subjektiviteta.

U IX poglavlju (*"Bošnjaci Crne Gore u Drugom svjetskom ratu"*, 199-226), autor je sintetizovao najvažnije istorijske momente bošnjačkog nacionalnog korpusa iz naznačenog perioda, osvrćući se na pokušaje povezivanja Bošnjaka Crne Gore sa Bošnjacima Bosne, zatim na ilegalno djelovanje na okupiranoj teritoriji, na formiranje bošnjačkih (muslimanskih) partizanskih jedinica u Crnoj Gori kao i na djelovanje "muslimanske vojske" – milicije – vulnetara. Sagledavanje nekih segmenata ovog poglavlja još uvijek je otežano iz razloga nedovoljnog poznavanja heurističke osnove što istoričarima svakako predstavlja problem koji oni nastoje prevazići svakodnevnim istraživačkim radom. Tog problema bio je svjestan i dr Mustafa Memić, zbog čega se prilikom elaboracija nekih pitanja zadržavao samo na nivou informativnosti. U suštini, njegovo generalno gledanje na naznačena pitanja iz ovog poglavlja je takvo da on smatra da je to bilo vrijeme posve novih odnosa među pripadnicima raznih naroda sa crnogorskih prostora, kada su oni bili pod jedinstvenom komandom, zbog čega su i pristupali formiranju zajedničkih brigada i zajedničkog Antifašističkog vijeća.

Kroz X poglavlje koje nosi naslov *"Poslije Drugog svjetskog rata"*, 227-264, autor nas je upoznao sa opštim problemima koji su opterećivali cjelokupno stanovništvo Crne Gore u poslijeratnim godinama, spuštajući svoje istraživačke sonde pojedinačno i na Bošnjake i njihove karakteristične probleme. Jedan od njih je i istorijski permanentno prisutan muhađirluk, koji ovaj narod nije mimoišao ni poslije Drugog svjetskog rata. Statistički podaci koji govore o migracionim kretanjima Bošnjaka-Muslimana nakon Drugog svjetskog rata naučno još uvijek nijesu cjeloviti. Prema nekim izvorima u razdoblju između 1934. i 1949. godine, iz Jugoslavije se samo u Tursku iselilo 2.340 porodica sa 8.969 članova. Iseljavanja je svakako bilo i prema drugim zemljama.

"Dinamika i struktura stanovništva u Crnoj Gori i problemi kod iskazivanja Muslimana, odnosno Bošnjaka", 265-294, naslov je XI poglavlja knjige koju predstavljamo. Čitav istorijski slijed događaja i procesa koje je autor pratio i objašnjavao u svojoj studiji, svodi se na zaključak da pojmovne razlike u samom nacionalnom biću treba shvatiti kao realnost koja ne mijenja suštinu, jer se radi o jednom nacionalnom kolektivitetu.

Stil kojim je dr Mustafa Memić pisao svoju studiju *"Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore"* je vrlo odmjeren, nenametljiv i u skladu sa važećim jezičkim formama i zahtjevima. Svojom strukturom i leksikom ponudene rečenice, osim u nekoliko slučajeva, prilagođene su gotovo svim struktu-

rama potencijalnih čitalaca. Tekst se čita sa lakoćom i može se konstatovati da jezička komponenta odgovara zahtjevima koncepcije napisane studije. Moglo bi se takođe konstatovati da je stil pisanja podsticajan i za razmišljanje, što ovu studiju dodatno osvježava i utiče na to da prilikom njenog čitanja čitaoci neće ostati ravnodušni, bilo pozitivno ili negativno.

Pored uvodnih napomena, autor je uložio napor da djelo dodatno opremi i određenim foto priložima, ilustracijama (ukupno 43 priloga), historijskim kartama (7 priloga), tabelama (8 priloga) i grafikonima (2 priloga). Na kraju djela dati su rezime, autorova biografija i registar imena. Kažimo i to da su recenzenti ove studije bili prof. dr Novak Kilibarda i istoričar dr Safet Bandžović, dok je urednik bio prof. dr Šerbo Rastoder.

Razumljivo, autor ovim radom, bez obzira na navedeni utisak nije riješio sva pitanja koja tretira, jer bi takvo tvrđenje bilo protivno načelu relativnosti istine u naučnim istraživanjima. Uz sve pohvale koje ova knjiga zaslužuje, mogle bi joj se uputiti i neke manje zamjerke. Dio studije koji se bavi Bošnjacima Crne Gore u Drugom svjetskom ratu, posebno dio koji se odnosi na "Bošnjačke (muslimanske) partizanske jedinice u Crnoj Gori", je, po našem mišljenju izdetačisan, što možda i nije bilo potrebno činiti iz prostog razloga što je autor o tome objavljivao i posebne radove u kojima je detaljno elaborirao naznačeni problem. Druga naša zamjerka odnosi se na spisak korišćenih arhiva i literature. Istina, veliki broj navedenih fusnota ispod osnovnog teksta pruža informaciju o tome, ali je svakako taj spisak trebao u zbirnom obliku da se nađe na samom kraju. Treća zamjerka se odnosi na rezime na jednom od svjetskih jezika, što je ovom djelu i te kako bilo potrebno dodati, kako bi time bila povećana informativna vrijednost studije.

Knjiga koju preporučujemo obimom nije velika, ali je značajna. Ona naučno pokazuje i dočarava dio bogate istorije i baštine bošnjačko-muslimanskog stanovništva sa područja Crne Gore. Njenim čitanjem moguće je obogatiti sopstvena saznanja o navedenim pitanjima.

Šerbo RASTODER

BAJRAM SULJEVIĆ, KANJE I OKOLINA,
Bijelo Polje, 2003.

Kada neko kao motiv za pisanje knjige pronade u *"obavezi prema ocu, vršnjacima i zavičaju"*, a uz to pokuša da ga racionalno obrazloži "moralnom obavezom", on nesvjesno potencira jednu očigledno prirodnu potrebu čovjeka koje se nije mijenjala od antičkih vremena do danas. A to je potreba za iskustvom i sjećanjem. Čovjek živi sve dok traje sjećanje na njega, glasi prastara mudrost. I kasnije su nastajale brojne definicije istorije, svaka na svoj način poetična i problematična, koje u osnovi imaju potrebu da naglase "dug" u smislu moralne obaveze ili pouke. Još je Herodot ustvrdio da bi *"htio da spriječi da u zaborav padnu junačka koja su izveli Grci i Varvari"* i sve tako do jednog savremenog istoričara koji je ustvrdio da je *"istorija rijeka koja je zaustavljena prije utoka u podzemlje zaborava"*. Zanimljivo je da je u ovom milenijumskom hodu pisanja o prošlom, čovjek od prvobitne ambicije da opiše čitav svijet, sužavao predmet svog interesovanja, da bi negdje krajem XIX, a naročito tokom XX vijeka počeo da se bavi nečim, što se danas naziva lokalna istorija. Kod nas se pod tim pojmom najčešće podrazumijeva atar zavičajnosti iz razloga što se tim pitanjima još uvijek češće bave entuzijasti, nego profesionalni istoričari. Dakle, sa stanovišta profesije kojoj pripadam, intelektualni izazov i samopregnuće više nijesu definisani veličinom prostora ili tematike, već mogućnošću savladavanja istorijskih izvora koji se odnose na određenu tematiku. I tu svaki pisac lokalne istorije biva zatečen činjenicom da su pisani ostaci o njegovom kraju šturi, oskudni i fragmentarni.

Naravno, pored opšte pojave unutar koje, broj sačuvanih dokumenata raste srazmjerno razvoju pismenosti, kulture, i organizovane administracije, postoji još nešto, što često prenebregavamo zadojeni prirodnom znatiželjom da što više saznamo. A to je činjenica da je naše dominantno shvaćanje istorije u suštini najčešće hronološki iskaz patologije života. I to iz razloga, što po prirodi stvari čovjek najmanje tragova ostavlja o ljepoti življenja: o ljubavi, o sreći, o običnim malim zadovoljstvima, o tzv. malim i običnim ljudima; za razliku od nesreća, katastrofa, mržnje, moći, ratova, stradanja, herojima, tzv. velikim ličnostima i slično. Zato su lokalne hro-

nike, poput ove o kojoj večeras govorimo, u suštini dragocjene i kao terapija koja racionalizuje našu mentalnu arheologiju ili sjećanje, ili svijest o prošlosti u kojoj uglavnom nema stvarnog i svakodnevnog života.

Studija Bajrama Suljevića "Kanje i okolina" utemeljena je na objavljenim izvorima, literaturi, terenskim istraživanjima i kazivanjima samih mještana kanjskog kraja. Suljević je napravio dobar pokušaj da na vrlo uspješan i stručno-popularan način obradi i čitalačkoj javnosti prikaže i predstavi kanjski kraj u geografskoj, demografskoj, istorijskoj, etnološkoj, etnografskoj, genealoškoj i kulturnoj perspektivi. Suljevićeva lokalna hronika sveobuhvatno i iscrpno tematski omeđena toponimima sela Kanje i kanjskog kraja koji zahvata šest sela (Dobrakovo, Dobrinje, Kanje, Metanjac, Milovo i Mioče), u hronološkom zahvatu od pomena i početaka do danas, umješno konceptijski struktuirana u VII poglavlja nejednake veličine, predstavlja autora kao ozbiljnog i serioznog istraživača sposobnog da na jasan i činjenično utemeljen način situira i iskoristi raspoloživu građu. Autorova priča, oslonjena na brojna kazivanja, odabranu literaturu istorijsko-geografske provenijencije, citate iz dokumentacije i druga svjedočenja, izložena je hronološko-tematskim redosljedom unutar jedne intelektualne arhitekture koja se račva u brojne male rukavce u težnji da se kaže i sazna što više. Iako se čini da je sadržinu teksta na pojedinim mjestima bilo potrebno osloboditi suvišnih konstatacija i nepotrebnih detalja kako bi ona u konačnoj verziji dobila sažet i relaksiran oblik, ipak imamo razumijevanja za napor autora da bude cjelovit, sveobuhvatan i iscrpan, tako da se nama, koji nijesmo ništa znali o kanjskom kraju, ponekad može učiniti da je o ovoj temi rečeno baš sve. Suljević u svome tekstu navodi interesantne činjenice što tekstu daje draž koja čitaoca ne ostavlja ravnodušnim i prosto ga tjera da sa znatiželjom čita ovu knjigu.

Cjelovita i sveobuhvatna analiza kompozicije ove knjige pokazuje umješno struktuiranu i iskorišćenu interdisciplinarnost i opštu verziranost autora. Počev od tematskog područja "Opšte karakteristike kanjskog kraja" u kojem su analizirani geografski položaj, toponomastika, osnovne karakteristike zemljišta, klime, načini privređivanja, preko poglavlja o "Stanovništvu i naseljima" u pomenutih šest sela; "Antrpoloških karakteristika i psihičkih osobina, nošnji, društvenog života, običaja, narodnog stvaralaštva, govora"; "Načina života stanovništva", preko "Prošlosti kraja" situirane unutar ustaljene hronološke podjele; "Prosvjetnih prilika" i začetaka organizovanog sekularnog obrazovanja 1923. godine, pa do "Rodoslova bratstva i pojedinih porodica", autor je slijedio refleks analitičara i hroni-

čara i izgradio zanimljivu intelektualnu konstrukciju unutar koje se prepliće prirodna, etnička i kulturna šarolikost svijeta kanjskog kraja koji polako nestaje.

Poznato je da u Kur'anu postoji oko 200 ajeta. Jedan od njih (192 sure ALU'IMRAN) doslovno glasi: "*nećete postići dobročinstvo sve dok ne udijelite ono što vam je najdraže; bilo što vi udijelite Allah će zasigurno to znati*". Ovaj ajet je tumačen riječima: "*poslije smrti čovjeka njegovi tragovi na ovom svijetu u potpunosti nestaju osim u tri slučaja: 1. ako ostavi trajno dobro (sadaqu) 2. ako ostavi znanje (knjigu) koje će drugi koristiti i 3. ako ostavi odgojeno dijete koje će se za njega moliti*".

Danas mi se čini da bi bilo jako pretenciozno reći ili poreći da svaka knjiga na svoj način nije vrijedan trag, ne samo o onom što ima u sadržaju, već i ono čime se sveukupno legitimiše jedan autor. Ali, čini mi se, sudeći, po opštim vrijednostima ove knjige, mjeranim čak i oštrim naučnim kriterijumima, da autor njome, ne samo da je ispunio "dug" s početka ove priče, već je napravio trajan spomenik sebi i kanjskom kraju.

Na kraju, želim da izrazim zadovoljstvo kao recenzent ove knjige, što je ona, tehničkom i grafičkom opremom, brojnim fotosima koji čine izvornu građu sami po sebi, dobila dodatni kvalitet.

Suljo MUSTAFIĆ

IBRAHIM HADŽIĆ: ROŽAJSKI RJEČNIK

Centar za kulturu Rožaje 2003.

Bogato jezičko i folklorno nasljeđe naših prostora ostalo je uglavnom zaboravljeno, rasuto, sakriveno, nepoznato široj javnosti. Ono što je od tog golemog blaga, kojim je narodna riznica dopunjavana kroz vjekove ostalo, sakupljeno je pukim slučajem ili uzgredno, da bi kasnije bilo, uglavnom, marginalizovano. Riječ je o nasljeđu bošnjačko-muslimanskog kulturno-

povijesnog kruga, o prepoznatljivoj folklorno-jezičkom i religijskom miljeu, koje je, ma kako ga u pojedinim istorijskim razdobljima nazivali, imalo isti usud. Većim dijelom, ostalo je izvan jezičkog standarda. Smješteno u prostor jezičkog arhaizma, nije se moglo održati i živjeti duže od njegovih nosilaca. Ostalo je da živi i da se izučava, još samo u pjesmi, kao njen ukras, a ne kao nešto bez čega ni ona ne može postojati, kao ni knjige malog broja pisaca koji su ga koristili. I, naravno, kod rijetkih koji su još, sve do naših dana, govorili tim jezikom, ne želeći da prihvate nametnutu normu i pravila jezičkog standarda.

Drugi razlog propadanja jezičkog blaga je u pomanjkanju svijesti o njegovom postojanju čak i kod ljudi kojima je bavljenje ovom materijom primarno zanimanje, a takođe i nepostojanje institucija koje bi se bavile njegovim očuvanjem, zaštitom i prezentacijom. Svemu tome treba pridodati svakodnevno usvajanje jezičkog standarda kod sve većeg broja ljudi, tehničko-tehnološki razvoj, uticaj mas-medija, uz svakodnevno bogaćenje jezičkog fonda novim riječima, iz stranih jezika, koje sve više zamjenjuju naše izraze. Dakle, ako je do prije dvadesetak godina bilo veoma malo nepismenih i znatan broj pismenih koji govore narodnim jezikom, danas nepismenih uopšte nema, a oni koji su se opismenili više i ne čuvaju narodni govor. Upravo zbog toga, bavljenje jezičkom arheologijom, pogotovo u većim gradskim sredinama, težak je, naporan i, veoma često, uzaludan posao. To je prebiranje po pamćenju koje biva sve bljeđe, nesiguno bauljanje po tami zaborava, u svakom slučaju, posao koji traži i hrabrost i ustrajnost.

Svaki korak učinjen na ovom polju zavrjeđuje da se zabilježi i da se o njemu govori.

»Rožajski rječnik« Ibrahima Hadžića jedna je od takvih knjiga. Baveći se jednim od najinteresantnijih aspekata izučavanja narodnog jezika - sakupljanjem, selekcijom i klasifikacijom leksičke građe, autor je napravio veoma značajna poduhvat. Uspio je da na jednom mjestu, za relativno kratko vrijeme, u dosta složenim okolnostima, napravi knjigu- rječnik, koju bi poželjele u svom zavičajnom fondu i mnogo veće sredine od Rožaja.

I upravo zbog toga, ova knjiga itekako zaslužuje da se o njoj i govori i piše.

Na preko dvije stotine stranica, pred čitaocem se nalazi bogata leksička građa. To je šarolika i primamljiva slikovnica jednog svijeta. Malo Rožaje, gradić od tridesetak hiljada stanovnika, sa okolnim selima, u kojima sve više, zahvaljujući »blagodetima civilizacije«, umire i nestaje mnogo od onoga što je pisac ponio kao neizbrisivi pečat svojeg djetinjstva.

Pisac je osjetio da tek kada se, kao zreli ljudi, vratimo svojim počecima, shvatamo koliko se toga, u međuvremenu, izmijenilo i da to više nije ono što smo navikli da vidimo, osjetimo ili doživimo. Pisac se vraća u Rožaje svoga djetinjstva i svoje mladosti. Međutim, shvata da tamo žive neki drugi mladi ljudi koji ne znaju ili jako malo znaju od onoga što su, u svojoj svakodnevnoj komunikaciji, imali njihovi roditelji. »Rijetko ko od mladih danas zna šta je džamadan, a svi znaju za teksas ili džins jaknu«, kao da se jada pisac, objašnjavajući motive zbog kojih je nastala ova knjiga. Upravo ga ti mladi ljudi, iz najuže rodbine, uvjeravaju da ne znaju ni za guvno, ni za stožer, ni za krstinu, ni za pljevu, ni za vijanje... Zato što ništa od toga nijesu ni doživjeli. Upravo to ponukalo je Hadžića da krene u nimalo lak posao. Preko četiri hiljade riječi i izraza, sa objašnjenjima značenja i uz svaku riječ iznijet je rečenični sklop, odnosno fraza, koja objašnjava kontekst u kojem se navedena riječ koristi. Leksičku građu kojom je pokušao, iz svog sjećanja i svjedočenja savremenika, da otgrne sve što je u govoru, u »ilustrovanju misli«, karakteristično za rožajski kraj Hadžić je smjestio u svoj rječnik.

Brižljivom selekcijom leksičke građe, po abecednom redu, uspio je da haotičnoj slici rožajskog jezičkog kosmosa nametne prilično reda. Pred nama je svijet ogoljen u svojoj najintimnijoj jezičkoj stvarnosti. Leksičku šarolikost moguće je objasniti istinskim usudom ovih krajeva-svaki novi osvjač je dodao svoj kamen jezičkoj zidanici, ne rušeći prethodno. Međutim, ono što za istoriju jezika i dijalektologiju ostaje donekle neobjašnjivo, to su različiti prostori u gradnji riječi, svih gramatičkih oblika, koji ponekad izmiču logici lingvističke nauke. Staze narodnoga jezika su nedokučive, to su prečice ka smislu, stoljećima izgrađivana jezička ekonomija u vječitoj potrebi da se nešto saopšti brže i bolje.

Hadžić ne pokušava da uđe u etimologiju riječi. Svjestan da je traganje za porijeklom riječi, svojevrsna naučna avantura za koju je potrebno mnogo više vremena, snage i energije, a koja se veoma često završi kao prazan ili uzaludan posao za širi čitalački krug. Bavljenje etimologijom značajno je samo za univerzitetska istraživanja, koja su čitalačkoj publici, koja želi da o sebi sazna, na što je moguće lakši i jednostavniji način, prilično dosadna. Zato je Hadžić ostao u domenu brižljivog prezentovanja leksičke građe, uz obavezno navođenje konteksta u kojem se riječ upotrebljava. I tu je, zapravo, sve. Sav rožajski svijet omeđen granicama vlastitoga jezika u kome se nalazi, zapaža i događa sve. To je i vrijednost jezika, koji svojom ljepotom relativizuje činjenice; priča o događaju je važnija od

njega samog. Svi običaji, etnografija i folklor, kuća i njiva, porodica i mal, odjeća i hrana, rođenje i sunećenje, svadba i dženaza - sve što jednog čovjeka prati na »dunjaluku« i sve što je čovjeku potrebno da zna o sebi.

Ovaj Rječnik ima i još jednu veoma interesantnu i značajnu dimenziju. Četiri hiljade riječi sakupljenih u rožajskom kraju mogu biti dobar podstrek za slična istraživanja u ostalim bošnjačko-muslimanskim sredinama u Crnoj Gori. I možda upozorenje da se što prije sa tim započne, ukoliko već nije kasno. U nekim sredinama, gdje su nekadašnja gradska jezgra i njihov folklorni milje i ambijent bespovratno nestali, teško je sakupiti i dio jezičkog nasljeđa. Hadžićevo istraživanje može biti jedan od repera, kako i na koji način selektirati činjenice i obraditi, odnosno opisati jezičko stanje. Uz to, možda i najveća vrijednost je u mogućnosti komparativnog praćenja jezičke situacije rožajske sredine i drugih krajeva, gdje bi se istraživanja vršila.

»Rožajski rječnik« je nesvakidašnji dar koji Hadžić ostavlja svom zavičaju. Svaki novi naraštaj, sigurno je, sve više će cijeniti autorov napor da jezičku i folklornu sredinu svog djetinjstva opiše i smjesti je u muzej jezičkih starina.

Takođe, Hadžićev »Rožajski rječnik« je veliki doprinos ukupnoj valorizaciji jezičkog nasljeđa Bošnjaka-muslimana u Crnoj Gori.

Sait Š. ŠABOTIĆ

ŽIVOT JE ONO ŠTO LJUBAV SAGRADI

Braho Adrović, *Objava nezaborava*, "Nirvana", Berane 2003.

Neumorno "novinarsko pero" koje već decenijama predano bilježi sva dešavanja na prostoru sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore, pjesnika i uopšte značajnog misionara kulture, Braha Adrovića, nije potrebno posebno predstavljati. On danas pripada vodećem krugu savremenih pjesnika

koji stvaraju na tlu Crne Gore. Najbolja potvrda za to su njegovih pet objavljenih zbirki poezije koje su vrlo uspješno pronašle svoju čitalačku publiku.

Najnovija lirska bisernica (85 pjesama) Braha Adrovića pod naslovom *Objava nezaborava*, za razliku od prethodnih, otkriva jednu novu i do sada manje poznatu pjesničku narav koju je on, izgleda, godinama ljubomorno čuvao u sebi. Nakon godina iskušenja, ljubavi i bola, uspona i padova, iz grotla pjesničkog vulkana Braha Adrovića, buknuo je lavina akumuliranih nježnih, toplih i ljubavnih osjećanja pretočenih u riječi.

Spuštajući se "samom sebi u dubine", Braho Adrović je rano naćeo, po svemu sudeći, svoj nepresušni izvor lirike, iznjedriviši iz njega sopstvenu *Luću Mikrokozma*. U svojim ličnim doživljajima, u svijetu sopstvene intime, krila se energija koja je Adrovića pokretala na novi "Rat u kući", rat sa samim sobom, borbu za pisaćim stolom koja je puna zamki i iznenađenja. Ispovijedajući svoje srce i njegove ožiljke, Adrović je u svojoj poeziji saćeo bogato iznijansirani odnos prema svom vremenu i samome sebi u njemu. Adrovićev odnos prema nasljeđu u zrelih godinama ostvaruje se na vrlo suptilan naćin. Specifićno intimiziranje zasnovano velikim dijelom na sopstvenom iskustvu, nudi ćitaocima oćivjele potoke nade, ljubavnog zanosa, vedrine, topline, njećnosti, izbjegavajuć ponore sunovrata pune sive magle. Zbog svega toga moće se zaključiti da je autor jećsto odabrao naslov za svoju zbirku pjesama. Kaćemo to zbog toga što je nezaborav vrlo širok pojam i što je hrabrost objaviti i objelodaniti svoje nezaborave (bilo koje vrste), oćkriti ih drugima. Oćkrivajuć "nauku duće" kroz svoje ljubavno ispovijedanje, Braho Adrović nas nevidljivo, neprimijetno ali vrlo mudro nagoni da sagledamo i preispitamo vlastite pozicije. Njegov narativni ritam oćkriva energiju realizma i ljudsku dosljednost, jer pjesnik Adrović se ne odriće ni jednog jedinog detalja svog ćivotnog putećestvija, ne prećutkuje ni one opore osjećaje izvućene iz tajanstvene bistijerne prošlosti. Duboko ispovijedan i lićni ton njegovih stihova oćkriva traganje za smislom ćivljenja.

Knjićevni kritićari ćesto znaju reći da se u naoko "nesavrćenim pjesmama" najćećće krije kljuć koji jedini moće otvoriti vratnice iza kojih se kriju netaknuta lirska prostranstva. Ipak, posmatrano i iz te ravni, Adrović se u ovoj zbirci pjesama iskazao u punoj zrelosti. U tematsko-motivskom smislu zbirka *Objava nezaborava* je raznolika i sadržajna, jednom rijećju heterogena. Pjesnikove misli i slike su bogate. Ćenska ljepota je jedan od osnovnih motiva, naprosto eliksir protiv zaborava i starenja. Stavljaćući

pod svoju pjesničku lupu žene iz svoje mladosti, pjesnik Braho Adrović razgovara sa svojim bezimenim ljubavima, sa njihovom ljepotom, najčešće metaforično.

Krećući se tananom putanjom između "igara života", Braho Adrović na jednom mjestu sasvim ispravno, saopštava u jednom stihu jednu od osnovnih životnih mudrosti: *"Život je ono što ljubav sagrađi"*. A ono što ljubav sagrađi dobija obrise vječnosti jer riječju *"Sve što ljubav u životu nije/ Gorčinom se na kraju zalije"*.

Adrovićeva mudrost zrelih godina zaodjenuta mladalačkom dušom punom zanosa, nosi u sebi i ožiljke i sreću (*"I danas u mom srcu rane stoje/ Ožiljci bolnih promašaja..."*), ijed i melem, lijek i vijek i sve što se želi. Iz ljubavi, po njemu, *"Izvire život i sloboda"*, a *"prava je ljubav ono što se sniva/ Što jednom bljesne i izgori živa"*. Ima u pjesniku Adroviću i pomalo straha koji on ne skriva. Svjestan je on da će *"Ljubavi (će) sve više nedostajati budućnosti"* i da će *"Zov nježnosti"* biti *"Zabluda"* i rijetka *"Molitva"*. Da ne bi čovjekov život bio zaodjenut *"Prstenom prokletstva"* i postao *"Samica"* i *"Zimomora"*, u sve se mora unijeti i utkati ljubav, jer koliko ima nje, toliko ima i Čovjeka i Sreće. A Čovjek našeg vremena kao da se plaši i stidi jakih emocija. Takav slučaj nije sa Brahom Adrovićem.

Topli akordi rima koje nam je on darovao u *Objavi nezaborava* ne nose samo emocije i sjetu prošlosti. Pjesnik je i te kako oprezan jer zna da *"Čovjekov se život na rušenje svodi/ Od onoga trena od kada se rodi"*, pa da bi se to skupa lakše prebrodilo, ne treba patiti za godinama *"što nepovratno u nepovrat lete"*, jer čovjek je srećan onoliko koliko je dijete.

Jedna Ovidijeva misao kaže da *"Vrijeme nema zube, ali sve nagriza"*. Pod naletima života, talasa Lima, jakih emocija, zapretanih magli, nesagledivih bihorskih puteva, Braho Adrović je uspio da izmakne *"zubima vremena"* i da se održi kao *"Skadar na Bojani"*, oblikujući lično protok svoje sudbine.

Poetska zbirka *Objava nezaborava*, koja je plod pune zrelosti i snage raskošnog dara, nikako ne može proći nezapaženo. Svako ko je bude pročitao obogatiće sebe i saznaće da *"Srce ima razloge koje razum ne poznaje"*, kao i da je *"Prava ljubav tako velika i jasna stvar da joj objašnjenje ne treba"*.

Faruk DIZDAREVIĆ

SNOVIDICE BELE PONOĆI

(Bešir Ljušković, *U TIŠINI DUŠE*, Prosveta, Beograd 2002)

Već sam naslov *U TIŠINI DUŠE* pesničke zbirke Bešira Ljuškovića navodi na zaključak da se radi o intimističkom tonu i pristupu, nekoj vrsti ispovesti lirskog subjekta.

Iako su stihovi komponovani u šest lirskih krugova (Večno jezero, Povratak na izvor, Šapat u zoru, Ludo vreme, San i ruža i Nedirnuti deo mene) naslov sve pesme u knjizi drži na okupu, ostvarujući jedinstvo sadržaja bilo da su oni autobiografski, zavičajni, deskriptivni, refleksivni ili kontemplativni. I onda kada se misli i emocije prenesu u neki drugi prostor ili u neko drugo vreme oni se međusobno obuhvataju i uzajamno osmišljavaju. U vrednosnom smislu pesme se mogu razvrstati po principu vrednosnih gradacija - od stihova pisanih u vreme srednjoškolskih i studentskih dana pa do onih koji su razvijeni poetski izraz čvrstim sponama vezan za vreme u kojem pesnik živi.

Upravo tim stihovima u prvom ciklusu, naslovljenom sa *Večno jezero*, pesnik pažnju čitaoca usmerava prema ličnom stavu o suštini života. Slojevitim metaforama: U zoru ti se vraćam jezero (...) / Tom nestvarnom svetlu / Beloj peni (Večno jezero); refleksijama: Kao vreme potamnelo između nas (Vreme); „duborezima duše“: Na vid mi sleću sitne ptice / Pogled bleđi kao duga koja gubi boje / Zarudela žita u glasu prepelice/ Podivljale zveri u mom oku se roje (Meditacije), Bešir Ljušković samerava tajnovita jezgra čoveka.

I kao što bi psiholozi rekli (ali, naravno, ne samo psiholozi) sva naša nastojanja i delanja jesu volja za otkrivanjem smisla života. Do tog zrna mudrosti se dođe ili ne dođe. Do njega vode razni putevi. Svestan je pesnik da je mnogo lažnih putokaza, ali je jedan, besumnje, pravi - povratak na izvor, put koji vodi natrag ka detinjstvu kada je biće utopljeno u izmaglicu intuicije, opipljive kao osećanje, nevidljive kao miris, neuhvatljive kao sećanje. Jer, intuicija je važan oslonac naših saznanja.

U drugom pesničkom krugu *Povratak na izvor* pesnik nam otvara dveri detinjstva, svoj „herbar sećanja“. U prvoj pesmi ovoga ciklusa koji nosi naslov „Boje trešnjinog cveta“ pesnik kaže: Život mi izmeša boje / Cvetova raznih / I da te trešnje još uvek ne cvetaju u meni / Lutao bih po svetu očiju praznih./ *Povratak na izvor* je biografska i faktografska geografija pesnikovog detinjstva, konkretnih doživljaja i stvarnih likova. To je putovanje realijom toplih obala detinjstva iskazano čistim, iskrenim pesničkim slikama. (Upravo u ovom ciklusu ima pokoja od ranih Ljuškovićevih pesama). Sećanje na detinjstvo su jutarnje izmaglice i rose, miris zavičajnih livada, rastopljene smole na boru, školski raspusti, poslednje boje leta, razbijeni prsti na nozi kad se krv zaustavlja sa malo prašine sa puta, dragi krajolici, Stena skamenjena vekovima tu odmah iza rodne kuće... Tu su i čuvane rasovske kruške, i Velizar, i komšinica Alta, i mati, i deda...

Svet viđen očima deteta nije što i svet viđen očima zrelog čoveka. Treći ciklus naslovljen sa *Šapat u zoru* započinje pesmom tog naslova. U ovom kupletu stihova produžava se put kroz autobiografsko vreme, ali se ovde sukobljavaju dve stvarnosti - stvarnost unutrašnjeg sveta u pesničkom subjektu i stvarnost spoljašnjeg sveta. Iako se događaja seća „kao kroz san“ nikad zaboraviti neće taj šapat u zoru kad starac kaže: (...) Snaho, snaho, crn ti ručak / Kod rasovske škole u lokvi krvi / Leži skojevac Bajram Brčvak! (...) A (i) našeg Hajra su u Udbu odveli... Uplakana majka ode da kravu pomuze / A ja sam pod jorganom gučeći se / Gutao slane suze.

U ovom ciklusu su i pesme „Vranješki muhadžeri“: Sa kostima rasutim po svetu, „Mimohod“: Što ćemo bez korena / Na šta da se oslonimo / Na stablo / Grane / Cvet / I plod / Jer i sa korenem / Sve je ovo samo mimohod, zatim „Na usponu ka čoveku“ i još nekolike. Poezija ovoga kruga, rečeno je, posreduje, u izvesnom smislu, između složeno uspostavljenih svetova - unutrašnjeg i spoljnog.

Mislim da sam već rekao da se ciklusi u kojima su pesme organizovane u knjizi *U TIŠINI DUŠE* doživljavaju kao nedeljiva celina, kao nizovi koji se logično pretapaju jedan u drugi kao neka vrsta spiralnih koncentričnih krugova.

Četvrti ciklus nosi naslov *Ludo vreme*. Minuće jutra rascvetalih makova / I zarudelih žita / Nadolaze predvečerja (Ogluveli konji). Pored svesti o neumitnoj i neizbežnoj prolaznosti pesnik konstatuje poraznu činjenicu da savremeno društvo vodi sve većem obesmišljavanju i sažimanju smisla ljudskog bivstva (pesme *Ludo vreme*, *Nevreme*, *Dozovi se*, itd). U

atmosferi sveopšte destrukcije stvarnost nam obećava samo hladnoću i besmisao. Lirski subjekt se pita na kakvim prostorima to živimo Iznad kojih i ptice u strahu lete (Kakva je to zemlja) pa zato apeluje i sugerije: Dozovi se kada munja kresne / Skini oklop kada iskra blesne / I uzleti gore vrh litice / Čekaju te zvezde nebesnice (Dozovi se). Jedan broj pesama u ovome ciklusu karakterišu jezgrovite sentence koje u okviru zbirke stoje kao svojevrsni poetički manifest. Budi spreman: pre vremena se ne okreni (Ne zakuni se). Ljušković ovde nastoji da uz pomoć retoričkih gestova izgradi onu vrstu pesničke filozofije, koju uokviravaju stihovi čije se vrednosti mere znakovitom lapidarnošću, filozofije od koje je sapletena duga i komplikovana egzistencijalna mreža ljudskog bića. Mreža, čija se senka isklizava na onu drugu stranu, tamo gde se sama od sebe skriva. Ali u koju nas uvode Ljuškovićevi stihovi premetnuti u metaforu govora koji svemu tome treba da nas ubedi, a ne samo obavesti, kako bi to slikovito rekao Benevista.

U rastrovanom vremenu sve je poremećeno čak i Zaljubljeni se ljube u mimohodu (Nevreme). Na fenomen aktuelnog shvatanja „ljubav je samo reč“ pesnik odgovara mnogim stihovima u kojima sa strasnom žeđi traga za ljubavlju u raščaranom vremenu danas. Uprkos svemu, ili baš zbog toga, lirski subjekt epifanijski zanesen, u petom ciklusu *San i ruža*, kiptećim i razbuktanim stihovima posmatra i komentariše ljubav (Zašto te ceo život sanjah, Poljupci sa neba, Opet budiš leptira u meni, U tišini duše...). Ljubavne ispovesti pretvorile su se u monologe obraćajući se drugom licu, prisutnom i aktivnom, ali se ono ne oglašava. U jednoj vrsti oscilirajućeg „dijaloga“ između lirskog subjekta i voljene žene, u jednom broju pesama, ta veza odigrava se u belini između dve strofe, ostaje neispisiva, mada ne i nenaslutljiva. Taj sveti čin „spasavanja ljubavi i uspomena“ B. Ljušković iskazuje ne samo u ovom ciklusu već skoro kroz celu svoju knjigu. I iz njegovih stihova da se zaključiti i potvrditi, ili iznova otkriti po ko zna koji put, da je tajna sveta muško-ženski princip. Sve je na tom principu ustrojeno i izvan njega ništa ne opstaje. Ukoliko bi se težilo bilo čemu što je u suprotnosti sa ovom konstantnom opozicijom koju smo kao ljudi spoznali neminovno će doći do propasti sveta i života. Izgubiće se svaka mogućnost za stvaranje polimpsesta, neće biti ruke koja bi imala moć da ih napiše. Pišući o ženi kao najvažnijoj poetskoj fascinaciji, o večnoj lepoti, neuništivosti i snazi ljubavi, pesnik se na svoj način suprosvetljuje ništavilu.

Knjiga U TIŠINI DUŠE završava se poetskim vencem naslovljenim *Nedirnuti deo mene*. Taj tren fizičkog postojanja na Zemlji, u Kosmosu,

misleći čovek kao smrtno biće oseća uvek samosvojno tako da niko drugi ne može doživeti njegovo iskustvo u prodorima kroz opnu svakodnevlja ili suočavanja sa krajem. Kao pahulje meke / Sleću mi godine na čelo / Polako se tope jedna za drugom (Sleću mi godine na čelo), a onda u pesmi „Monolog II“ zaključuje: Što je čovek krhak nežan / Ko stabljika mlade raži / Čim zazori već ga veče / U odaje tamne traži. U takvim opservacijama, bez pompe da se obori teza i postavi nova, ovaj pesnik gradi svoj svet suptilnih zapažanja po klasičnim pravilima - što manje reči a što više smisla. Pesme su ispevane iz dubljih poriva autora, nenamenski - iskreno i čista srca.

I na kraju, šta sam prepoznao u knjizi U TIŠINI DUŠE?

Prepoznao sam potrebu za pisanjem očišćenu od svih primesa koje je udaljavaju od osnovnog polazišta, a to je iskrenost, nepatvorena potreba koja potiče iz skrivenih dubina duše, da bi pesme kao odblesci unutrašnjeg svetla proizašle i delimično se otvorile, otkrile onome ko poželi da skida pažljivo tanane slojeve kojima su otpočene i zaštićene. Ta potreba za beleženjem uklapa se u Borhesovsku ideju po kojoj je cela književnost čovečanstva zapravo jedan veliki ep koji tkamo od postanja do danas.

Bešir Ljušković, ugledni lekar, doktor medicinskih nauka, ne piše poeziju zato što se to od njega očekuje. Ako malo dublje proniknemo u njegove stihove videćemo da on to radi prevashodno iz vrlo ličnih poriva. Obrazovan, a neopterećen učenošću, on zna o čemu govori tako da njegovi stihovi, u lepom ljudskom obliku, dopiru do onog ko voli jasan poetski govor.

Sait Š. ŠABOTIĆ

PRERANO PREKINUTI PUT DOBRA

Senad H. Banda, *Djetinjstvo da se vrati*, Nikšić – Bijelo Polje 1997.

Godine 1997., u izdanju Književne zajednice "Vladimir Mijušković" iz Nikšića i časopisa "Odzivi" iz Bijelog Polja, pojavila se zbirka poezije *"Djetinjstvo da se vrati"* čiji je autor Senad H. Banda (1967-1996.), zavičajno iz Kukulja, nedaleko od Bijelog Polja. Zbirka je posthumno izdanje čiji autor nije dočeka da titraje svoga srca i mladalačke zanose pretočene u riječi, vidi objedinjene u koricama jedne knjige. Nažalost, umro je u svojoj 29-toj godini, ostavljajući iza sebe pregršt pjesama koje je trebalo pjesnički izbrusiti.

Kada su u pitanju poezija i njeni stvaraoci, često se može čuti mišljenje da postoje pjesnici čija poezija predstavlja autentični izraz njihove ličnosti, odnosno čija poezija upečatljivo "liči" na njih. Drugoj grupi pripadaju pjesnici čija je poezija skoro savršena sublimacija njihovog bića, tako da izgleda da njih izvan poezije nema, odnosno izgleda da je poezija za njih jedina stvarnost. Postoje i pjesnici čije je pjesničko "ja" vrlo vješto sakriveno u dubini pjesme, tako da su veze između pjesnika i njegove pjesme gotovo neuočljive. Lirska ostvarenja Senada Bande sadrže svojstva iz sva tri pomenuta tipa pjesništva.

Sa čarima poezije Senad Banda se upoznao u đачkoj klupi ne sluteći da će pripadati generaciji rijetkih bošnjačko-muslimanskih dječijih pjesnika. Uz pomoć svojih nastavnika počeo je objavljivati prve radove. Po prirodi povučen, sklon razmišljanju, osjetljiv, uvijek u potrazi za znanjem i borbi sa svojom invalidnošću, Senad Banda je s dubokom vjerom u ljudski duh trpio i čutao stremeći "ljepoti velikih misli".

Njegova zbirka *"Djetinjstvo da se vrati"* najvećim dijelom sadrži pjesme pisane u vrijeme kada je sa praga djetinjstva zakoračio u mladost, ali ima među njima i onih koje su pisane nešto kasnije. U zbirci je sabrano 19 pjesničkih ostvarenja Senada Bande koji je pred sobom i pred nama razastro šareni ćilim svoga djetinjstva i odrastanja. Neko je davno rekao da "biti srećan znači vidjeti svijet onako kako to želimo", a on ga je gledao očima nježne dječije duše. Sve stvari oko sebe doživljavao je sa ljubavlju radujući im se na način svojstven mladima, ali znao je u dječijem zanosu ostaviti i poruke, vrlo ozbiljne i mudre. Na jednom mjestu on kaže:

"Sve dok traje ovaj život
putem dobra treba ići,
makar bio i siromah
nikad s njega nemoj sići..."

("Budi dobar")

Motivi u poeziji Senada Bande su svakidašnji, a poređenja uobičajena. Stihovi su intonirani dinamičnim i životnim stilom, jer u sebi nose maštovitost, vedar duh i vjeru u dobrotu. Svoj dar za narativnost pjesnik je vješto pretočio u svoje stihove. Metaforička višeslojnost u izrazu koji je pjesnik ponudio svojim čitaocima, protkana je simboličkim viđenjem kolorita likova i situacija koje je kroz svoju specifičnu prizmu pjesnik posmatrao u svom okruženju. Pjesme Senada Bande odišu svježinom jer su njegovi likovi uvjerljivi i lako prepoznatljivi. Oni nose opšte osobine sredine iz koje potiču, kao i vremena u kome žive. Iz njegovih stihova izrasta i socijalna strana njegovih rodnih Kukulja, jer kako sam kaže:

"Svako hvali svoje selo
pa što ne bih i ja moje,
jer to mi je rodno mjesto
jer to nije bilo koje..."
(*"Svakome je svoje najmilije"*)

Njegove slike iz djetinjstva upečatljivo govore o "Dva vodeničara" koji su budućeg pjesnika i njegove drugare učili

"Život šta to znači,
da od svake nevolje
treba biti jači..."
(*"Dva vodeničara"*)

Ima u njegovoj poeziji i onih motiva koji selo čine prepoznatljivim ambijentom, a to su "Hrastovi", "Drveće u jednoj šumi", "Lovac i vuk", "Koze i loze", "Miš, mačak i mačka", "Berba" itd. Sve je to Senad posmatrao i utkivao u svoje stihove.

Vaspitavan u duhu bogate porodične tradicije, Senad Banda je tokom svog, na žalost kratkog života, svojim pjesničkim bićem ostao vezan za svoje rodno mjesto. Upravo ideja ljubavi prema svom zavičaju i onom doživljenom u njemu što se kao biljeg nosi čitavog života, daje njegovoj poeziji, iako dječijoj, naboj ozbiljnosti i čitaoca uvodi u sklop

poezije u kojoj se sliva nekoliko "bujica života", sa dobro odabranim detaljima i lirskim pasažima.

Život kao svežanj malih stvari je nepredvidiv. Napuštajući rodne Kulje radi daljeg školovanja (srednju školu je pohađao u Podgorici, a književnost studirao u Sarajevu), pjesnik je zauvijek u svojoj "torbi sjećanja" odnio u svijet slike svoga zavičaja, ali i čežnju koja ga je tjerala da se u mislima uvijek vraća svome djetinjstvu, onim bezbrižnim trenucima kada *"Majka miluje / k'o krilo laste..." ("Majka")*.

Djetinjstvo je najljepše životno doba jer:

"Eh, kako li je lijepo bilo
kada u krilu majke,
beskrajno srećan, sjediš i slušaš
najljepše priče i bajke..."

("Djetinjstvo da se vrati")

Upravo zato što se srećni trenuci dugo pamte, pjesnik bi želio da nikada ne prođu, da ljudi u životu ne osjete patnje i muke koje je on sam preživljavao zbog svog hendikepa.

Svojim stihovima o djetinjstvu Senad Banda je pokrenuo lavinu njezinih osjećanja iz životnog doba koga se svi rado sjećamo i sa radošću vraćamo. Onaj ko budi tako iskrena i topla osjećanja, može ublažiti sve nevolje života. Uostalom, poznati književnik Ernest Hemingvej je jednom prilikom kazao da "mladost imamo da bismo činili gluposti, a starost da bismo za tim glupostima žalili". Ne dočekavši da potvrdi svoju književno-umjetničku vrijednost u zrelim godinama, Senad Banda je otišao ostavljajući iza sebe neizbrisivi trag svoje mladosti.

Njegova zbirka pjesama "Djetinjstvo da se vrati" je biserna niska uspomena na djetinjstvo, neka vrsta spomenika djetinjstvu. Svako ko bude imao prilku da pročita ovu zbirku iskrenih stihova, oživjeće slike svoga djetinjstva, ali će istovremeno oplemeniti svoju dušu dražima dječijih netašluka. Svaku pjesmu prati ilustracija, a da one dopune riječi postarao se prekaljeni slikar Vitomir Zeko Lekić. Zbog svega navedenog, ovu pjesničku zbirku svakako valja pročitati, a oni koji to učine, neće zažaliti.

Zuvdija HODŽIĆ

PLAVSKO-GUSINJSKE KUĆE

U izdanju "Almanaha" (2003. god.) objavljena je knjiga crteža "Otkrivanje zavičaja" Zuvdije Hodžića, inspirisana motivima umjetnikovog rodnog kraja. Crteže "prati" tekst koji, nešto skraćen, objavljujemo.

"Čovjek ništa drugo i ne radi, nego se neprestano vraća kući", zapisao je Novalis. Da je tako, uvjerio sam se i sam: još se nije dogodilo da mi noć sklopi očne strehe a da me u san i snove ne zavedu misli i sjećanja na zavičaj, jedan od najveličanstvenijih kutaka Majke Zemlje.

Imao sam sreću da se rodim i djetinjstvo provedem u Gusinju, a mladost u Plavu (mjestu koja su, za mene - jedno), čiju je sudbinu istorija učinila zanimljivom i značajnom, smještajući ih na vječitoj granici, obogaćujući ih događajima koji neobičnošću i dramatičnošću prevazilaze i najbujniju maštu. Nazivi planina, rijeka, naselja – Visitor, Lim, Ropojana, Trojan, Racina, Romon i druga, sa ilirskom, grčkom, romanskom, vlaškom, gotskom, slovenskom orijentalnom i ko zna čijom osnovom – kao svjetlike kroz tmušu, otkrivaju ko je tu živio, ostavljajući svoje i ne zamećući tuđe tragove. Ukrštali su se putevi, civilizacije, vjere i narodi, prožimali uticaji, izgrađivana osobena životna filozofija. Svašta se preturalo preko glave, ali se i opstajalo zato što je čovjek poštovao čovjeka, junak junaka. Nije bilo važno koliko ko živi nego kako. Sve što je druge razdvajalo – ovdje je povezivalo. U sličnostima se nijesu tražile razlike, u razlikama su se nalazile sličnosti.

Ljudi uz koje sam rastao, podučeni svojim i naslijeđenim iskustvom, plemeniti i umni, uljepšali su mi djetinjstvo. Umjeli su da pričaju uvjerljivo i zanimljivo, oživljavajući minule događaje, a ja sam uživao da ih slušam. Prolazili su pred mojim očima karavani što su stizali do Stambola, Dubrovnika, Soluna, Peći, Skadra, Drača, donosili robu koju su dućandžije iznosili na čepenke; na obalu Plavskog jezera na ladanje dolazili dubro-

vački gospari i gospodične, na čuveni gusinjski oktobarski vašar dolazio svijet iz cijele Rumelije, pazarilo se, kahvenisalo i divanilo, teferičilo, pjevale sevdalinke i u njima klele Prokletije – da ih bog ubije, platno tkale Plavljanke đevojke, sanak snila Mujagina ljuba, Mejra šetala mermerli sokakom, a mlade, neudate pisale knjigu i zaklinjale Ali-pašu, aman, pašo, vrati nama momke Gusinjane i Plavljane sive sokolove.

Zadivljeni plavsko-gusinjskim krajolikom, brojni naši i strani puto-pisci, naučnici, geografi, pisci i umjetnici – ostavili su o njemu nadahnute zapise, uvjereni da je tu priroda nadmašila sebe, darujući mu svu raskoš i bogatstvo – planine s vrhovima vječito obijeljenim snijegom, Jezero, jezerca i gorska oka, bistre rijeke i izvore, polja i doline, ljekovito bilje i zdrav vazduh. Zaljubljenom u svoje djelo, u stvaralačkom zanosu uspelo je da i ljude što su se tu rađali i živjeli obdari ljepotom, radoznalošću i otvorenosti, širinom i vedrinom duha, smislom za pjesmu i igru, umjetnost i zanate, nagonskom potrebom da putuju svijetom, pohode zemlje i gradove, ali i da se vrate da stečeno i naučeno poklone zavičaju. I da se, jednom, tu zauvijek smire.

Znajući za zavičajnu poslovicu: "Od jednog kamena, ma koliko bio velik, kuća ne pravi" – mnogi su svoj kamen ugrađivali u zajedničku kuću, čineći je jakom i lijepom i, zavisno od vremena i potreba – nekad tvrđavom i kulom sa mazgalima i puškarnicama, ali i domom uvijek otvorenim za dobronamjernika, putnika i nevoljnika, formirajući varoš i čaršiju sa brojnim dućanima i zanatskim radnjama, sa hanovima i kafedžinicama, magazama, džamijama, mahalama i sokacima, bunarima i česnama, sa kućama "na boj", avlijama i oborima prepunim cvijeća i ruža.

I pojedinačno i cjelinom skladno uklopljene u okruženje, položajem i izgledom, a pogotovu prostranim odajama zastrtim ćilimima, sa minderima i vezenim jastucima, rezbarenim vratima i dolapima, rafovima punim umjetnički ukrašenih predmeta i kožom ukoričenih knjiga, sa prozorima zakićenim puzavicama i cvijećem, fasadama obojenim šarama i ornamentikom, plavsko-gusinjske kuće svjedoče o društvenim odnosima, materijalnom bogatstvu vlasnika, ali i o njihovoj zavidnoj kulturi, duhu, željama i umijeću da ih učine lijepim i funkcionalnim. Ako je, kako je Gete tvrdio, "arhitektura okamenjena muzika", onda su te kuće – u kamen i drvo pretvorene naše lirske pjesme i balade, zastupljene u mnogim antologijama i zbornicima narodne poezije. Simbol rađanja i radosti, življenja nas u njima i njih u nama. One imaju svoju dušu, priču, psihologiju; one su i *kolijevka* i onaj fenomen koji zovemo *ognjište* – čiji nas plamen grije i kad smo blizi i

još više kad smo daleko, osvjetljavajući nam put kroz prostor i vrijeme. U sudaru sa novim neke i dalje odolijevaju vaktu i zemanu, druge dotrajavaju, ali i sve očiglednije gube bitku.

I sam čovjek novog vremena, svjestan sam da im vrijeme prolazi, ali sam i kao pisac i kao umjetnik osjećao obavezu da crtajući ih, ukažem na njihovu vrijednost, da ih sačuvam i za sebe i za one koji su u njima živjeli i voljeli. Crtajući ih, razmišljajući o njima, činilo mi se da prvi put vidim i otkrivam ta dobro znana zdanja.

Rukovodio sam se ljubavlju prema zavičaju, njegovoj kulturnoj baštini, željom da ovi crteži budu još jedna priča o njegovim ljepotama i vrijednostima, o trajanju i trajnoj prolaznosti, o nama i za nas, podsjećajući na pouku naših predaka: "Kućni prag je najviša planina", odnosno na istočnjačku mudrost: "Kad nestane kuća, to je kao da izgori biblioteka".

Željko DRINČIĆ

AFIRMATIVNI PRIMJERI SUŽIVOTA I NACIONALNE TOLERANCIJE

Jovo Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002.* –
demografska studija, **Almanah, Podgorica 2003; str. 152.**

Sredinom 2003. godine u izdanju udruženja "Almanah" iz Podgorice objavljena je demografska studija Jova Medojevića "Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002". Ovom studijom nastavljena je bogata publicistička aktivnost "Almanaha", kao i kontinuitet štampanja veoma kvalitetnih radova, koji raznovrsnošću svojih sadržaja privlače pažnju kako naučne javnosti, tako i brojne čitalačke publike. Redakcija okupljena oko "Almanaha" svojim dosadašnjim aktivnostima odradila je ogroman posao na planu očuvanja i njegovanja kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka u Crnoj Gori. Svojim primjerom oni na pravi način pokazuju da materijalne poteškoće u kojima se društvo nalazi ne mogu biti prepreka za afirmaciju nacionalnih vrijednosti, i da se dobrom organizacijom posla i

angažovanjem kompetentnih ljudi može odraditi mnogo više nego što to rade skupe akademije nauka ili naučni instituti. Osim toga, pravilnim izborom tema i sadržaja "Almanah" ne samo da kod muslimansko-bošnjačkog naroda razvija svijest o sebi, već i ostalim narodima omogućava da na pravi način shvate njihove vrijednosti i tradiciju. Takav pristup doprinosi izgradnji građanskog društva, što u Crnoj Gori treba shvatiti kao ideal kojemu treba težiti.

Knjiga "Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002." sastoji se od: predgovora, šest tematskih cjelina - 1. Opšte istorijsko-geografske i etno-demografske karakteristike stanovništva do prve decenije XX vijeka; 2. Migracije; 3. Demografski razvoj u XX vijeku; 4. Prirodno kretanje stanovništva; 5. Strukture stanovništva i 6. Muslimanska bratstva i njihovo porijeklo), spiska korišćene literature i izvora, sažetka na engleskom jeziku i registra imena.

Uzimajući u obzir dosadašnji autorov opus bilo je za očekivati pojavu jednog ovakvog djela. Dosadašnjim naučnim radom i objavljenim radovima dr Medojević se dokazao kao dobar poznavalac istorijskog i društvenog razvitka Bijelog Polja, ali bez ovakve studije ne bi se mogla u potpunosti formirati slika toga kraja. Bijelo Polje je od davnina poznato kao višenacionalna sredina, područje bogate tradicije i raznovrsne kulture, ali i idealan primjer suživota i nacionalne tolerancije.

Studija "Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002" koncipirana je tako da se na jedan veoma koncizan način izloži osnovna problematika koja se odnosi na opšte kretanje muslimanskog stanovništva (prirodno kretanje stanovništva i njegova prostorna pokretljivost – migracije) u široj oblasti Bijelog Polja. Iako studija tretira dosta veliki istorijski okvir (1477-2002), pažnja autora je uglavnom fokusirana na period od druge polovine XIX vijeka, kada na Balkanskom poluostrvu dolazi do naglih i korjenitih društveno-ekonomskih i političkih promjena, do početka XXI vijeka. Istorijski presjek, koji je u ovoj studiji poslužio samo kao podloga za detaljniju elaboraciju demografske problematike, autor je napisao na osnovu brojne i naučno verifikovane literature i narodne tradicije, koja je u radovima ovakve vrste nezaobilazna komponenta.

Da bi napravio odgovarajući uvod u temu svoga rada, dr Medojević polazi od prvog pomena Muslimana u bjelopoljskom kraju 1477. godine (Herakov sin Ibrahim), što predstavlja i prvi pomen konverzije pravoslavnog stanovništva u islam, odnosno otpočinjanje procesa islamizacije.

Učvršćivanjem turske vlasti na Balkanu, proces islamizacije postaje sve izraženiji, broj muslimana se naglo povećava, mijenja se njihova društvena i socijalna struktura i razvija specifična kulturna tradicija, čime se razvijaju i osnovni elementi etnogeneze muslimanskog stanovništva.

Specifična demografska pojava, naročito karakteristična za područje Balkanskog poluostrva, a kojoj je autor posvetio posebnu pažnju, je prostorna pokretljivost stanovništva - migracije. Pod uticajem različitih političkih i ekonomskih faktora, od kraja XIX i početka XX vijeka, započelo je iseljavanje muslimanskog stanovništva iz ovih krajeva prema Bosni, Novom Pazaru i Turskoj. Sa manjim ili većim intenzitetom taj proces je trajao sve do sredine XX vijeka. Sam autor je vršio naučna istraživanja koja se odnose na iseljavanje Muslimana u Metohijski podgor u periodu od 1942-1980. godine, i o tome je sačuvao veliki broj veoma dragocjenih podataka.

S obzirom na specifičnost svoje struke, dr Medojević je najveću pažnju u ovoj studiji posvetio analizi demografskih komponenti stanovništva: nacionalnoj strukturi, prirodnom priraštaju stanovništva (natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj, fertilitet), polnoj i starosnoj strukturi. Osim toga, ukazao je i na specifičnosti koje se odnose na nupcijalitet (sklopljeni brakovi) i divorcijalitet (razvedeni brakovi). U elaboraciji svih ovih komponenti autor se koristio obiljem statističkih podataka, koji su ne samo detaljno iskomentarisani, već i veoma pedantno obrađeni kroz 17 različitih tabela i 6 grafičkih prikaza.

Studija se završava poglavljem o muslimanskim bratstvima na području bjelopoljskog kraja. Nabrojano je 386 bratstava, sa osnovnim podacima o njihovom porijeklu. Od tog broja 353 bratstva vode porijeklo sa 44 geografska lokaliteta koji se nalaze na području Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine, Albanije, Kosova i Metohije, Baranje, Makedonije, Like i Turske, a za 33 bratstva, odnosno 8,54% porijeklo nije dovoljno poznato.

Uzimajući u obzir sve relevantne činjenice koje su do sada saopštene, možemo konstatovati da se radi o veoma kvalitetnoj naučnoj studiji. Naša je preporuka, da ukoliko se bude razmišljalo o novom izdanju ove knjige, u dijelu koji se odnosi na prirodno kretanje stanovništva autor više pažnje posveti natalitetu, koji treba razlikovati od fertiliteta, jer su kao mjere demografske dinamike dosta različite. Osim toga, neophodno je pažljivije pregledati pojedine tabele, jer se u njima javljaju manje nepreciznosti, kao posljedica tehničke pripreme ili autorovog previda.

IN MEMORIAM*Uzeir BEĆOVIĆ***HAMZA PUZIĆ (1845-1940)**

Pljevlja su od vjkada bila na vjetrometini istorijskih, kulturnih i svih drugih zbivanja koja prate čovječanstvo. Stoga je i migracija stanovništva, sve do današnjih dana, stalna. Rađale su se u Pljevljima znamenite ličnosti, bilo da su porijeklom starosjedioci, ili došljaci, koji su službovali u ovom gradu, kao činovnici, vojna lica, profesori, svještenici, trgovci, bankari, zanatlije itd.

Mnogi od njih, bez obzira da li su starosjedioci, došljaci, ili odseljenici, bavili su se različitim vrstama stvaralaštva: naukom, kulturom, prosvjetnom djelatnošću i slično. Mnogi su pali u potpuni zaborav svoga zavičaja, pljevaljskog ili nekog drugog, naročito oni iz ranijeg perioda. Razlozi su višestruki. Dužnost mlađih generacija je da istražuju takve slučajeve i prezentiraju ih javnosti. Jedna od takvih ličnosti, koja je u rodnom mjestu potpuno nepoznata je i Hamza Puzić.

Hamza ef. Puzić rođen je 1845. godine u Pljevljima, gdje je, sa svojom užom porodicom, proveo i djetinjstvo. Njegov otac Ahmed ef. bio je visoki funkcioner u vrijeme Osmanske imperije: beglerbegov ili sandžakbegov zamjenik - musellim, što znači da je bio civilni i vojni zapovjednik. U zapisima je ostalo da je bio poznat i priznat, pravedan i cijenjen od ukupnog stanovništva pljevaljskog sandžakata.

Nauke je učio u Mostaru, odakle i potiče porodica Puzića, pred Ahmet ef. Dizdarom. Kada je Ahmet ef. Dizdar postavljen za člana Uleme - medžlisa u Sarajevu, Hamza nastavlja da se sam školuje i usavršava u nauci. Cio život proveo je baveći se naukom. Posebno su ga

interesovali turski i persijski jezik i njihova sveukupna književnost. Usavršio je oba jezika i spoznao ih do savršenstva, služeći se njima podjednako, kao maternjim jezikom.

Bio je poznat i u kaligrafiji tursko-arapskog pisma.

Potiče iz porodice koja je dala znatan broj vjerskih dostojanstvenika - uglednih članova Ilmije i znatan broj hafiza. Bio je predavač, kao muderis na Čejvenbegovoj, a kasnije i na Raznamedžijinoj medresi u Mostaru. Isticao se u prosvjećivanju seoskog stanovništva. Njegovi đaci, koji su bili sa sela, nastavljali su sa prosvjetnom djelatnošću, uglavnom na seoskom području. Bio je veliki pobornik na opismenjavanju seoskog stanovništva, u čemu je prednjačio u odnosu na ostale predavače.

"Sudjelovao je u svim muslimanskim akcijama, napose u pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosanskohercegovačkih muslimana pod vođstvom Ali Fehmi-efendije Džabića. U ovom pravcu nastavio je rad cijelog svog života, sve do smrti. Nije rijetkost bila vidjeti kod Hamza-efendije pored muslimana i nemuslimane mještane koji su se u svojim političkim radovima obraćali na njega, jer su u tom pravcu cijenili njegovo mišljenje", ističe Mehmed Handžić u svojim djelima.²¹⁸

Kao *književnik* Pužić se isticao kao vješt pjesnik na turskom jeziku, posebno u vremenu kada je došlo do opadanja u spoznavanju islamske književnosti i jezika.

Handžić ističe da književni radovi Hamza ef. nijesu prelazili krug prigodnih kasida, raznih hronograma i još neke vrste poezije na turskom jeziku. Vrijeme je učinilo svoje, pa je teško doći do validnih saznanja o Pužićevom sveukupnom spisateljstvu. No, neka djela zaslužuju pažnju, tim prije što su stvarana u periodu kada nije bilo mnogo pjesnika porijeklom iz ovoga kraja.

Od Pužićevih radova, koje je pisao na turskom, a potom ih preveo i na maternji jezik, Handžić ističe tri stvari:

1. Kasida²¹⁹ na turskom jeziku u 54 bejta - distiha o mostarskom muftiji Mustafa Sidki-efendiji Karabegu, ocu mostarskih alima Ahmed ef. i Ali-Riza ef. Karabega, koji je tragično poginuo od neobuzdane mase

²¹⁸ Mehmed Handžić: *Teme iz književne istorije*, izabrana djela, knjiga I, Izdavačka kuća "Ogledalo", Sarajevo 1999, str. 726-729.

²¹⁹ Kasida: orijentalna lirska pjesma (sa manje od petnaest distiha) nekome u pohvalu, u spomen i sl.

Kasida - elegija o tragičnoj smrti Karabega, nalazi se u Arhivu Hercegovine, u Mostaru (ruk. 29 IVN br. 375) Čas. "Hercegovina" 11-12/2000.

pred dolazak austrougarskih jedinica u Mostar 1878. godine. Mustafa je bio znamenita ličnost iz doba okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske monarhije. U ovoj pjesmi Hamza ef. ističe zasluge i vrijednost Mustafa Sidki-efendije i govori, na njemu svojstven način, o njegovoj tragičnoj smrti:

...
 Poglavica učenih, čovjek čista vjerovanja
 Jedinstven u svome vijeku i vremenu, besprimjerne
 riznice znanja,
 Po prirodi savršene pameti, na glasu učenjak
 Mustafa Sidkija časni
 Dvadeset godina je u svojoj domovini fetve izdavao.
 Njegova domovina zbog njegova savršenstva postala je
 centar nauke.
 Njim je Stvoritelj učinio svijetlom ovu hercegovačku pokrajinu
 Isto kao što je pomoću sunca na nebu dao svjetlo mjesecu.
 Savršenstvo ovog vrlog i savršenog učitelja je jedini Božji dar
 S njim se ponose svi njegovi vršnjaci i njemu ravni.
 Volio je prijatelje, a ni neprijateljima nije bio dušman.
 Nije bio njegov običaj osvećivati se ma kome.
 Iskrenost mu je u duši bila, u srcu nije imao nikakve zle namjere
 U pravima nije odlikovao niti pretpostavljao ni svoju
 rođenu braću.
 Bivši sa ovakvim vrlinama
 Sada slušaj u kakvo je stanje zapao i kakve su ga
 muke poklopile²²⁰...

2. Kasida u kojoj je pozdravio izbor i imenovanje H. Hemed Džemaludin-efendije Čauševića reis-ulemom. Ova kasida ima sedamnaest distiha.

3. Interesantan je i hronogram²²¹ smrti poznavaoaca muslimanske prošlosti posebno u Bosni i Hercegovini Mehmed Enveri ef. Kadića. Ovaj hronogram je uklesan na nadgrobni nišanima Kadića i ima svega

²²⁰ Mehmed Handžić, *Teme iz opće kulture i historije*, knjiga II, Ogledalo, Sarajevo 1999.

²²¹ Jedan Puzićev hronogram uklesan je na kamenoj ploči Šejh Jujine kuće na Mejdanu u Mostaru ("Hercegovina" br. 11-12, Mostar 2000).

Kod nas je poznat hronogram na turskom jeziku, koji stoji na ćupriji Mehmed-paše Sokolovića, na Drini kod Višegrada.

trinaest distiha. U ovom hronogramu spomenuo je svoj pseudonim "Hilmi", a u drugim pjesmama potpisivao se "Sulejman Hamza" i imenom Hamza.

Od radova na maternjem jeziku Mehmed Handžić posebno ističe njegov rad pod nazivom "Ibrahim terzija"²²². To je didaktična poezija u 265 stihova. Handžić ističe da je u ovoj pjesmi oponašao način pjevanja starih pjesnika, pa je spjevana po uzoru poeme "Avdija", autora Jusuf-bega Čengića, zvanog Pašić, rodnom iz Foče. Razlika je u tome, što u "Avdiji" imaju strofe, a u "Ibrahimu terziji" ih nema. Oba djela su spjevana u sedmercu.

Osim "Ibrahima terzije" Pužić je objavio znatan broj drugih pjesama na maternjem jeziku, od kojih su mnoge vremenom nestale.

Sve radove na našem jeziku, Hamza Pužić je pisao arapskim pismom, tzv. "arebicom", kojom su se služili mnogi stanovnici ovih krajeva, sve do Prvog svjetskog rata. Do nedavno je bilo nekoliko živih Pljevljaka koji su pisali arebicom.

Hamza ef. Pužić umro je u dubokoj starosti, u 95. godini života, 1940. godine, u Mostaru, gdje je i sahranjen. Ostao je u sjećanjima i malobrojnim zapisima kao vrstan naučnik, izvanredan pjesnik, koji je cio životni vijek i svoj nauk darivao svome narodu i svojim opredjeljenjima.

Hamza Pužić u analima istorije književnosti je posljednji veliki epigrafičar i pjesnik na orijentalnim jezicima u nas.

O Hamzi ef. Pužiću pisao je Hasan ef. Nametak, u Kalendaru Narodne uzdanice za 1941. godinu, u tekstu "Mostarska ulema zadnjih sto godina", zatim prof. Alija Nametak, što je štampano u devetom broju Glasnika IVZ god. IX i već pomenuti Mehmed Handžić.

²²² Ovaj rad Hamza Pužić je spjevao u četvrtom razredu ruždije 1871-1872. godine, a štampan je 1927. zahvaljujući priređivaču Aliji Nametku.

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG u CHF
Munir	Latić	Bern	200,00
Asmir	Latić	Bern	100,00
Amela	Latić	Bern	50,00
Sehad	Latić	Kirchberg /BE	10,00
Sadat	Latić	Kirchberg /BE	10,00
Safet	Latić	Kirchberg /BE	10,00
Safet	Ramčilović	Kirchberg /BE	100,00
Tufo	Ramčilović	Kirchberg /BE	100,00
Arif	Ramčilović	Kirchberg /BE	100,00
Sabit	Latić	Kirchberg /BE	100,00
Sajko	Latić	Oberburg	100,00
Admir	Latić	Oberburg	100,00
Remzo	Mekić	Lausanne	100,00
Ramiz	Ajdarpašić	Bern	15,00
Džeko	Latić	Kirchberg /BE	200,00
Miralem	Ramčilović	Burgdorf	100,00
Ruždija	Latić	Bern	100,00
Ervin	Latić	Langenthal	100,00
Edin	Šabotić	Biel/Bienne	100,00
Hajro	Škrijelj	Biel/Bienne	50,00
Bešo	Ličina	Stuttgart, Deutschland	30,00
Ukupni iznos:			1.775,00

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG u \$
Rizo	Čekić	Njujork	100,00
Skendo	Ibrić	Njujork	100,00
Avdo	Metjahić	Klifton Park	100,00
Hamo	Mulić	Švedska	50,00
Abidin	Musić	Broklin	100,00
Dževdo	Gutić	Njujork	40,00
Fadilj	Radončić	Njujork	100,00
Rafet	Hot	Njujork	100,00
Ukupno			690,00

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG u €
Emin	Kalamperović	Bar	50,00
Sadetin Sado	Perićić	Bar	100,00
Rizo	Kojić	Ontario, Kanada	100,00
Suada	Kojić	Vankuver	100,00
Ismet	Adrović	Rentlingen, Njemačka	100,00
Abdulah	Murić	Rožaje	50,00
Sabahudin	Murić	Rožaje	50,00
Senad	Nikočević	Bar	100,00
Ferid	Kos	Bijelo Polje	50,00
Živko	Andrijašević	Bar	200,00
Belisa	Harbić	Bar	200,00
Bajram	Šehović	-	50,00
Ukupno			1.150,00

